

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*IX Міжнародної науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвяченої 160-й річниці від дня народження Сіцинського Юхима Йосиповича (1859–1937)
та 100-й річниці від дня народження Тимощука Бориса Онисимовича (1919–2003)*

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 5 від 19.09.2019 р.)

Рецензенти:

- О. М. Титова,** кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, вчений секретар УТОПІК, доцент Київського національного університету культури і мистецтв, вчений секретар Українського комітету ICOMOS, Заслужений працівник культури України;
- С. В. Терський,** доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею;
- Л. І. Виногородська,** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS.

Редакційна колегія:

- О. О. Заремба,** директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (головний редактор);
- І. О. Старенький,** кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор);
- П. А. Болтанюк,** завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар);
- А. Ф. Гуцал,** доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
- О. Б. Комарницький,** доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України;
- О. Л. Баженов,** кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
- О. Д. Могилов,** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України;
- Б. С. Строцький,** кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України;
- А. Б. Задорожнюк,** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2019. – 260 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. Давня археологія України

Ветров В. Местонахождение нижнего палеолита Головчинцы-1 в Верхнем Побужье (Хмельницкая область)	5
Яковишина Я. Підоснова формування заліщицької групи пам'яток	12
Дяченко О., Собков'як-Табак І., Левінзон Є., Нечитайло П., Старенький І., Болтанюк П. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски	18
Ткачук Т. Мальований посуд поселення Незвисько III етапу В II трипільської культури	24
Сохацький М. Вироби із кістки та рогу з трипільського поселення у печері Вертеба.....	31
Левінзон Є. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-Трипілля)	37
Овчинников Э., Четвериков И. Новые трипольские материалы многослойного поселения Рашков XI.....	44
Якубенко О. Матеріали з поховань доби пізньої бронзи на о. Дурна Скеля в Надпоріжжі (із зібрання Національного музею історії України).....	50
Терський С., Демський Н., Куценяк О. Нові дані про кам'яні стели північно-західних окраїн Поділля.....	57
Могилов О. Парне скіфське жіноче поховання з Світловодського могильника.....	60
Семенчук С., Пірняк О. Бушанські антропоморфи лівобережжя Середньої Подністрянщини	63
Мезенцева І. Будівельна справа античних міст Північного Причорномор'я (по матеріалах експозиції Національного музею історії України)	67
Захар'єв В., Шпаковський С. «Траянів вал» у межір'ччі Смотрича та Збруча. Сучасний стан та перспективи збереження.....	74
Стрельбицька Н., Нуров Д. Нововиявлений археологічний об'єкт в районі села Біла на Чемеровеччині.....	81

СЕКЦІЯ 2. Середньовічна археологія України

Прядко О. Локалізація городища Княгинін.....	84
Дідух Л. Князівські знаки на денцях посуду з Старокиївської гори в зібранні НМІУ.....	90
Гуцал А., Баженов О. Деталі плуга з городища біля с. Привороття Друге (Кармалюкова гора)	97
Пивоваров С., Калініченко В., Ільків М. Деталі середньовічних мечів з Чорнівського городища XIII ст.	101
Осипенко М. Декоративні металеві елементи сумок-калит новгородського типу із зображенням міфічних істот (за матеріалами НМІУ).....	108
Осадчий Є. Рагушне село Литвиновичі у XVII ст.	111
Харитонов О. Гутне скло в оздобленні печаток та каблучок XVII–XVIII ст. за матеріалами Самарі – Новобородицької фортеці.....	116
Барановський А. Будівельні матеріали Меджибізької фортеці	118

СЕКЦІЯ 3. Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Нечитайло П., Болтанюк П., Старенький І. Археологічне обстеження в районі брами Пільної Старого замку Кам'янець-Подільського 2019 року	120
Майор Р. Кам'янецький замок у середині XVI – на початку XVII ст.: модернізація, структура, архітектура, внутрішня забудова	127
Бондар О., Пилипенко В. Фортифікація та міська структура полкового міста Козельця у XVII–XVIII ст.	138
Грицай С. Іллінська церква як історична культова споруда Лівобережної України (сmt. Короп Чернігівської області).....	142
Сандуляк В. Дослідження мечеті валіде-султан у Хотинській фортеці	146

СЕКЦІЯ 4. Еволюція фортифікації XIX–XX ст.

Литвинчук І. Ямпіль – ренесансне місто-фортеця на Дністрі у світлі маловідомого картографічного джерела 1810 р.	152
Кузяк А. Капонирные орудия крепостей Российской империи конца XIX – начала XX вв.....	157

Ющенко М., Петрик В., Піяжко Т. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення 1854–1914 рр. (bruckenkorf Mikołajow-Rozwadow)	165
Зимницький П. Командні пункти лінії Арпада	172
В'ялець А. Туристичний потенціал та перспективи музеєфікації об'єктів Могилів-Ямпільського укріпленого району.....	177
Кузяк А. Казематные пушки ЗИФ-25 и ЗИФ-26.....	183

СЕКЦІЯ 5. Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

Радієвська Т., Костюк І., Сорокіна С. «Сей клик допотопний мамота»: з історії одного експоната	190
Вовкодав В. Археологічні старожитності території та околиць нині затоплених сс. В'юнице та Козинці Переяслав-Хмельницького району	199
Безкоровайна Ю, Сорокіна С., Малюк Н. Захисний обладунок-кольчуга воїна-кочовика з кургану біля с. Ковалі Черкаської обл.: музейний шлях одного археологічного комплексу.....	202
Стрельник М., Колибенко В. Новітні дослідження давньоруського Вишгорода: від археологічних розкопок до виставкового проекту.....	209
Смірнова С. Краєзнавчо-археологічна записка 1928 р. (с. Закупна, м. Сатанів, с. Верхівці, Траянові вали) з фондів К-ПДІМ-З.....	214
Гуцал В. Співпраця Б. Тимошука і Г. Хотюна в дослідженні Бакотського мікрорегіону	220
Григоренко О., Єсюнін С. Житомирщина в життєвій і науковій долі українського археолога Іона Винокура.....	223
Ніколаєва А. Ремонтні роботи у Кам'янець-Подільському замку в час розміщення в ньому арештантської роти/відділення.....	226
Кулішова А., Пагор В. До питання гідрогеології Кам'янця-Подільського.....	228
Дацюк О. Порівняльний аналіз охорони та використання бастионних фортець України та Північної Америки.....	232
Діденко Я. Франтішек Звержина та його малюнок «Залишки церкви оборонної під Чигирином»	239
Стрельник М., Литовченко А. Серія картин «Давній Київ» художника А. Н. Волненка як візуальна складова стаціонарних та тимчасових експозицій Національного музею історії України	243

СЕКЦІЯ 6. Нумізматика. Боністика

Ляшко Ю. Гаманець доби козаччини із околиць сотенного містечка Жаботина.....	249
Ганусевич Н. Монети Другої республіки Польщі на території монастиря оо. бернардинів м. Збараж	252
Варчук Н. Грошова одиниця УНР у період Директорії (1919–1920) з колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.....	255

СЕКЦІЯ 1.

Давня археологія України

Виктор Ветров,

зав. сектором археологии ГИКЗ «Межибож»

МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ НИЖНЕГО ПАЛЕОЛИТА ГОЛОВЧИНЦЫ-1 В ВЕРХНЕМ ПОБУЖЬЕ (ХМЕЛЬНИЦКАЯ ОБЛАСТЬ)

Представлены предварительные результаты исследования нового стратифицированного местонахождения нижнего палеолита в верхнем течении Южного Буга. Техничко-типологические данные позволяют отнести полученный материал к олдовану (mode 1). Памятник входит в круг межибожских нижнепалеолитических местонахождений.

Ключові слова: нижній палеолит, олдован, Головчинцы-1, чоппер.

Выявление за последние десятилетия новых местонахождений нижнего палеолита на соседних с Украинской территорией дало импульс поиску и исследованию таких материалов в пределах Украины. Более десяти лет такие исследования проводятся коллективом Украинской нижнепалеолитической экспедицией Института археологии НАН Украины под руководством д.и.н., ведущего научного сотрудника отдела камня ИА НАН Украины В. Н. Степанчука (Степанчук, Ветров, Скориков 2016). Благодаря этим работам были заложены основы системного исследования украинского нижнего палеолита. В 2015 автором, согласно темы диссертационного исследования, проводился систематический поиск местонахождений нижнего палеолита в верховьях Южного Буга (Ветров, Степанчук 2016; Степанчук 2018). С этой целью осуществлялся систематический осмотр известняковых, песчаных и гранитных карьеров. В процессе поиска был обследован участок Головчинецкого гранитного карьера и отобраны образцы пород и минералов для литотеки. Во время лабораторной обработки образцов литотеки, внимание автора привлек к себе предмет из розового кварцита, который был идентифицирован как скол с отсеченной кромкой, альтернативной приостряющей обивкой другой кромки, а также несколькими уплощающими сколами между аккомодационной краем изделия и альтернативно оббитой кромкой. Этот артефакт дал основание для дальнейшего исследования карьера. В результате, на некоторых участках южной части вскрыши, были зафиксированы артефакты непосредственно в четком стратиграфическом положении. Разборка осыпи стенки четвертичных отложений высотой 4 метра и поверхностная зачистка дали более 50 артефактов. Было выявлено не менее двух культуросодержащих горизонтов в верхней и средней части борта. В дальнейшем этот пункт получил название Головчинцы-1.

Незначительное количество находок в то время дало возможность выделить только общие особенности найденного материала. Это были преимущественно первичные сколы и отщепы с кремневых и кварцевых галек, которые снимались без предварительной подготовки, сильными ударами жестким отбойником. Часть сколов была со вторичной обработкой. Изделия на галках представлены преимущественно чопперами. На отщепах с галек были изготовлены два атипичных острия. Состояние сохранности артефактов было хорошим. Практически все находки имели заглаженную матовую поверхность. Сохранность находок из разных горизонтов существенно не отличалась. Были зафиксированы случаи реутилизации.

Общий технико-типологический анализ дал возможности относить находки из всех горизонтов местонахождения Головчинцы-1 к галечно-отщеповой индустрии олдованского типа. Найденный материал был практически аналогичен артефактам из нижних горизонтов Межибожа А, который расположен на расстоянии 7,5 км к западу от Головчинецкого карьера. Таким образом, по результатам исследований 2015 г, было найдено еще одно стратифицированное многослойное местонахождение нижнего палеолита (Ветров, Степанчук 2016; Степанчук, Ветров, Скориков 2017). Последующие работы на памятнике проводились в 2016–2018 гг. Исследования велись Нижнепалеолитической экспедицией ИА НАН Украины (руководитель экспедиции д. и. н. В. Н. Степанчук, руководитель отряда В. С. Ветров). В работах приняли участие сотрудники ИА НАН Украины (к. и. н. Д. А. Ветров, А. И. Нездолий), ИГ НАН Украины (д. г. н. Ж. Н. Матвишина, к. г. н. С. П. Кармазиненко), УГГРИ (к. г. м. н. Ю. М. Веклич), ИГ им. С. И. Субботина НАН Украины (к. г. м. н. Е. Б. Поляченко, к. г. м. н. Д. В. Главацкий); археолог А. В. Надвирняк. Исследования проводились на базе ДИКЗ «Межибож» при поддержке директора О. Г. Погорельца.

СЕКЦІЯ 1.

Обзор территории.

Близкое территориальное расположение стратифицированных местонахождений нижнего палеолита Меджибож 1, Меджибож А, Головчинцы-1 дает возможность привести общие для них данные по топографии и геоморфологии верховьев Южного Буга.

В орографическом отношении местонахождения расположены в пределах Вольно-Подольской возвышенности. Рельеф представляет собой холмистую равнину, расчлененную долинами рек и балок. Абсолютные отметки дневной поверхности 250–400 м. Вершины холмов преимущественно плоские, крутизна склонов 4–10°. Долины рек и балок широкие, заболоченные, с пологими (до 5°) склонами. Почвы преимущественно суглинистые. Грунтовые воды залегают на уровне 6–15 м. Гидрографическая сеть достаточно разветвлена. Крупнейшая река – Южный Буг, ширина русла которого составляет 12–40 м, глубина – 0,9–2 м, скорость течения – 0,1–0,4 м/с. В районе местонахождений в бассейн Южного Буга впадает правый приток Волк и левый – Бужок (Державна... 2007).

Частично нижнепалеолитические местонахождения связаны с западным бортом Летичевском проходной долины. У пгт. Меджибож ее максимальная ширина в средней части достигает 15 км. Абсолютные отметки поверхности колеблются в пределах 270–310 м, с некоторым наклоном в восточном и юго-восточном направлениях. На более раннее, чем днепровское (время происхождения долины) указывает наличие небольших по площади участков развития аллювиальных отложений, которые перекрыты образованиями мартоношско-завадовского климатолитов, сохранившиеся от размыва. В целом, особенностями геологического строения Летичевской проходной долины является значительная денудация верхнемиоценовых отложений, отсутствие толщ пестрых глин, плиоценовых и эполейстоценовых образований, распространение мощных (до 20–30 м) аллювиально-флювиогляциальных и озерных отложений. С севера и юга долина ограничена водораздельными возвышенностями. Долина также характеризуется денудационно-аккумулятивным генетическим типом рельефа, с наложенными субэдральными форм, а также заболоченными понижениями и суффозионно-просадочными «блюдцами». Рельеф долины слабовозвышенный, незначительно расчлененный балочной сетью. Балки преимущественно короткие (до первых километров), слабо разветвленные, с неглубокими врезами и выположенными задернованными склонами (Державна... 2007).

Описание местонахождения Головчинцы-1.

Местонахождение Головчинцы-1 находится на территории Головчинецкого гранитного карьера, на левом берегу Южного Буга, в 1,3 км к северу от с. Головчинцы Летичевского района Хмельницкой области (рис. 1.1). Памятник был выявлен В. С. Ветровым в 2015 г.

В 2016 исследования на местонахождении Головчинцы-1 были возобновлены (Ветров, 2016). В 10 м к западу от зачистки 2015 г (рис. 1.2) была сделана врезка в борт вскрыши карьера, площадью 2 м². В процессе работ было проведено углубление врезки на 2 м. Были зафиксированы два культуросодержащих горизонта. В первом горизонте было найдено 14 артефактов (рис. 2), среди которых 3 чоппера (рис. 2.1–3) (2 на кремневых, 1 на кварцевой гальках) и кремневые сколы с отсеченными кромками и краевой оббивкой. Прочие артефакты: сколы, фрагменты сырья с признаками дробления и ретушью утилизации. Также были зафиксированы 42 геофакта – кремневые, кварцевые гальки, обломки гранита и кварца. Между первым и вторым культуросодержащими горизонтами был небольшой, практически стерильный слой в 5 см.

Второй культуросодержащий горизонт насчитывал 551 находку, среди которых 208 артефактов и 343 геофакта. Среди артефактов 52 чоппера, 3 атипичных острия на кремневых отщепках, 4 зубчато-выемчатых орудия, 15 отщепов и сколов с ретушью. 218 артефактов – сколы, продукты дробления. По результатам камеральной обработки найдено 6 ремонтных связей. Техничко-типологический анализ материалов двух верхних культуросодержащих горизонтов подтвердил правомерность отнесения местонахождение Головчинцы-1 к галечно-отщеповой индустрии олдованского типа.

В 2017 г перед началом работ была сделана разметка края борта вскрыши карьера слева и справа от раскопа, на всем участке, где были найдены артефакты. Общая длина разметки составила 20 м. Также по борту была поставлена реперная горизонталь для снятия артефактов с борта карьера в системе фиксации раскопа. К квадратам 1 и 2 (2016 г) сверху была сделана прирезка по 0,3 м на восток и юг с целью подготовки стенок раскопа для проведения полевого семинара. Полевой межведомственный семинар состоялся 20–25 мая 2017 г., при участии специалистов Института археологии НАН Украины, Института географии НАН Украины, Украинского государственного геологоразведочного института и Государственного историко-культурного заповедника «Межибож». Семинар проводился на базе Нижнепалеолитической экспедиции Института археологии НАН Украина при поддержке Государственного историко-культурного заповедника «Межибож». В пресс-релизе семинара было подчеркнуто, что «каменные орудия на местонахождении Головчинцы-1 найдены в ископаемых почвах широкинського етапа (и непосредственно древних фациях), которые

формировались не менее 900–1200 тыс. лет назад. Такой древний возраст согласуется с геоморфологическим положением местонахождения Головчинцы-1, расположенного вблизи внешней границы древней четвертичной террасы Южного Буга, где рельеф сформировался в эоплейстоцене или позднем плиоцене». (Заселения... 2017)

Артефакты местонахождения Головчинцы-1.

Сырье.

Сырьевые группы местонахождения представляют кварцевые гальки (рис. 5.3–4), обкатанные обломки гранитов (рис. 5.2), обломки и гальки кремня (рис. 5.1, 5), жильный кварц. Детальное петрографическое макрорисование сырья было проведено к. г. м. н. Е. Б. Поляченко. Отобранное сырье из местонахождения Головчинцы-1 представлено силикатными минералами: кремнем и кварцем. Условно образцы можно разделить по ряду внешних особенностей. Общими для всего отобранного материала является, только то, что образцы представлены силикатным минералами и имеют твердость по шкале Мооса – 7.

Первая группа образцов представлена халцедоново-кварцевым кремнем, происхождение которого связано с процессами силикатного стяжения в карбонатных породах (известняках) Сарматского времени. Образцы имеют раковистый скол, зональную структуру (в больших образцах), поверхность скола имеет жирный блеск преимущественно восковой. В естественном виде (без следов антропогенного воздействия) образцы кремня имеют галечную форму, образование которой можно связать с первичной формой стяжения и вторичной стадией дальнейшей обработки водой. Окраска галечной поверхности – от темно-серого до почти черного. Блеск от матового (вероятно в образцах практически не подвергались воздействию водных потоков) к жирному (в образцах на которые воздействовала вода). Для образцов с матовой поверхностью характерна шероховатость и следы щелочного травления на поверхности, образцы, имеющие жирный блеск характеризуются гладкой поверхностью и практически сглаженными следами травления. Форму вторичной обкатанности (которая образовалась в водной среде), можно разделить на уплощенную и практически изометрическую в двух направлениях (то есть, имеет в сечении форму близкую к кругу). Такое различие может быть связано с первичной формой (стяжениями) и последующей обработкой каменного материала в водном потоке. При этом важно отметить, что несколько уплощенная форма материала характерна для галечных отложений речного типа с достаточно невысокой динамикой водного потока, в то время как круглые в сечении галечные отложения характерны для потоков средней и высокой динамики.

Вторая группа образцов представлена кварцевым материалом. Кварц имеет голубой цвет и жирный блеск (обычно стекловидный, но в данном случае это связано с процессами вторичного механического воздействия). Структура мелкокристаллическая. Излом неровный, спаянность средняя. Данный кварц образован в жилах пересекающих вмещающие породы (в данном случае эндербиты-гнейсы). Формирование голубого кварца связано с породами гранулитовой формации и соответствует общей геологической структуре этого района. Среди отобранного кварцевого материала, также встречаются обкатанные образцы. Форма галек характерна для речных потоков средней динамики. Цвет кварцевых галек матово белый.

Сохранность артефактов.

Сохранность относительно хорошая, поверхности сколов не обкатанные, на некоторых кремнях присутствует светло-голубая, белая патина.

Археологический комплекс первого культуросодержащего горизонта.

Исследование первого горизонта проводилось на кв. 1 и 2. Находки зафиксированы на отметках -1,65 – -1,70. На кв. 1 вдоль восточного борта по плотности почвы отмечено заполнения почвенного клина (?). Клин заходил от борта внутрь квадрата примерно на 30 см. Находки на этом участке отсутствуют. В квадрате 2 вдоль западного борта на уровне -1,66 зафиксировано аналогичный клин большого размера. Ширина заполнения в зоне расчистки около 20 см. Клин по всей площади заполнен большим количеством геофактов и артефактов. Также в исследуемом горизонте встречаются единичные кародированные граниты небольшого размера, серого и желтого цвета. Находки в слое залегали субгоризонтально.

Археологический комплекс второго культуросодержащего горизонта.

Исследования второго культуросодержащего горизонта проводилось на кв. 1 и 2. Находки зафиксированы на отметках -1,78 – -1,97 (рис. 1.3–4). На кв. 1 вдоль восточного борта по плотности почвы отмечена промоина (?) Без четких очертаний границ. Промоина заходит от борта внутрь квадрата примерно на 30 см. Находки на этом участке отсутствуют, а рядом с ним начинают появляться с уровня -1,90, который, вероятно, является неповрежденным слоем под дном промоины. В квадрате 2 вдоль западного борта на уровне -1,66 зафиксировано заполнения почвенной трещины шириной около 20 см (в зоне расчистки). Низ южной части заполнения расположен на уровне -1,85, а глубже уже фиксируются находки in situ. Находки в этом культуросодержащем горизонте, за редким исключением, залегали субгоризонтально.

СЕКЦІЯ 1.

Технико-типологическая характеристика второго культуросодержащего горизонта.

Всего второй культуросодержащий горизонт насчитывает 551 находку, из них 182 артефакта, 26 артефактов (?) и 343 геофакта. Изделия представлены чопперами, атипичными остриями, сколами с вторичной обработкой.

Чопперы – 52 экз. В основном представлены одинарные чопперы – 37 экз. (рис. 3). Техника изготовления одинарного чоппера сводится преимущественно к отсечению края гальки, одним или несколькими снятиями, с целью получения рабочей кромки по периметру скола. Отсечение края гальки может быть строго поперечным (относительно продольной оси изделия) или диагональным. Обращает на себя внимание достаточно большое количество именно диагональных отсечений в материалах второго культуросодержащего горизонта. В собрании подъемного материала 2015 г. также присутствовали одинарные чопперы с диагональным отсечением (Ветров, Степанчук 2016, с. 43; рис. 19.3).

Чопперы одного снятия (8 экз.) (рис. 3.1, 3, 5–8) представляют собой одинарные чопперы, с учетом той особенности, что в данном случае рабочая кромка формируется одним (иногда небольшим) сколом в краевой зоне гальки.

Чопперы острейные (3 экз.) также демонстрируют некоторое разнообразие техники их изготовления, хотя в данном случае кромки двух сколов образуют острейную часть между ними (рис. 5.2).

Чопперы двойные (3 экз.) изготавливались путем продольного рассечения гальки и отсечения конечности (иногда методом дробления) (рис. 5.4).

Атипичные острия (3 экз.). Два острия изготовлены на кремневых отщепках путем отсечения кромок (рис. 4.7). Одно острие на фрагменте кремневого скола имеет одну ретушированную кромку и ретушь утилизации на прилегающей кромке (рис. 4.6).

Зубчатые и выемчатые изделия – 4 экз. (рис. 4.2, 8).

Отщепы и сколы с вторичной обработкой – 15 экз. Вторичная обработка отщепов и сколов достаточно однообразна и включает фрагментарную ретушь утилизации (?) (рис. 4.4), отсечение кромок (рис. 4.5) и комбинации этих элементов (рис. 4.3). Иногда встречаются клетонские выемки. К нетипичным продуктам расщепления может быть отнесена рассеченная кремневая галька с двумя зонами обивки с брюшка (рис. 4.1).

Отщепы, сколы, продукты дробления (98 экз.). В найденном материале среди отщепов большинство составляют первичные краевые сколы с галек. Вторичные сколы имеют преимущественно подпараллельную огранку. Иногда на гранях сколов фиксируется ретушь утилизации.

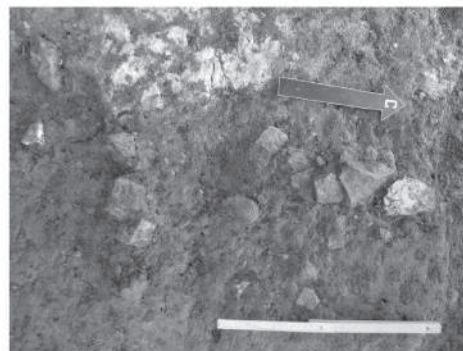
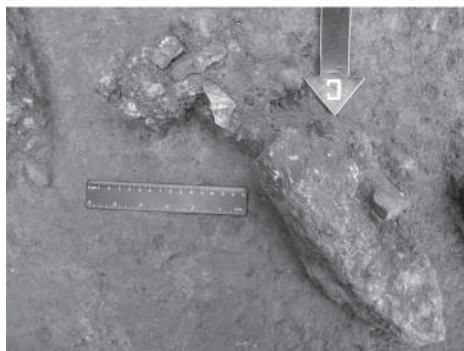
Сравнивая полученные материалы первого и второго культуросодержащих горизонтов местонахождения Головчинцы-1 между собой и с другими меджибожскими нижнепалеолитическими местонахождениями (Степанчук, Рижов, Матвишина, Кармазиненко, Муань 2014) можно отметить ряд общих черт в технике обработки камня (Степанчук, Веклич, Ветров, Кармазиненко, Комар, Погорелец 2016, с. 13). В Головчинцах-1, как и в Меджибоже А обработка камня сведена к минимальным операциям с использованием техники раскалывания, обивки и дробления. Судя по большому количеству разнотипных угловатых фрагментов кварца и крупных фрагментов трещиноватого кремня, в Головчинцах-1 использовалась техника «bloc on bloc». Вероятно также, что в схеме обработки камня не стояла задача получения качественных отщепов. Имеющиеся отщепы преимущественно первичные. Огранка или рассечение немногочисленных вторичных отщепов преимущественно связаны с реутилизацией. В материалах отсутствуют нуклеидные и бифасиальные формы. Типологически состав артефактов представлен чопперами, сколами и не многочисленными изделиями с элементарной вторичной обработкой (небольшие участки обивки, выемки, отсечение кромок). Таким образом, технико-типологические данные позволяют относить первый и второй культуросодержащие горизонты местонахождение Головчинцы-1 к олдовану (mode 1). Это соответствует стратиграфической датировке памятника широкинским временем (OIS 24-31 (0,9–1,3 млн. лет).

Литература

- Ветров, В. С. 2016. *Отчет об исследовании нижнепалеолитического местонахождения Головчинцы-1 в 2016 г.* Киев: ИА НАНУ.
- Ветров, В. С., Степанчук, В. Н. *Отчет о разведках на территории Летичевского района Хмельницкой области в 2015 г.* Киев: ИА НАНУ.
- Державна геологічна карта України. Масштаб 1:200 000. Центральнoукраїнська серія. Аркуш: М-35-XXII (Староконстантинів). 2007. Київ: Державна геологічна служба, Північне державне регіональне геологічне підприємство «Північгеологія».
- Інститут археології НАН України. 2017. *Заселення рівнинної частини України почалося близько 1 млн років тому* [online]. Режим доступу: <http://iananu.org.ua/novini/pres-relizi/383-zaselennya-rivninnoji-chastini-ukrajini-pochalosya-blizko-1-mln-rokiv-tomu>.

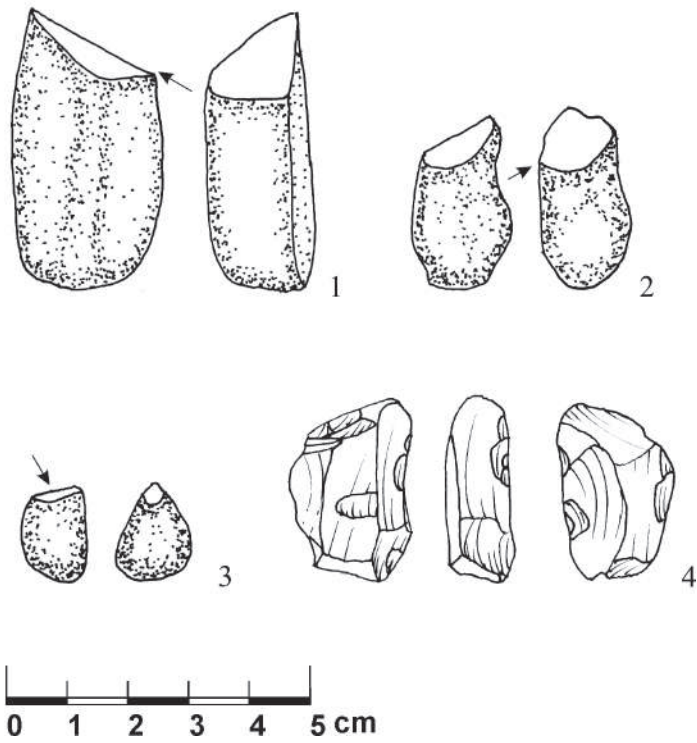
Давня археологія України

- Степанчук, В. М., Ветров, В. С., Скоріков, В. А. 2017. Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України: огляд поточних даних. *Кам'яна доба України*, 17–18, с. 48–65.
- Степанчук, В. М., Рижов, С. Н., Матвишина, Ж. Н., Кармазиненко, С. П., Муань, А.-М. Первые итоги изучения нижнепалеолитических местонахождений Меджибожа. В: *Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж; Тернопіль; Київ, с. 22–48.
- Степанчук, В. Н. 2018. Ключевые нижнепалеолитические памятники запада Восточно-европейского ареала Украины. В: Рагимова М. Н. (ред.) *Сборник материалов Международной научной конференции, посвященной 50-летию обнаружения в пещерной стоянке Азых раннего гоминида – азыхантропа*. Баку, с. 149–161.
- Степанчук, В. Н., Веклич, Ю. М., Ветров, В. С., Кармазиненко, С. П., Комар, М. С., Погорелец, О. Г. 2016. Отчет о работах 2015 г. близ пгт. Меджибож Летичевского р-на Хмельницкой области. Киев.
- Степанчук, В. Н., Ветров, В. С., Скоріков, В. А. Новые данные по нижнему палеолиту равнинной Украины. В: Бердников И. М. (ред.) *Esse quam videri: к 80-летию Германа Ивановича Медведева*. Иркутск: Изд-во ИГУ, с. 142–151.

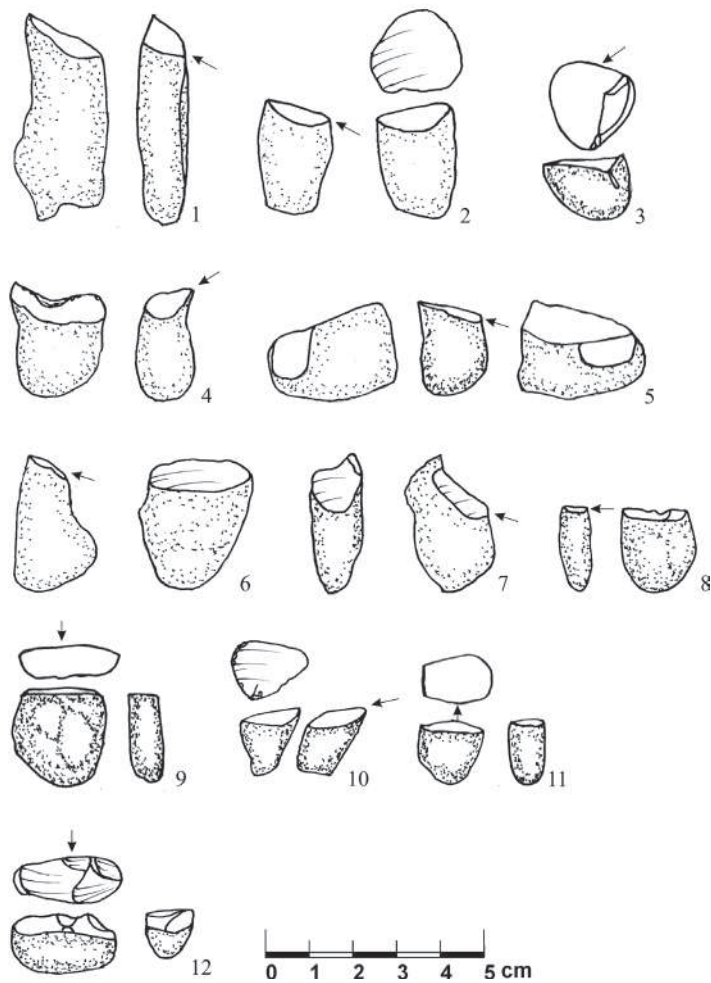

1: 1. Меджибожские нижнепалеолитические местонахождения (Меджибож 1, Меджибож А, Головчинцы-1).
1: 2. Головчинцы-1. Зачистка 2015 г. 1: 3. Головчинцы-1. Участок второго культуросодержащего горизонта.
1: 4. Головчинцы-1. Участок второго культуросодержащего горизонта.

СЕКЦІЯ 1.

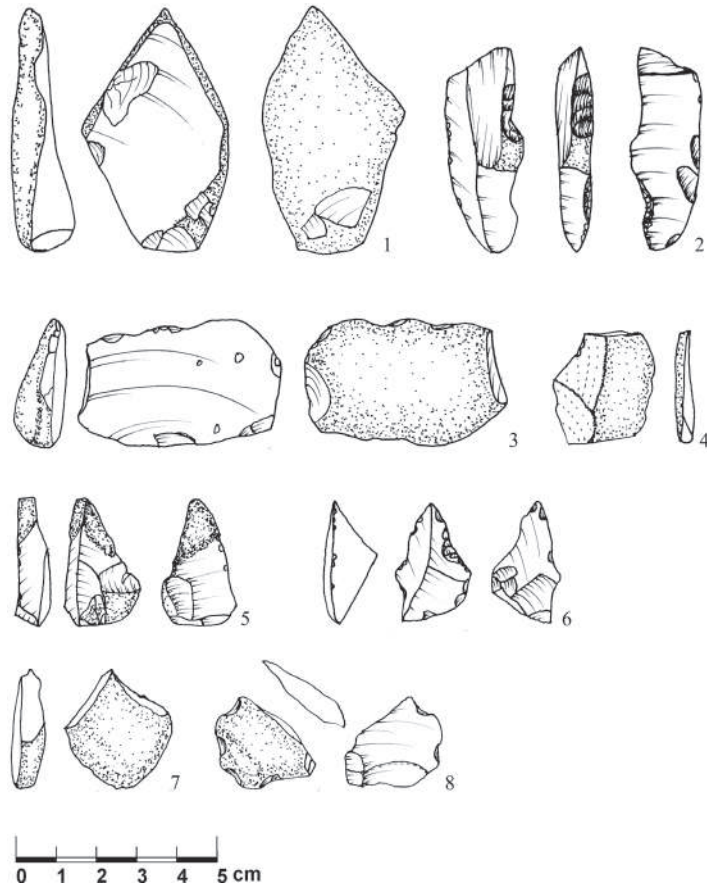

2. Головчинцы-1. Артефакты первого культуросодержащего горизонта.

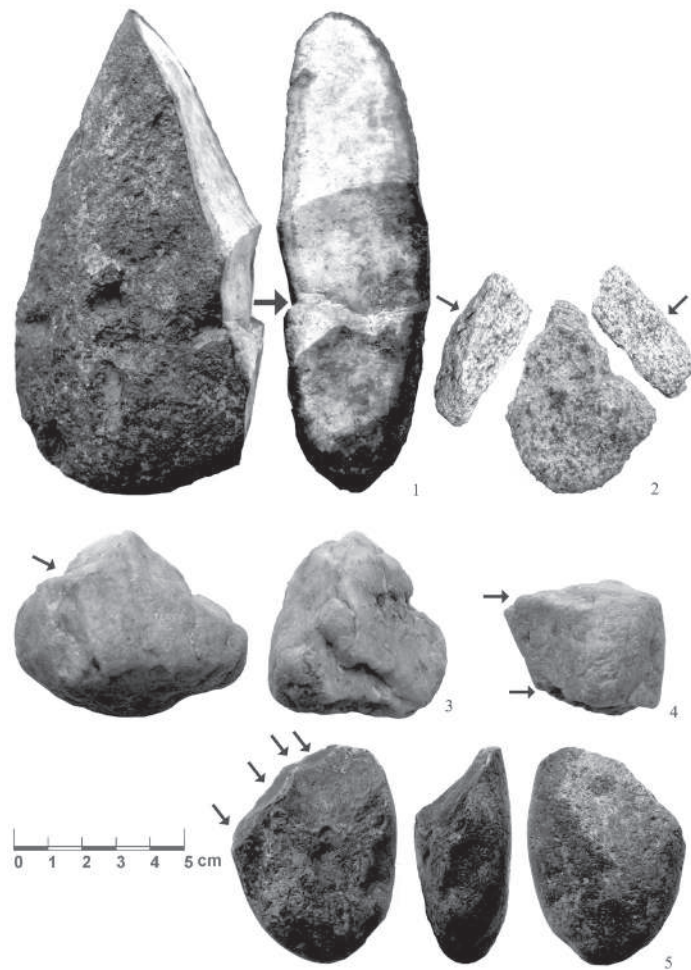

3. Головчинцы-1. Артефакты второго культуросодержащего горизонта.

Давня археологія України

4. Головчинці-1. Артефакти второго культуросодержащего горизонта.

5. Головчинці-1. Артефакти второго культуросодержащего горизонта.

Яна Яковишина,
кандидат історичних наук,
молодший науковий співробітник
відділу археології Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

ПІДОСНОВА ФОРМУВАННЯ ЗАЛІЩИЦЬКОЇ ГРУПИ ПАМ'ЯТОК

Стаття присвячена перехідному етапу середнього періоду – Трипіллю VI-VII в ареалі заліщицької групи пам'яток. Зроблено спробу визначення рис мальованого орнаменту на посуді, походження яких можна простежити на раніших пам'ятках етапу VI, які впливали на формування групи.

Ключові слова: Трипілля, Кукутень, заліщицька група, кераміка, орнамент, впливи.

Уже давно було відзначено, що українські трипільські пам'ятки тісно пов'язані з молдовськими та румунськими поселеннями Кукутень-Аріушд. Племена, що сформувались на невеликій території басейну Серету, середньої течії Прута та Дністра, уже на ранньому етапі мігрують на північ та схід. Саме з експансією кукутенських племен пов'язується поява розписного посуду в Придністер'ї, а також простежується їхній вплив на формування локальних груп у регіоні в подальшому. У цьому контексті проведемо пошук витоків розписного орнаменту та простежимо трансформації мальованого посуду перехідного етапу середнього періоду існування культури (Трипілля VI-VII – Кукутень АВ). А саме, приділимо увагу формуванню заліщицької групи Трипілля на основі раніших поселень Трипілля VI – Кукутень А4.

Після проведення польових досліджень багаточисельного поселення Кукутень, Г. Шмідтом була розроблена класифікаційна схема орнаментальних стилів на кераміці. Ця схема особливо цінна тим, що, на відміну від раніших напрацювань, вже добре підкріплена стратиграфічними даними та охоплює великий хронологічний проміжок. У 1932 році його робота вийшла монографією (Schmidt 1932). У праці Г. Шмідта розглянуто два основних питання: перше – походження Кукутень-Трипілля, друге стосувалося зміни орнаменталізації. Дослідник прослідкував зміни в кераміці відповідно до стратиграфічних нашарувань. Орнаменти розподілив по групах – стилях. При дослідженні стилів враховував не лише мотив, але і колір, і стійке поєднання мотивів та кольорів. Саме зміни кольорів та їх поєднань є хронологічними індикаторами. Стили отримали назви за буквами грецького алфавіту та поєднані в групи. Слід зазначити, що зміни орнаменту в групах однорідні та рівномірні і можуть містити нововідкриті декори, тому ці структури не потребують створення нових груп. У подальшому схему Г. Шмідта взяли за основу інші дослідники – її уточнювали та застосовували для аналізу розписів на кераміці таких кукутенських пам'яток Траян, Ізвоаре, Корлатень та ін. (Nestor 1937; Dumitrescu 1944, 1959, 1962, 1963; Dumitrescu 1957, 1959, 1960; Vulpe 1956; Nestor, Zaharia 1968). Класифікація була адаптована та використана Н. Виноградовою при дослідженні керамічного матеріалу пам'яток Середнього Придністер'я (Виноградова 1972, 1983), Т. Поповою для вивчення колекції Поливаного Яру (Попова 2003) та ін.

Г. Шмідт ще не виокремлює групу АВ у кераміці Кукутень, проте відзначає, що стилі $\alpha - \delta$ є перехідними від групи А до групи В (Schmidt 1932). К. Даскалу, спостерігаючи за кукутенською керамікою, висловлював думку про існування перехідного періоду між Кукутень А та Кукутень В (Dascălu 1910). Пізніше В. Думітреску підтвердив необхідність виокремлення Кукутень АВ. Розкопки на поселеннях Траян (Dumitrescu 1952, 1953, 1954, 1955), Корлатень (Nestor 1951, 1952), Димбул-Морій (Petrescu-Dîmbovița 1966, 2000), Калу (Vulpe 1937, 1940), Фрумушика (Mătasă 1946), Хуши (Lăszló 1966), Четрешть (Alaiba 2002), Драгушень, Ворнічень, Миндрешть (Crișmaru 1970), а також розвідкові роботи в районі Бакеу та Батошань (Florescu 1969) підтвердили стратиграфічне місце перехідного етапу Кукутень АВ і показали, що він продовжувався досить довго (Szekely 1965).

Т. Мовша вперше поставила питання щодо виокремлення перехідного етапу від VI до VII, вивчаючи матеріали поселення Солончени II, середній шар якого вона співставляла з пам'ятками фази Кукутень АВ Траян та Корлатень (Мовша 1965). Н. Виноградова розвинула цю ідею, визначивши трипільські пам'ятки VI-VII, що подібні з поселеннями етапу Кукутень АВ (Виноградова 1972, 1983). Для регіону, який ми розглядаємо, це поселення заліщицької групи.

Пам'ятки групи досліджені в різні роки (останні 150 років) із застосуванням різних методик розкопок і систематизації археологічних матеріалів, що ускладнює аналіз. Стан вивчення пам'яток дуже різний. Розкопки проводилися лише на частині поселень, а саме в Заліщиках, Бучачі, Більче-Золотому Парк I, Блищанці II, Більшівцях, Городниці над Дністром, Хом'яківці I. Решта поселень відома за підйомним матеріалом. При цьому необхідно враховувати, що пам'ятки, які розкопували, мають різну насиченість та якість керамічного комплексу. Наприклад, розкопки Заліщиків, Більче-Золотого Парку I, Городниці над Дністром проводили наприкінці XIX – початку XX ст., частина цих матеріалів втрачена. На деяких пам'ятках розписи погано

збереглися (Блищанка II, Хом'яківка I) або зовсім знищені. Внаслідок розформування одних музеїв та передачі матеріалів в інші, вивозу збірок за кордон під час світових воєн та інших обставин, втрачено велику кількість матеріалу. Тому деякі з поселень, які включено до заліщицької групи, тепер не мають ні опису в літературі, ні колекцій, що збереглися. Незважаючи на це, база даних керамічного мальованого посуду заліщицької групи достатньо презентабельна. Збереглося багато цілих форм посуду та великі фрагменти, за якими можна визначити і форму посуду, і відтворити орнаментальні мотиви.

Глиняний посуд є найпоширенішою категорією знахідок на трипільських поселеннях. Окрім того, керамічний комплекс має специфічні особливості морфологічного, технологічного, стилістичного характеру. Все це робить його чудовим матеріалом для дослідження окремих сторін життя стародавніх суспільств. Керамічний комплекс найчіткіше реагував на зміни екологічних умов, на специфіку господарсько-економічного, соціально-культурного життя та різні особливості побуту і господарства давніх колективів. У той же час, досягнувши певної стадії розвитку, посуд починав відтворюватися у незмінному вигляді – у стійких формах. Тому для суттєвих змін у керамічному виробництві потребувалися значні зміни в господарській, економічній, соціальній та побутовій сферах (Кожин 1981, с. 61). Натомість орнаментика відрізнялася швидкими змінами в часі, спровокованими різними чинниками як культурного, так і економічного характеру. Ми сконцентруємо увагу на орнаменті, оскільки його зміни в керамічних колекціях поселень були найдинамічнішими.

У роботі з керамічними колекціями послуговуємось стилістично-композиційним аналізом розписів та традиційними методами історико-археологічних досліджень, перш за все типологічним та порівняльним. При описі керамічного комплексу задіяні також елементи статистики, історичних аналогій та систематизації. Нижче ми розглянемо мотиви композицій заліщицьких розписів, які використовувались як на етапі Трипілля VI-VII, так і VI. Також, у цьому ж контексті, зупинимось на стилях розпису, виокремлених Г. Шмідтом та доповнених іншими дослідниками.

На керамічному посуді заліщицьких пам'яток простежується сформованість кількох основних варіацій розпису. Найчастіше орнамент побудований трансляцією певних мотивів та впорядкований в один або два пояси (фризи), часто пояси окантовані бордюрами. Всі мотиви, виокремлені в розписах посуду, характеризуються чіткістю побудови, симетричністю та строгою геометричністю. В категорії «столового» посуду (умовна назва категорії посудин, виготовленої з відмуленої глини), розписний витісняє з ужитку посудини із заглибленим орнаментом. З'явилися також зміни у формах посуду, першою чергою, це відмова від посудин на піддонах та поява нових форм покришок.

Заліщицькі розписи можна чітко поділити за мотивами, з яких складаються орнаментальні композиції. Крім того, спостерігаємо чітку прив'язку певного мотиву до конкретної форми посудини, а також до вибору місця розміщення на поверхні (наприклад, одні мотиви характерні для розпису вінець, інші – для тулуба).

Всі матеріали походять з 9 поселень, серед них як презентабельні колекції, так і поодинокі знахідки. Це такі пам'ятки як Заліщики, Бучач, Городниця над Дністром, Блищанка II, Більче-Золоте Парк I, Більшівці, а також кілька фрагментів та цілих посудин з Капустинців, Вигнанки, Новосілки-Костюкової. Матеріали отримані шляхом опрацювання керамічних колекцій у фондах різних музеїв та наукових установ, а також опублікованих матеріалів (Конопля, Круц, Рижов 1993; Ткачук, Кочкін 2009; Ткачук, Кочкін, Щодровський 2017; 2018).

У заліщицьких розписах виокремлюємо 14 основних мотивів, серед них нас цікавлять п'ять, які використовували і на етапі VI. Розглянемо їх детальніше. Одним з таких є мотив, який побудовано з центральної вертикальної лінії та діагональних, які розходяться від центральної та утворюють перевернутий трикутник (рис. 1). Цей мотив утворений шляхом дзеркальної симетрії. Віссю симетрії слугує вертикальна центральна лінія (ця лінія ділить композицію на два блоки), а діагональні відображають одна одну. Під час нанесення розпису орнамент ускладнювався, з'являлися додаткові елементи. Інколи вертикальна центральна лінія видозмінювалася чи взагалі замінювалася іншими елементами. Таким чином утворилося кілька варіантів цього мотиву. Розпис виконувався переважно червоною фарбою, рідше – чорною або червоною та чорною, по світлому ангобу або натуральному тлу. Так орнаментувались миски (зовнішня та внутрішня поверхні), рідше – вінця інших типів посуду та ложки. Загалом такий мотив віднаходимо на 58 посудинах з різних пам'яток.

До поширених відносимо мотив, в основі якого є T-подібна фігура, простір навколо неї може бути заповнений іншими елементами: дугами, колами, овалами (рис. 2). Цей мотив утворений, як і попередній, за допомогою дзеркальної симетрії. Віссю симетрії виступає центральна вертикальна лінія, яка ділить мотив на два блоки. T-подібна фігура може частково розпадатися чи піддаватися стилізації, але завжди чітко ідентифікується. Віднаходимо на вінцях грушоподібних посудин, рідше – на вінцях покришок, кубків та горщиків; один зразок трапився на денці покришки. Розпис виконувався червоною або червоною та чорною фарбами на світлому ангобі. Цей мотив спостерігаємо на 20 посудинах.

СЕКЦІЯ 1.

У основі ще одного мотиву використано тангентний орнамент (рис. 2). У літературі він відомий під назвами «Tangentenkreisband» (обігова спіраль, тангентний орнамент). Центральну тангентну фігуру можуть оточувати додаткові елементи. Накреслюються кілька варіантів цього мотиву, відмінності між якими базуються на побудові центральної частини рисунку – спіралі, кола з навскісною лінією посередині та овалу. Розпис переважно поліхромний, з використанням червоної та чорної фарб або однієї червоної, чорної або коричневої на світлому ангобі посудин. У такий спосіб розписували плічка і тулуб грушоподібних посудин, покришки; в одному випадку такий розпис розміщено під вінцями горщика. Знайдено 24 зразки посуду з таким мотивом.

Часто вживаним є мотив орнаменту, який притаманний для кубків. Основою є діагональна лінія та два овали (рис. 3). Овали розміщуються над діагональною лінією та під нею. Вісь симетрії проходить по діагональній лінії та розбиває цей модуль на два блоки. У мотиві виокремлюється кілька варіантів, що залежать від елементів, які складають рисунок, колористичних особливостей. Серед розписів однаково часто зустрічаються виконані однією червоною або двома – червоною та чорною фарбами. Трапляються також орнаменти з використанням однієї коричневої або чорної фарби. Такий мотив зустрічається на 39 посудинах.

Характерним також є мотив, утворений дугоподібними лініями і відомий в літературі як гірлянда (рис. 4). Простежується кілька варіантів цього мотиву. Розписи виконувались однією червоною, коричневою чи чорною фарбами або двома – червоною та чорною. Такі орнаменти зустрічаються під вінцями та на тулубі амфор, кубків та горщиків. Відомо 19 посудин з таким розписом. Зміни мотиву гірлянди, простежуємо на раніших румунських пам'ятках (Дрегушень) часу Кукутень А4 (Marinescu-Bîlcu 1989, fig. 2.2, 15.1; 2000, 120.2, 121.5, 7) та Траян (Вет 2007, fig. 67–74). На заліщицьких пам'ятках цей мотив чіткіше побудований, як і на пізнійшій кукутенській кераміці (поселення Ворничень часу Кукутень АВ) (Crîșmaru 1970, fig. 9.5).

Описані вище мотиви відносяться до широко вживаних і складають більшість за частотою використання. Ці «класичні» заліщицькі розписи ідентичні кукутенським, аналогії до них віднаходимо на кераміці таких поселень, як Корлатень, Траян, Хуши та ін. А прототипи більшості найтипівіших мотивів можемо спостерігати на місцевих пам'ятках часу Трипілля ВІ (Кудринці, Незвисько, Шипинці А) та серед посуду пам'яток Кукутень А4 (Дрегушень (Marinescu-Bîlcu 1989, fig. 2.2, 9, 5.4, 5, 15.1)).

У часі Трипілля ВІ-ВІІ продовжують використовувати й інші мотиви, що характерні для пам'яток Трипілля ВІ – Кукутень А4. Так, уламки двох кубків з Більче-Золотого Парку І містять композицію з кіл подібну до зразків з Незвиська ІІ (Смірнова, Черниш 1956, табл. XII, рис. 4), Аріушд (Laszlo 1914, pl. III, 6–8), Фрумушика (Matasă 1946, pl. VI–XII; Dumitrescu 1974, fig. 111), Извоаре (Vulpe 1957, fig. 138.2, 139.2, 157.1, 167.1), Тирпешть (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 168.1, 173.2, 3, 174.1) на перших етапах Кукутень А та в Дрегушені етапу Кукутень А4 (Marinescu-Bîlcu 1989, fig. 14.5; 2000, fig. 121.1). У кераміці Більче-Золотого Парку І, такий розпис на кубках зберігся, напевно, як архаїзм. Іноді зустрічаються не лише кола, а і півкільця, гачки, спіраль. Очевидно, що такий орнамент може трактуватись як пережиток, який зберігся до середньої фази культури Кукутень. Також під вінцями посудин Бучача і Заліщиків наносилась серія невеликих кіл, замальованих фарбою, такий мотив трапляється на поселенні Дрегушень (Кукутень А4), його виникнення пов'язують з трансформацією заглибленого точкового орнаменту (Marinescu-Bîlcu 1989 s. 219).

На керамічному посуді поселень фіналу Трипілля ВІ – Кукутень А4 регіону, простежуємо зміни в орнаменті – перехідні елементи від ВІ до ВІ-ВІІ. Видозмінюється основна смуга в спіральному орнаменті – розширюється, робить нерівні оберти. На фоні з'являються поздовжні лінії. Чорному кольору надається більше значення, він вже не просто акцент (підкреслення основного мотиву) і стає фоном композиції. Поява розпису білими смугами, які заповнені тонкими червоними лініями, на чорному тлі, що характерно для Трипілля ВІ-ВІІ – Кукутень АВ. Так, при розгляді керамічного комплексу Незвиська ІІ, Шипинців А цікавими є матеріали з об'єктів етапу ВІ, оскільки в розписах на керамічному посуді з'являються поєднання чорних смуг з білими, заповненими тонкими червоними лініями, гірляндовий та ялинковий орнаменти, у деяких випадках композиції поділено на пояси. Очевидно, як зазначав Р. Вульпе (Vulpe 1956, s. 79), а пізніше К. Черниш (Черныш 1962, с. 70), можемо спостерігати в керамічному комплексі Незвиська ІІ перехідні риси від етапу ВІ до ВІ-ВІІ. Такий поліхромний розпис бачимо на посуді не лише Незвиська ІІ, але і Кудринців, де основна стрічка спіралі змінює ширину і робить нерівні оберти. Чорному кольору надається більше значення – він тепер не просто лінія, що оконтурює малюнок, а тло композиції. Очевидно, ми маємо справу з перехідними елементами орнаменту (Vulpe 1956, s. 79). Наявність таких пам'яток давала підстави робити висновки, що перехід від Кукутень А до Кукутень АВ проходив як на заході, так і на сході від Прута (Marinescu-Bîlcu 1989, s. 232). На етапі ВІ на деяких пам'ятках разом з поліхромним розписом простежується і біхромний, які видозмінювались і з часом, вірогідно, утворили заліщицьку кераміку. Також наприкінці етапу ВІ формуються стилістичні підгрупи α. Можемо спостерігати їх у розписах кераміки таких пам'яток як Незвисько ІІ (Черныш 1962,

рис. 23), Шипинці А (Кандиба 2007, рис. 1.1, 151–175), Василівка (Шумова 1994, рис. 1.1–17), Смотрич II-Кубачівка (Старенький, Левінзон 2018, рис. 1, 2), Дрегушень (Marinescu-Bîlci 1989), Феделешень (Dumitrescu 1963) та ін. Стиль α присутній і на кераміці початку етапу VI-VII, але поступово його витісняють варіації пізніших стилів. Питання хронології етапу VI активно розробляється дослідниками (Попова 2003; Колесников 1985; Палагута 2016; Бурдо 2018), але схеми, яка би була загальноприйнятою, ще не маємо.

Стиль β разом зі стилем α є найархаїчнішими серед заліщицьких розписів. Стиль β трапляється епізодично на поселенні Заліщики і частіше в Більшівцях (Ткачук, Кочкін 2009, рис. 7, 8), Блищанці II (Конопля 1989, 1990). Витоки цього стилю віднаходимо на поселеннях Трипілля VI та Кукутень А4, таких як Кадіївці Бавки, Фридрівці (Пассек 1949), Глибочок (Сохацький 1993), Дрегушень, Бринзени IV (Палагута 2016, рис. 44). За частотою використання в заліщицьких розписах, стиль β поступається стилю α і з'являється лише на найраніших пам'ятках.

На етапі Трипілля VI-VII розписний посуд повністю витіснив посудини із заглибленим орнаментом в категорії «столового» посуду. Відбулися зміни у формі кераміки – відмова від посудин на піддонах та поява нових форм посуду. З'являються нові стилі розпису посудин. Між тим, 65 % орнаментальних мотивів, віднайденних на заліщицькому мальованому посуді використовувались і в розписах, характерних для пам'яток часу Трипілля VI – Кукутень А4. Також, стилі розпису α , β , які виникли на етапі Трипілля VI – Кукутень А4, певний час продовжують побутувати на заліщицьких пам'ятках. Дністрянські поселення Трипілля VI стали підосною формування заліщицької групи. Очевидно, на генетичній основі таких пам'яток, як Кудринці, Шипинці А, Незвисько II під впливом кукутенських племен сформувалася заліщицька група пам'яток. Витоки орнаменту Трипілля VI-VII (і на заліщицьких пам'ятках у тому числі) можемо спостерігати на пам'ятках Молдови та Румунії, а також на дністрянських пам'ятках кінця етапу VI.

Наявність такого посуду демонструє як орнаментация, характерна для етапу Трипілля VI, поступово видозмінюється чи заміщується заліщицькими зразками орнаменту етапу VI-VII. Це дуже цікаво, оскільки в Трипіллі далеко не завжди ми маємо можливість спостерігати перехід від одного етапу до іншого. Наприклад, між Трипіллям VI-VII та VII в ареалі заліщицької групи пам'яток є лакуни і перехід до Трипілля VII так чітко не простежується.

Література

- Бурдо, Н. Б. 2008. Структура и социальные модели культуры Кукутень А–Триполье VI. *Stratum plus*, 2, с. 17–34.
- Виноградова, Н. М. 1972. Памятники переходного этапа Триполья VI–VII в Поднестровье. *Советская археология*, 1, с. 36–55.
- Виноградова, Н. М. 1983. *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры*. Кишинев.
- Кандиба, О. 2007. Шипинці. Мистецтво та вироби одного неолітичного селища. *О. Ольжич. Археологія*. Київ: Видавництво імені Олени Телігі, с. 111–250.
- Колесников, О. Г. 1985. Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї. *Археологія*, 49, с. 49–53.
- Конопля, В. М. 1989. *Звіт про роботу Середньодністрівської госпдоговірної археологічної експедиції за 1989 р. у Заліщицькому районі Тернопільської області*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Конопля, В. М. 1990. *Звіт про роботу Середньодністрівської госпдоговірної експедиції ІСН АН УРСР у 1989 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Конопля, В., Круць, В., Рижов, С. 1993. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури у південно-західному Поділлі. *Наукові записки. Тернопільський краєзнавчий музей*, с. 8–18.
- Мовша, Т. Г. 1965. Многослойное трипольское поселение Солончены II. *Краткие сообщения Института Археологии*, 105, с. 99–100.
- Палагута, И. В. 2016. *Трипольская культура в начале развитого периода (VI I): относительная хронология и локальные варианты памятников*. Киев.
- Пассек, Т. С. 1949. Периодизация трипольских поселений. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 10, с. 1–248.
- Попова, Т. А. 2003. *Поливанов Яр*. Санкт-Петербург.
- Смірнова, Г. І., Черниш, К. К. 1957. *Звіт про розкопки верхніх шарів поселення біля с. Незвисько в 1956 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, оп. 5, од. зб. 191.
- Старенький, І., Левінзон, Є. 2018. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника у 2018 р. *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 8–26.

СЕКЦІЯ 1.

- Сохацький, М. П. 1993. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991–1993 рр. *Літопис Борщівщини*, 3, с. 10–15.
- Ткачук, Т., Кочкін, І. 2009. Етап VI–VII трипільської культури у Верхньому Подністров'ї. *Rocznik przemyski. Archeologia*, с. 14–39.
- Ткачук, Т., Кочкін, І., Щодровський, Р. 2017. *Багатошарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Верхньому Подністров'ї. Збори П. Перекліти. Дослідження 1999 р.* Т. 1. Галич; Івано-Франківськ.
- Ткачук, Т., Кочкін, І., Щодровський, Р. 2018. *Багатошарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Верхньому Подністров'ї.* Т. 2. Галич; Івано-Франківськ.
- Ткачук, Т., Яковишина, Я., Лисюк, С. 2018. Багатошарова пам'ятка трипільської культури Тимків на Середньому Придністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 236–255. <https://doi.org/10.33402/mdarv.2018-22-236-255>.
- Черныш, Е. К. 1962. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. *Неолит и энеолит юга европейской части СССР*, 102, с. 5–86.
- Шумова, В. О. 1994. Трипільське поселення Василівка на середньому Дністрі. *Археологія*, 1, с. 82–86.
- Vem, C. 2007. *Traian Dealul Fântânilor fenomenul Cucuteni A-B.* București.
- Crîșmaru, A. 1970. Contribuții la cunoașterea neoliticului din împrejurimile Săvenilor (jud. Botoșani). *Studii și Cercetări De Istorie Veche*, 21, № 2, с. 267–285.
- Dascălu, C. 1910. *Săpăturile de la Cucuteni Sept./Oct. 1909 i 1910.* BCMI, 3.
- Dumitrescu, H., Dumitrescu, V. 1959. *Săpăturile de la Traian-Dealul Fîntînilor. Materiale și Cercetări Arheologice*, 6, с. 157–179.
- Dumitrescu, H., Dumitrescu, V. 1962. Activitatea santierului arheologic Traian. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 7, с. 245–261.
- Dumitrescu, H. 1957. Santierul arheologic Traian. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 3, с. 115–129.
- Dumitrescu, H. 1959. Santierul arheologic Traian. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 5, с. 189–203.
- Dumitrescu, H. 1960. Santierul arheologic Traian. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 7, с. 91–107.
- Dumitrescu, V. 1963. Oreginea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie. *Studii și Cercetări De Istorie Veche*, 15, с. 285–305.
- Dumitrescu, V. 1974. *Arta preistorică în România.* București.
- Florescu, M., Capitani, V. 1969. Cercetări arheologice de suprafața în județului Bacau. *AM*, 6, с. 214–275.
- Laszlo, A. 1914. Fouilles á la station primitive de Erösd (1907-1911). *Dolgazatok*, 2, с. 22–31.
- Lászlo, F. 1966. Așezarea Cucuteni A-B de la Huși. *AM*, 4, с. 7–22.
- Marinescu-Bîlcu, S. 1981. *Tîrpești. From Prehistory to History in Easten Romania.* Oxford: British Archaeological Reports.
- Marinescu-Bîlcu, S. 1989. Ceramica cucuteniană de la Drăgușeni: tradiții, creații, proprii, aspecte regionale. *Studii și Cercetări De Istorie Veche*, 40, № 3, с. 215–241.
- Marinescu-Bîlcu, S., Bolomey, A. 2000. *Drăgușeni a cucutenian community.* București.
- Matasă, C. 1946. *Frumușica, village prehistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord.* București.
- Nestor, I. 1937. Ceramique peinte de ancien a Șipeniț. *Dacia*, 5–7, с. 121–133.
- Nestor, I., Zaharia, E., Zirra, N. 1951. Săpăturile de la șantierul Valea Jijiei în anul 1950. *Studii și Cercetări De Istorie Veche*, 2, № 1, с. 51–76.
- Nestor, I., Zaharia, E., Alexandresau, A., Nițu, A., Petrescu-Dimbovița, M., Szekely, Z. 1952. Șantierul Valea Jijiei în anul 1950. *Studii și Cercetări De Istorie Veche*, 3, с. 19–111.
- Petrescu-Dimbovița, M. 1966. *Cucuteni.* București.
- Schmidt, H. 1932. *Cucuteni.* București.
- Szekely, Z. 1965. Contribution a l'etude du developpement du Neoltique dans la Transylvanie sud-orientale. *Atti del VI Congresso Internazionale, delle scienze Preistoriche e Protostorche*, с. 270–279.
- Vulpe, R. 1937–1940. Les fouilles de Calu. *Dacia*, 6–8, с. 32–39.
- Vulpe, R. 1957. *Izvoare. Săpăturile din 1936–1948.* București.

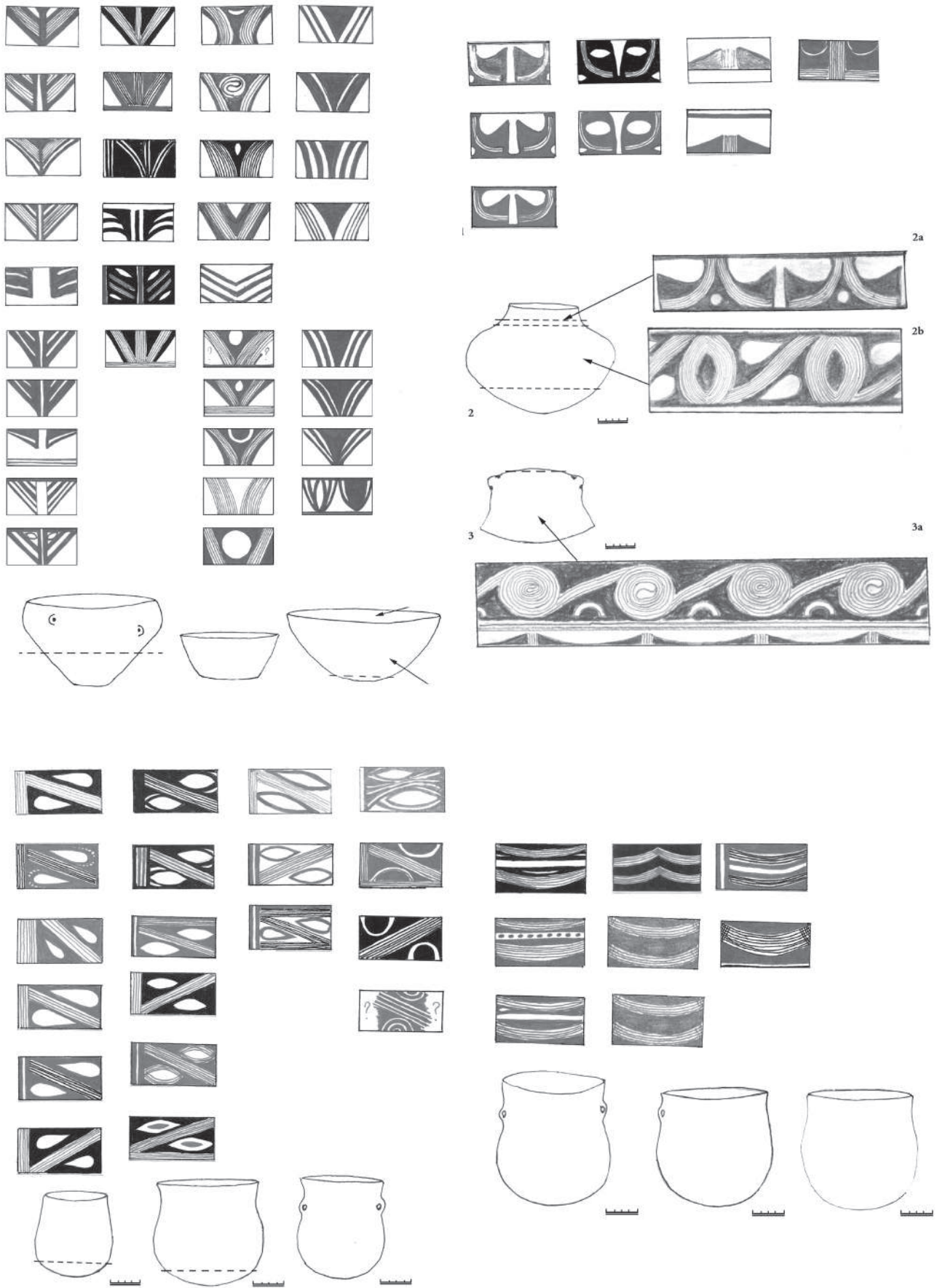

Рис. 1-4 – Мотиви заліщицьких розписів.

СЕКЦІЯ 1.

Олександр Дяченко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Івона Собковьяк-Табака,
доктор габлітований,
професор Інституту археології та етнографії
Польської академії наук

Євгеній Левінзон,
студент історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
керівник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Петро Болтанюк,
завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, УР. ТАТАРИСКИ

Статтю присвячено попереднім підсумкам археологічних розкопок на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски у 2019 р. Подається коротка інформація про дослідження трипільської площадки та двох гончарних печей.

Ключові слова: Кукутень-Трипільський культурний комплекс, західнотрипільська культура, гончарні печі, трипільська площадка

Трипільське поселення в ур. Татариски займає високий мисовидний виступ плато в околицях с. Смотрич, на південь від Кам'янець-Подільського замку (Колибаївська ОТГ Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.). Пам'ятка, з якої також походять палеолітичні, чорноліські, черняхівські та середньовічні матеріали, відома з 1926 р., а підйомний матеріал із неї зберігається в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику і фондах Науково-дослідної лабораторії археології К ПНУ ім. Івана Огієнка (Левінзон 2018; 2019).

У 2019 р. Подільською трипільською міжнародною експедицією Інституту археології НАН України та Інституту археології і етнології Польської академії наук у співпраці з К ПДІМЗ і К ПНУ ім. Івана Огієнка розпочато розкопки трипільського поселення, попереднім результатам яких присвячено запропоновану роботу. Дослідження проводилися в рамках фінансованого Національним науковим центром Польщі проекту «Динаміка преісторичної культури: комплексний аналіз джерел із Центральної та Південно-Східної Європи» (NCN 2018/29/B/HS3/01201; Івона Собковьяк-Табака, PI). На розкопках проходили археологічну практику студенти К ПНУ ім. Івана Огієнка (керівники практики – А. Ф. Гуцал і В. А. Гуцал).

Польові роботи мали на меті аналіз процесів формування археологічних джерел, відповідним матеріалом для якого є «трипільські площадки» – залишки спалених жител. За статичною картиною компактного залягання фрагментів перепаленої глини, кераміки та знарядь праці стоять закономірності в поведінці давніх колективів – процес зведення споруди відповідно до будівельних традицій, але й з індивідуальними особливостями, її експлуатація, руйнування в ритуальній пожежі, а також постдепозиційні процеси (наприклад: Гершкович 2003; Круц 2003). При виборі конкретного поселення для дослідження також бралися до

уваги певний дисбаланс у вивченні пам'яток різних регіонів та розвиток двох «генетично» споріднених ліній західнотрипільської культури (терміни вжито в конотації В. А. Дергачова і С. М. Риждова – див: Дергачев 1980; Риждов 2007) у Середньому Подністрів'ї та Буго-Дніпровському межиріччі. Відповідно, польові роботи дозволили отримати додатковий матеріал для роботи над проблемами хронології, темпів культурних змін у регіональному вимірі, міграційної поведінки, контактів і поширення інновацій серед населення Кукутень-Трипільського культурного комплексу.

Розкопкам передувала геофізична зйомка поселення, проведена навесні 2019 р. фахівцями з Інституту археології і етнології Польської академії наук під керівництвом Т. Хербіха (матеріали готуються до друку). Отриманий за результатами цих робіт план пам'ятки, показує структуру трипільського поселення і дає можливість закладання розкопів у відповідності до цілей і завдань проекту.

З огляду на значну кількість фрагментів кераміки, що зустрічаються на поверхні пам'ятки, у східній її частині, на схилі, поза територію охоплену геофізичною зйомкою, було закладено траншею розмірами 10×2 м із метою аналізу інтенсивності впливу ерозійних процесів на збереження культурного шару. У західній бровці траншеї та поблизу неї зафіксовано фрагменти перепаленої глини, що залягали *in situ*. У зв'язку з цим, траншею було розширено до розкопу I розмірами 94 м², орієнтованого за сторонами світу. Лише в західній частині розкопу під чорноземом зафіксовано відносно тонкий (до 10–15 см) шар гумусованого суглинку, що залягав поверх материка – вапняку. В іншій частині чорнозем лежав просто на материк, а в профілях розкопу фіксувалася велика кількість перевідкладених дрібних каменів, що свідчить про інтенсивні ерозійні процеси як перед існуванням тут трипільського поселення, так і по його полишенню.

У розкопі I досліджено залишки двох заглиблених у материк гончарних печей (рис. 1). Саме ця особливість конструкції сприяла збереженню об'єктів в умовах інтенсивної ерозії.

Гончарну піч 1 побудовано на врізаній у схил ділянці (рис. 2). Її розміри становили бл. 2,1 (лінія захід–схід) × 2,2 м (лінія північ–південь). Передпічну яму було вибрано в розтрісканому вапняку зі східної сторони печі. На долівці встановлювалися «козли», викладені з попередньо сформованих глиняних блоків, що в плані звужувалися на кінцях, а канали між «козлами» додатково підмазувалися тонким шаром глини, що з'єднував їх стінки з долівкою. Підмазка добре фіксувалася в західній частині печі, за напрямом нагнітання гарячого повітря. Глиняні блоки і підмазка долівки не містили рослинних домішок. У заповненні каналів виявлені фрагменти обмазки, які містили домішки половини в складі глиняної маси і несли відбитки прутиків, – залишки зводу.

При розборці печі зафіксовано, що частину глиняних блоків було встановлено на вже випаленій долівці. Це свідчить про тривале багаторазове використання печі, на останньому етапі функціонування якої, частину глиняних блоків було замінено на великий фрагмент вінець кратера та фрагмент спрацьованої зернотерки (рис. 2). Отже, на фінальному етапі функціонування випалювального пристрою до його конструкції входили шість «козлів», які, разом із стінками печі, утворювали сім каналів. Зверху «козли» перекривалися глиняними дисками, на які ставилися підготовані для випалу посудини. Фрагмент одного з таких дисків було знайдено поверх «козла».

Гончарна піч 2 знаходилися в 2 м на північ від печі 1 (рис. 3). Її розміри становили бл. 1,2 (лінія північ–південь) × 0,8 м (лінія захід–схід). У північній частині фіксувалися заглиблення в материк для двох каналів. У південній частині материк під каналами був вибраний дещо глибше, при цьому вапняк під єдиним у цій печі «козлом» не чіпали. Стінки камери для випалу (південна частина об'єкту) були підмазані відносно товстим шаром глини. В її заповненні виявлені фрагменти диску або дисків, якими перекривалися канали, та фрагменти зводу печі.

На захід від печі 1 також зафіксовано заглиблений в землю об'єкт, за розмірами подібний до печі 1. З південної та північної сторони він впущений у материк дещо глибше, що створює враження підготовки поверхні під піч із «козлами». Втім, цей об'єкт не містив глиняної обмазки каналів, зводу або «козлів», що не дозволяє впевнено говорити про його призначення.

Побудова печей на врізаних у схил ділянках також відома з розкопок пізньотрипільських поселень Жванець (Мовша 1971), Трінка-Ізворул луй Лука та Ханкеуць I – Ла Фрасин (Сырбу 2015; Сырбу, Бикбаев 2017); Острог-Земан (Позіховський 2016) і Новомалин-Подобанка (Дяченко 2016). Зауважимо, що в останньому випадку розкопки проводилися до відкриття печей подібної конструкції, і досліджений об'єкт було інтерпретовано як залишки погано збереженої площадки. Інтерпретацію об'єкта з Новомалину-Подобанки в якості гончарної печі аргументовано М. Ю. Відейком (Відейко 2019). Винесення випалювальних пристроїв на периферію поселення, ймовірно, пояснюється потребами зменшення пожежної небезпеки та додаткової циркуляції повітря (Сырбу 2015).

СЕКЦІЯ 1.

За облаштуванням гончарна піч 1 з поселення Кам'янець-Подільський, ур. Татариски схожа на випалювальні пристрої, які протягом останніх років досліджені на поселеннях Небелівка, Доброводи, Тальянки і Майданецьке в Буго-Дніпровському межиріччі, Острог-Земан і Новомалин-Подобанка на Західній Волині й Столнічень у Північній Молдові (Burdo, Videiko 2016; Korvin-Piotrovkiy et al. 2016; Позіховський 2016; Церна и др. 2017; Відейко 2019; пор.: Charman, Gaydarska 2016). Від згаданих печей знайдений нами об'єкт відрізняється більшою кількістю «козлів» та особливостями їх конструкції. Якщо інші типологічно близькі випалювальні пристрої мають цільні «козли», то в нашому випадку останні склалися з глиняних блоків, які можна було зняти й замінити. В цьому контексті привертають увагу аналогічні вироби з ями 1 на поселенні Тростянчик у Побужжі, знайдені поряд з ідентичними до Татариских фрагментами дисків, якими перекривалися «козли» (Рудь 2016, с. 66–69). Варто зауважити, що саме таку інтерпретацію виробів із Тростянчика запропонував автор розкопок – В. С. Рудь (Рудь 2016, с. 71–73), а досліджена нами піч 1 підтверджує правильність його висновків.

Хронологія перерахованих поселень дозволяє зробити ряд висновків і водночас ставить ряд запитань, стосовно розвитку трипільських гончарних печей. З однієї сторони, цільними «козлами» характеризується конструкція більш пізніх випалювальних пристроїв із поселень Столнічень, Доброводи, Тальянки, Майданецьке, Острог-Земан і Новомалин-Подобанка, що дозволяє вказати на відповідний еволюційний тренд. З іншої – печам із «козлами», що складаються з окремих глиняних блоків, у Кам'янці-Подільському, ур. Татариски та Тростянчику хронологічно близька гончарна піч із цільними «козлами» в Небелівці. Це ставить проблеми синхронного використання більш архаїчних конструкцій із технологічно удосконаленими (на додаток до співіснування пізніх печей такого типу з гончарними горнами, що походять з поселень бринзенської та гордінештської групи – див. Мовша 1971; Сырбу 2015; Сырбу, Бикбаев 2017), регіонального і хронологічного виміру модифікацій, а також поширення інновацій серед населення Кукутень-Трипільського культурного комплексу.

Розташування гончарної печі 2 поряд із випалювальним пристроєм більшого розміру ставить питання про предмети, які в ній випалювалися. До того ж аналогії цьому об'єкту з інших пам'яток Кукутень-Трипільського культурного комплексу нам не відомі. Більш конкретна інтерпретація функціонального призначення печі 2 стане можливою завдяки подальшому накопиченню джерельної бази.

Розкоп II площею 91 м² закладено на південний захід від розкопу I, з відступом на 1–2 м від периметру локалізованої геофізичною зйомкою площадки (рис. 4; 5). Глибина залягання останньої коливалася в межах 30–50 см від рівня сучасної поверхні. Площадка 1 розмірами бл. 1,6×4 м була орієнтована за лінією захід-північний захід – схід-південний схід. Простір між площадкою та бровками розкопу, особливо північною, інтенсивно насичений фрагментами кераміки, кістками тварин, виробами з кременю та окремими фрагментами глиняної обмазки будівлі.

З огляду на відбитки дерев'яного каркасу, які несуть фрагменти глиняної обмазки, та виявлені елементи інтер'єру споруди, площадку 1 можна інтерпретувати як залишки двоповерхового житла. Основу дерев'яної конструкції підлоги другого поверху становили бруси, на які внапусток були покладені дошки (рис. 6). Потім на цю конструкцію був нанесений шар глини з інтенсивними домішками полови та незначними домішками піску, перекритий зверху ще одним шаром глини з незначними домішками органіки та включенням великої кількості дрібнозернистого піску. Як і в переважній більшості трипільських площадок, стовпових ям під площадкою 1 виявлено не було. Натомість по її периметру кераміка та обмазка залягали дещо глибше від кераміки, знайденої на рівні денної поверхні. Це дозволяє підтримати думку про монтування стовпів споруди у попередньо підготований дерев'яний каркас. На користь цього припущення свідчать знайдені в трьох кутах площадки фрагменти спрацьованих зернотерок або необроблені камені, які підтримували конструкцію.

Простір другого поверху був розділений на два приміщення – вхідне, довжиною бл. 7,4 м, та житлове, довжиною бл. 4,2 м. Як і на інших трипільських площадках, залишки підлоги вхідного приміщення збережені гірше, фрагменти обмазки переважно залягають кластерами (див.: Chernovol 2012). Зауважимо, що переважна більшість фрагментів обмазки в цій частині не несла відбитків дерев'яного каркасу споруди, а в складі її глиняної маси переважав дрібнозернистий пісок при відносно невеликій кількості органічних домішок.

У житловому приміщенні більшість фрагментів обмазки підлоги лежали компактно. При падінні міжповерхове перекриття в кількох місцях розтріскалося за лініями дерев'яних брусів, що створювало візуальний ефект великих блоків платформи (останнім терміном, слідом за В. О. Круцом, позначають обмазку другого поверху споруд – наприклад, див.: Круц 2003).

Серед деталей інтер'єру другого поверху можна відзначити піч із припечком і об'єкт, розташований у торці житла. Піч була розташована праворуч від входу. Від неї зберігся черинь, виконаний із глини без органічних домішок, розмірами бл. 1,6×1,4 м. Цікавою деталлю є виявлені з правої сторони печі отвори для кріплення прутів, що склали основу зводу. Перед піччю зафіксовано припечок шириною до 20 см, зроблений із глини з домішками полови і підмазаний шаром глини з домішками піску (рис. 7).

У торці житлового приміщення, навпроти входу до споруди, знаходився ще один елемент інтер'єру, виконаний із глини без рослинних домішок. Судячи із залягання його фрагментів, форма об'єкту була близькою до прямокутної, проте чітко простежити його обриси та розміри, не вдалося.

Зауважимо, що зернотерка, розтиральник і кілька фрагментів глиняної обмазки, розчищені на межі житлового та вхідного приміщення, навпроти печі, створювали враження наявності тут корита. Втім, розборка показала, що відповідні фрагменти глиняної обмазки були нанесені на дерев'яну конструкцію міжповерхового перекриття, які після падіння (?) останнього «піднялися» під вагою зернотерки, виглядаючи подібно до бортика корита.

На ґрунтовій підлозі першого поверху виявлено лише один об'єкт інтер'єру – вимостку близької до прямокутної форми. До її конструкції входило кілька елементів. Основу вимостки складали необроблені дрібні камені, перекриті фрагментами розбитої посудини, на які був нанесений шар глини (рис. 8).

За результатами попереднього огляду керамічної колекції, а також матеріалів зборів із пам'ятки у фондах К ПДІМЗ і Науково-дослідної лабораторії археології К ПНУ ім. Івана Огієнка, можна говорити про гомогенний (у хронологічному відношенні) характер трипільського посуду. Зауважимо, що С. М. Рижов відносить поселення до ранньої фази петренської групи, коли керамічний комплекс тільки набуває ознак, що надалі стають визначальними для характеристики локальної групи (Рижов 2003). За Т. М. Ткачуком, Кам'янець-Подільський, ур. Татариски слід відносити до II фази мерешовської групи (Ткачук 2015). Як ці матеріали (безвідносно до їх пізньо-мерешовської або ранньо-петренської атрибуції), так і західотрипільські комплекси Буго-Дніпровського межиріччя генетично споріднені з більш ранніми раковецькими (детальніше див: Рижов 2007; 2015; Ткачук, Шевчук 2007). Тому цікаво відзначити і подібність в облаштуванні споруд. Зокрема, для будівель володимирівсько-томашівської лінії розвитку західотрипільської культури типовим є розташування печі справа від входу до житлового приміщення і вівтаря навпроти входу до нього (Круц 1990; Chernovol 2012). Хронологічно близьким до Кам'янця-Подільського, ур. Татариски небелівським поселенням володимирівсько-томашівської лінії властиві нанесені на кам'яну основу вимостки на ґрунтовій підлозі першого поверху (Черновол 2012).

Наразі опрацьовуються матеріали розкопок, серед яких можна відзначити колекцію виробів, виготовлених із місцевої сировини та волинського кременю, а також керамічний посуд, антропоморфну пластику, вироби з каменю. Відповідні результати будуть долучені до роботи над поставленими перед розкопками завданнями. Втім, навіть попередні результати досліджень суттєво доповнюють наші уявлення про трипільські пам'ятки регіону і стимулюють подальшу роботу над поширенням інновацій серед населення Кукутень-Трипільського культурного комплексу, міжрегіональними зв'язками населення, синхронним функціонуванням більш архаїчних і більш розвинених виробничих комплексів. До наукового обігу вводяться дві нові гончарні печі – при цьому, типологічно близька до вже відомих об'єктів піч має специфічні деталі конструкції, а інші поки не відомі аналоги з інших Кукутень-Трипільських пам'яток. Продовження польових досліджень на поселенні планується на польовий сезон 2020 року.

Подяки

Дослідження фінансуються Національним науковим центром Польщі (грант NCN 2018/29/B/HS3/01201; Івона Собковьяк-Табака, PI). Користуючись нагодою, висловлюємо слова глибокої вдячності голові Колибаївської ОТГ М. Д. Желізнику, доценту кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін А. Ф. Гуцалу і завідувачу НДІА К ПНУ ім. Івана Огієнка В. А. Гуцалу та фермеру В. Громніцькому за сприяння у проведенні досліджень. Без їх активної життєвої позиції та неоціненної допомоги отримані результати не були б можливими. Ми вдячні О. Белік, І. Яхіїву, М. Рожику, І. Шкурко і студентам історичного факультету К ПНУ ім. Івана Огієнка за самовіддану польову та камеральну роботу, а також В. Тарасевичу за геодезичний супровід досліджень.

Література

- Відейко, М. Ю. 2019. Гончарні горни трипільської культури: нові горизонти досліджень. В зб.: М. Szymut, P. Chachlikowski, J. Czebreszuk, M. Ignaczak, P. Makarowicz (red.). *Od kujawskiego maceznika do stepów nadczarnomorskich. Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko*. Archaeologia Bimaris, Vol. 5. Poznań: UAM, s. 847–859.
- Гершкович, Я. П. 2003. Обряд «оставления жилища»: археологические признаки и историко-этнографические параллели. В сб.: О. Г. Корвін-Пиотровський, В. О. Круц, С. М. Рижов (ред.), *Трипільські поселення-гіганти: матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс, с. 28–31.
- Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья*. Кишинев: Штиинца.

СЕКЦІЯ 1.

- Дяченко, А. 2016. Площадки трипольських поселень Новомалин–Подобанка и Кургани–Дубова на Западній Волині. В кн.: А. Diaczenko, D. Król, A. Kyrylenko, M. Rybicka, D. Warteletski, *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*. Rzeszów: Zimowit, s. 19–33.
- Круц, В. А. 1990. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства. В сб.: В. Г. Збенович (ред.). *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов I-го полевого семинара*. Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое: ИА АН УССР, с. 43–47.
- Круц, В. А. 2003. Трипольские площадки – результат ритуального сожжения домов. В сб.: О. Г. Корвін-Піотровський, В. О. Круц, С. М. Рижов (ред.) *Трипільські поселення-гіганти: матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс, с. 74–76.
- Левінзон, Є. Ю. 2018. Багатошарове поселення Смотрич I (урочище Татариски). В зб.: Ю. Курдина (ред.) *Історико-культурна спадщина: європейський вимір. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів: Інтерпрінт, с. 82–88.
- Левінзон, Є. Ю. 2019. Збори I. С. Винокура з поселення Татариски. В зб.: С. А. Копилов (ред.) *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів VIII студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., с. 73–84.
- Мовша, Т. Г. 1971. Гончарний центр трипольської культури на Дністрі. *Советская археология*, 3, с. 228–234.
- Позіховський, О. 2016. Енеолітичний гончарний горн в Острозі (попереднє повідомлення). В зб.: М. Манько, М. Данилюк, С. Позіховська (ред.) *Острозький науковий збірник. Ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі*. Острог: Державний історико-культурний заповідник міста Острога, с. 98–105.
- Рижов, С. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля. В зб.: Ю. Рассмакін, С. Рижов (ред.) *Олег Ольжич. Археологія*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, с. 437–477.
- Рижов, С. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В зб.: О. Г. Корвін-Піотровський, В. О. Круц, С. М. Рижов (ред.) *Трипільські поселення гіганти: матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс, с. 140–145.
- Рижов, С. 2015. Владимирская локально-хронологическая группа западнотрипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье. В сб.: О. Дяченко, Ф. Менотті, С. Рижов, К. Бунятян, С. Кадров (ред.) *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 153–166.
- Рудь, В. С. 2016. Заглиблені об'єкти з поселення Тростяничок. *Археологія*, 3, с. 65–75.
- Сырбу, Г. В. 2015. Гончарные комплексы позднего энеолита Пруто-Днепровского междуречья (по материалам поселения Тринка-Изворул луй Лука). *Stratum plus*, 2, с. 171–178.
- Сырбу, Г. В., Бикбаев, В. М. 2017. Гончарное ремесло в позднем энеолите Пруто-Днепровского междуречья (горн из поселения Костешть IX). *Stratum Plus*, 2, с. 331–344.
- Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів В II і С I на Поділлі. В зб.: *Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія і фортифікація України»*. Кам'янець Подільський: КПДІМЗ, с. 52–145.
- Ткачук, Т., Шевчук, Б. 2007. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу ВІІ. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, с. 14–40.
- Церна, С. В., Рассманн, К., Рудь, В. С. 2017. Гончарний горн с познетрипольского поселения Столничень I (Единецкий район, Республика Молдова) и производство керамики к востоку от Карпат в IV тысячелетии до н.э. *Stratum Plus*, 2, с. 301–330.
- Черновол, Д. 2012. Інтер'єр будівель нобелівської локальної групи трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 62–71.
- Burdo, N., Videiko, M. 2016. Nebelivka: From magnetic prospection to new features of mega-sites. In: J. Müller, K. Rassmann and M. Videiko (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory, 4100–3400 BCE*. London and New York: Routledge, pp. 95–116.
- Chapman, J., Gaydarska, B. 2016. Low-density agrarian cities: a principle of the past and present. In: J. Müller, K. Rassmann and M. Videiko (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory, 4100–3400 BCE*. London and New York: Routledge, pp. 289–300.
- Chernovol, D. 2016. Houses of the Tomashovskaya local group. In: F. Menotti and A. G. Korvin-Piotrovskiy (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline*. Oxford: Oxbow Books, pp. 182–209.
- Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstatter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organization of Copper age communities. In: J. Müller, K. Rassmann and M. Videiko (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory, 4100–3400 BCE*. London and New York: Routledge, pp. 221–252.

*Рис. 1. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски.
Розкоп І, вигляд зі сходу.*

*Рис. 2. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски.
Гончарна піч 1 після розчистки, вигляд зі сходу.*

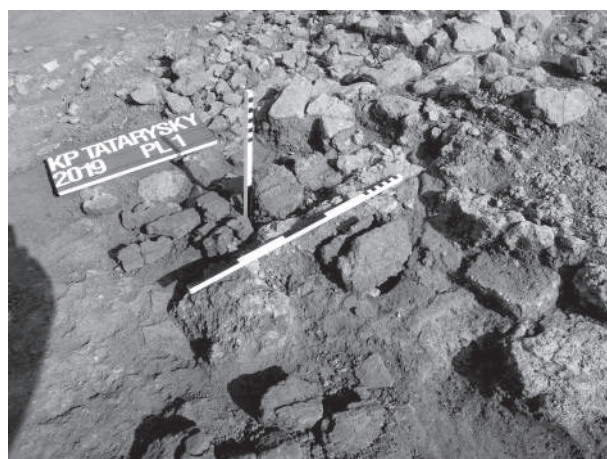
*Рис. 3. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски.
Гончарна піч 2 після розчистки, вигляд зі сходу.*

*Рис. 4. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски.
Площадка 1, вигляд із заходу.*

*Рис. 5. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски.
Площадка 1, вигляд з південного заходу.*

*Рис. 6. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски,
площадка 1, розборка. Відбитки дерев'яної конструкції
міжповерхового перекриття, вигляд з північного заходу.*

Рис. 7. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски, площадка 1. Піч із припечком на другому поверсі житла, вигляд з півночі.

Рис. 8. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски, площадка 1. Розборка вимостки на першому поверсі житла, вигляд з півночі.

Тарас Ткачук,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології
Національного заповідника
«Давній Галич»

МАЛЬОВАНИЙ ПОСУД ПОСЕЛЕННЯ НЕЗВИСЬКО ІІІ ЕТАПУ В ІІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена детальному аналізу столового посуду з поселення етапу В ІІ трипільської культури Незвиська ІІІ. Наводяться статистичні показники для кожного типу посуду з колекції. Описується і графічно подається їх орнаментация.

Ключові слова: археологія, мальована кераміка, трипільська культура.

Поселення Незвисько (Городенківській район, Івано-Франківська область) досліджується з ХІХ сторіччя. За результатами цих досліджень виявлено, що поселення багат шарове. Перший шар належить до епохи неоліту (нотна фаза культури лінійно-стрічкової кераміки), другий і третій шари – до енеоліту (етап В І і етап В ІІ трипільської культури). Пізніші шари належали до епохи заліза [Черныш 1962].

Значна кількість важливих для вивчення трипільської культури матеріалів, отриманих в результаті розкопок К. К. Черныш, знаходиться в Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї. Ми вже звертали увагу дослідників на столовий посуд етапу В ІІ з цієї колекції, яка, на нашу думку, репрезентує першу фазу шипинецької групи [Ткачук 1999, с. 11–16]. Беручи до уваги цінність для трипільознавства цієї колекції, подаємо більш детальний її аналіз. Зазначимо, що переважна кількість посуду фрагментована, а також те, що формат статті не дозволяє надати всі його рисунки.

Миски (всього 125 екземплярів). Більшість мисок (79 екз.) мала зрізано-конічну форму. З них тільки 12 екз. були розмальовані зсередини і ззовні чорною фарбою (або її відтінками) (рис. 1–2). У двох випадках для орнаментации цих мисок використовували червону фарбу. Орнамент мав вигляд негативних великих і малих овалів, розташованих за дзеркальною симетрією у вигляді цифри «8». Інколи в середині овалів зображували хвилясті лінії або стрічки (рис. 1). Рідше тут розташовували прямі стрічки або серпички місяця. На деяких мисках (16 екз.) орнаментальні схеми обрамляли білі лінії. Сім зрізано-конічних мисок у середині мали орнаменти, розташовані по колу (рис. 4.3). Одна з них мала зовнішню орнаментацию.

Зрізано-конічні миски менших розмірів розмальовували в середині дугами, що заходять одна за одну (6 екземплярів). Дуги завершувалися малими чорними колами, прямими перпендикулярними лініями або не мали завершення (рис. 4.1–2). В середині однієї зрізано-конічної миски була намальована хрестоподібна композиція. В середині іншої такої миски були зображені фестони.

Фрагменти десяти зрізано-конічних мисок занадто малі, щоб зрозуміти їх схеми розписів. Помітно тільки, що на двох із них використовували білі лінії для обрамлення основних схем розписів, у двох випадках у розписах використовували червону фарбу, в одному випадку миска мала зовнішню орнаментацию.

Середини п'яти зрізано-конічних мисок повністю вкриті паралельними стрічками, нанесеними поверх існуючої орнаментации. Стрічки переважно червоного кольору. Лише в одному випадку вони були чорні.

Зрізано-сферичні форми мали тільки 9 мисок, розмальованих негативними овалами, розташованими за дзеркальною симетрією у вигляді цифри «8» (рис. 3.2), три з них мали зовнішній розпис. Чотири зрізано-сферичні миски були розмальовані дугами, що заходять одна за одну (рис. 4.2). Одна з цих мисок мала зовнішній розпис. Три зрізано-сферичні миски всередині мали хрестоподібні композиції. Одна з них мала зовнішній розпис. Всередині ще однієї зрізано-сферичної миски були намальовані великі фестони.

В колекції є п'ять фрагментів циліндро-конічних мисок. Ззовні на їх верхніх частинах були намальовані метопи (1 екз.) (рис. 5.2), навскісні лінії (1 екз.) (рис. 5.3), метопи і тангенти, які заповнені паралельними червоними лініями (2 екз.) (рис. 5.1).

Кубки (всього 121 екз.). Кубки мали округлі низькі ребра. Переважно (107 екз.) вони були розмальовані метопними схемами і чорними горизонтальними «горбиками», розташованими на їх нижніх частинах (рис. 6.1–2). Менша кількість цих кубків (27 екз.) була розмальована чорною фарбою (або її відтінками) (рис. 6.5). В шести випадках кубки розмальовували чорною, червоною і білою фарбами. В одному випадку білу фарбу використовували для обрамлення схеми розпису. Але переважна більшість кубків була розмальована чорною і червоною фарбами. Інколи поверх схем розписів цих кубків (13 екз.) наносили вертикальні або діагональні густо розташовані червоні або чорні стрічки (рис. 6.7–8). Білі стрічки на кубки наносили не часто. Відомий один такий випадок, коли вертикальні білі стрічки були нанесені на верхню частину немальованого кубка.

До схем розписів кубків, які зображували нечасто, належать тангенти (2 екз.), схема «Tangentenkreisband», в орнаментации одного з них разом з чорною використовували червону фарбу (2 екз.), схема «Tangentenkreisband» і хвиляста стрічка (1 екз.), схема «лицьовий мотив» (1 екз.) (рис. 6.9), горизонтальні червоні лінії (1 екз.).

Один кубок мав велику ручку і був розмальований великими шевронами під вінцем і по тулубу, нанесеними чорною фарбою (рис. 6.10).

Зрізано-сферичний посуд (всього 150 екз.) дійшов до нас сильно фрагментованим, тому його форми важко піддаються реконструкції. Часто не можна встановити наявність ручок і форми вінця.

Невелика кількість зрізано-сферичного посуду мала розташовані на тулубах ручки з вертикальними отворами. Більшість такого посуду (4 екз.) була орнаментована чорними вертикальними S-подібними дугами з потовщенням посередині (рис. 7.1). Одна посудина була орнаментована схемою «Tangentenkreisband», нанесеною чорною, червоною і білою фарбами. Ще одна така посудина була розмальована дугами, що заходять одна за одну. Крім цього, маємо ще тринадцять ручок з вертикальними отворами, які належали зрізано-сферичному посуду. На них найчастіше зображували вертикальні лінзоподібні овали. Інколи такі овали розташовували горизонтально. Але у більшості випадків, як вже зазначалося, наявність ручок встановити неможливо. До цього типу посуду належить: зрізано-сферичний посуд з великими вертикальними лінзоподібними овалами, з'єднаними тангентами, з великими чорними колами з їх сторін (6 екз.), орнаментация двох цих посудин була виконана чорною і червоною фарбами (рис. 7.2); зрізано-сферичний посуд з великими вертикальними лінзоподібними овалами, з'єднаними тангентами без чорних кіл (5 екз.). Орнамент виконаний чорною і червоною фарбами; зрізано-сферичний посуд орнаментований схемою «Tangentenkreisband» (5 екз.). Великі овали цієї схеми заповнені паралельними червоними лініями. Більшість цього посуду (4 екз.) орнаментована чорною і червоною фарбами. Одна з цих посудин була розмальована тільки чорною фарбою.

Інша зрізано-сферична посудина мала розпис у вигляді великого кола, з'єданого тангентами (рис. 8.2).

Ще одна зрізано-сферична посудина мала орнамент у вигляді метоп, заповнених вертикальними лініями і хвилястими лініями, фланкованими малими чорними колами, розташованими між ними. Весь цей орнамент був обрамлений білими лініями (рис. 10.1).

Схемою «Tangentenkreisband» з великими чорними колами, з'єднаними тонкими дугами, були розмальовані великі і малі зрізано-сферичні посудини (32 екз.). В орнаментации цього посуду часто використовували червону фарбу (11 екз.) і рідко – білу фарбу (2 екз.) (рис. 8.1). Ще дві посудини до схеми «Tangentenkreisband» мали доповнення у вигляді широких тангент, заповнених червоними паралельними лініями.

Ще однією схемою розпису посуду, яку часто використовували в цей час, була вертикальна S-подібна дуга з лінзоподібними потовщеннями посередині (28 екз.). На п'яти таких посудинах цей орнамент виконаний чорною і червоною фарбами. В трьох випадках його наносили чорною і білою фарбами.

СЕКЦІЯ 1.

Великі фестони належать до схем розпису зрізано-сферичного посуду (1 екз.), що використовувався не часто. У цьому випадку разом з чорною вживали і червону фарбу.

Як вже зазначалося, багато посуду з Незвиська дійшло до нас у сильно фрагментованому стані (рис. 10.2). Наприклад, на п'яти зрізано-сферичних посудинах з великими вертикальними овалами схема розпису через їх фрагментарність не зрозуміла. Помітно тільки, що вони були розмальовані чорною і червоною фарбами.

Верхні частини зрізано-сферичного посуду часто були повністю або частково вкриті горизонтальними лініями. В чотирьох випадках разом з ними були зображені великі вертикальні лінзоподібні овали. В цих випадках використовували чорну і червону фарби (1 екз.), чорну, червону і білу фарби або тільки чорну фарбу (2 екз.).

На фрагментах верхніх частин трьох зрізано-сферичних посудин горизонтальні лінії вкривали їх не повністю. В двох випадках тут використовували чорну і червону фарби.

На зовнішній стороні вінець зрізано-сферичного посуду найчастіше зображували хвилеподібні фігури (7 екз.). Їх часто обрамляли білі (4 екз.) та інколи червоні лінії (1 екз.). Тут також малювали фестони (4 екз.). В одному випадку фестони були обрамлені білими лініями. Інколи на зовнішній стороні вінець розташовували трикутники обрамлені червоними лініями (1 екз.) і шеврони обернені догори (2 екз.).

Фрагменти двох зрізано-сферичних посудин були орнаментовані чорними тангентами. Інші дві зрізано-сферичні посудини мали чорний орнамент у вигляді дуг з гострими завершеннями, що заходили одна за одну.

Орнаментацию значної кількості зрізано-сферичних посудин (45 екз.) не визначено через їх сильну фрагментованість. Помітно, що в їх орнаментации використовували чорну і червону фарбу (20 екз.), чорну і білу фарбу (5 екз.), чорну, червону і білу фарби (3 екз.). Решта фрагментів зрізано-сферичного посуду має чорну орнаментацию.

Деякий зрізано-сферичний посуд мав ручки з горизонтальними отворами, розташованими під вінцями. Найчастіше на такому посуді зображували схему «лицьовий» мотив (5 екз.). В двох випадках їх наносили чорною і білою фарбами, ще в одному – чорною і червоною фарбами.

Крім «лицьової схеми», на посуді цього типу зображували схему «Tangentenkreisband» (3 екз.) (рис. 9.2) і вертикальні чорні S-подібні дуги з потовщенням посередині. Поверх схеми «Tangentenkreisband» на одній посудині були нанесені навкісні чорні стрічки (рис. 9.3). В орнаментации іншої посудини з такою схемою використовували чорну і червону фарби.

Маємо ще чотири фрагмента верхніх частин зрізано-сферичних посудин, які мали ручки з горизонтальними отворами, розташованими під вінцями. Між цими ручками у двох випадках зображували хвилясті стрічки. В одному з цих випадків стрічки закінчувалися малим чорним колом, а на ручці була зображена решітка.

Грушоподібний посуд поділявся на три типи. Одні грушоподібні посудини мали зрізано-сферичні тулуби і високі мальовані плавно відігнуті назовні вінця (28 екз.). Другі також мали зрізано-сферичні тулуби, але їх вінця були коротшими, майже не мали розписів і не вигиналися назовні (8 екз.). Третій тип становили посудини зі зрізано-сферичними тулубами і ручками з горизонтальними отворами, розташованими під циліндричними шийками (рис. 11.3) (3 екз.).

Тулуби грушоподібного посуду першого типу розмальовували метопами з вертикальними лініями і тангентами, заповненими паралельними лініями. В двох випадках ці розписи виконували чорною і червою фарбами. Ще дві такі посудини мала біле обрамлення чорної схеми розпису.

В чотирьох випадках тангентно-метопна схема була ускладнена зображенням з боків тангент великих чорних кіл, з'єднаних з ними тонкими дугами (рис. 11.2). Таку орнаментацию малювали чорною і червоною фарбами (2 екз.) або чорною, червоною і білою фарбами (1 екз.).

На тулубах двох грушоподібних посудин чорною і червоною фарбами були зображені великі лінзоподібні овали і тангенти. На тулубі однієї такої посудини були розташовані великі вертикальні чорні лінзоподібні овали. На двох інших посудинах цього типу чорною і червоною фарбами були зображені великі овали з тангентами. Овали були заповнені паралельними лініями (рис. 11.7). Ще одна така посудини мала тулуб, розмальований навкісними чорними лініями, і вінце з метопами. Поверхня однієї грушоподібної посудини була вкрита червоною фарбою (рис. 12.3).

Схеми розписів шести грушоподібних посудин незрозумілі через їх фрагментованість. Можна лише помітити, що у двох випадках на них чорною і червоною фарбами були нанесені великі вертикальні лінзоподібні овали, а в іншому – великий овал з навкісними стрічками поверх нього. На трьох інших фрагментах помітна тільки фарба орнаментации. В двох випадках вона була чорна і червона, в одному – чорна, червона і біла.

Високі мальовані вінця були розмальовані метопами з використанням чорної і червоної фарб (рис. 12.7–2) (6 екз.) і чорними фестонами (1 екз.).

На грушоподібних посудинах з короткими циліндричними вінцями (8 екз.) у двох випадках чорною і червоною фарбами були намальовані великі вертикальні лінзоподібні овали і тангенти. На одній із посудин була така ж схема виконана тільки чорною фарбою. Дві інші грушоподібні посудини розмальовані метопами і тангентами. В одному випадку ця схема виконана чорною і червоною фарбами, а в другому – тільки чорною фарбою. Ще одна грушоподібна посудина, схема розпису якої незрозуміла через її фрагментарність, була розмальована чорною і білою фарбами. На іншій грушоподібній посудині чорною і червоною фарбами нанесена схема «Tangentenkreisband» з великими колами, в середині яких нанесені червоні паралельні лінії (рис. 11.7). Короткі вінця цих грушоподібних посудин, як правило, не розмальовували. Лише на одному короткому циліндричному вінці була зображена схема «Tangentenkreisband» з чорними колами, з'єднаними тонкими дугами.

В колекції столового посуду, який належить до Незвиська III нараховується 26 цілих і фрагментованих **покришок** до грушоподібного посуду. Вони мали шоломоподібні форми. З боків покришки розмальовували великими вертикальними лінзоподібними овалами і тангентами (рис. 13.4) (6 екз.). В чотирьох випадках вони нанесені чорною і червоною фарбами. В двох – чорною фарбою. Зверху двох покришок були нанесені хрести в колах. В інших випадках верхні частини покришок не збереглися. Три інші покришки з боків були розмальовані горизонтальними S-подібними дугами, виконаними у двох випадках чорною і білою фарбами, а в одному випадку – чорною і червоною фарбами. Зверху однієї покришки був намальований хрест у колі і малі чорні кола між його променями (рис. 13.2).

З боків двох покришок були чорною фарбою намальовані метопи і тангенти, а зверху – хрести в колах. Зверху ще двох покришок, розмальованих з боків метопами і тангентами, були зображені великі порожні кола. Метопи і тангенти однієї з цих покришок були намальовані чорною і червоною фарбами. Ще дві покришки з боків мали метопи, наявність тангент визначити не можливо через їх фрагментованість. Помітно, що в орнаментативній однієї з покришок використовували чорну і червону фарби. Зверху на них також були зображені великі порожні кола.

На боках двох покришок чорною і червоною фарбами були зображені великі кола, заповнені паралельними лініями і тангентами. Зверху вони мали зображення хрестів у колах. Ще одна покришка була орнаментована густо розташованими навскісними лініями (рис. 13.3). Інша покришка з боків була орнаментована чорними великими колами з діагональними стрічками в середині. З боків стрічки були зображені малі чорні кола. Вся ця орнаментативна була обрамлена білими лініями. Ще одна покришка мала з боків орнаментативну, яка складалася з великих кіл, заповнених концентричними колами і чорними малими колами посередині.

Збереглися верхні частини чотирьох покришок, на яких зображені хрести в колах. У двох випадках вони були нанесені чорною і червоною фарбами, в одному – чорною і білою фарбою. Орнаментативну сильно фрагментованих двох покришок встановити неможливо. Помітно, що в одному випадку використовували чорну, червону і білу, а в іншому – чорну і червону фарби. На боці ще однієї покришки збереглося тільки зображення великого вертикального лінзоподібного овалу.

З колекції походять фрагменти сорока **кратерів** різної збереженості. Більшість цих посудин була орнаментована тангентно-метопною схемою. На шести кратерах ця схема намальована чорною і червоною фарбами. Один із цих кратерів мав вертикальні чорні стрічки, нанесені поверх орнаментативної (рис. 15.1). Ще один з них був розмальований чорною, червоною і білою фарбами. Маємо також фрагменти семи кратерів, на яких збереглися малюнки у вигляді тангент. У чотирьох випадках тангенти були намальовані чорною і червоною фарбами. Одну з цих тангент перетинали нанесені поверх неї вертикальні стрічки. Іншу таку тангенту було виконано чорною, червоною і білою фарбами.

Дев'ять інших кратерів мали метопні розписи, заповнені вертикальними лініями і великими хрестоподібними фігурами складеними з чотирьох чорних лінзоподібних овалів (рис. 14.1) (5 екз.), або сильно видовженими трикутниками, які також утворювали хрестоподібну композицію (4 екз.). Чорний і білий розпис одного кратера у вигляді хреста, утвореного лінзоподібними овалами, був вкритий вертикальними стрічками, нанесеними поверх нього. Розпис ще одного кратера з хрестом, утвореним сильно видовженими трикутниками, був обрамлений білими лініями, а сам хрест обрамлено білими крапками (рис. 14.2).

На двох інших кратерах в метопах намальовані горизонтально розташовані великі лінзоподібні овали. Один із цих кратерів було розмальовано чорною і білою фарбами (рис. 14.3).

Кратери ще розмальовували горизонтальними S-подібними дугами з потовщенням посередині (рис. 15.2) (4 екз.). Один з них був розмальований чорною і червоною фарбами. Схему другого кратера виконали чорною фарбою з білим обрамленням. Ще один кратер був розмальований вертикальними дугами з листоподібним потовщенням на кінцях і малими чорними колами, розташованими в середині дуг (рис. 14.5). Інший кратер на тулубі мав схему «Tangentenkreisband», виконану чорною і червоною фарбами (рис. 14.4).

СЕКЦІЯ 1.

В колекції знаходяться вінця кратерів. Два з них мали зовні намальовані великі хвилеподібні фігури (рис. 15.4). На двох інших вінцях зображені метописи, ще на двох вінцях зовні намальовані горизонтальні S-подібні дуги з потовщенням посередині (рис. 15.3).

З колекції походять фрагменти дев'яти біноклеподібних посудин. Нижня частина однієї біноклеподібної посудини розмальована великим лінзоподібним овалом і тангентами. Цей орнамент було виконано чорною і червоною фарбами (рис. 16.2). На нижній частині іншої біноклеподібної посудини були негативні овали з діагональними чорними лінзоподібними овалами в їх середині (рис. 16.2). Середні частини інших біноклеподібних посудин були розмальовані тангентами. В одному випадку в їх зображенні використали, разом з чорною, білу фарбу. Два фрагменти перемичок інших біноклеподібних посудин також були розмальовані тангентами. В одному випадку – чорною і червоною фарбами. Половина біноклеподібної посудини була орнаментована чорними і червоними тангентами. Орнаментация верхньої частини ще однієї біноклеподібної посудини незрозуміла через її сильну фрагментованість.

Таким чином, у колекції Незвиська III нараховуються фрагменти 524 столових посудин всіх типів. В їх орнаментации використовували чорну, червону і білу фарби. Чорною і червоною фарбами розмальовано 37,4% посудин, чорною і білою – 9,1% посудин, чорною білою і червоною – 2,8% посудин.

За керамічним комплексом і його орнаментацией до пам'яток типу Незвисько III відноситься ще поселення Збручанське (Сохацький 2006, с. 3–7) і Голосків. Ці пам'ятки належать до першої фази шипинецької групи.

Багато форм посуду і схем та елементів його орнаментации Незвиська III продовжували зображувати на мальованому посуді поселення другої фази шипинецької групи – Шипинці (етапу С I). Це метописно-тангентні схеми з великими чорними колами, розташованими з боків тангент, що з'єднані тонкими тангентами з ними; великі чорні кола у схемі «Tangentenkreisband», з'єднані тонкими лініями; хрести, утворені сильно видовженими трикутниками, і горизонтальні лінзоподібні овали, розташовані в метопах кратерів; хрести в колах на верхніх частинах покриток; нанесення вертикальних і діагональних густо розташованих стрічок на вже існуючі розписи кубків, мисок, біконічного посуду, амфор, грушоподібного посуду і кратерів; зображення чорних крапок між червоними паралельними лініями орнаментальних схем; великі верхні частини і малі нижні біноклеподібного посуду.

Але привертає увагу відсутність на столовому посуді з Незвиська III дуже розповсюдженої в Шипинцях широкої хвилястої стрічки з великими овалами з її боків. Можливо, ця схема була запозичена з орнаментации посуду поселень сусідньої мерешовської фази раковецької групи на етапі В II. На розписах посуду Шипинець (етапу С I) зовсім немає дуже розповсюдженого в Незвиську III білого обрамлення орнаментальних схем.

Література

- Сохацький, М. 2006. Дослідження поселення Збручанське на Борщівщині. *Літопис Борщівщини*, 11.
Ткачук, Т. М. 1999. Керамічний комплекс з Незвиська III і його значення для генезису трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля. *Вісник Прикарпатського університету*, 2.
Черныш, Е. К. 1962. К истории населения энеолитического времени на Среднем Приднепровье. Неолит и энеолит Юга европейской части СССР. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 102.

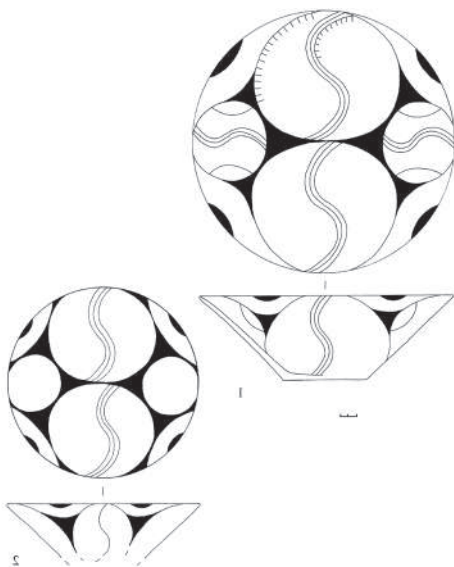

Рис. 1. Незвисько III. Зрізано-конічні миски з розписами з двох сторін.

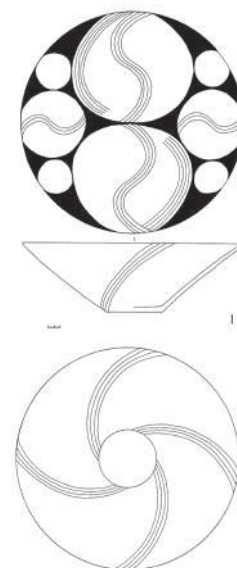

Рис. 2. Незвисько III. Зрізано-конічна миска з розписом з двох сторін.

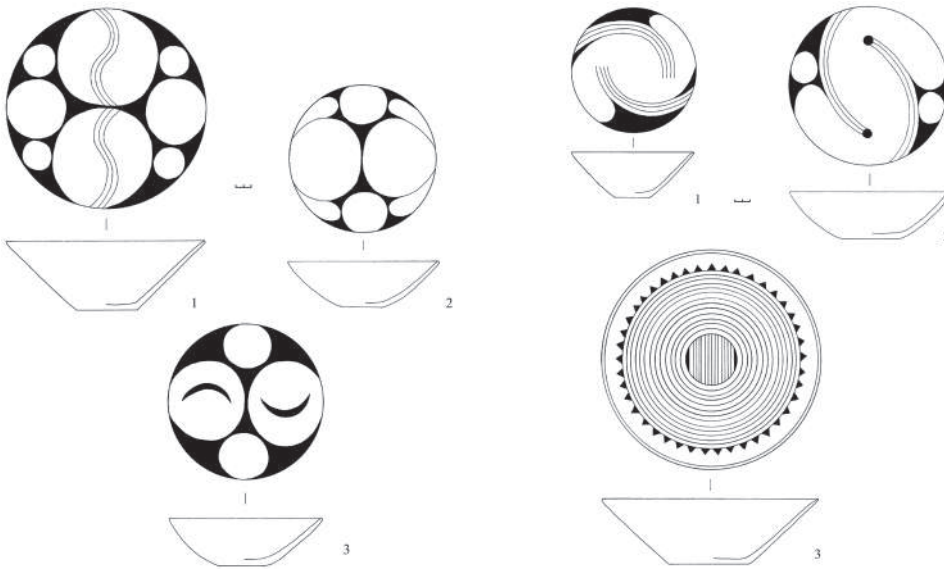

Рис. 4. Незвисько III.
1, 3 – зрізано-конічні миски.
2 – зрізано-сферична миска.

Рис. 3. Незвисько III.
1 – зрізано-конічна миска з розписом всередині.
2-3 – зрізано-сферичні миски.

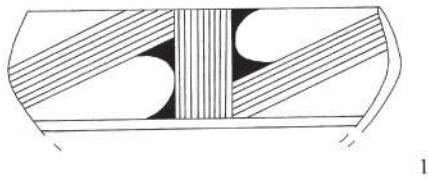

Рис. 5. Незвисько III. Циліндро-конічні миски.

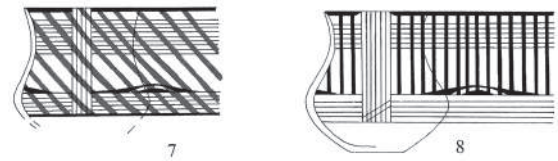
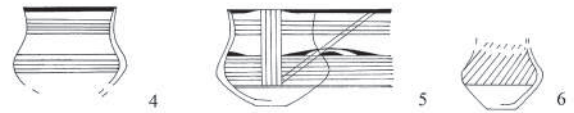
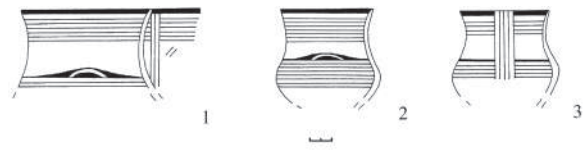

Рис. 6. Незвисько III. Кубки.

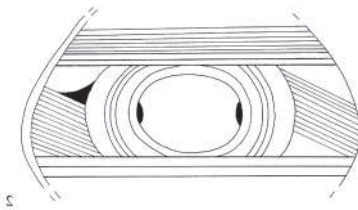
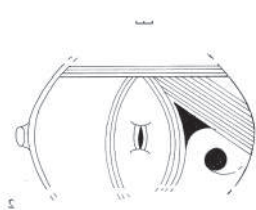
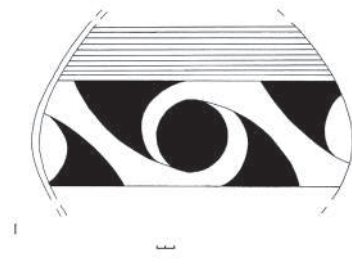

Рис. 7. Незвисько III.
Зрізано-сферичний посуд
з ручками.

Рис. 8. Незвисько III.
Зрізано-сферичний посуд
без ручок.

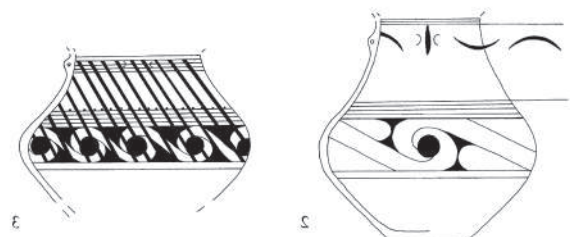
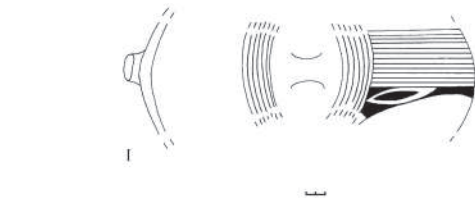
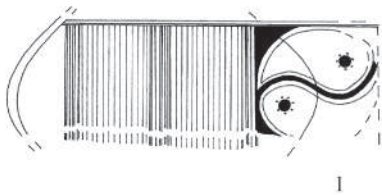
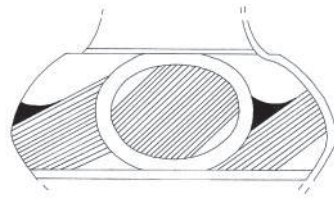

Рис. 9. Незвисько III. 1 – зрізано-сферична
посудина з ручками, 2-3 – зрізано-сферичний посуд
з ручками під вінцями.

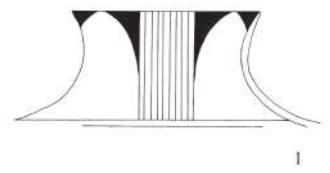
СЕКЦІЯ 1.

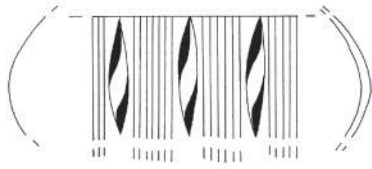
1

1

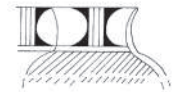
1

2

2

2

3

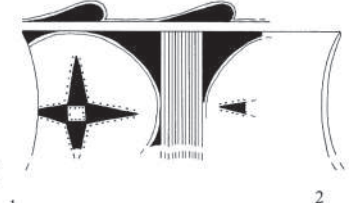
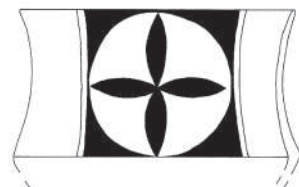

3

Рис. 10. Незвисько III. Фрагменти зрізано-сферичного посуду.

Рис. 11. Незвисько III. Грушоподібний посуд.

Рис. 12. Незвисько III. Вінець грушоподібного посуду.

3

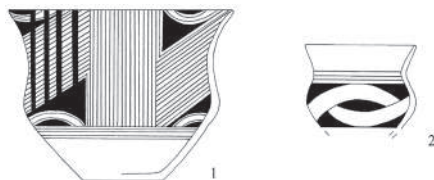
4

5

Рис. 13. Незвисько III. Покришки грушоподібного посуду.

Рис. 14. Незвисько III. Кратери.

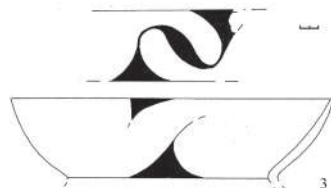

2

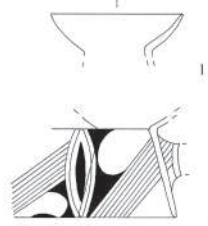

1

Рис. 15. Незвисько III.
1-2 - кратери,
3-4 - вінець кратерів.

3

2

Рис. 16. Незвисько III.
Фрагменти
біноклеподібних посудин.

4

3

ВИРОБИ ІЗ КІСТКИ ТА РОГУ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ У ПЕЧЕРІ ВЕРТЕБА

У статті аналізуються вироби з кістки та рогу з трипільського поселення в печері Вертеба на Тернопільщині.

Ключові слова: трипільська культура, печера Вертеба, ріг, кістка, вироби.

Печера Вертеба знаходиться за 2 км у північно-західному напрямку від села Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області. Особливість печери полягає в тому, що це єдина велика печера, яку тричі заселяли носії трипільської культури. За результатами радіокарбонного датування та на основі стратиграфічних спостережень і типологічного поділу кераміки поселення віднесено до етапів С I і С II. Виділено три хронологічні горизонти, що репрезентують три локальні групи трипільської культури – шипинецьку, кошиловецьку і касперівську.

Перші розкопки проводились тут ще у кінці XIX – початку XX ст. Починаючи з 1996 р., експедицією Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом автора, здійснюються комплексні дослідження стану збереження культурного шару в ближній частині підземної порожнини, детальне вивчення всього простору лабіринту і прилеглої до печери території в радіусі 10 км.

Печера Вертеба має своєрідне кліматичне середовище, з постійною вологістю 92–98 % і постійною температурою повітря +11°C. Окрім того, сприятливі умови залягання культурного шару, перекритого потужною пачкою печерних відкладів, сприяли ідеальному збереженню кістяних залишків.

Весь кістковий матеріал походить з основних культурних шарів трьох локальних груп.

В процесі досліджень кістковий матеріал в основному було виявлено в культурних шарах трьох локальних груп, а також у ритуальних та сміттєвих ямах. Окрім того, окремі кістки (зі слідами обпалення) знайдено на місцях функціонування вогнищ.

Аналіз остеологічної колекції (за визначенням К. А. Татарінова у 1998 р. та Сари Х. Ледогар у 2012–2018 рр.) вказує на те, що кількість кісток домашніх тварин перевищує 80 %. Найбільше розводили велику рогату худобу і свиней. Крім того, знайдено кістки собаки, кози, вівці і курки. Визначено також склад місцевої фауни. Ось її представники: дикий кабан, олень благородний, лось, тур, кінь, козуля європейська, вовк, лисиця, заєць, черепаха ставкова, бобер європейський, перепел, чапля, різні види риб (Ledogar 2017, с. 206).

Способи обробки кістки і рогу. Уважне вивчення здобутого матеріалу дає можливість простежити різноманітні методи виготовлення кістяних виробів. Стародавні відвідувачі печери були ознайомлені з усіма основними способами обробки кістки та рогу. Серед них: розм'якшення кістки, різання і стругання, просвердлення отворів, вигладжування і шліфування. Переважно для виготовлення виробів використовували кістки великої рогатої худоби, оленя, козулі, свині, лисиці рідше ведмедя і інших тварин.

Основою для ознайомлення з різноманітними способами обробки кісткової і рогової сировини є готові вироби, такі як знаряддя праці, зброя і прикраси, а також напівфабрикати на різних етапах обробки. Простежимо наступні фази обробки кісткової і рогової сировини:

Різання кістки і рогу. В опрацьованих матеріалах виявлено декілька способів різання, а саме, вздовж довгої осі – поздовжня, вздовж короткої осі – поперечна, а також – коса. Найбільш складним було, очевидно, поздовжнє різання. Такий метод часто застосовувався при обробці довгих трубчастих кісток. Поперечне різання проводилась за допомогою гострого крем'яного леза. Спочатку тверду поверхню рогу по колу прорізали до губчатої маси, після чого потрібний фрагмент легко відділяли від основного стержня. Виявлено декілька частин рогів із чітко вираженими круговими надрізами. Косе різання застосовували, в основному, при виготовленні шил. Широко використовували поперечне різання оленього рогу для виготовлення мотик, клинів і молотів. Для обробки рогу застосовувались такі знаряддя як долото, крем'яний ніж і крем'яну сокиру.

Стругання кістки і рогу. Під час стругання зрізали тонкі стружки з оброблюваної поверхні з допомогою гострого ножеподібного знаряддя. Таку дію здійснювали, щоб вирівняти поверхню, зменшити розріз оброблюваного предмета або змінити його форму.

Свердління отворів. В кістяному матеріалі спостерігаємо просвердлені отвори на іклі кабана, бусинках і зубах тварин, пластинах. Отвори правильної циліндричної форми були, можливо, просвердлені за допомогою трубчастої кісточки або крем'яного свердла. Часто наскрізні отвори зустрічаємо у виготовлених мотиках, бойових молотах з рогу оленя чи лося.

СЕКЦІЯ 1.

Вигладжування кістки і рогу. Це була основна дія в процесі завершальної обробки предметів із цієї сировини. Вигладжування здійснювали способом тертя оброблюваного предмету по бруску, виготовленого із пісковика. Таким методом виготовляли вістря шил, проколок, доліт. Цим методом вирівнювали поверхні попередньо оброблених предметів. На поверхні готових знарядь іноді можна побачити характерні сліди із паралельних коротких жолобків, густо розташованих один біля одного, що утворюють матову, шершаву поверхню. У переважній більшості завершені вироби з кістки і рогу є гладкими, іноді заполірованими. Заполірування відбувалося, ймовірно, несвідомо, під час обробки цими знаряддями шкіри, дерева.

На основі багаточисельних слідів стесування і різання, неодноразово зафіксованих на рогових і кістяних виробах з печери Вертеба, можна стверджувати, що трипільське населення знало і застосовувало процес розм'якшення, без якого механічна обробка сировини була б неможливою.

Привертає увагу чисельна збірка інвентаря, яка складається із завершених кістяних виробів, предметів із рогу, ікла кабана, а також із заготовок та предметів утилізованих у процесі виготовлення.

Розглянемо вироби відповідно до їх виробничих функцій і характеру матеріалу, з якого вони виготовлені. *Знаряддя праці.* Найбільше виявлено знарядь праці. Серед них:

Мотики. Заслужують на увагу мотики з рогів оленя і козулі. Загалом вони мають досить стандартну форму (довжина від 15 до 25 см). Мотикоподібні знаряддя з рогу мають теслоподібний робочий кінець зі слідами шліфування на абразиві. В результаті їх обробки губчаста маса знята до самої трубчастій частини. Робочі кінцівки мотик кірковидних знарядь, за висновком Н. М. Скакун, яка вивчала їх серію, несуть сліди зношення від інтенсивного рихлення і копання землі.

Масивна мотика довжиною 20 см, а шириною 5,5 см із просвердленим отвором у середній частині. Робочий кінець мотики сильно залощений від рихлення і копання землі (рис. 1.1).

Мотика виготовлена з основного стержня оленього рогу. В середній частині знаряддя просверлено отвір. Нижня частина деформована від інтенсивного застосування в роботі (рис. 1.5).

Мотика з рогу лося. Знаряддя виготовлено з основного стержня, масивне. В середній частині виробу просвердлено отвір. Нижня робоча частина мотики втрачена. Висота збереженого фрагменту становить 8 см (рис. 1.7).

Цікавою є мотика з відростку оленього рогу, у верхній частині якої просвердлено тоненький отвір, який за своїм діаметром не є пропорційним величині і вазі знаряддя. Ймовірно на цю частину виробу була одягнута муфта, сліди від якої добре збереглися (рис. 1.10).

Шила, проколки. Велику групу інструментів і знарядь для шиття шкіряних виробів, плетіння з різних рослинних волокон, представляють шила, проколи, голки, колчедики.

Основну частину колекції складають шила. Найбільш поширеними частинами скелету тварин, з яких виготовляли шила, були довгі трубчасті кістки. Робочі леза шил спочатку вирізували, а потім заполіровували. В середньому – довжина вістря складає 1,5–2,5 см, а довжина самих знарядь від 6 до 11 см.

Матеріалом для проколок були променеві, а також розколоті трубчасті кістки із залишками епіфізів. Кінці їх загострені.

Виявлено також більше десяти фрагментів від дрібних виробів, які можна трактувати як голкоподібні вістря, хоча ні в одному обломку не виявлено в основі отвору. Два екземпляри збережені повністю. Судячи з їхньої форми, розмірів і загострених кінчиків є всі підстави стверджувати, що це дійсно голки.

Двома екземплярами, представлені знаряддя для плетіння – колчедики. Один виконаний на широкій кістяній пластині із загнутим вверх кінцем, другий виготовлений з рогового відростку, має зашліфовану і заполіровану поверхню (рис. 2.2).

Кістяна проколка, довжиною 15,5 см, виготовлена з довгої кістки тварини (рис. 2.4). Уся поверхня виробу добре зашліфована і заполірована. Найбільші сліди заполіровки спостерігаються в нижній і середній частині знаряддя. Завершення знаряддя тонке і гостре. В перетині проколка має округлу форму.

Інша кістяна проколка виготовлена з поздовж розколотої кістки. Гострі грані кістки заокруглені і зашліфовані. Нижня робоча частина знаряддя тонка, гостра із слідами заполіровки. Довжина проколки 13,5 см (рис. 2.5).

Шило виготовлено з трубчастій кістки козулі. Нижня частина шила старанно оброблена. Робоче завершення гостре, заполіроване, в перетині округлої форми. У верхній частині знаряддя збережено частину епіфіза. Довжина шила становить 11,5 см (рис. 2.8).

Молотки. Масивні молотки виготовлені з товстої стержневої частини оленього рога. В них один кінець оброблений тупо, у вигляді головки молотка, а другий загострений. У верхній частині, біля самого обуха, просвердлено абсолютно круглий отвір. На потовщеній частині предмета чітко простежуються сліди інтенсивного заполірування. Очевидно, що знаряддям користувалися як молотком, про це свідчить затовченість в кінцевій частині. Можливо такі молотки використовувалися для розм'якшення шкіри (рис. 1.2).

Лощила. Повністю збережений екземпляр лощила великих розмірів, довжиною 32 см. Виготовлений він із трубчастої кістки, розрізаної поздовж на дві половини. Лощило дещо вигнуте, із збереженим епіфізом. Поверхня знаряддя старанно зашліфована. Нижній робочий край заокруглений, з обох сторін заточений (рис. 2.1).

Кістяне лощило виготовлене із ребра великої рогатої худоби (рис. 2.3). Завдяки первісній вигнутій формі кістки, а також додатковій обробці, знаряддя було зручне в роботі. Усі гострі краї і поверхня лощила добре зашліфовані і заполіровані. Довжина знаряддя 14 см.

Знаряддя для копання землі. Особливу групу знахідок складають кістяні лопатки. Для їх виготовлення використовували тазові кістки і лопатки великих тварин (бик, олень, лось). Знайдено три екземпляри. Робочий край знарядь, як правило, зазубрений, зі слідами багаторазових підправок. Вони використовувалися як землерийні знаряддя в печері для копання ям, поглиблення та вирівнювання земляної долівки. До знарядь-копалок відносимо також виріб із легко вигнутого стержня оленього рогу з наскрізним отвором у верхній частині (рис. 1.1).

Предмети озброєння і мисливства. До цієї групи належать так звані кістяні кинджали. Контекст цих кинджалів вказує, що їх використовували як зброю. Один із них вирізаний з очного стержня рогу оленя. Вся поверхня зашліфована і заполірована. На самому руків'ї є круглий отвір. Торець руків'я вертикально зрізаний. На довгій осі лева виділяється потовщення, що імітує ливарний шов. Початок руків'я визначений двома заглибленими лініями, що сходяться з двох сторін під кутом. Такі ж аналогії виробів знаходимо серед матеріалів Костешти IV, що свідчить про те, що бринзенське населення на початку етапу С II, мало сильний вплив на формування кошиловецької групи (Маркевич 1981, с. 96; Ткачук 1998, с. 15–17). Деякі дослідники вважають, що вищезгадані кістяні кинджали могли використовуватися, як шпатель в процесі виготовлення ліпного посуду (Малеєв, Конопля 1999, с. 53).

Госроконечне знаряддя з рогу оленя (рис. 3.9). Довжина виробу становить 28,5 см, найбільша ширина в розрізі становить 4 см. Знаряддя добре збереглося. За формою виріб округлий, сильно видовжений і легко вигнутий. На нижньому і верхньому кінцях знаряддя спостерігаються чітко виражені сліди обробки. Нижній, робочий кінець легко зашліфований, його поверхня заполірована. Верхня частина знаряддя має сліди стесування гострим інструментом твердої поверхні рогу, в результаті чого ця частина знаряддя (7 см) отримала у розрізі прямокутну форму. Очевидно, що прямокутна форма з чіткими краями була надана виробу для зручного використання. Можливо на цю частину знаряддя надівали муфту. Також така форма надавала можливість зручно тримати знаряддя в руці і ефективно його використовувати.

До предметів озброєння відносимо сокиру-молот з оленього рогу. У місці просвердленого отвору для руків'я знаряддя розламано навпіл. Поверхня виробу оброблена. Краї обушка зашліфовані. На поверхні спостерігаються сліди заговченості (рис. 3.4).

Масивний молот виготовлено з основи рогу з відрізними відростками і основним стержнем. Обидва кінці молота оброблені тупо, заполіровані. У середній частині просвердлено круглий отвір. Збереженість виробу ідеальна. Висота знаряддя становить 8,7 см, а ширина – 8,5 см (рис. 3.2).

Інший молот виготовлено з масивної основи рогу оленя дугоподібної форми. Нижня частина виробу втрачена. У місці розлому збереглася пориста губчата маса рогу. В середній частині знаряддя – просвердлений наскрізний отвір діаметром 2,5 см. Стінки отвору рівні, легко зашліфовані в процесі свердління. Верхня частина молота добре збережена, в розрізі має круглу форму, поверхня гладка, добре зашліфована. У середній частині виробу, біля округлого отвору збереглися сліди грубої шліфовки. Довжина збереженої частини молотка становить 15 см, діаметр округлого обука – 6 см (рис. 3.1).

Прикраси, культові предмети. Для печери Вертеба, як і для інших трипільських пам'яток, характерні різноманітні прикраси і амулети, виготовлені із кістки. Це пронизки з трубчастих пташиних кісток, амулети з просвердлених зубів і ікл тварин (собаки, лисиці, вовка, оленя), художньо оздоблені пластини. Більшість кістяних виробів з печери, які призначені для прикрас, мають один загальний вигляд намистин. Дві кістяні намистини виготовлені із трубчастих кісток (рис. 4.8). Їх краї акуратно обрізані і обточені. Довжина прикрас 2,8 см, діаметр 0,8 см.

Значна кількість знайдених намистин виготовлена з іклів собаки. Не порушуючи натуральної форми ікла, в кореневій частині просвердлювали дірку і прикраса була готова. Зокрема, знайдено амулет із зуба тварини (рис. 4.7). Він виготовлений із кореневої і основної частини зуба. Круглий отвір просвердлено у кореневій частині. Складовою частиною амулета, окрім кореня, є також частина зуба із добре збереженою емаллю.

Інколи амулети виробляли з кістки, імітуючи при цьому форму зуба оленя. Виготовлення амулетів-оберегів свідчить про намагання трипільців використовувати собак у культових цілях, як захисників від зла.

Знайдено також декілька амулетів, виготовлених з різця благородного оленя, з отвором у кореневій частині (рис. 4.7).

СЕКЦІЯ 1.

З ікла кабана, окрім знарядь, також виготовляли і прикраси. До числа прикрас відносимо майстерно виконану підвіску довжиною 9 см. Виріб має вигнуту форму із трьома наскрізними отворами. На ширшому кінці підвіски таких отворів два. Очевидно, що на початковому стані виріб мав тільки два отвори, але в процесі активного використання отвір, що був просвердлений на самому краю ікла, надламався, тому власник підвіски-амулета змушений був просвердити додатковий (рис. 4.4).

Особливо цікаві амулети, вирізані з кістяних пластин. Можливо, під впливом бадражських канонів були створені три кістяні пластини із зображенням голови бика з великими ліроподібними рогами. Перша кістяна пластина-амулет була виявлена під час розкопок В. Деметрикевича в 1898 р. (Demetrykiewicz 1900, s. VII–VIII), а дві інші в процесі наших досліджень.

Перша прямокутна кістяна пластина, з якої вирізаний амулет, імітує голову бика з ліровидними рогами. Невеликі отвори по кутах позначають очі і ніздрі, широкий лоб і роги підкреслює лінія, виконана дрібними поглибленими крапками. Такими ж крапками позначені контури жіночої фігури, яка займає майже всю поверхню пластини. Її голова розміщена в центрі, підняті руки майже торкаються очей бика, а два трикутника, вписані один в одного (тіло), впираються в нижній край пластини (рис. 4.7).

Друга пластина є аналогією першої. Її розміри становлять 10×10 см. Отвір у верхній частині призначений для підвішування і носіння (рис. 4.2). Третя пластина за своєю формою і розмірами повністю нагадує перші два вироби. Проте, у даного екземпляра втрачені (обламані) роги, а також відсутні два нижніх наскрізних отвори, які у попередніх двох амулетах імітують ніздрі тварини (рис. 4.3). З огляду на ідентичність форми, розмірів і техніки виготовлення, можна припустити, що ці три амулети виготовив один автор. Кістяні пластини з Вертеби полегшують розуміння малюнків, які зустрічаються на грудях окремих трипільських статуеток і мають вигляд «рогатих» амулетів (Черниш 1982, с. 242).

На завершення варто відзначити, що обробка кістки і кістяних виробів була на досить високому рівні, використовувалися різноманітні технічні прийоми. Широко застосовувалися і художні способи обробки кістки з урахуванням її структурних та еластичних властивостей. Процес виготовлення, очевидно, відбувався на території наземного поселення. В печеру заносили вже завершені вироби. Очевидно, що люди проживали в печері протягом довгого періоду, проте їх відвідування були епізодичними, тільки в критичних ситуаціях, вони збиралися тут багато разів і у великій кількості, можливо цілим поселенням. Про це, зокрема, свідчить потужний культурний шар, щільно насичений досконально виготовленими (ніби спеціально відібраними) знаряддями з кременю, каменю, кістки, рогу і предметами фігуральної пластики.

Можна констатувати, що кістяна індустрія поселення досить різноманітна і обширна із значною кількістю категорій і типів знарядь. Підсумовуючи викладені нами вище дані можна зробити висновок, що в житті трипільців-відвідувачів печери Вертеба кістяні вироби відігравали важливу роль як у виробничих процесах, у мисливському промыслі, так і в проведенні культових обрядів.

Література

- Малеєв, Ю., Конопля, В. 1999. Багатошарове поселення Блищанка на р. Серет. *Vita antiqua*, 1, с. 45–58.
- Маркевич, В. И. 1981. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев.
- Ткачук, Т. М. 1998. Походження та відносна хронологія кошиловецької групи. В: *Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: наук. матер. Міжнар. археол. конф.* Заліщики, с. 15–17.
- Черныш, Е. К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В: *Энеолит СССР*. Москва, с. 242.
- Demetrykiewicz W. 1900. Sprawozdania z posiedzeń komisji odbytych w drugiej połowie r. 1898 i r. 1899. *МАН*, IV, s. VII–VIII.
- Ledogar, Sh. 2017. A zooarchaeological and geochemical analysis of the faunal remains From the Tripolye site Verteba Cave, Ukraine. In: *State University of New York at Albany*, p. 210.

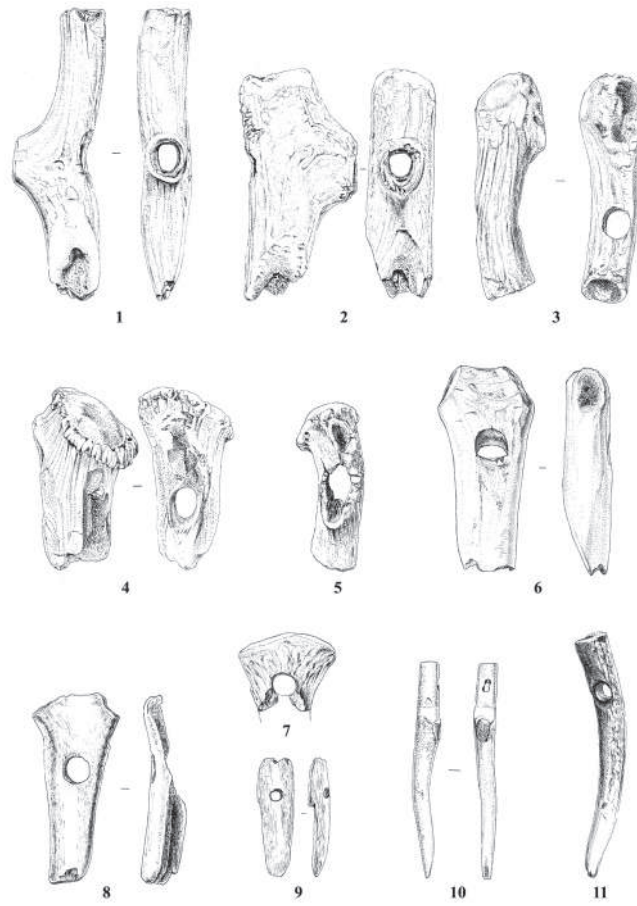

Рис. 1. Печера Вертеба. Знаряддя праці із рогу.

Рис. 2. Печера Вертеба. Знаряддя праці із кістки та рогу.

СЕКЦІЯ 1.

Рис. 3. Печера Вертеба. Предмети озброєння і мисливства із кістки та рогу.

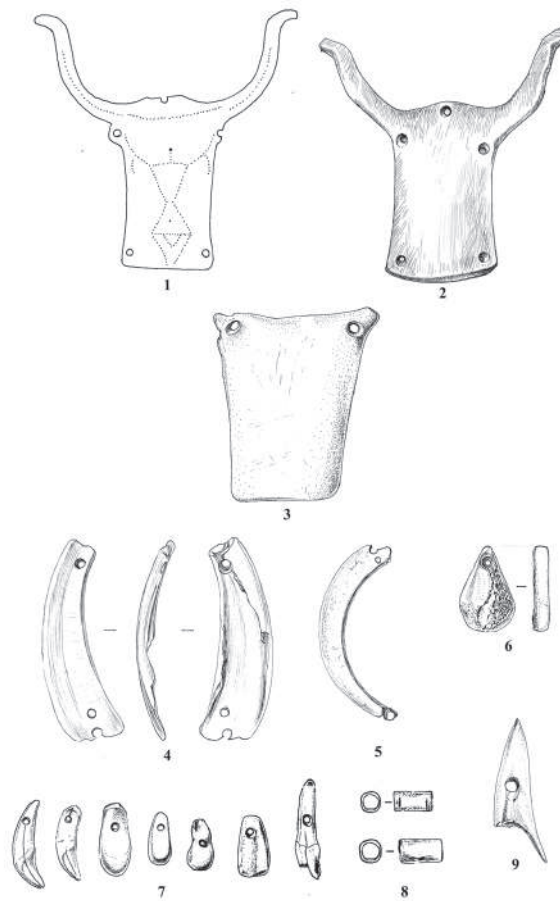

Рис. 4. Печера Вертеба. Прикраси та культові предмети із кістки.

Євгеній Левінзон,
студент історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ШТРИХИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ОКОЛИЦЬ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (ПАМ'ЯТКИ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ)

У статті описуються поселення культури Кукутень-Трипілля, що розташовані на території передмість Кам'янця-Подільського, а саме: с. Смотрич, с. Зіньківці, с. Довжок та ін. Значна увага зосереджена історії вивчення цих пам'яток.

Ключові слова: поселення, пам'ятка, розвідка, трипільська культура, кераміка.

Спроби створення археологічних карт беруть початок з другої половини XIX ст., укладачем такої карти для Подільської губернії став відомий історик, краєзнавець, один із засновників єпархіального Давньосховища (нині – Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник) – Юхим Йосипович Сіцинський (Сецинский 1901).

Щодо Кам'янця-Подільського, то вже у повоєнний час таку карту почав розробляти краєзнавець С. К. Шкурко (Шкурко 1967, 2017), інколи він зосереджував увагу окремо і на трипільських старожитностях міста та околиць (Шкурко 1980; Державний архів). Роботу в цьому ж руслі проводили археологи та історики: І. С. Винокур та М. Б. Петров (Винокур, Петров 1983; Петров 1987, 2002, 2012), Л. І. Кучугура (2000), І. О. Старенький (2015, 2017).

Наразі вивчення археологічних пам'яток поза Старим містом бажає кращого... Так, активні розвідкові роботи околицями міста розпочались лише останніми роками (Старенький, Левінзон 2018 a, b, c, d).

Робота над створенням подібних карт є надзвичайно важливою для збереження вітчизняної культурної спадщини, що охороняється 54 статтею Конституції України! Праця археологів повинна підтримуватись державними органами влади, якнайшвидше має бути створений оновлений реєстр пам'яток археології. Врешті-решт мусить виконуватись Закон про охорону археологічної спадщини тощо.

Автор пропонує ознайомитись із накопиченою на сьогодні інформацією про пам'ятки трипільської культури, що розташовані на території безпосередніх кам'янецьких передмість: с. Смотрич, с. Зіньківці, с. Довжок, с. Цибулівка, с. Кам'янка.

Зазначимо, що маловивченими залишаються північні та східні околиці міста, які залишають археологам великий простір для подальших досліджень. Отже, ми усвідомлюємо те, що з часом будуть відкриті нові поселення, конкретизовані межі та хронологія вже відомих, що спонукатиме до створення більш широкого і комплексного видання, яке б охопило весь Кам'янець-Подільський археологічний мікрорегіон.

Перші відомості про виявлення доісторичних (імовірно, енеолітичних, хоча вона можуть відноситись і до доби неоліту чи бронзи) старожитностей в околицях міста з'являються наприкінці XIX ст. Так, в колекції польського історика та колекціонера Казимира (Казимежа) Фердинанда Пулавського містилось з крем'яні сокири з околиць міста:

«Полірована сокира-молот з діориту (21 сант. довжини, 78 ширини) трикутного типу, розширена до леза і поступово потоншена до обуха; просвердлена ближче до тупого кінця. – Знайдена на урочищі Кулав поблизу м. Кам'янця.

Передня половина полірованої тонкої сокири-молота (бойової) з діориту, розколота біля просвердлини. – Знайдена в околиці м. Кам'янця на урочищі Збич» (Каталог 1899, с. 187, табл. 1.9–10; Сецинский 1901, с. 321).

«Гострий кінець товстої крем'яної полірованої сокири того ж типу (посилання на сокиру з с. Сирватинці під № 1 – Авт.)» (Каталог 1899, с. 187, табл. 2.5; Сецинский 1901, с. 321).

Один такий артефакт містився в колекції В. Б. Антоновича: «крем'яна тонка сокирка, звужена до обуха, відполірована до половини» (Каталог 1899, с. 144, № 197; Сецинский, с. 321).

На жаль, нам невідоме розташування урочищ Кулав і Збич (інші знахідки точно не локалізовані зовсім), що унеможливило визначення першої відкритої в околицях міста пам'ятки археології.

У фондах КПДІМЗ зберігається уламок сокири зі сланцю з хутора Козак, що перейшов із фондів Давньосховища, проте невідомо з якої конкретно пам'ятки він походить.

На території сучасного с. Смотрич, що поблизу Кам'янця-Подільського локалізовано 2 поселення трипільської культури: в урочищах Татариски та Кубачівка.

СЕКЦІЯ 1.

Поселення в уроч. Татариски розташоване на високому плато, утвореному зі сходу правим берегом р. Смотрич та правим берегом струмка Дібруха з півночі, із заходу обмежується Старою Хотинською дорогою, а з півдня – безіменним струмком за житловою забудовою (рис. 1.1). У північно-східному куті плато встановлено «Пам'ятник семи культур» та великий кований хрест.

Виявив його 1926 р. краєзнавець, археолог та художник К. І. Кржемінський (згодом був репресований та розстріляний 1937 р.): «Р. 1926 я знайшов сліди трипільської культури біля Кам'янця-Подільського, на Татариському полі. Разом із учнем Художньої школи С. Морозом р. 1927 я зробив обслідування цього поля та маленький, приблизно 70 см×70 см розвідковий розкоп. Всі знахідки передано до Кам'янецького Історичного музею.

На поверхні цього поля, у східній частині його багато знаходять шматків по-різному випаленої печини, попсованої оранкою, і різних черепків посуду з добре відмуленої та випаленої глини із слідами пофарбування червоною фарбою та рідше темно-червоною з білою. Тут знайдено три уламки фігурок, один із них – це бедро ноги, розміром близько 10 см (...).

В напрямку на південь і захід череп'я та печини меншає на поверхні поля, а далі на віддаленні по цих напрямках щось на 300 кроків, зникає. Тут зроблено розвідковий розкоп. На глибині 2 та 3 штихів знайдено щось із 25 невеличких фрагментів посуду з добре випаленої глини, частина їх помальована червоною фарбою, два – три фрагменти посуду з крихкої темно-бурої глини з домішкою перетертих скойок, 2 шматки кремінних ножів, щось із 10 шматків різних порозбиваних кісток і також кілька скойок. Четвертий штих – суцільний лес, що не дав ніяких знахідок» (Кржемінський 1930, с. 68).

На жаль, всі довоєнні матеріали фондів К-ПДІМЗ були або знищені, або залишились без інвентарної документації, що унеможливило пошук знахідок 1926–1927 рр.

Інформація про відкриття Татариського поселення саме К. І. Кржемінським, досі залишається маловідомою в сучасній історіографії. Наступні дослідження поселення були проведені лише через 20 років, а про роботу «ворога народу» всі забули.

1947 р. відмий археолог О. П. Черниш, який тоді очолював Кам'янець-Подільську розвідкову експедицію Інституту археології АН УРСР організував розвідку в уроч. Татариски, що «дала можливість виявити величезне трипільське поселення», «що займає увесь мис північніше від села Татариски (колишня назва с. Смотрич – Авт.). Серед знахідок: один скребок і монохромна та прочерчена трипільська кераміка» (Трембцький 2016, с. 345).

1953 р. під час риття ями під стовпи ЛЕП на глибині 1 м І. А. Іваницьким було виявлено унікальну енеолітичну мідну сокиру-мотику. Знаряддя збереглося не повністю, робоча частина мотики відсутня. Зберігається у фондах К-ПДІМЗ (Фонди К-ПДІМЗ, Арх. 1466; Збеневич 1969, с. 138–139, рис. 2.5).

Протягом 1954–1973 рр. тут неодноразово проводив розвідки М. С. Борковський (матеріали зберігаються у фондах К-ПДІМЗ) (Старенький, Левінзон 2018b, с. 353).

1956 року в пошуках черняхівських нашарувань М. О. Тихановою тут було закладено декілька шурфів, проте виявлено було лише горизонт трипільської культури (Тиханова 1956, арк. 15).

У фондах К-ПДІМЗ зберігається велика кількість артефактів з уроч. Татариски, це зокрема, збори В. Гейчука 1956 р., учнів Кам'янець-Подільської СШ № 1 В. Новицького і П. Гайдамашука 1964 р., краєзнавця С. К. Шкурка 1966–1968 рр. (Левінзон 2018, с. 84).

До обстеження поселення неодноразово долучалась експедиція К-ПДПІ ім. В. Затонського (нині – К-ПНУ ім. І. Огієнка), у складі І. С. Винокура, А. Ф. Гуцала, М. Б. Петрова, В. П. Мегея та ін. (Левінзон 2018, с. 84). Зокрема, 1963, 1964, 1970 рр. обстеження пам'ятки проводив І. С. Винокур, завдяки чому було зібрано велику колекцію цінного керамічного матеріалу (збори нещодавно опубліковані автором – див.: Левінзон 2019). У 1979–1980 рр. М. Б. Петров здійснював розвідки околицями Кам'янця-Подільського, не оминув він і уроч. Татариски (Баженов Л., Баженов О. 1997, с. 50–51). Ці матеріали зберігаються у фондах Науково-дослідної лабораторії археології КПНУ ім. І. Огієнка (далі – НДЛА).

Розвідки у 1990–2000-х рр. тут також проводили відомий трипільознавець В. О. Круц, П. О. Нечитайло, П. А. Болтанок, І. Р. Гусач та інші дослідники.

Протягом 25–26 серпня 2017 р. в рамках геофізичної літньої школи «Geoscience Field Camp in Ukraine» під координуванням О. А. Лошакова було проведено геофізичні дослідження в різних частинах Кам'янця-Подільського. Не обминули дослідники і уроч. Татариски: в межах ділянки «Хрест», ними було виконано 4000 м² магнітної зйомки у північно-східній частині плато. У результаті проведеної зйомки, ймовірно, виявлено було залишки трипільських площадок, які ще не були зруйновані сільськогосподарською технікою (Лошаков 2017, арк. 13–14).

2018 р. тут проводила розвідки археологічна експедиція К-ПДІМЗ (керівник – І. О. Старенький), серед матеріалу було виявлено крем'яні знаряддя праці верхнього палеоліту, кераміку, крем'яні знаряддя та 2 зернотерки трипільської культури, незначні знахідки пізніших епох. (Старенький, Левінзон 2018а, арк. 9; Левінзон 2018, с. 85).

2019 р. на поселенні розпочала роботу Подільська трипільська міжнародна експедицією Інституту археології НАН України та Інституту археології і етнології Польської академії наук (керівники – О. В. Дяченко, І. Собков'як-Табак). Дослідження проводилися в рамках фінансованого Національним науковим центром Польщі проекту «Динаміка преісторичної культури: комплексний аналіз джерел із Центральної та Південно-Східної Європи».

За розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р. «Поселення IV–II тис. до н. е. уроч. Татариська, на правому березі р. Смотрич» було включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під № 580 (Захар'єв, Шпаковський 2017, с. 294).

На думку С. М. Рижова, поселення відноситься до ранньої фази петренської групи трипільської культури з «несталим» керамічним комплексом (кінець етапу VII) (Рижов 2003, с. 142). Пізніше Т. М. Ткачук довів, що матеріали з цього поселення мають яскраві риси другої фази мерешовської групи (середина етапу VII) (Ткачук 2015, с. 54). Автор, описуючи кераміку зі зборів І. С. Винокура, простежив орнаментальні впливи між мерешовськими та шипинецькими групами (Левінзон 2019).

Окрім матеріалів трипільської культури етапу VII серед підйомного матеріалу зустрічаються і знахідки етапів VI (Левінзон 2019, с. 79, рис. 2.6) та CII (Левінзон 2019, с. 79–80, рис. 2.20). Імовірно, що ці матеріали потрапили сюди із сусіднього поселення на Старому Замку, яке представлене матеріали обидвох етапів. Попередньо висловлена гіпотеза про наявність в уроч. Татариски шару етапу CII (Старенький, Левінзон 2018 с. 9), швидше за все, є помилковою.

Зустрічаються в літературі і згадки про фіксацію на полі старожитностей доби бронзи. Так, у вересні 1966 рр. С. К. Шкурко виявив шнурову кераміку (Науковий архів), а Л. І. Кучугура, окрім інших місцезнаходжень артефактів бронзової доби, подає і уроч. Татариски (Кучугура 2000, с. 278). Проте, на нашу думку, це посуд етапу CII.

Рідше трипільських зустрічаються на пам'ятці й артефакти інших епох: пізнього палеоліту, чорноліської культури IX–VIII ст. до н. е. (дуже поодинокі), черняхівської культури II–V ст., доби Русі XII–XIII ст., модерну. Останні мають історичне обґрунтування – у північній частині плато, у 1672 р. була розташована турецька артилерійська батарея, що обстрілювала кам'янецький замок (Петров 2009, с. 66, рис., с. 77, рис. 3; Петров 2002, рис. 146, с. 376, № 12).

Щодо назви поселення, то в історіографії сформувалась певна плутанина. Найдавнішою (з нам відомих) є «Турецька гора», її зафіксував на своєму плані 1803 р. генерал П. К. Сухтелен (План 2017; Пагор 2017). Цілком зрозуміло, що плато стало так називатись після турецької облоги 1672 р., як зазначалось вище, тут була розташована османська артилерія.

Проте пам'ятку назвали за однойменним селом. Станом на кінець XIX ст. і до моменту перейменування у 1946 р. документально закріпленою є назва села Татариски, в такій формі його вживають В. К. Гульдман (Гульдман 1893, с. 464) та Ю. Й. Сіцинський (Сецинский 1895, с. 107; 1901, с. 321). Татариська – назва більш архаїчна та давня (ймовірно, починає виходити з обігу з середини XIX ст.). Першовідкривач поселення К. І. Кржемінський вживає назву «Татариське поле» (Кржемінський 1930), О. П. Черниш – «Татариськи» (Трембіцький 2016), С. К. Шкурко – «урочище Карвасари (на плато)» (Шкурко 1980) й «Татариське поле» (Шкурко 1967, арк. 46). І. С. Винокур започаткував традицію подальшого вживання не зовсім правильного варіанта «Кам'янець-Подільський, уроч. Татариська» (Винокур, Гуменюк 1965; Винокур, Петров 1983 та ін. автори), що увійшла і до реєстру. По-перше, ця земля місту не належала, по-друге, на момент відкриття однойменне село називалось Татариски.

З початком розвідувальних робіт в околицях Кам'янця, І. О. Старенький та автор вирішили до всіх пам'яток паралельно вживати форму з номером (за порядком відкриття), що пояснюється масовим «вимиранням» приміських топонімів. Автор не наполягає на обов'язковому використанні назви «Смотрич-І (уроч. Татариски)», аби не створювати ще більшої плутанини. На нашу думку, найбільш коректним є найпростіший варіант «поселення Татариски».

Поселення Кубачівка (рис. 1.2) (за назвою колишнього однойменного села, приєднаного до с. Смотрич 1967 р.) розташоване на високому плато, утвореному меандром правого берега р. Смотрич на північ від Кубачівського кар'єру на сільськихгородах.

Воно було відкрите 1947 р. О. П. Чернишем під час його розвідок: «... в напрямі до села Кубачівки виявлено лише окремі знахідки трипільської кераміки». Подальші розвідки на цій території були неможливі, адже: «... площа була засіяною і це не давало змоги гарно оглянути місцевість» (Трембіцький 2016, с. 344).

СЕКЦІЯ 1.

У 1954–1973 рр. тут проводив розвідкові дослідження М. С. Борковський, зібравши велику колекцію матеріалу трипільської культури (зберігається у фондах К-ПДІМЗ) (Старенький, Левінзон 2018b, с. 353).

У 1968 р. розвідку тут провів директор Кам'янець-Подільського музею Г. М. Хотюн, вслід за ним у 1975 р. – краєзнавець С. К. Шкурко (за матеріалами фондів К-ПДІМЗ).

У 1979 р. археологічну розвідку тут здійснив М. Б. Петров (Баженов Л., Баженов О. 1997, с. 50–51; Петров 1987, с. 41), зібрані ним матеріали зберігаються у фондах НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка. Зокрема, серед них було виявлено і схематичний план поселення, складений М. Б. Петровим, що локалізує його на східній частині поля, поблизу кар'єра на правому березі р. Смотрич. Серед знахідок 1979 р. слід згадати: крем'яну сокиру з шліфованим лезом, відбійник, денця та стінки кухонної і столової кераміки. У 1990-х рр. тут проводив розвідки П. О. Нечитайло.

За розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р. «Поселення IV–II тис. до н. е. за 0,5 км на схід від передмістя Кубачівка, на правому березі р. Смотрич» було включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під № 579 (Захар'єв, Шпаковський 2017, с. 294).

С. М. Рижов відносить цю пам'ятку до першого ступеня середньої фази петренської локальної групи (Рижов 2003, с. 142). На думку Т. М. Ткачука, – до другої фази мерешовської групи, як і поселення в уроч. Татариски (Ткачук 2015, с. 54).

2017 р. обстеження пам'ятки провела експедиція К-ПДІМЗ, в результаті огляду місцевості, було зафіксовано факт її часткової руйнації, шляхом розширення меж Кубачівського кар'єру. Назовні важка техніка почала вигортати частини трипільських жител. З кар'єрних відвалів було зібрано велику кількість орнаментованої кераміки культури Кукутень-Трипілля, крем'яні знаряддя праці та багато кісток тварин. Аналіз підйомного матеріалу дав змогу дослідникам говорити про наявність 2 трипільських горизонтів: етапу VI-VII заліщицької групи та VII мерешовської групи (Старенький, Левінзон 2018a, арк. 19).

Проте виявлених матеріалів недостатньо для достовірного визначення хронології пам'ятки та її локальної групи. Межі поселення не встановлені.

Наступний населений пункт – с. Зіньківці, де відомо з поселення культури Кукутень-Трипілля.

Багатошарове поселення в уроч. Зіньковецьке поле (Зіньківці-I) (рис. 1.3) обмежується правим берегом р. Смотрич та лівим берегом Зіньковецького струмка, що утворюють високий півміс поряд з польським кладовищем с. Зіньківці. Інша назва – Лиса гора.

Першим його виявив 1947 р. О. П. Черниш під час «переведення огляду місцезнаходжень стародавньої фауни та знахідки кістки з відображенням мамута, про які поступили повідомлення до Інституту археології» (Трембіцький 2016, с. 344). Він оглянув Лису гору, так було встановлено: «що увесь лівий схил Підзамчиського яру зайнятий трипільським поселенням. На поверхні багато решток печини, фрагментів трипільської кераміки культури В, кремінних знахідок і т. ін. Поселення тягнеться впродовж цієї балки на протязі до 1-½ км» (Трембіцький 2016, с. 345).

У 1948 та 1958 рр. тут розвідки проводила співробітниця Кам'янець-Подільського музею І. Д. Зільманович (фонди КПДІМЗ). А у 1963, 1964 та 1968 рр. – М. С. Борковський (Старенький, Левінзон 2018b, с. 353). За свідченнями С. К. Шкурка, до вивчення пам'ятки долучалась старша наукова співробітниця музею, етнограф Т. А. Сис у 1960-х рр. (Шкурко 1967, арк. 46). У 1982 р. поселення обстежував І. Кирилюк (фонди К-ПДІМЗ).

У 1979 р. тут М. Б. Петровим поруч із городищем доби раннього залізного віку було оглянуто і трипільське поселення (Винокур, Петров 1983, с. 6; Петров 1987, с. 42; фонди НДЛА).

Подальші дослідження О. Д. Могилова та П. О. Нечитайла показали, що «найбільш насичена знахідками південно-східна частина мису, де вони трапляються на площі близько 160×130 м. Окрім кераміки трипільської культури, тут були зібрані фрагменти горщиків доскіфського часу» (Могилов, Нечитайло 2016, с. 57).

2018 р. пам'ятка була обстежена експедицією КПДІМЗ (Старенький, Левінзон 2018 с, с. 9). На поверхні городів було зібрано малочисельні фрагменти трипільської кераміки та обмазки.

Пам'ятку тричі (!) внесли до реєстру, що, проте, не рятує її від скарбошукачів сьогодні.

Рішенням Хмельницької обласної Ради народних депутатів № 34 від 21.02.1990 р. «Городище скіфське на мису навпроти Підзамче» внесено як пам'ятку під № 2196.

Розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р. до переліку щойно виявлених об'єктів археології під № 572 було включено «Поселення IV–II тис. до н. е. в уроч. Зіньковецьке поле, на правому березі р. Смотрич»

Тим же розпорядженням від 18.05.1999 р. до переліку щойно виявлених об'єктів археології під № 577 було включено «Городище VII–III ст. до н. е. в уроч. Зіньковецьке поле» (Захар'єв, Шпаковський 2017, с. 293).

В березні 2019 р. експедицією КПДІМЗ (І. О. Старенький – керівник, О. Д. Могилов, П. А. Болтанюк, автор) було обстежено поселення Зіньківці-II (відкрите 2016 р. П. О. Нечитайлом). Пам'ятка розташована на лівому високому березі струмка, що впадає в р. Смотрич (рис. 1.4).

Трипільську кераміку, а також скупчення черепашок *Unio* виявлено було ближче до південно-східного краю, а зафіксовані попередніми роками матеріали РЗВ, йшли далі на північний-захід. Матеріали проходять камеральну обробку.

Дещо пізніше І. О. Стареньким та автором далі на північний захід по обидва береги цього ж струмка (рис. 1.5) було виявлено обкатану трипільську кераміку. До з'ясування меж і синхронності цих місцезнаходжень – тимчасова назва – Зіньківці-IV. Матеріали проходять камеральну обробку.

На території с. Довжок нині відомо 2 багаточисельні поселення з трипільським матеріалом. Це поселення в уроч. Лиса гора (Довжок-I) (рис. 1.6) та поселення в уроч. Долина лісу (Довжок-II) (рис. 1.7), розташовані на землях колишнього хутора Козак (приєднаний до с. Довжок у 1960 р.).

Поселення в уроч. Лиса гора розташоване за 600 м на північний захід від м-ну Підзамче, поблизу навчально-практичного центру Подільського державного аграрно-технічного університету, по обидва береги Зіньковецького струмка – правої притоки р. Смотрич.

Власне воно складається з 2-х частин: правий берег Зіньковецького струмка (Підзамецької балки) – трипільське поселення з незначними виходами чорноліського матеріалу, натомість лівий берег – переважно чорноліський і черняхівський, виходи трипільського матеріалу слабкі.

Таким чином, спочатку було відкрито трипільське «правобережне» поселення, це зробив у 1947 р. О. П. Черниш: «Дальшими розвідками було виявлене друге трипільське поселення, розташоване на правому боці Підзамчиської балки недалеко від с. Козачок. Це друге поселення по своїх масштабах являється не менше за перше (під першим мається на увазі поселення Зіньківці-I в уроч. Лиса гора, О. П. Черниш відкрив їх послідовно, йдучи вздовж Зіньковецького струмка по балці – Авт.)» (Трембіцький 2016, с. 345).

Як зазначалось вище, серед довоєнних матеріалів Давньосховища у фондах К-ПДІМЗ зберігається крем'яна енеолітична сокира з Козака (фонди К-ПДІМЗ, Арх. 1587), проте невідомо, де конкретно вона була виявлена, тому документально відкриття поселення засвідчене лише О. П. Чернишем.

З певною пересторогою відносимо до матеріалів з цього поселення і збори Силенка 1952 р. (фонди К-ПДІМЗ, Арх. 1557) та всі наступні розвідки М. С. Борковського 1954–1974 рр. (Старенький, Левінзон 2018b, с. 353).

У 1969 р. І. С. Винокуром тут було виявлено старожитності черняхівської культури, а також і трипільська та ранньоскіфська кераміка (Винокур, Петров 1983, с. 6; Винокур, Гуцал та ін. 1984, с. 47; фонди НДЛА). Дещо раніше (1960) тут обстежував трипільські старожитності С. К. Шкурко (Шкурко, 1967, арк. 46).

У 1979–1980 рр. розвідки у цій місцевості проводив М. Б. Петров (Баженов Л., Баженов О. 1997, с. 50–51), вслід за ним – В. Л. Томашевський у 1983 р. (фонди К-ПДІМЗ).

Співробітники Хмельницького відділення ДП ОАСУ «Подільська археологія» у 2008–2011 рр. проводили розвідки на пам'ятках Кам'янець-Подільського району, зокрема було оглянуто і поселення на Лисій горі: «на косогорі північного схилу на площі 100×30 м знайдено окремі фрагменти глиняної обмазки та керамічного посуду епохи міді» (Гуцал 2011, с. 21).

У 2018 р. обстеження пам'ятки двічі провела експедиція К-ПДІМЗ. Було зібрано матеріал трьох культурних горизонтів, зафіксовано межі поселення (Старенький, Левінзон 2018, арк. 23).

За розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р., ймовірно, це поселення в передмісті Довжок було включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під № 582 (Захар'єв, Шпаковський 2017, с. 294). Неточність реєстру не дає змогу точно локалізувати «охоронювану» пам'ятку.

Поселення в уроч. Долина лісу розташоване за 600 м на південний схід від траси Р24, на землях колишнього хутора Козак, на правому березі Зіньковецького струмка, неподалік його витоку.

Пам'ятку відкрив О. М. Приходнюк під час розвідок 1968–1969 рр., фрагменти давньоруської кераміки ним було зібрано на площі 70×40 м (Приходнюк 1977, с. 100; Винокур, Гуцал та ін. 1984, с. 47).

Також, ймовірно, це ж саме поселення в уроч. Довжоцький ліс обстежував М. Б. Петров у 1979–1980 рр. (Баженов Л., Баженов О. 1997, с. 50–51; Петров 2012, с. 10).

У 2018 р. експедицією К-ПДІМЗ було вперше зафіксовано на пам'ятці окрім давньоруських і трипільських старожитностей (зокрема фрагмент сокирки та кераміку), а також винесено межі пам'ятки (Старенький, Левінзон 2018, арк. 25).

За розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р «Поселення XI–XIII ст. у передмісті Довжок» було включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під № 581 (Захар'єв, Шпаковський 2017, с. 294).

Щодо поселення поблизу с. Цибулівка (рис. 1.8), то вперше його обстеження провів 1959 р. С. К. Шкурко біля млина (Шкурко 1967, арк. 46).

СЕКЦІЯ 1.

1992 р. Л. І. Кучугурою поблизу с. Цибулівка на території дробильно-сортувального заводу Зюбровецького кар'єру було виявлено поселення (рис. 1.8). Воно розташоване на високому лівому березі р. Смотрич та лівому березі невеликого струмка. Окрім трипільських, також виявлено було і чорноліські та черняхівські старожитності (Кучугура 1992, арк. 3; схема № 1). Можливо, що це поселення і є тією пам'яткою, виявленою С. К. Шкурком 1959 р.

Щодо с. Кам'янка (рис. 1.9), то маємо лише фрагментарні відомості про існування трипільського поселення в цьому районі. У фондах К-ПДІМЗ зберігається три відповідні артефакти, виявлені 1952 р. А 1973 р. поблизу села М. С. Борковським було знайдено керамічне прясло трипільської культури (фонди К-ПДІМЗ, Арх. 914). Проте більше доказів існування поселення в цій місцевості ми не знаходимо, як в науковій літературі, так і серед фондів матеріалів. Розвідки 2019 р. не дали результатів – місцезнаходження пам'ятки залишається поки невідомим.

Отже, пам'ятки культури Трипілля-Кукутень як околиць, так і самого міста Кам'янця-Подільського, як вже неодноразово зазначалось, є вкрай маловивченими. Загальна їх кількість наразі досягає до двох десятків. До прикладу, ми не знаємо їх точних розмірів, як залягають культурні шари (на більшості), нам навіть невідоме місцезнаходження деяких з них.

Останніми роками лише поновилась робота із заповнення білих плям на археологічній карті Кам'янець-Подільського мікрорегіону. Вагомою подією є початок досліджень на поселенні Татариски, що продовжаться в майбутньому.

Тож, підбиваючи підсумки, зазначимо на важливості продовження комплексного вивчення близьких географічно (деяких і хронологічно) поселень. За допомогою новітніх технологій, це дало б змогу простежити систему розселення синхронних племен, їх взаємозв'язки та культурні традиції в межах конкретного мікрорегіону.

Література

- Баженов, Л. В., Баженов, О. Л. 1997. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.). В: Баженов, Л. В., Винокур, І. С. та ін. (ред.). *Кам'яниччина в контексті історії Поділля*, 1. Кам'янець-Подільський: «Оіум». с. 44–52.
- Винокур, І. С., Гумеюк, С. К. 1965. *Археологічні пам'ятки Хмельниччини (конспект лекції на допомогу студентам)*. Кам'янець-Подільський (б. в.).
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О. та ін. 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. К.: Наукова думка.
- Винокур, І. С., Петров, М. Б. 1983. *Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. Хмельницький (б. в.).
- Гульдман, В. 1893. *Населенные места Подольской губернии*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления.
- Гуцал, В. 2011. Археологічні розвідки на території Кам'янець-Подільського району. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 20–23.
- Держархів Хмельницької області*, ф. р-4804, оп. 1, спр. 18, арк. 19.
- Захар'єв, В., Шпаковський, С. 2017. Проблемні питання пам'яткоохоронної роботи на пам'ятках та об'єктах археології міста Кам'янець-Подільський. В: Заремба, О. О та ін. (ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, 1. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 290–294.
- Збеневич, В. Г. 1969. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе. *Советская археология*, 3. с. 135–142.
- Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве*. 1899. Киев: Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко.
- Кржемінський, К. 1930. Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця-Подільського. *Хроніка археології та мистецтва*, 1, с. 68.
- Кучугура, Л. І. 1992. *Звіт про проведення часткової археологічної розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області*. Науковий архів КПДМІЗ.
- Кучугура, Л. І. 2000. До питання створення археологічної карти Кам'янця-Подільського та його околиць. В: *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: КПДПУ, с. 276–279.
- Левінзон, Є. 2018. Багатошарове поселення Смотрич I (урочище Татариски). В: Курдина, Ю. (ред.). *Історико-культурна спадщина: європейський вимір*. Львів: Інтерпрінт, с. 82–88.

- Левінзон, Є. 2019. Збори І. С. Винокура з поселення Татариски. В: Гуцал, А. Ф. та ін. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., с. 73–84.
- Лошаков, О. А. 2017. *Звіт по проведених геофізичних дослідженнях в рамках геофізичної літньої школи Geoscience Field Camp in Ukraine*. Науковий архів КПДІМЗ.
- Могилов, О., Нечитайло П. 2016. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї. В: Заремба О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 55–66.
- Науковий архів НДЛА КПНУ ім. І. Огієнка*, ф. 2, оп. 1, спр. 94, арк. 35–35 зв.
- План Каменца-Подольського 1803 года инженер-генерала П. К. Сухтелена. 2017. [online]. Livejournal. Режим доступу: <https://kamenec.livejournal.com/170677.html> [Дата звернення 2.09.2019].
- Пагор, В. 2017. План Кам'янця-Подільського 1803 р. П. К. Сухтелена як остання спроба посилити фортифікаційний захист міста. В: Заремба, О. О та ін. (ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, 1. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 97–106.
- Петров, М. Б. 2002. *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.
- Петров, М. Б. 2009. Малюнки і гравюри Кам'янця-Подільського XVII–XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста. В: *Історико-географічні дослідження в Україні*, 11. Інститут історії України НАНУ, с. 64–78.
- Петров, М. Б. 2012. *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть*. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Петров, Н. Б. 1987. *Историческая топография Каменца-Подольского XII–XVIII вв.* Диссертация к. и. н. ИА АН УРСР.
- Приходнюк, О. М. 1977. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968–1969 рр.). *Археологія*, 22, с. 99–106.
- Рижов, С. М. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти*. К.: «КОРВІН ПРЕСС», с. 140–145.
- Сецинский, Е. 1895. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. В: Яворовский, Н. И. (ред.) *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*, 7. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления.
- Сецинский, Е. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. В: Уварова, П., Слуцкий, С. (ред.) *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899*, 1. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, с. 197–354.
- Старенький, І. О., Левінзон, Є. Ю. 2018 а. *Звіт про археологічні дослідження експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 році*. НА ІА НАНУ.
- Старенький І. О., Левінзон Є. Ю. 2018 б. До 100-річчя М. С. Борковського – дослідника археологічних старожитностей Поділля. В: Заремба О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 349–356.
- Старенький І. О., Левінзон Є. Ю. 2018 с. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р. В: Заремба О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 8–26.
- Старенький І. О., Левінзон Є. Ю. 2018 d. Археологічна розвідка 2018 року в околицях Кам'янця-Подільського. В: Курдина, Ю. (ред.). *Історико-культурна спадщина: європейський вимір*. Львів: Інтерпрінт, с. 116–121.
- Старенький, І. О. 2015. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 47–51.
- Старенький, І. О. 2017. До питання створення археологічної карти Кам'янця-Подільського. В: Заремба, О. О та ін. (ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, 1. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 326–344.
- Тиханова, М. А. 1956. *Отчёт о работах Днестровско-Волынского отряда Славянской экспедиции ИИМК АН СССР в 1956 г.* НА ІА НАНУ, ф. е., 1956/23.
- Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів В II і С I на Поділлі. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 52–57.
- Трембцький, А. 2016. Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.). В: Заремба О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 344–348.

СЕКЦІЯ 1.

- Шкурко, С. К. 1967. *Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте гор. Каменец-Подольского (Старый город)*. Науковий архів КПДІМЗ.
- Шкурко, С. К. 1980. Трипільські поселення на території Кам'янця-Подільського. В: Винокур, І. С. та ін. (ред.). *Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський (б. в.), с. 114–115.
- Шкурко, С. К. 2017. *Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952–1974 рр.)*. Пламеницька, О. А. (ред.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».

Рис. 1. Трипільські поселення передмість Кам'янця-Подільського на Google-мапі

Едуард Овчинников,
Кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник

Игорь Четвериков,
старший научный сотрудник,
Приднестровский государственный
университет имени Т. Г. Шевченко,
Республика Молдова

НОВЫЕ ТРИПОЛЬСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ МНОГОСЛОЙНОГО ПОСЕЛЕНИЯ РАШКОВ XI

В статье публикуются трипольские материалы из многослойного поселения Рашков XI из раскопок 2002 г., находящиеся в экспозиции и фондах археологического музея Приднестровского университета им. Т.Г. Шевченко (г. Тирасполь). Дается характеристика керамического комплекса, включающего расписную (столовую) и грубую (кухонную) посуду, а также предметы пластики. Коротко описаны немногочисленные орудия труда из кости/рога и кремня. Уточнена датировка памятника и его место среди позднейших поселений культурного комплекса Кукутень-Триполье.

Ключевые слова: Кукутень-Триполье, Средний Днестр, расписная керамика, кухонная керамика, орудия из кости, кремьнь.

Поселение Рашков XI, уроч. Млины, находится на северо-восточной окраине с. Рашков Каменского района Республики Молдова, Приднестровье. Памятник, на территории которого находятся поселения

нескольких эпох (трипольское, периода финальной бронзы, раннежелезного времени) расположен на левом возвышенном берегу р. Валя-Адынке вблизи устья ее притока р. Бугорня. Рельеф неровный с наклоном в сторону реки, на поверхность выходят отдельные известняковые блоки. Памятник на сегодня занят сельскими усадьбами, вследствие чего точно установить площадь и планировку поселения затруднительно. Территорию пересекают линия высоковольтных электропередач, щебеночная и грунтовая дороги. Предполагаемые размеры поселения 250×300 м.

Памятник открыт в 1950-х годах, когда при прокопке погребов были затронуты трипольские объекты, что было зафиксировано местным учителем. Обследование провел в 1958 г. Н. А. Кетрару, собравший на одном из разрушенных жилищ богатую коллекцию керамики. В нее входили развалы 28 сосудов, впоследствии отреставрированных и частично опубликованных. Повторно разведку провел В.И. Маркевич в 1969 г. Памятник был датирован поздним Трипольем, этап С I, и отнесен к петренской локальной группе. Позднее, уже в 1984 г., В.П. Хахеу были получены первые сведения о гетских материалах (Маркевич 1973, с. 115–116, рис. 30; Мовша 1984 с. 18, рис. 8; с. 20–21; Свод памятников... 1987, с. 406).

В 2002 г. небольшие стационарные раскопки на поселении провела экспедиция Научно-исследовательской лаборатории «Археолог» Приднестровского университета им. Т.Г. Шевченко (начальник Е. В. Яровой). На одной из сельских усадеб была прокопана траншея размерами 30×2 м, в которой обнаружены скопления находок и объекты трипольского времени. Дополнительно были заложены шурфы. Было установлено, что культурный слой залегает на глубине 0,8–1,0 м. Общая площадь исследования составила около 100 м². В результате работ были получены массовые материалы трипольского и раннежелезного времени, подтверждено существование на этом месте гетского поселения, а также впервые поставлен вопрос о выделении раннегалльштатского горизонта периода финальной бронзы (Коваленко и др. 2006; Кашуба, Фидельский 2007).

Коллекции находок, собранные за годы исследований памятника, хранятся в Национальном музее археологии и истории Молдовы, Тираспольском государственном историческом музее, Музее археологии Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко. В статье впервые публикуются трипольские материалы, находящиеся в экспозиции и фондах археологического музея Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко (г. Тирасполь).

Керамический комплекс из трипольского слоя поселения Рашков XI, уроч. Млины, представлен посудой, пластикой, а также фрагментами больших емкостей (пифосы?). Всего в коллекции несколько целых и отреставрированных сосудов, а также более 150 фрагментов расписной и 21 фрагмент кухонной посуды. Находки происходят как из раскопок 2002 года, так и из материалов, собранных жителями села и сданных на хранение в музей.

Посуда подразделяется на две технологические группы – расписная столовая и грубая кухонная.

I группа (расписная посуда) преобладает. Это керамика из ожелезненной «красножгущейся» глины с естественным содержанием пылевидного песка. В гончарном тесте встречаются единичные зерна железистых стяжек («крававик»), мелкие вкрапления кальцита, очень редко – крупные песчинки. В единичных случаях тесто может быть тонкоструктурным, без примесей. Редко встречаются и отпечатки зерен злаков. До десяти отпечатков зерен прослежено на поверхности одного из целых сосудов – небольшой шаровидной амфоре. Обжиг в большинстве случаев равномерный, высокотемпературный, всегда в окислительном режиме. Цвет черепка после обжига оранжевый, иногда с переходом к светло-коричневому с пятнами серого; на сломе черепка может быть голубовато-серый, серовато-палевый (естественный цвет глины?). Изделия были облицованы тонким слоем глины, который иногда отслаивается. Это, по-видимому, является следствием технологического приема, когда на грубую аморфную основу стенки наносится выравнивающий слой тонкодисперсной (отмуленной?) глины.

Поверхность сосудов была покрыта ангобом – оранжевым или беловато-палевых тонов. Поверх ангоба наносилась монохромная или бихромная роспись. Цвет основной краски варьируется от черно- до серо-коричневого, что зависело, вероятно, от смены температуры обжига изделий. Дополнительно использована краска оранжево- или красно-коричневых тонов. На многих образцах по расписанной поверхности сохранились следы лощения.

Расписная посуда подразделяется по форме на две большие группы т. н. «открытых» и «закрытых» сосудов, в которых также можно выделить несколько типов.

К группе «открытых» сосудов отнесены миски. Они могут быть срезано-конической формы (рис. 1.7) и полусферической формы (рис. 2.1, 2, 3).

Миски срезано-конические – это, в основном, большие формы с диаметром от 30 до 45 см. Мисок с диаметром 15–20 см мало. Стенки могут быть слегка вогнутыми или, наоборот, чуть выпуклыми. Края венчика скруглены, хотя встречается и кососрезанные. Орнамент наносился всегда на внутренней поверхности.

СЕКЦИЯ 1.

Схемы росписей мисок срезано-конической формы установить достаточно сложно в виду сильной фрагментированности. По-видимому, использовались упрощенно-схематические узоры из прямых или скругленных параллельных линий. По краям венчика наносился ряд каплевидных или подтреугольных узоров, встречаются и ряды коротких отрезков.

Миски полусферической формы по размеру меньше, диаметр венчиков колеблется от 10 до 25 см. Форма может быть как приземистая, уплощенная, так и более вытянутая, с наклоненным внутрь венчиком; край венчика скруглен или уплощен. Орнамент наносился на обе стороны миски. Внешние стенки украшались полосами из параллельных линий, косо направленных или свисающих в виде гирлянд-фестонов. Внутренняя поверхность украшена крестовидными узорами, образованными из таких же полос. По краям венчика по обеим его сторонам наносился ряд каплевидных или подтреугольных узоров. Основные мотивы дополнялись характерными тонкими змеевидными линиями, выступающими как самостоятельный узор, так и в качестве окантовки основного элемента орнаментальной схемы.

Посуда «закрытых» форм отличается большим разнообразием.

Сосуды сфероконических форм с резко профилированными или плавно отогнутыми венчиками, выпуклыми стенками верхней части и идущими на конус в нижней (рис. 1.2–5; рис. 2.4, 5). Сфероконические сосуды встречаются как узкогорлые, с диаметром венчиков приблизительно 10-20 см, так и широкогорлыми, с диаметром от 20 до 45 см. Плечики находятся на уровне примерно середины сосуда по высоте. Основной орнаментальной схемой выступает здесь поздний вариант «тангентенкрайсбанда», расположенный в узком фризе над плечиками. Ниже шейки сосудов часто нанесены фестоны, а также прямо или косо опускающиеся ленты. Основной узор, нанесенный темно-коричневой краской, дополнялся красной краской. Ей закрашивались внутренние зоны элементов орнамента – полос, кругов, фестонов. В свободной от росписи верхней части сосудов иногда присутствуют схематические изображения животных. Встречается также схема «совиный лик». Вспомогательными элементами служили каплевидные узоры с внутренней стороны венчика, треугольники или короткие отрезки, обрамляющие фриз орнамента.

Кубки тонкостенные биконические с плавно отогнутым венчиком, удлиненной шейкой, слегка выпуклыми стенками нижней части. Украшались, в основном, упрощенно-линейными узорами. Встречена также и метопная схема, где внутренние зоны элементов имеют дополнительную окраску красным (рис. 3.1).

Кубковидная форма встречается и у сосудов больших размеров. Диаметр плавно отогнутого венчика колеблется от 20 до 22 см, а общая высота сосуда может достигать 38 см. Орнаментальная схема вполне типична для кубков – широкие метопы с прокраской красным, дополненные упрощенно-линейным узором из косо направленных полос (рис. 3.2). Видимо, к этой же форме нужно отнести и отреставрированный сосуд с цилиндрически удлиненным венчиком и двумя ушками-ручками на шейке (рис. 3.4). Последние характерны для следующей формы – т. н. амфора.

Амфоры – небольшие приземистые сосуды шаровидной формы, с мягко профилированным венчиком (диаметр от 8,5 до 12–13 см), двумя ушками-ручками над плечиками или под шейкой. Орнамент не сохранился (рис. 3.5).

Горшки с шаровидным туловом, низким плавно отогнутым венчиком, достаточно толстостенные, встречаются редко. Декорированы скромно – упрощенно-линейная схема дополнена мелким волнистым узором тонкими линиями.

Сосуды с плавными плечиками и высокой цилиндрической горловиной («реповидные») небольших размеров, расписывались упрощенно-линейными схемами из перекрещивающихся полос (рис. 2.6).

Крышка шлемовидной формы с двумя выступами с отверстиями украшена упрощенно-линейной схемой из перекрещивающихся полос, дополненной рядами мелких W-образных узоров (рис. 3.3).

Найден был и миниатюрный сосудик с вертикально проткнутыми выступами-ручками.

II группа (кухонная посуда) – это грубая керамика с большим содержанием отощителя. Для кухонной посуды из Рашкова XI основой керамической массы обычно выступает ожелезненная глина с естественной примесью пылевидного песка. В качестве отощителя применяется крупно дробленая раковина речных моллюсков. Обжиг изделий проходил преимущественно в восстановительном режиме. На это указывает темно-серый цвет черепка на сломе. Поверхность при этом может быть разных оттенков – от желтовато-светло-серого до коричневого и черного.

Форма для кухонных сосудов известна только одна – горшки (рис. 4). Размеры небольшие, диаметр плавно отогнутых венчиков 12–20 см, силуэт приземистый, шаровидный. Поверхность сосудов, как правило, заглажена и украшена над плечиками рядами округлых ямок или оттисков шнура. Дополнительными элементами декора служат одиночные налепы в виде роговидных выступов над плечиками. Выделяется единственный фрагмент, декорированный вертикальными тонкими «расчесами» и округлыми ямками по краю

венчика. Отличает его и керамическое тесто, вяжущей основой которого служит, по-видимому, смесь светлой и «красножгущейся» глин, а отощителем – мелкодробленая раковина.

Находки пластики представлены фрагментами антропоморфных и зооморфных статуэток (рис. 5). Это части торсов (верхние или нижние части), ножка и, возможно, головка (антропоморфный выступ?) статуэток. Изготовлены они по технологии расписной посуды, однако, без росписи. Врезными линиями могут быть подчеркнуты шейное украшение (вырез одежды?), пояс, треугольник в нижней части живота – элемент, характерный для женских фигурок. Последний дополнялся наколами (рис. 5.5, 6). Статуэтку с прочерченной линией-перевязью можно рассматривать как изображение мужчины (рис. 5.4). Из двух зооморфных статуэток наиболее интересна фигурка быка с реалистическими чертами. Она достаточно крупная – 9,2×6,6×4,6 см, сохранилась почти полностью, отбиты только рога. С особой тщательностью на массивной статуэтке путем мелких защипов вылеплены подгрудок, уши и пенис животного (рис. 5.8).

Коллекция находок из кремня представлена изделиями из привозного «волынського», так и из нескольких разновидностей местного «днестровського» сырья: скребками, долотовидным изделием, отщепами и сколами. Ряд признаков дает возможность предполагать, что процесс кремнеобработки проходил непосредственно на поселении. Среди костяных изделий выделяется тщательно обработанная мотыга (топор-молот?) из рога оленя.

По имеющимся на сегодня материалам из Рашкова XI можно предполагать наличие на поселении двух слоев трипольского времени. Оба они относятся к позднему Триполю. Набор форм посуды, характерные схемы орнамента, заставляют искать аналогии в комплексах второй половины и конца этапа С I типа Варваровка VIII и Варваровка XV. Безусловным является принадлежность части находок к последним фазам петренской группы Кукутень-Триполья, что уже было отмечено исследователями (Мовша 1984; Рижов 2014). Это высокие срезано-конические миски с упрощенно-линейными узорами, сосуды закрытых форм с резко профилированными венчиками, украшенные схемами «тангентенкрайсбанд», «совиный лик», фестонами, остросереберные кубки с метопным орнаментом. Сюда же следует отнести и единственную находку кухонной керамики с «расчесами». В тоже время, часто встречающаяся бихромия в росписях, схематическое зооморфное изображение, сближают расписную посуду из Рашкова XI с памятниками типа Варваровка XV. К ранней фазе отдельной бадражской группы относит эти поселения Т. М. Ткачук (Ткачук 2011). Для бадражских керамических комплексов характерны округлотелые формы посуды и большие, плавно отогнутые наружу венчики. Распространенной формой посуды становится сосуд с плавными плечиками и высокой цилиндро-конической горловиной, под основанием которой иногда располагались налепы. В росписях используется гораздо больше красной краски (Ткачук 2011).

Второй слой представлен керамикой с монохромной росписью, сложными орнаментальными схемами с мелкими змеевидными узорами на полусферических мисках, шаровидных амфорах, крышках, а также с упрощенными схемами на сосудах «закрытых» форм. Сюда же относятся и кухонные горшки с шаровидным корпусом и характерными роговидными выступами над плечиками. Эти материалы следует синхронизировать с Бронзенами III (Маркевич 1981, с. 40–44, рис. 56–62). Прямые аналогии можно увидеть и в материалах из Выхватинского и Усатовского могильников (Дергачов 1980, с. 195–197).

Вопрос о возможности сосуществования таких, казалось бы, разновременных материалов на одном памятнике довольно непростой. Привычные представления о стадильности в изменениях, прослеживаемых на трипольских керамических комплексах, в последнее время корректируются более сложными вариантами, когда появление новых тенденций долго не приводит к полному исчезновению предшествующих традиций. Это зафиксировано на памятниках разных локальных групп Кукутень-Триполья. Казалось бы, пишет Т. М. Ткачук, слои некоторых поселений могут быть двухфазными. В тоже время, более вероятным является сохранение в морфологии сосудов некоторых архаичных черт, имеющих корни в предшествующих керамических комплексах (Ткачук 2005, р. 93). И, напротив, в среде носителей более ранней группы могли зарождаться декоративные мотивы, которые впоследствии стали типичными для поздних комплексов (Ткачук 2005, р. 110; Овчинников 2016). Аналогичные процессы были прослежены нами в еще одном периферийном регионе – Каневском Поднепровье. Там было зафиксированы многократные, хотя и во многом тщетные попытки сохранить в керамических изделиях архаичные черты. При этом на каневских поселениях выработывались новые традиции и каноны керамического производства, которые оказали существенное влияние на развитие гончарства в ещё более удаленных региональных образованиях – в коломищинской и лукашовской группах (Овчинников 2014).

Таким образом, вопрос конца существования петренской группы по-прежнему остается актуальным. Пока что можно лишь предположить, что при наличии более раннего петренского слоя (учитывая небольшой масштаб раскопок в Рашкове XI), здесь было бы найдено намного меньше петренской керамики и

СЕКЦІЯ 1.

в гораздо худшем состоянии. В дальнейшем с получением большего количества данных (полностью раскопанных объектов) можно будет более уверенно говорить о одновременности или синхронности сосуществования здесь представителей разных групп позднетрипольского населения.

Литература

- Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации*. Кишинев: Штиинца.
- Кашуба, М., Фидельский, С. 2007. Находки финальной бронзы и раннего железного века из многослойных поселений Рашков XI и XII (Левобережье Среднего Днестра). *Revista Arheologică*. SN. III, 1–2, с. 266–281.
- Маркевич, В. И. 1981. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев: Штиинца.
- Маркевич, В. И. 1973. Памятники эпох неолита и энеолита. *Археологическая карта Молдавской ССР*. 2.
- Мовша, Т. Г. 1984. Петренська регіональна група трипільської культури. *Археологія*, 45, с. 10–23
- Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи VII – CI)*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Овчинников, Е. 2016. Нові матеріали трипільської культури з багатошарової пам'ятки біля с. Зеленче Тернопільської області. В: Заремба О. О. (ред.). *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, с. 415–420.
- Рижов, С. М. 2014. Трипільські поселення у Подністров'ї. *Спадщина предків. Культурно-історичний портал*. [online]. Режим доступу: <http://spadok.org.ua/trypillya/doslidzhennya-trypilskych-poselen-po-plyadoviy-u-serednomu-podnistrov>.
- Коваленко, С. И., Синика, В. С., Тащи, Е. Ф., Тельнов, Н. П., Фидельский, С. А., Четвериков, И. А., Щербакова, Т. А. 2006. *Свод археологических памятников Каменского района Приднестровской Молдавской Республики*. Тирасполь.
- Свод памятников истории и культуры Молдавской ССР. Северная зона*. Макет. 1987. Кишинев.
- Ткачук, Т. М. 2011. Локально-хронологічні групи культури Трипілля-Кукутені з мальованим посудом (етапи VII – С II). *Trypillian Civilization Journal*. [online]. Режим доступу: <https://www.trypillia.com/2011/90-2011-2-archaeology-local-groups-with-painted-pottery-of-trypillia-cucuteni-culture-stages-bii-cii>.
- Tkachuk, T. 2005. Chronological Phases of the Koshylivtsy Group of the Tripolye Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 57, p. 83–130.

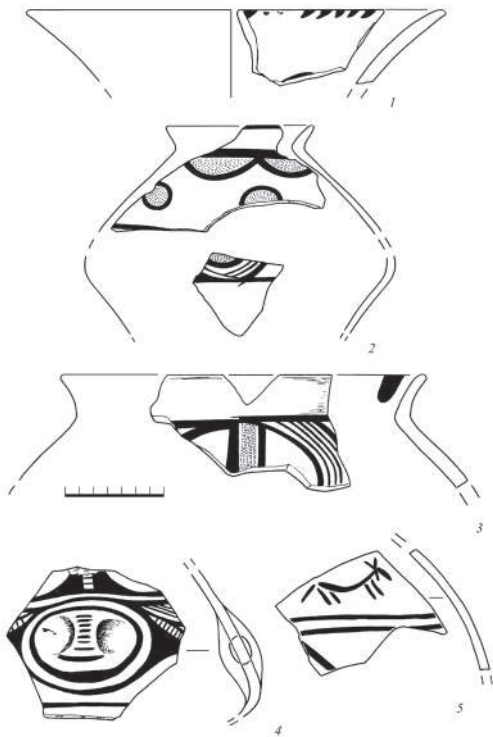

Рис. 1. Рашков XI, расписная керамика

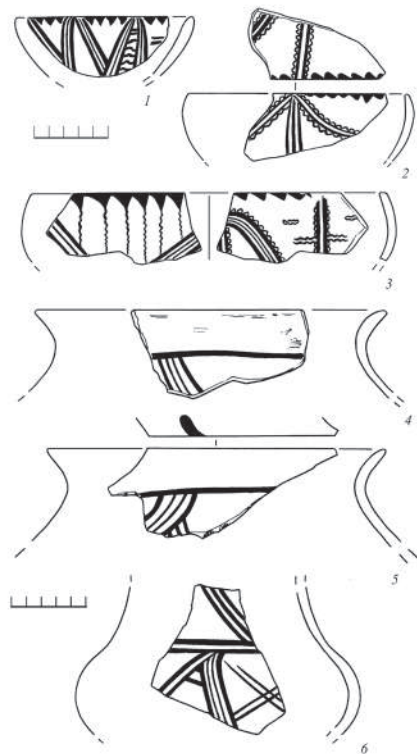

Рис. 2. Рашков XI, расписная керамика

Рис. 3. Рашков XI, расписная керамика

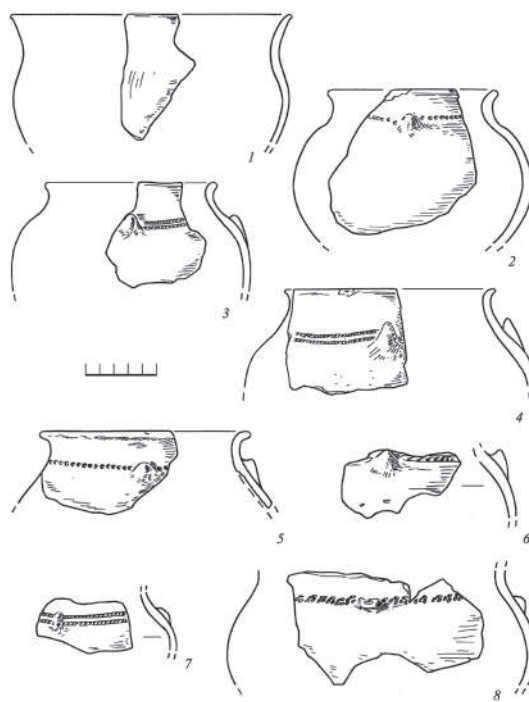

Рис. 4. Рашков XI, кухонная керамика

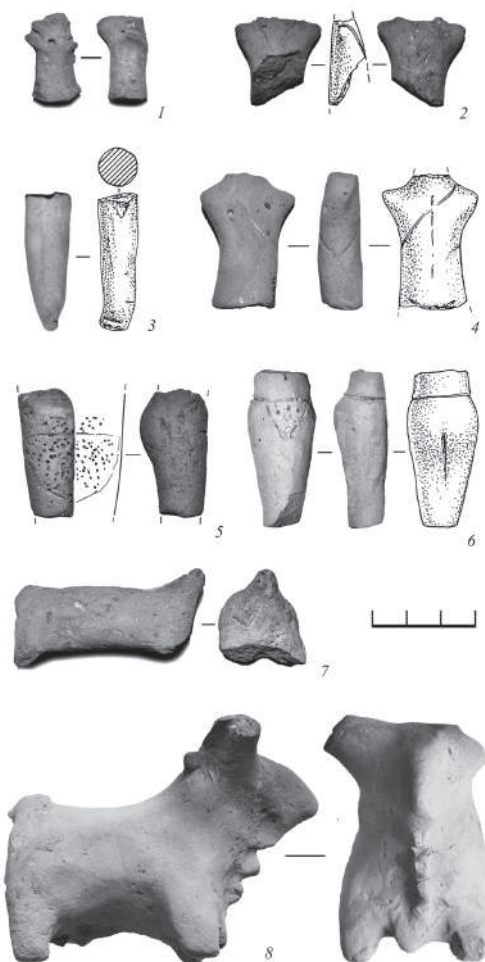

Рис. 5. Рашков XI, пластика

Олена Якубенко,
Заслужений працівник культури України
науковий співробітник НМІУ

МАТЕРІАЛИ З ПОХОВАНЬ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ НА О. ДУРНА СКЕЛЯ В НАДПОРІЖЖІ (ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

У Національному музеї історії України зберігається колекція матеріалів з розкопок Дніпрогесівської археологічної експедиції на о. Дурна Скеля, дослідженому у 1928 р. А. В. Добровольським. Хоча більшість колекції складають артефакти з багатошарового поселення доби енеоліту-бронзи, у ній наявні знахідки з 8 пізньобронзових поховань, виявлених і досліджених на території поселення. Мета даної статті – введення у науковий обіг поховального інвентарю з цих поховань, опис яких подано за щоденником розкопок А.В. Добровольського.

Ключові слова: Дніпрогесівська новобудовна експедиція, острів Дурна Скеля, зрубна культурно-історична спільнота, Національний музей історії України.

Наприкінці 1920-х років на Дніпрі в районі порогів розпочалося будівництво гідроелектростанції «Дніпрогес»; підлягало затопленню багато островів. У зв'язку з цим була створена Дніпрогесівська археологічна експедиція під керівництвом Д. І. Яворницького, яка обстежувала береги Дніпра та острови на наявність культурного шару давніх пам'яток. Історія Дніпрогесівської археологічної експедиції постійно привертала увагу дослідників (Ковалева 1980, с. 19–45; Ковалева 2012, с. 196–207), проте частина матеріалів розкопок досі залишається неопублікованою.

У Національному музеї історії України (НМІУ) зберігаються колекції археологічних матеріалів, знайдених під час цієї масштабної експедиції. Коротка характеристика колекцій музею, що відносяться до слов'янської доби, надана Л. В. Строковою (Строкова 1983, с. 28). Частковий перелік матеріалів Дніпрогесівської експедиції первісної доби, що зберігаються в НМІУ, можна знайти у статті Т. М. Радієвської, Т. М. Себти, С. А. Сорокіної (2018, с. 845–848). Дослідниці з'ясували, що значний обсяг колекцій згаданої експедиції (близько 100 тис. од.) були перевезені з Дніпропетровська до Києва і передані до ПМК УАН у 1934 р. У 1942 р. всі археологічні колекції Інституту археології (перейменованій з ПМК) були передані до Крайового музею, до-і ранньої історії, у якому вже перебувала археологічна збірка Історичного музею. У 1943 р. ці колекції були вивезені до Німеччини, а у 1948 р., після повернення до Києва, були передані до Київського історичного музею (тепер НМІУ). Серед цих колекцій були матеріали з розкопок на о. Дурна Скеля.

Острів Дурна Скеля досліджувався у 1928 р. А. В. Добровольським (рис. 1) (Добровольський 1928, арк. 1, 20–26; Добровольський 1952, с. 77, мал. 1).

Дурна Скеля – великий гранітний останець, розташований в районі м. Запоріжжя у річищі Дніпра, біля лівого берега, напроти голови о. Хортиця (рис. 2)¹. Як і більшість островів, був затоплений після завершення будівництва Дніпрогесу утвореним водосховищем. Довжина острова Дурна Скеля складала понад 200 м, ширина – близько 100 м, висота в північній частині становила 25 м, у південній – острів поступово понижувався, змикаючись з довгою піськовою відмілиною. У горішній частині острова містилася западина, оточена виступами скель і заповнена м'яким пісковим ґрунтом, площею 6 500 м², з них розкопками досліджено 1 460 м² (рис. 3). Розмір квадратів траншей та розкопу дорівнював 2×2 м, кожен квадрат отримував цифровий номер: від 1 до 365. Культурний шар потужністю до 0,8 м залягав у ґрунті сідловини на глибині від 0,2 м до 1,0 м і сягав скелі або підстилаючого шару піску. Було відмічено відсутність стерильних прошарків між різночасовими знахідками на поселенні (Добровольський 1928, арк. 5–221).

А. В. Добровольський визначив хронологічні межі поселення Дурна Скеля як належні до перехідного періоду від неоліту до мідно-бронзової доби і виділив тип острівних поселень, характерних для Дніпровського Надпоріжжя (Добровольський 1952, с. 82).

У Національному музеї історії України зберігається колекція матеріалів з розкопок на о. Дурна Скеля. Більшість колекції (інв. № а83, близько 1300 од.) складають артефакти з поселення (представлені: середньостогівська, ямна та катакомбна культурно-історичні спільноти). Матеріали з поселення розібрані за культурною належністю О. О. Якубенко (за допомогою О. Г. Шапошникової) і опубліковані в збірнику наукових праць Дніпропетровського університету (Якубенко 1982, с. 19–28). Пізніше була окремо опублікована катакомбна кераміка (за типологією) (Сердюкова, Якубенко 1997, с. 122–124).

1 Автор висловлює подяку співробітнику НМІУ С. А. Сорокіній за консультації та допомогу в оформленні ілюстрацій.

Однак під час розкопок 1928 р. на площі поселення було виявлено і досліджено 8 поховань. Матеріали з поховань досі не опубліковані. Мета даної статті – введення в науковий обіг поховального інвентарю з цих поховань. Опис поховань подано за щоденником розкопок А. В. Добровольського (1928, арк. 5–221).

Поховання № 1. Знаходилось у квадраті 9, майже на межі з квадратом 8, на глибині 0,6 м. Кістяк лежав на скелі, був перекритий спорудою з каменів. Один камінь споруди, що перекривав ноги похованого, горішньою частиною виходив на рівень сучасної поверхні. Поховання розкидане, лише кістки гомілки й ступні ніг з пальцями та, очевидно, череп були *in situ*. Багатьох кісток не вистачало. Череп лежав на правому боці, лицем до півдня. Ноги простягнуті, отже поховання – випростане. Орієнтація головою до заходу, ногами – до сходу. На скелі біля кісток знайдено фрагмент посуду (польовий № 98, у колекції відсутній) і скол кременю (польовий № 99) (Добровольський 1928, арк. 11). Кремень в масі сірий, на провіт – світло-коричневий. Це поперечний уламок відщепу, на одному з його вузьких кінців – прямовисна дорсальна ретуш. Розміри: 41×15×3–7 мм, інв. № ад 65/167 (рис. 4.1).

Поховання № 2. Знаходилось у квадраті 6, на глибині 0,8 м. Дитяче, випростане. Кістяк лежав на скелі, на спині з простягнутими ногами, обидві руки покладено кистями на живіт, ноги в колінах трохи схилені до півдня (очевидно, випадково). Головою кістяк лежав до заходу, ногами – до сходу. Ріст (*in situ*) – 1,10 м. Кістки дуже трухлі. Біля стегнової кістки, на відстані 0,12 м – черепок (культур поселення). Чи має він якийсь зв'язок з похованням, сказати важко, бо він міг тут лежати до здійснення поховання. Взято черепок (польовий № 97) (Добровольський 1928, арк. 9). Це стінка посудини з великою домішкою товченої мушлі в глиняному тісті, оздоблена «гусеничним» штампом у два рядки, один з яких утворює «zigzagовий» орнамент. Розміри: 36×43×10 мм, інв. № а83/711 (рис. 4.2).

Поховання № 3. Знаходилось у квадраті 36, на глибині 0,60 м. Частково зруйноване: відсутній череп, немає багатьох ребер, тазу і кінців ніг. Кістяк лежав на спині головою до південного сходу, ногами до північного заходу. Хребет трохи зігнуто дугою. Ліву руку зігнуто й кисть покладено на місце живота. Права рука лежала випростано, але вище, ніж звичайно. Положення залишків кісток ніг дало можливість припустити, що їх було зігнуто до північно-північного сходу (тобто поховання – напівскорчене). Біля кісток ніг знайдено зуб коня. Ніяких інших залишків не знайдено (Добровольський 1928, арк. 28а). Поряд – кам'яна вимостка.

Поховання № 4. Знаходилось на межі квадратів 96 та 118 або у квадраті 92 (у щоденнику А. В. Добровольського відсутній опис цього поховання у кв. 96 та 118, але він є у кв. 92). Похований лежав на піщовому ґрунті з домішкою гумусових залишків, глибиною від сучасної поверхні 0,80–0,85 м. Під цим шаром – скеля. Кістяк лежав на спині головою до північного сходу, ногами до південного заходу, ноги були дуже підігнуті до тазу, колінами упали до сходу. Череп лежить на потилиці. Права рука випростана вздовж тулуба й кисть її лежить під правою частиною тазу. Горішня частина лівої руки лежить теж вздовж тулуба, але в лікті зігнута й нижня частина покладена на ліве плече. На лівому ж плечі, біля пальців руки, – трикутна кременна стріла, оброблена з усіх боків крупною ретушшю, але не досить акуратною, лише ребро підправлене більш дрібною ретушшю, бокові ребра злегка увігнуті, а основа майже пряма; висота 20 мм, основа 19 мм, товщина 5 мм (польовий № 515, у колекції відсутня). Біля лівої частини тазу знайдено фрагмент плаского денця від посуду (культур поселення), не орнаментований (польовий № 513, у колекції відсутній) і на ньому лежала кістка (польовий № 514). Ніяких кам'яних споруджень біля цього поховання не було (Добровольський 1928, арк. 60, 61).

На думку А. В. Добровольського, вістря стріли, що було знайдене біля поховання № 4, потрапило туди з верхніх культурних шарів поселення (Добровольський 1928, арк. 118а).

Поховання № 5. Знаходилось під східною стінкою квадрата 153, на глибині 0,80 м. Кістяк «довгоголовий», лежав на лівому боці, череп – також на лівому боці, обличчям до сходу; головою до північно-північного сходу, ногами до південно-південного заходу. Дуже скорчений. Ноги сильно підігнуті до тазу. Відсутні колінні голівки й нижні кістки ніг, також немає кисті правої руки. Ліву руку під кутом піднесено до щелепи і кисть її лежить на правому боці щелепи. Праву руку теж зігнуто під кутом. На правому стегні кістки лежав невеликий камінь. На ребрах – дрібні фрагменти посуду (культур поселення). Кістки дуже потлілі й поламані. Біля кисті лівої руки трохи похило до заходу стояла посудина (польовий № 736), заповнена землею, у ній – фрагмент кістки тварини (польовий № 737) (Добровольський 1928, арк. 95а).

Посудина з поховання № 5 – банкової форми з трохи потовщеними назовні вінцями з рівним зрізом. Стінки опуклі, тулуб розширюється від денця до вінець. Денце пласке, чітко виділене, зі споду має кільцеве заглиблення по обводу. По ребру дна та над ним – кілька нігтьових ум'ятин. Поверхня сіро-коричневого кольору з темними (чорними) плямами, дуже нерівна, але відносно гладенька. В глиняному тісті – домішка дрібного піску. Висота – 10 см, діаметр вінець – 12,2–12,5 см, діаметр дна – 8,4 см (рис. 5.1). Інв. № а83/1121.

А. В. Добровольський зазначає: «...в квадратах 174, 179, 173, 178, 172, 175, 177, 157, 156, 155 і 154 було виявлено купу каміння, з них деякі були дуже великі й важкі. Все це каміння обкатане й має круглу форму. Каміння

СЕКЦІЯ 1.

з півночі зсунулось на південь у западину до схилу. Воно своєю південною частиною лежить якраз на схилі в западині... Каміння лежить на скелі, між ним – пісок з гумусовою домішкою. В квадратах 154, 180, 181, 182, 183, 187 теж є каміння, але воно вже більш дрібне й не обкатане (лише велика площа квадрата 181 – обкатана) й складає собою окремі фігури штучного походження. Так, наприклад, в квадраті 154 з каменів складено «кісту» (кам'яну скриню-гробницю), в якій знайдено поховання № 6. Південно-східної частини цієї скрині, правда, вже не було, напевно вона потерпіла часткову руйнацію» (Добровольський 1928, арк. 114–115).

Поховання № 6. Знаходилося у квадраті 154, на глибині 0,80 м, у кам'яній скрині-гробниці. Складено її з нетовстих плах так, що з північно-східного боку лежать три плашки, трохи похило зовні. З північно-західного – дві, з них одна довга, а друга – коротка. На довгу покладено вузьку плашку. В південно-західній частині – дві плашки *in situ* й два камінці додатково прикладені до однієї з них. З південно-східного боку є лише одна плашка (останню частину зруйновано). Каміні цієї скрині знаходилися в III–IV штиках, тобто починалися від сучасної поверхні на глибині приблизно 0,40 м і закінчувалися на глибині 0,80 м. Внизу розмір цієї скрині 0,96×0,45 м, вгорі – 1,15×0,75 м. Покришки не було ніякої, й важко сказати, чи була вона взагалі. В ній знайдено зруйноване поховання, яке слід вважати скорченим, судячи з малого розміру скрині й положення стегової кістки, що залишилась *in situ* та фрагмента другої, що лежить під нею. В північно-східній частині, ніби теж на своєму місці, знайдено фрагмент від покритки черепа, а поблизу від нього, в північно-західному куті скрині – посудину (польовий № 810). Цю скриню за допомогою 6 камінців приєднано до згаданої вище купи каміння (Добровольський 1928, арк. 115, 116).

Посудина з поховання № 6 – банкової форми, має циліндричну верхню частину та відділену помітним ребром на середині висоти опуклу нижню половину, що звужена до дна. Вінця прямі з рівним зрізом, із закраїною зовні (частина вінець втрачена). Денце пласке, плитчасте, чітко виділене. Поверхня дуже нерівна, але гладенька, жовтаво-коричневого кольору. В глиняному тісті є домішка дрібного піску, слюди. Висота – 8,5 см, діаметр вінець – 10,8–11,1 см, діаметр дна – 8,6 см (рис. 5.2). Інв. № а83/1124.

А. В. Добровольський зазначав, що у квадратах 180, 181, 187 «виявлено каміння у вигляді окремої фігури, яка визначеної форми не має. Це каміння залягає в III і IV штиках, тобто починається на глибині 0,40 м і закінчується на глибині 0,80 м. Між камінням і під ним було досить багато залишків матеріальної культури. Під цим камінням нічого не знайдено, але в західному його боці й північно-східному знайдено дві посудини. З них перша (польовий № 812) стояла сторчма в жовтому піску V штика квадрата 180. А друга (польовий № 811) – похило до заходу на горішній поверхні V штика у квадраті 181. Ніяких залишків [кісток] біля них не знайдено» (Добровольський 1928, арк. 116, 117).

Одна посудина (польовий № 812) була знайдена у квадраті 180, на глибині близько 1,0 м (між кам'яними викладками, поблизу поховання № 5). Це банкоподібна посудина з трохи схиленими всередину вінцями, край вінець закруглений (близько половини вінець відбито). Тулуб опуклий, яйцеподібний, різко звужений в нижній частині. Денце пласке, потовщене, виділене навскісною закраїною. Поверхня гладенька, залощена, темно-коричневого відтінку. В глиняному тісті домішка піску, зерен кварцу, шамоту. Висота – 11,4 см, діаметр вінець – 14,5 см, діаметр дна – 8,2 см (рис. 5.3). Інв. № а83/1123.

Друга посудина (польовий № 811) була знайдена у квадраті 181, на глибині 0,80 м (між кам'яними викладками, поблизу з похованням № 6). Це також банкоподібна посудина зрізано-конічної форми з ледь опуклими стінками, що рівномірно розширюються від денця до вінець. Зріз вінець закруглений, нерівний (частина вінець втрачена). Денце пласке, з невеликою закраїною, по периметру якої – нерегулярні вм'ятини. Поверхня коричневого кольору, відносно гладенька, підлощена. У глиняному тісті є домішка шамоту, слюди. Висота – 10,6 см, діаметр вінець – 13,6 см, діаметр дна – 9 см (рис. 5.4). Інв. № а83/1125.

Поховання № 7. «В східній частині квадрата 154 біля найбільшого каменю з купи, на горішній поверхні V штика (глибина 0,80 м) було знайдено посудину (польовий № 808), що стояла на 3-х фрагментах людських кісток, які в свою чергу лежали вже на жовтуватому піску на відстані 0,18 м до південного сходу від посудини, знайденої на тому ж ґрунті. Знайдено також частину людського черепа, що лежав на лівому боці, й на ньому бронзова сережка у вигляді кільця, кінці якого заходять один за другий (гадаю, що *in situ*) – це поховання № 7» (Добровольський 1928, арк. 116). Поховання скорчене.

Посудина з поховання № 7 – біконічна. Верхня частина коротка, складає 1/5 від загальної висоти, має трохи прогнуті, схилені до середини стінки з рівно зрізаним краєм вінець (вінця дуже побиті, майже повністю відсутні). На тулубі чітке, добре виділене закруглене ребро, стінки конічно звужуються від перегину до плаского широкого денця, ледь увігнутого зі споду. Поверхня гладенька, підлощена, коричневого кольору. У глиняному тісті є домішка шамоту, помітні блискітки слюди. Висота – 6,8 см, висота до ребра – 5,3 см, діаметр вінець – близько 11 см, діаметр тулуба – 12,7 см, діаметр дна – 7,8–8,3 см (рис. 5.5). Інв. № а83/1122.

Скронева підвіска в один з чвертю оберт, з кінцями, що заходять один за одного. Один кінець загострений, другий – тупий. У перерізі дріт підвіски гостроовальний, більш опуклий із зовнішнього боку. Загальний розмір: 12,7×10,5×4,9 мм. Товщина дроту – 2,8×1,7 мм (рис. 4.3). Польовий № 809. Інв. № а83/1040.

Поверхня щільно вкрита окисами ясно-зеленого кольору. На місці мікропроб, взятих для спектрального аналізу, виявився метал білого кольору. Аналіз (№ 569) було проведено в лабораторії Інституту археології НАН України старшим науковим співробітником Т. Ю. Гошко². За його результатами з'ясувалося, що сережка виготовлена з олов'янистої бронзи.

Таблиця спектрального аналізу бронзової скроневої підвіски з поховання № 7 на о. Дурна Скеля

№ ан.	Cu	Sn	Si	Al	S	Cl	Pb	Fe	Sr
569	Осн.	23.0043	2.8115	2.5730	0.8274	0.6399	0.2403	0.1253	0.0444

Поховання № 8. У квадраті 183 також знайдено *кам'яне спорудження*, яке не має сталої форми. Між ним і під ним знайдено також залишки культури *поселення* (лежали в III–IV штиках). Під ним нічого не знайдено. Але між цим спорудженням і краєм квадрата 156 знайдено поховання № 8. Це, безумовно, скорчене поховання, *in situ*; кістки потрошені, але лежать на своєму місці. Кістяк лежав на ґрунті з жовтого піску, частково вже в V штику, приблизно 0,85 м глибини. На лівому боці, спину сильно зігнуто, ноги теж, так що коліно лівої ноги майже торкається підборіддя. Головою до північного сходу, ногами до південного заходу. П'яти лежать майже на одному рівні з тазом. Права рука йде рівнобіжно хребту, а потім в лікті зігнута під кутом 110°, покладена під кістки ніг. Ліва одразу відходить під кутом 50° до хребців, а нижньою своєю частиною лежить під кістками лівої ноги, рівнобіжно їм. Шия сильно зігнуто до тулуба й череп стоїть на щелепах (трохи похило). Речей не знайдено. Всі ці поховання не пофарбовані (Добровольський 1928, арк. 118, 119).

А. В. Добровольський відніс до скорчених також поховання №№ 3 і 4. Він зазначав: «Безсумнівно, що оці спорудження використали природне каміння в цьому місці й до нього долучили свої спорудження з каменю й поховали тут своїх мерців. Немає ніякого сумніву в тому, що ці поховання не мають ніякого відношення до культур стації [поселення] цієї скелі. ... Скорчені поховання є впускні в культурний шар стації, тому що в цьому місці земля була м'яка, в той час як навколо вона в цьому місці тверда. ...Всі кам'яні споруди, що знайдені на цій скелі, мають зв'язок з цими скорченими похованнями, а не з насельниками, що залишили шар культурних решток цієї стації» (Добровольський 1928, арк. 118, 119).

У листі до Д. І. Яворницького А. В. Добровольський повідомляє про поховання на о. Дурна Скеля таке: «2 *простягнуті* поховання, одно з них лежало в особливому кам'яному спорудженні – безінвентарні. 6 *скорчених* поховань, теж серед кам'яних споруджень, які надзвичайно яскраво видали себе знайденим біля них посудом і бронзовою сережкою й були виключені зі складу знахідок стації як більш пізні наверстування» (Добровольський б. р., арк. 5).

Підводячи підсумки, можна констатувати, що всього на о. Дурна Скеля досліджено вісім поховань:

- поховання № 1 – випростане на спині, **західної** орієнтації, обличчям до півдня, перекрите кам'яним спорудженням; безінвентарне (фрагмент посуду, кремінний скол);
- поховання № 2 – дитяче випростане (напівскорчене?) на спині, руки на животі, ноги ледь зігнуті до півдня, **західної** орієнтації; безінвентарне (фрагмент посуду);
- поховання № 3 – скорчене на спині, **південно-східної** орієнтації, ліва рука на животі, права випростана, ноги зігнуто до північного сходу; безінвентарне (зуб коня);
- поховання № 4 – скорчене на спині, **північно-східної** орієнтації, ноги колінами на схід, права рука вздовж тулуба, ліва зігнута до плеча; безінвентарне (кремінна трикутна стріла, денце посуду, кістка);
- поховання № 5 – сильно скорчене на лівому боці, **північно-східної** орієнтації, кістяк довгоголовий, обличчям на схід, ноги колінами на схід, права рука зігнута під кутом, ліва зігнута й кисть на правій щелепі; інвентар – посудина, в ній кістка; + посудина між камінням;
- поховання № 6 – в кам'яній скрині, скорчене на лівому боці, **північно-східної** орієнтації, ноги колінами на схід; інвентар – посудина; + посудина між камінням;
- поховання № 7 – скорчене, **північно-східної** (?) орієнтації, біля кам'яних споруджень; інвентар – посудина, скронева бронзова підвіска;
- поховання № 8 – сильно скорчене на лівому боці, **північно-східної** орієнтації, біля купи каміння, ноги колінами до підборіддя, руки зігнуті в ліктях – під кістками ніг; безінвентарне.

2 Автор висловлює глибоку подяку старшому науковому співробітнику ІА НАНУ к. і. н. Гошко Тетяні Юріївні за надану допомогу у визначенні металу.

СЕКЦІЯ 1.

З описаних восьми поховань чотири (№№ 5–8) – сильно скорчені на лівому боці, північно-східної орієнтації, супроводжуються банковим посудом, пов'язані із кам'яними спорудженнями (поховання № 6 у скрині). В музейній колекції є всі 5 посудин поховального інвентарю (див. опис вище), переважно банкової форми, з підлощеною поверхнею сіро-коричневого кольору. За типологією посуду вони належать до зрубної культурно-історичної спільноти.

За В. В. Отрощенко, концепція ліній розвитку припускає можливість паралельного існування двох зрубних культур – покровської (скорочено – ПЗК) та бережнівсько-маївської (БМЗК). Для ранніх поховань ПЗК показовим є слабо зігнутий, аж до випростаного, стан небіжчика на лівому боці, а для бережнівців – сильно зібгана позиція померлого на лівому боці. Різні й орієнтації кістяків, відповідно – північна і східна (Отрощенко 2001, с. 118, 125). Далі він зазначає, з посиланням на Салія, що «такий же ритуал фіксується і в окремих похованнях в *кам'яних скринях* – с. Таврія Токмацького р-ну Запорізької обл., кург. 8, пох. 3» (Отрощенко 2001, с. 147; Салій 1987, с. 82–94). Для нас важливо, що згадане поховання в кам'яній скрині – саме в Запорізькій області.

Отже, частина поховань на о. Дурна Скеля (№№ 5–8), згідно із сучасною хронологією, належить до доби пізньої бронзи, а саме – до бережнівсько-маївської зрубної культури, яка датується XV–XIII ст. до н. е. (Отрощенко 2001, с. 132–162).

Щодо решти поховань, то питання їхньої хронологічної належності лишається відкритим. Можна припустити, що випростані безінвентарні поховання західної орієнтації №№ 1–2, поховання № 3 – скорчене на спині, південно-східної орієнтації та поховання № 4 – на спині з підігнутими ногами північно-східної орієнтації можуть належати до середньостогівської культурно-історичної спільноти (кінець V – початок IV тис. до н. е.) (Телегін 1985, с. 309, 310; Рассамакін, Якубенко, Сорокіна 2006, с. 43–89), оскільки вони знаходились на тому краю поселення, де були зосереджені знахідки середньостогівської кераміки.

Література

Добровольський, А. В. Б. р. *Копія листа Добровольського Дмитру Івановичу Яворницькому*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 18, ВУАК/Дн, спр. 13.

Добровольський, А. В. 1928. *Короткий звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 18, ВУАК/Дн, спр. 13.

Добровольський, А. В. 1928а. *Щоденник розкопів неолітичної стоянки на «Дурній Скелі»; План розкопів неолітичної стоянки на «Дурній Скелі»*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 18, ВУАК/Дн, спр. 12, інв. №. 216.

Добровольський, А. В. Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області. *Археологія*, 1952, VII, с. 75–88.

Ковалева, И. Ф. 1980. *Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровской экспедиции НКПроса УССР)*. Учебное пособие. Днепропетровск, Днепропетровский государственный университет.

Ковалева, И. Ф. 2012. 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепровской новостроечной экспедиции. *Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник*, 12, с. 196–207.

Отрощенко, В. В. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ, 2001.

Радієвська, Т., Себта, Т., Сорокіна, С. 2018. Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. *Археографічний щорічник*, 24/25, с. 799–860.

Рассамакін, Ю. Я., Якубенко, О. О., Сорокіна, С. А. 2006. Скельна стоянка доби енеоліту «Кічкас IX–II» (Середній Стіг II): сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки). *Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеефікація*, 1, с. 43–89.

Салій, Н. Г. 1987. Могильники срубної культури в междуреччя Дніпра і Молочної. *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Київ, Наукова думка, с. 82–94.

Сердюкова, І. Л., Якубенко О. О. 1997. Катакомбна кераміка пам'ятки Дурна Скеля. *АДУ 1993 року*. Київ, с. 122–124.

Строкова, Л. В. 1983. Славянские древности Днепровского Надпорожья в материалах Днепровской экспедиции 1927–1932 рр. *Древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э.* Днепропетровск, Днепропетровский государственный университет, с. 28.

Телегін, Д. Я. 1985. Среднеостоговская культура. *Археология Украинской ССР*. Киев, т. 1, с. 309–310.

Якубенко, Е. А. 1982. Матеріали поселення епохи міді-бронзи Дурна Скеля в зібранні ГИМ УССР. *Древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н. э.)*. Сборник научных трудов. Днепропетровск, с. 19–28.

Давня археологія України

Список скорочень

АДУ – Археологічні дослідження в Україні

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет

ГИМ – Государственный исторический музей

ІІМК УАН – Інститут історії матеріальної культури Української академії наук

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

Рис. 1. А. В. Добровольський (1885–1956).

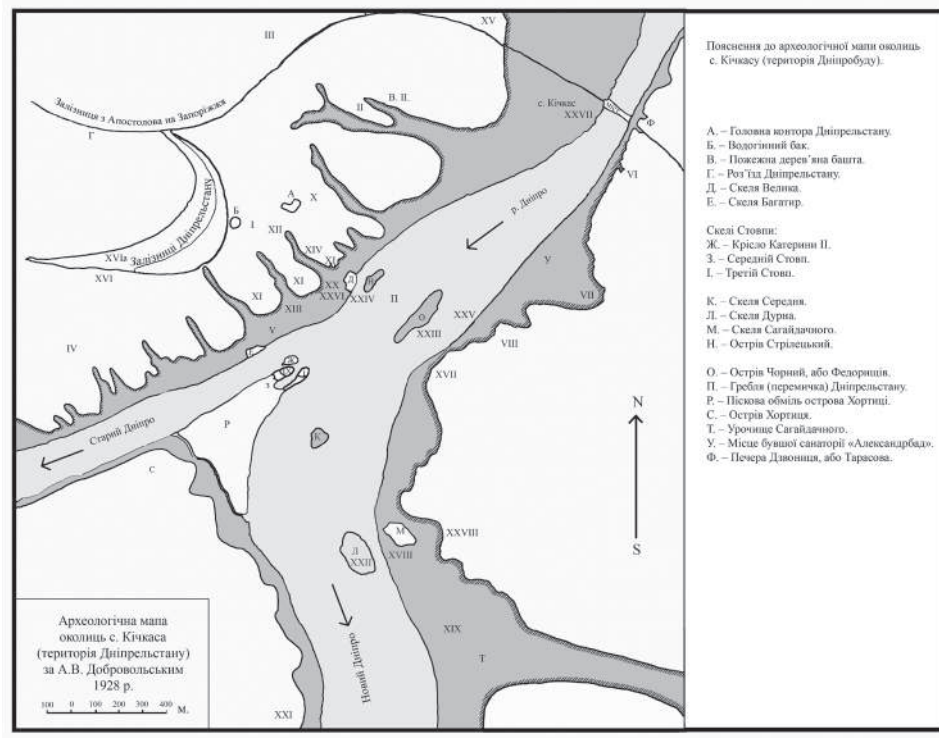

Рис. 2. Ситуаційний план розкопок в околицях с. Кичас (о. Дурна Скеля позначений шифром «Л, XXII»).

СЕКЦІЯ 1.

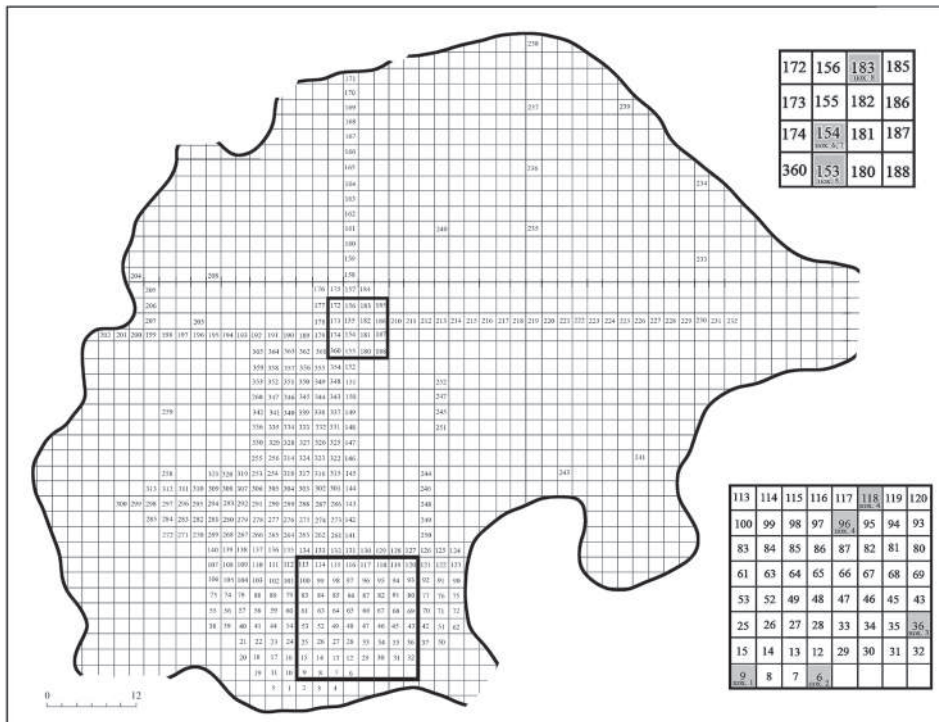

Рис. 3. План розкопок на о. Дурна Скеля.

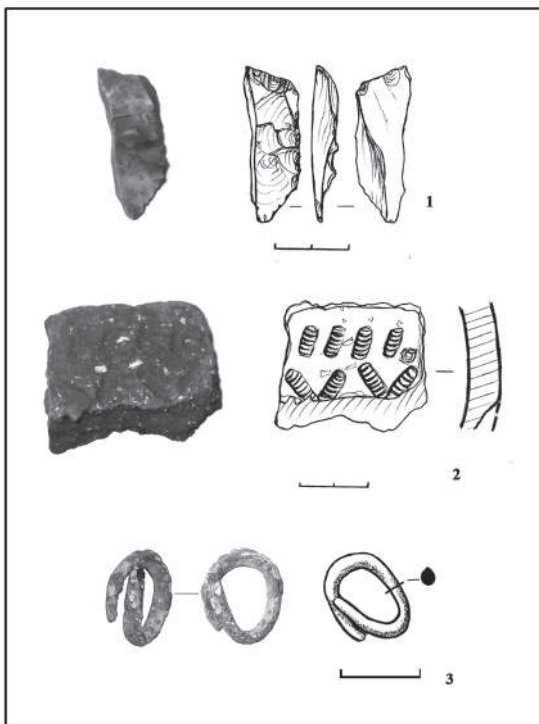

Рис. 4. Матеріали з поховань на о. Дурна Скеля: 1 – кремінний відщеп з поховання № 1; 2 – фрагмент кераміки з поховання № 2; 3 – бронзова скронева підвіска з поховання № 7.

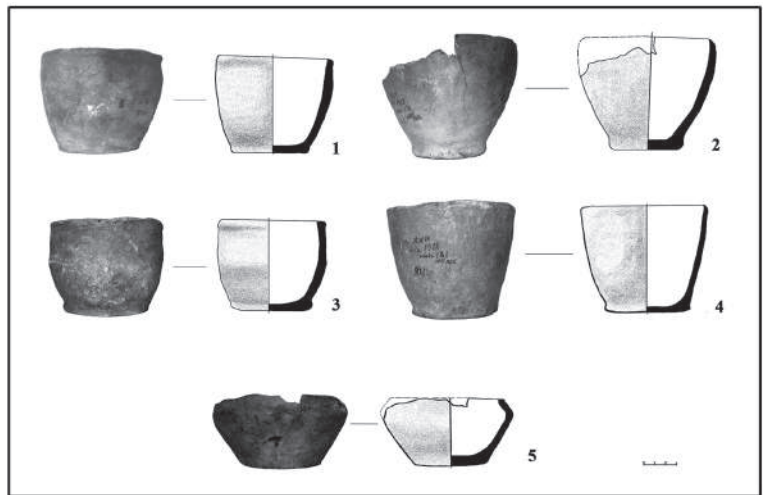

Рис. 5. Матеріали з поховань на о. Дурна Скеля:
 1 – посудина з поховання № 5;
 2 – посудина з поховання № 6;
 3 – посудина поблизу поховання № 5;
 4 – посудина поблизу поховання № 6;
 5 – посудина з поховання № 7

Святослав Терський,
доктор історичних наук, професор
Інституту гуманітарних та соціальних наук
НУ «Львівська політехніка»,
провідний науковий працівник
Львівського історичного музею

Назар Демський,
директор історико-краєзнавчого
музею села Словіта

Оксана Куценяк,
завідувач відділу історії України
Львівського історичного музею

НОВІ ДАНІ ПРО КАМ'ЯНІ СТЕЛИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ ОКРАЇН ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена аналізу результатів польових досліджень археологічної експедиції Львівського історичного музею у 2018–2019 рр., під час яких було виявлено невідомі раніше кам'яні стели. Археологічні напластування поряд з їхнім розташуванням вказують на широкий хронологічний спектр їх можливо-го пошанування: від епохи бронзи до періоду східних слов'ян епохи раннього середньовіччя.

Ключові слова: кам'яні стели, археологічні знахідки, епоха бронзи, Поділля.

Минуло вже понад 200 років відколи археологічні пам'ятки Львівщини стали об'єктами детальних досліджень. За цей час виявлено та, на жаль, втрачено чимало рухомих та нерухомих об'єктів. Серед найпрезентативніших категорій – зразки кам'яної антропоморфної скульптури, яка вивчається вже понад 170 років. За цей час частина знахідок з метою збереження була музеєфікована (збручанський та лопушанський Свято-види, стела з Кнісела тощо), інші ж – залишені на поталу випадку.

Влітку 2019 р. сектор археології Львівського історичного музею, після тривалої паузи у вісім років, на решті відновив польові дослідження на теренах Львівщини, обравши для суцільного обстеження територію, що знаходиться у «галицькій» частині області поряд давнього кордону з історичною Волиною. Роботи проводилися спільно з працівником історико-краєзнавчого музею села Словіта Назаром Демським. Останнім дослідником на протязі декількох років зібрано велику інформацію про історію та пам'ятки округи.

Разом з тим північно-західні відроги Гологір – один із найслабше археологічно вивчених регіонів Львівщини. Хоча ця територія неодноразово потрапляла в поле зору істориків та археологів, проте широкомасштабних професійних археологічних досліджень тут досі не проводилося.

Мабуть з цієї причини в археологічній науці досі не було відомостей про кам'яну антропоморфну пластику на цій території. Натомість місцеве населення протягом віків пошанувало вертикально стоячі камені, або кам'яні антропоморфні стели. Дві з них експедиція дослідила в околицях с. Словіта та Кривичі Золочівського р-ну Львівщини. Ще один кам'яний стовп поки чекає дослідників на полях сусіднього с. Новосілки.

Найбільш доступна кам'яна стела первісно стояла у східній частині с. Словіта, на горі Халявній (Святій). Проте, на початку XIX ст. стелу перенесли в центральну частину села та розмістили поряд з хрестом на честь скасування панщини 1848 р. Сьогодні це чотиригранний стовп висотою 1,6 м та 36×39 см в перетині (рис. 1). На двох його гранях по середині висоти вирізані хрести. На місці, де, ймовірно, раніше стояла стела, в шарі золи було знайдено декілька горщиків, переданих до шкільного музею. Один з них зберігся в місцевому шкільному музеї і може бути попередньо датований X ст. (рис. 2).

Про походження словітського ідола та давні пам'ятки Словіти та околиць тривалий час збирала інформацію місцева вчителька Марія Андріївна Занік (1950–1980-і рр.). Ось що відомо з рукопису її праці про історію с. Словіти.

«У 1800 році на самій вершині гори Холявної словітчани вирішили поставити фігуру Матері Божої. І коли почали розчищати місце для фундаменту, наштовхнулися на товстий шар попелу – більше одного метра. Збоку із землі виглядав великий чотиригранний камінь-стовп. На верхній частині його було зображене обличчя людини: очі, ніс, рот. Хлопці витягли його і поставили збоку, де він служив за лавку. Те, що на ньому було викарбуване людське лице пояснювали тим, що так хтось бавився. Дехто здогадувався, що цей камінь хтось спеціально зтягнув сюди, бо гора з лопокі і на ній немає природнього каменю. Та й стовп великий, нелегко було його витягти людям на таку гору. Це було для всіх загадкою. Насправді, цей стовп мав символічне значення: це був язичницький ідол, якому поклонялися наші предки. Та й вогонь, який тривалий

час палили на горі, теж мав символічне, культове значення. Зрозуміло, що це було язичницьке капище. На цьому місці постала фігура Матері Божої. А стовп-ідол у травні 1848 року, коли скасували панщину, позбувся свого лику (його стесали хлопці майзлями). На ньому видовбали хрест і закопали на панському березі при дорозі до храму Воскресіння Христового (тепер храм Івана Богослова) як перший пам'ятний знак в честь скасування панщини. У «День Слободи» тут правилися богослужіння, збиралися жителі всього села. Панові це не сподобалося, бо все відбувалося на його садибі. Він вимагав від селян, щоб вони забрали пам'ятний знак на громадську сторону. Селяни перетягнули його на другий бік дороги, де він стоїть і посьогодні. Поряд було поставлено новий хрест з відповідним написом на ньому. Так, на роздоріжжі, біля старої прабабусі-школи стоять два пам'ятники на честь скасування панщини. А язичницькому кам'яному стовпові судилося бути символом поклоніння як в язичницькі, так і в християнські часи. Розповіді про будівництво фігури Матері Божої у 1800 році і дивні знахідки на цьому місці збереглися в родині Дмитра Нагуляка, який був зятем Лещихи, через подвір'я якої, де гора була найбільш пологою, тягли каміння на фундамент і везли саму фігуру. Ось яку розповідь я записала від її праправнуки: «це було в жнива 1800 року. Займалися будовою господарі, що жили під Святою Горою – брати Музики, Григорій Леськів, Захарчуки і Мойси. Везли будівельні матеріали і фігуру на санях волами і дуже повільно. По траві сани ледве сунулися». Чому не возом? Бо сани гальмували рух, а возом на таку круту гору їхати було дуже важко. Дмитро Нагуляк, як зять, успадкував садибу і в 1836 році побудував там нову хату. Коли рівняли місце під підвалини, знайшли багато горщиків з попелом. Вони були закопані у певному порядку. Будівничі ці горщики повитягували і поскладали під яблунею. Там вони стояли довго, аж поки хлопчакки, кидаючись ними, не порозбивали. І знову загадка. Люди думали: що це за чари? Хто і для чого наповнив горщики попелом і закопав у землю? Хату господар збудував гарну, велику, на дубових підвалинах, на двоє сіней, вікнами до південного сонця. Стояла вона до кінця 50-х років ХХ ст. Зберігся на трампі напис «Сю хату воздвиг раб Божий – Дмитро Нагуляк со женою Настею року Божого 1836». Цей напис я відписала у 1957 році. Світла, сонячна була ця хата, але щастя господар у ній не мав. Діти народжувалися і зразу помирали. Вижило четверо і то двоє з них набули фізичних вад. Та й самі ці люди померли, не доживши до 50-ти років. Люди говорили: «Це місце для хати було нещасливе...» Так сказав словітський знахар Дуб Онуфрій, якого запрошували всі словітчани, коли починали будувати хату. Тут він закопав у всіх кутках фундаменту горнятка зі свяченою водою, молився, говорив з небом. Через тиждень вода висохла. Можливо і нещасливе місце, адже хата стояла на язичеському цвинтарі. Тепер ми розуміємо, що наші предки покійників спалювали, а попіл в горщиках закопували у землю. Горщики з попелом знайдені і в інших місцях Словіті. Гнатів Павло (дід Нестора Гнатіва), який жив на Мойсисі, в Ліску, копаючи пивницю при будівництві хати, знайшов горщики з попелом і кремінну сокиру» (Занік, с. 2–4).

Другий кам'яний стовп, вкопаний в землю на болотистій низовині поміж с. Словіта та Кривичі західніше меліоративного каналу поруч урочищ «За криничкою» та «До топольки» (рис. 3). Його висота 2,5 м та перетином 46×46 см. Стовп нахилений у східному напрямку. На північній грані посередині простежено поздовжній паз глибиною 1–4 см, шириною 2–3 см та довжиною близько 50 см. Виймки на кутах стовпа, можливо, є слідами руйнування каменю.

Поряд стели експедицією закладено шурф розмірами 1×1 м. В чорному болотистому ґрунті зібрано шматки кременю та ліпну кераміку I тис. до н. е. без орнаменту. Мергелястий материк знаходиться на глибині 0,5 м. Розташовані в районі стели підвищення посеред болота відомі також своїми знахідками середньовічної металоластики, зокрема, кульгової (хрестики, еколпіони) та дружинницької (наконечник ремня).

Чисельні згадки про кам'яні стели Східної Галичини присутні вже в першому зведеному описі усіх відомих на той час археологічних пам'яток (Janusz 1918, s. 43 та ін.). Досліджувана на початку ХХ ст. звенигородська «кам'яна баба» датувалась дослідниками на IX–XI ст. (Antoniewicz 1916, s. 11–12). За деякими даними вона могла походити з тілопального поховання.

Останнім часом подібні вертикально стоячі камені, або кам'яні антропоморфні стели сучасні львівські дослідники пов'язують з окремими групами культур т. зв. «шнурової кераміки». Їх знахідки в різний час випадково виявляли виключно на лівобережжі середньої та верхньої течій Дністра, зокрема, в Жидачівському та Пустомитівському районах Львівщини (Кнісело, Звенигород) та Рогатинщині (Підгороддя) (Бандрівський 2007, с. 157–163). Дослідниками зібрані відомості також про низку інших кам'яних скульптур, які в різний час фіксувались на території Львівщини, проте не дійшли до нашого часу¹.

1 На території теперішньої Львівської області відомо ще шість місцезнаходжень, на яких стояли кам'яні фігури. Ці місцезнаходження виразно згруповані у двох осередках: Бродівському, який розташований на північно-західній окраїні Західного Поділля (Пеняки, Ляка, Шнирів, Загір'я), та Опільському (Водники, Баличі). Поблизу с. Ляка в урочищі Плюхове на початку ХХ ст. стояли два вкопані неподалік один від одного камені, а біля с. Шнирова також зафіксовані «два дуже старі камені», які були виявлені на вершині кургану. Ще два кам'яні стовпи заввишки 1,5 м кожен стояли по обидва боки дороги до с. Панасівка, якому ще з кінця ХІХ ст. зафіксовано багато курганів.

Однак, присутність у місцях розташування стел культурних напластунів ранньозалізної доби, римського часу та раннього середньовіччя вказують на можливість пошанування цих скульптур у різні хронологічні періоди.

Виявлені роботами експедиції Львівського історичного музею пам'ятки є частиною місцевого культурного простору. Важливою є своєчасна постановка на державний облік цих все ще збережених пам'яток. В ідеалі їх вартувало б зберігати на історично сформованому місці, наприклад, обгородивши територію в полі. Проте, враховуючи реалії, можливо, для надійнішого збереження подібних кам'яних стел на Львівщині слід було б організувати окрему музейну експозицію на зразок кам'янецької.

Література

- Бандрівський, М. С. 2007. Вплив Сходу на розвиток спільнот раннього – початку середнього періодів епохи бронзи на заході Українського Лісостепу. *Записки НТШ. Праці Археологічної комісії*, 253, с. 153–205.
- Занік, М. А. (без дати). *Нарис про село Словіта* (рукопис). Архів Словітського історико-краєзнавчого музею.
- Antoniewicz, W. 1916. «Baba kamienna» w Dźwinogrodzie. *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*, 2, s. 11–12.
- Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów.

Рис. 1. Кам'яна стела в с. Словіта.
Світлина С. Терського. 2018 р.

Рис. 2. Горщик із шкільного музею
с. Словіта. Світлина Н. Демського. 2019 р.

Рис. 3. Учасники експедиції
поряд з кам'яною стелою
поблизу с. Кривичі.
Світлина С. Терського. 2018 р.

На Опіллі, крім уже згаданої кам'яної стели з Кнісела, відомі кам'яний стовп у с. Водники, що на околиці Звенигорода Пустомитівського р-ну та кам'яна фігура в с. Баличі Жидачівського району, розташована в урочищі Буклоголовець на високому плоскогір'ї, що стрімко спадає у долині р. Свічі – правій притоки горішнього Дністра (Бандрівський 2007, с. 164–165).

Олександр Могилов,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

ПАРНЕ СКІФСЬКЕ ЖІНОЧЕ ПОХОВАННЯ З СВІТЛОВОДСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Стаття присвячена публікації матеріалів ґрунтового поховання пз Світловодського могильника скіфського часу на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. Гробниця містила захоронення двох жінок у супроводі заупокійної їжі з ножем та різноманітного інвентарю: люстро, намисто, сережки, прясла.

Ключові слова: скіфи, поховання жінок, Дніпровський Правобережний Лісостеп, поховальний обряд, катакомба, скіфська епоха, прикраси.

Світловодський могильник скіфського часу, біля однойменного районного центру Кіровоградської області, на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу, є, хоч і рядовим, проте одним із найбільших некрополів Скіфії. Розкопками 1975–1990 рр. під керівництвом Н. М. Бокій та І. А. Козир тут досліджено 154 ґрунтових поховання та 5 курганів з 7 захороненнями скіфської епохи (Бокій 1980; Бокій, Могилов 2014; Бокій, Могилов 2013; Козир 2014; Могилов 2018; Панченко 2015).

Могили містили поховання представників різних статевих груп. В середньоскіфську добу відомі лише з чоловічих комплекси. Абсолютна більшість захоронень відноситься до IV ст. до н. е. Для них зафіксована рівна кількість індивідів обох статей. Для жіночих поховань цього часу характерне певне соціальне розшарування. Воно проглядається в розмірах поховальних споруд (в наявності насипу і об'ємах ґрунтових могил) а також в багатстві інвентарю. Переважають одиночні жіночі поховання – 27 могил (72,3 %). Парних комплексів – 13 (27,7), колективних – 7 (14,9 %). При цьому, в них жінки могли кластись як з іншою представницею прекрасної статі, так і з чоловіками або дітьми. Інвентар жіночих поховань різний: від однієї або декількох намистин, до досить представницького, як для рядового могильника, набору, куди могли входити, насамперед, прикраси: намисто, металеві та оформлені з бус браслети, сережки, а іноді – й персні. З ними – також дзеркала. Звичайні прясла і ножі. У низці випадків жінки супроводжувалися сагайдаком.

Прикладом такої досить представницької для даного некрополя могили є ґрунтове поховання пз. Воно зроблено в катакомбі, витягнутої довгою віссю з північного заходу, на південний схід. Вхідна яма прямокутної форми орієнтована в напрямку південний схід – північний захід. Її довжина – 1,4 м, ширина – 1–1,1 м, глибина 2,5 м. Під північно-західною стінкою ями знаходилися 3 сходи. Перша була влаштована на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. Її ширина – 0,3 м, висота – 0,4 м. Друга сходинка, завширшки 0,5 та заввишки 0,6 м, полого спускається до третьої сходи висотою 0,3 м. Дно вхідної ями переходить в дно поховальної камери, витягнутої у такому ж напрямку (південний схід – північний захід). Втім, вона все ж спрямована під невеликим кутом по відношенню до вхідної ями. Довжина підбою – 2,9 м, ширина – 1,6 м, склепіння обвалилось.

Захоронення було парним, тут розчищено дві жінки. Старша – дуже похилого віку: до 100 (?) років; молодшій – близько 35 років. Гробниця вціліла від пограбування, однак кістяк жінки похилого віку, зокрема, грудна клітка і руки, дуже потривожені гризунами. Обидва скелета лежали у витягнутому положенні, на спині (ліва рука у обох спрямована до тазу), головою на північний захід. За головами похованих знаходилися кістки корови від жертвовного м'яса, з залізним ножем біля них (1). Біля кістяка молодої жінки, на відстані 0,2 м зліва від голови, був знайдений шматочок деревного вугілля. Біля лівого вуха лежала бронзова дротяна сережка (2), а під лівим плечем – ручкою назовні, бронзове дзеркало (3). На променевих кістках правої руки похованої зафіксовано розсип бус від браслета, де, між скляними і пастовими намистинами, знаходилися й 2 бронзові підвіски, згорнуті в півтора оберти (4). Поруч, на відстані 0,2 м від променевих кісток лівої руки, знайдено глиняне діжкоподібної форми прясло (5). Біля шиї були виявлені буси від намиста (6).

При розчищенні кістяка літньої жінки, на відстані 0,25 м праворуч від її голови, було знайдено глиняне прясло біконічної форми, поверхня якого злегка підлощена (7). В області шиї виявлено бусини від намиста (8).

1. Залізний ніж з кістяною ручкою, що кріпилася за допомогою залізних заклепок. Лезо тригранне в перетині, з «горбатою» спинкою. Довжина – 20 см (рис. 1.1).

2. Сережка бронзова, кільцеподібна, з загостреними кінцями, що заходять один за одного. Дріт в перерізі круглий. Діаметр сережки – 4 см, дроту – 0,2 см (рис. 1.2).

3. Люстро бронзове, з бронзовою ж ручкою. Останню обламали в давнину. В результаті ремонту, уламок накладено на відросток, що залишився і з'єднано двома залізними заклепками. На краю ручка закруглена та дещо розширена. Тут наявний маленький отвір для підвішування. Діаметр диска дзеркала – 16 см, довжина – 24,5 см, ширина ручки – 2,6 см (рис. 1.5).

4. Браслет, набраний з 24-х скляних бус і 2-х бронзових кільцеподібних привісок. Одна – з кінцями, що заходять один за інший, друга – в півтора обороти (рис. 1.6). Буси відносяться до наступних типів:

- А. Сині, витягнуто-діжкоподібні намистини; 2 предмета.
- Б. Бірюзового кольору, витягнуто-діжкоподібні намистини; 2 вироби.
- В. Сині, тонкі, кільцеподібні намистини; 2 екземпляри.
- Г. Жовті, овально-конічні намистини; 2 предмети.
- Д. Блакитні, овально-конічні намистини; 6 виробів.
- Е. Сині (деякі – з перламутровою патиною на поверхні) овально-конічні намистини; 10 штук.

5. Прясло глиняне витягнутих овально-біконічних пропорцій, так що форма близька до діжкоподібної. Випал нерівномірний. Колір бурий, з темними плямами, в тісті – домішка піску. Висота – 2,9 см, діаметр – 2,5 см (рис. 1.3).

6. Буси намиста; 34 штуки (всі, крім однієї кістяної, скляні).

- А. Кістяна, коричнева, циліндрична бусина.
- Б. Сині, пастові, овально-конічні намистини; 12 предметів.
- В. Білі, пастові, овально-конічні екземпляри; 7 штук.
- Г. Жовті, пастові намистини, у вигляді кілець; 14 предметів.
- Д. Сині, пастові буси-кілець; 2 вироби.
- Е. Біконічна намистина, з білої і сірої половин¹.

7. Прясло керамічне, чорного кольору, біконічної форми, з чітко позначеним ребром. Висота – 1,5 см, діаметр – 2 см (рис. 1.3).

8. Намисто з 55 скляних бусин (рис. 1.8).

- А. Сині, конічні намистини; 5 штук.
- Б. Жовта, конічна намистина.
- В. Коричневі, конічні намистини; 5 предметів.
- Г. Сині намистини у вигляді кілець; 44 вироби.

Світловодське жіноче поховання, що розглядається, привертає увагу типом своєї поховальної споруди. Такі поздовжні катакомби, віднесені В. С. Ольховським до типу 2, варіанту 1а, з'являються в IV ст. до н.е. (Ольховський 1977, с. 112, рис. 2; Ольховський 1991, с. 27, 35). Вони вважаються етнічним маркером власне степових іраномовних скіфів. А їх розповсюдження в Лісостепу маркує просування сюди цих номадів (Петренко 1967, с. 16, 17; Петренко 1978, с. 49). Разом з іншими ознаками, такі поховальні споруди можуть виступати доказом належності некрополя в Світловодську степовим скіфам. Інші поховальні риси даного комплексу, як от заупокійна м'ясна їжа, та й в цілому поховальний інвентар також виявляють схожість до степових захоронень.

Дзеркало з комплексу віднесене Т. М. Кузнецовою до II класу, II відділу, 2 групи, XII типу, II виду, 1 варіанту, Вона датується його IV ст. до н. е., зазначивши, що до поламки, це люстро відносилось до I класу, II відділу, X типу (Кузнецова 1987, рис. 4; Кузнецова 2002, рис. 10; Кузнецова 2010, с. 55, 56, табл. 37). Намисто з комплексу відноситься до типів поширених в скіфський та сарматський часи (Алексеева 1975; Алексеева 1978; Алексеева 1982). Асортимент виробів виявляє схожість до аналогічних предметів з низки скіфських захоронень IV ст. до н. е., та, зокрема, має паралелі в синхронних комплексах Світловодського некрополя. Залізні ножи з кістяною ручкою поширюються з середньоскіфського часу, продовжуючи існувати й у IV ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 26). Кільчасті сережки, попри ранню появу, найбільш характерні для скіфських комплексів IV ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 35).

За поховальним обрядом, типом поховальної споруди та інвентарем, захоронення може бути віднесене до IV ст. до н. е.

Література

- Алексеева, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1–12.
- Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1–12.
- Алексеева, Е. М. 1982. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1–12.
- Бокий, Н. М. 1980. Позднескифский бескурганый могильник у г. Светловодска. В: *Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск, с. 101.
- Бокий, Н. М., Могилов, О. Д. 2014. Перший сезон робіт на Світловодському могильнику. В: *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава, с. 26–29.

¹ В музеї, у цьому ж намисті є з інших бусини, що можливо походять з намиста кістяка дорослої жінки.

СЕКЦІЯ 1.

- Бокій, Н. М., Могилов, О. Д., Панченко, К. І. 2013. Колективне поховання скіфського часу в Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї. В: *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, с. 17–24.
- Козир, І. А. 2014. Ритуальне поховання 145 з ґрунтового могильника поблизу м. Світловодськ Кіровоградської області. В: *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава, с. 61–64.
- Кузнецова, Т. М. 1987. Зеркала из скифских памятников VI–III вв. до н. э. (классификация и хронологическое распределение). *Советская археология*, 1, с. 35–47.
- Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI–III веков до н. э.* Т. I. Москва: Индирик.
- Кузнецова, Т. М. 2010. *Зеркала Скифии VI–III веков до н. э.* Т. II. Москва: Таус.
- Могилов, О. Д. 2018. Поховальний обряд Світловодського могильника. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Київ, с. 119–120.
- Ольховский, В. С. 1977. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье. *Советская археология*, 4, с. 108–128.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII–III вв. до н. э.)*. Москва.
- Панченко, К. І. 2015. Скiфське поховання в двокамерній катакомбі з ґрунтового могильника біля м. Світловодськ. *Археологія і давня історія України*, 2(15), с. 219–222.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобереж'є Середнього Придніпров'я в V–III вв. до н. э.* Свод археологічних джерел, Д 1–4.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшення Скифии VII–III вв. до н. э.* Свод археологічних джерел, Д 4–5.
- Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев.

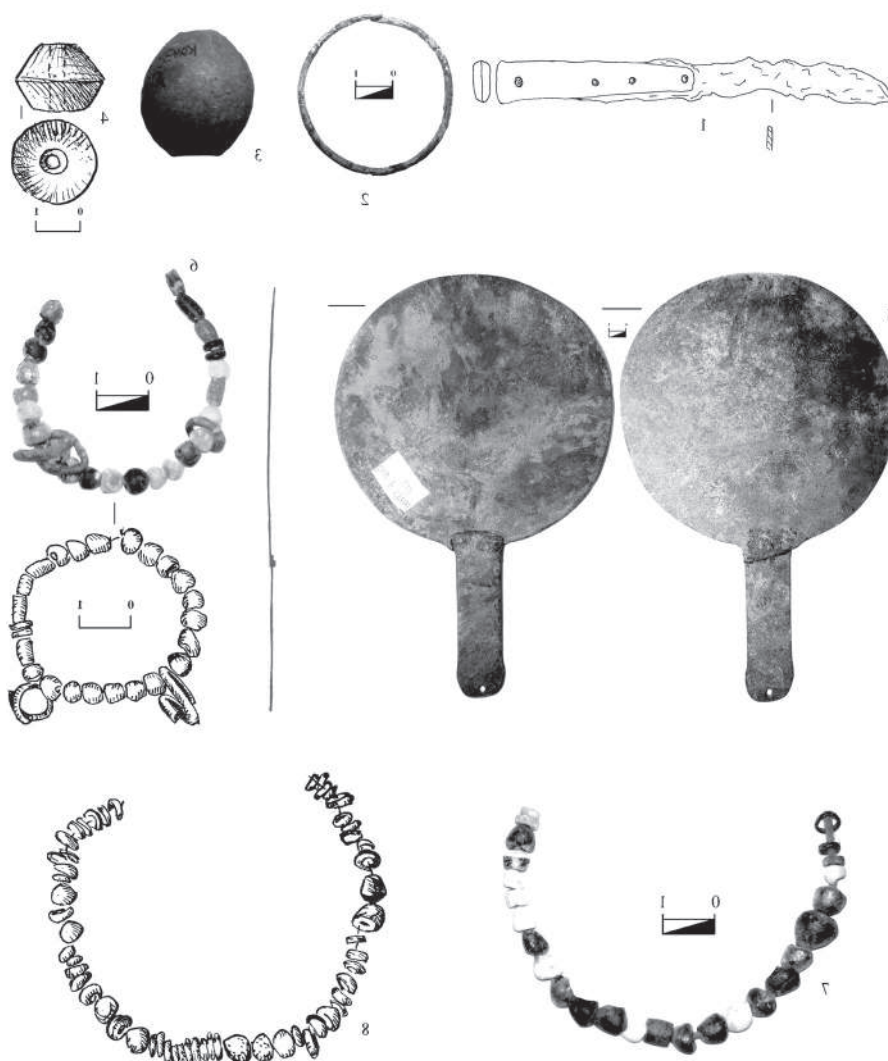

Рис. 1. Інвентар поховання пз Світловодського могильника.

Сергій Семенчук,
кандидат історичних наук,
викладач кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Олександр Пірняк,
заслужений працівник культури України,
директор історико-культурного
заповідника «Буша» (2000–2017 рр),

БУШАНСЬКІ АНТРОПОМОРФИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ

У публікації висвітлено інформацію про кам'яні антропоморфи, виявлені автором в липні 2019 р. у дворі жителя с. Буша Ямпільського району Вінницької області О. О. Пірняка. Зроблено чергову спробу розглянути насиченість предметами кам'яної монументалістики праукраїнської Подністрянщини. Підкреслено, що науковий інтерес до вказаної території пояснюється тим, що вона, у складі Південно-Західної України, найбільш наповнена об'єктами прадавньої культової скульптури за ступенем її збереженості. Зроблено короткий огляд історіографії.

Ключові слова: Буша, Подністрянщина, культ, ідол, антропоморф, статуя, скульптура.

Досліджувана територія знаходиться на південь від Авратинської (Верхньобузької) височини, знижуючись в напрямку Дністра. Річка Дністер – одна із важливих водних артерій Південно-Східної Європи, яка приваблює людей з найдавніших часів і до сьогодні (Винокур, Тимошук 1977, с. 3–4). У літературі прийнято називати цю територію лівобережним Подністров'ям, Придністров'ям, Подністер'ям, Подністрянщиною тощо (Геренчук 1980, с. 7–9).

Означений регіон – частина подільських земель, який в адміністративно-територіальному поділі займає територію Кам'янець-Подільського, Дунаєвецького, Новоушицького, частково Чемеровецького, Городоцького, Ярмолинецького та Вінковецького районів Хмельниччини, а також частину Тернопільської (у межах Заліщицького, Борщівського, Гусятинського, Чортківського і Тербовлянського районів) та Вінницької (у межах Могилів-Подільського, Ямпільського, Мурованокуріловецького) областей, складаючи площу близько 5 тис. км² (Семенчук 2018, с. 2).

Територія Середньої Подністрянщини і до сьогодні зберігає містичні та загадкові сліди язичництва, тому цей регіон віддавна цікавив науковців і був актуальною тематикою для досліджень. А отже відокремленим аспектом цієї теми є дослідження дохристиянських кам'яних статуй лівобережжя Середньої Подністрянщини (Семенчук 2009).

Каміння – один із першоелементів світу разом із землею, водою, вогнем і повітрям. З прадавніх часів у народній традиції – це об'єкт поклоніння. У священних місцях воно символізувало вічність. Магічними властивостями наділялося взагалі каміння як таке, що зумовлювалося його твердістю, міцністю та довговічністю. На території України з часів ямної культурно-історичної спільноти з каменю створювали скульптури, надаючи їм антропоморфних та зооморфних рис (Войнович 2005, с. 218–219).

Зауважимо, що в останні роки ХХ та на початку ХХІ ст. з'являються нові цікаві факти, які доповнюють історію язичництва на Русі в цілому та Середній Подністрянщині зокрема.

Неабиякий інтерес до означеної проблеми виявляли фольклористи, етнографи, археологи, починаючи з середини ХІХ ст. Цій тематиці присвячено низку праць вітчизняних і зарубіжних науковців.

Так, велику роботу щодо виявлення та фіксації антропоморфних скульптур у Середній Подністрянщині провели на рубежі ХІХ та ХХ ст. В. Гульдман (Гульдман 1901, с. 300) та Ю. Сіцинський (Сецинский 1901, с. 205–210). За їхніми даними на межі ХІХ–ХХ ст. в селах Поділля було знайдено понад десяток кам'яних скульптур, яких у народі називали «бабами». Язичницькі скульптури зафіксовано в таких пунктах Середньої Подністрянщини: Іванківці, Хребтіїв, Калюс, Іванківці-Олешинські, Березна, Березове, Хоньківці, Козлов, Піживка, Кузьминчик, Ольховець (Винокур 2000, с. 128).

На жаль, не всі з відкритих кам'яних скульптур стали надбанням науки. На основі систематизації та картографування здобутих даних Ю. Сіцинський підготував та опублікував капітальну джерелознавчу працю «Археологическая карта Подольской губернии», яка вийшла у світ у 1901 р. у «Працях ХІ археологічного з'їзду» (Сецинский 1901, с. 205–210) вчений зафіксував і систематизував близько 2 тисяч археологічних пам'яток від кам'яного віку до періоду Київської Русі включно. Ця робота стала основою щодо розташування та опису язичницьких скульптур та рельєфів Середнього Подністров'я. Цим об'ємним дослідженням Ю. Сіцинського

СЕКЦІЯ 1.

науковці активно користуються й на сучасному етапі. Нагадаємо, що ілюстрацій цих пам'яток у праці дослідника Ю. Сіциньського не виявилось.

У праці В. Гульдмана «Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии», яка вийшла друком у 1901 р., в останньому розділі «Б. Ошибки» зазначено про відсутність кам'яних ідолів біля сіл Вільхівці (Ольховець), Кузьминчик Чемеровецького району Хмельницької області та Іванківці Хмельницького району Хмельницької області (Гульдман 1901, с. 2). Автор публікації поділяє думку В. Гульдмана про відсутність кам'яних стел у згаданих населених пунктах, оскільки, як показала розвідка, стели там справді відсутні. Низка дослідників, не звертаючи особливої уваги на інформативну наповненість згаданого розділу, помилково подавали цей перелік кам'яних скульптур Середнього Подністрів'я у своїх дослідженнях, посилаючись на зазначене джерело.

Вагомий доробок у розробку проблеми з історії язичництва Подністрянщини має дослідник І. Винокур (Винокур 1972, 2000; Винокур, Тимошук 1977; Винокур та ін. 1991; Винокур, Горішний 1994), до його праць увійшов змістовний матеріал про духовність населення першої половини I тис. н. е. в регіоні (Семенчук 2010, с. 47–48). Кам'яна монументалістика досліджуваної території була у сфері наукових інтересів фахівців М. Брайчевського, В. Довженка (Брайчевский, Довженко 1967), (Брайчевський 1955, 1953), Б. Рибаківа (Рыбаков 1987, 1981), І. Русанової та Б. Тимошука (Русанова, Тимошук 1986, 2007), а також у Р. Забашти (Забашта 1987, 1995, 1996), В. Захар'єва (Захарев 2003), В. Гуцала, П. Болтанюка (Гуцал, Болтанюк 2010), С. Семенчука [Семенчук 2009, 2010, 2011,] та ін.

За даними С. Семенчука (співавтор публікації) на лівобережжі Середньої Подністрянщини вивчено й проаналізовано 26 зразків кам'яної монументалістики. Досліджено їх атрибутивну та семантичну спрямованість, з'ясовано матеріал, з якого вони виготовлялися (Семенчук 2018, с. 266).

Перелік прадавньої монументалістики доповнюємо ще двома знахідками з с. Буша Ямпільського району Вінницької області, які виявлено під час археологічної розвідки у дворі колишнього директора історико-культурного заповідника «Буша» О. Пірняка. Як з'ясувалося з розповіді краєзнавця-скульптора, статуя № 1 знайдена ним у 2005 р. у с. Буша по вул. І. Богуна на відстані 30 м. з півночі на південь від давнього козацького кладовища. Стелу він вийняв із кам'яного муру-огорожі, куди її, очевидно, було недбало замуровано в радянські часи – період байдужості до історико-культурної спадщини України.

Конусовидна статуя із заокругленим навершям виготовлена із дністровського каменю-вапняку білого кольору з відбитками морської фауни, що протягом тривалого часу спричинило до вивітрювання і утворення смуги ерозійних раковин (рис. 1). Стела розбита на три нерівні шматки, які в сукупності утворюють кам'яний конусовидний монумент правильної геометричної форми. В первісному стані це була кам'яна брила завтовшки не менше 20 см, нижня частина якої не збережена.

Розміри знайденого фрагмента становлять: висота – 95 см, ширина нижньої частини – 68, в районі верхнього сколу – 46, товщина нижнього сколотого фрагмента – 20, верхньої заокругленої частини – 16 см. Не дивлячись на конусовидну форму, простежуються антропоморфні риси, які спостерігаються при косому спогляданні з тильної її частини. Голова, немовби посажена на плечі, шия – не виділена (рис. 2).

На думку авторів Бушанська стела № 1 за стилістичними ознаками знаходить свої аналогії із кам'яною статуєю з с. Нижчий Ольчедаїв сусіднього Могилів-Подільського району Вінницької області, яка репрезентує культурно-мистецької традиції кочової людності раннього залізного віку, зокрема, з кам'яним образотворчим мистецтвом скіфських племен VI–IV ст. до н. е. Зазначаємо, що в околицях с. Буша простежуються три кургани скіфських часів. Припускаємо думку, що стела могла бути намогильною плитою на одному із них.

Скульптуру № 2 знайдено між Муровано-Куриловецьким і Могилів-Подільським районами Вінницької області, яку в 2010 р. О. Пірняк перевіз в с. Буша.

Ідол являє собою прямокутний чотирихотранний кам'яний стовп з явно вираженими антропоморфними рисами (рис. 3). Розміри скульптури: висота – 80 см, ширина основи в плечах – 33, довжина голови – 26, ширина у верхній частині – 16, ширина обличчя по лінії носа – 20 см. Нижня частина ідола дещо скошена із шириною 28 см.

Вважаємо, що нижню частину скульптури відбито досить давно, про що свідчить стан структури каменю на зломі. Фронтальна частина голови має дещо випукле обличчя, на якому простежуються заглиблення очей, злегка скошений ніс, прориси рота і борода. Достатньо чітко простежується права рука із долонею на рівні грудей. Нижче руки видно випукле зображення кола із прокресленими навхрест лініями, можливо, солярного знаку. Лівої руки не зафіксовано, очевидно, внаслідок руйнації скульптури. Тильна частина скульптури простежується чітко. На тильній частині помітні сліди обробки каменю давнім майстром-каменетесом (рис. 5).

Антропоморф виготовлено з характерного для цієї місцевості дністровського вапняку. По всій його площині простежується значна кількість ерозійних раковин – наслідок вивітрювання. На думку О. Пірняка,

скульптора із багатолітнім досвідом, процес ерозії через певний час невідворотний, особливо у випадках штучної обробки каменю, на й що вказують досліджені нами скульптури.

Солярний знак на стелі, що позначає сонце і втілює світло є символом вічного оновлення природи. Подібний знак дослідники зафіксували на кам'яній конусовидній стелі ставчанського капища в Новоушицькому районі Хмельницької області (Винокур 2010, с. 124–125).

Отже, ми вважаємо, що ідол № 2 має в Подністрів'ї аналогії з язичницькими скульптурами, які виявлено у селах Ставчани, Калюс, Іванківці та Пижівка Новоушицького району. Таким чином, за матеріалом, з якого виготовлено знахідку, а також за технікою зображення на камені та семантикою цю скульптуру можна об'єднати в середньодністрівську групу, яка датується матеріалами черняхівської культури III–V ст. н. е.

А отже, вивчення бушанських кам'яних монументів відкрило нову сторінку в історії культових осередків регіону. Наведена інформація доповнила опис язичницьких скульптур лівобережжя Середньої Подністрянщини ще на два нових археологічних об'єкти – кам'яні антропоморфні скульптури. На цей час у досліджуваному регіоні їх зафіксовано, вивчено та введено в наукових обіг археології України в кількості 28 знахідок. Такий локальний вияв язичницьких артефактів регіону засвідчує про розвиток духовної культури та стійкість глибоких прадавніх традицій і культів населення праукраїнської Подністрянщини.

Література

- Брайчевский, М. Ю. 1955. Археологическая разведка в Новоушицком районе Хмельницкой области. *Археологичні пам'ятки УРСР*, V, с. 178.
- Брайчевский, М. Ю. 1953. Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре. *Краткие сообщения истории материальной культуры СССР*, 52, с. 43–53.
- Брайчевский, М. Ю., Довженок, В. И. 1967. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 139, с. 238–262.
- Винокур, І. С., Горішний, П. А. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський: Центр Поділезнавства.
- Винокур, І. С. Альошкін, О. М., Забашта, Р. В., Петров, М. Б., Петровський, В. М., Пірняк, О. М., Степанков, В. С. 1991. *Буша: історико-краєзнавчі нариси*. Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ.
- Винокур, І. С., Тимошук, Б. О. 1977. *Давні слов'яни на Дністрі*. Ужгород: Карпати.
- Винокур, І. С. 1972. *Історія та культура черняхівських племен*. Київ: Наукова думка.
- Винокур, І. С. 2000. *Черняхівська культура: витоки і доля*. Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіум.
- Войнович, В. М. 2005. *Українська міфологія*. Київ: Либідь.
- Гульдман, В. К. 1901. *Памятники старины в Подольи. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)*. Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл.
- Гуцал, В. А., Болтанюк, П. А. 2010. Ідол із села Пижівка. В: Завальнюк О. М. (ред.). *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Абетка, с. 161–164.
- Забашта, Р. В. 1987. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників. В: Баженов Л. В. (ред.). *VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: тези доп.* Кам'янець-Подільський, с. 38–40.
- Забашта, Р. В. 1995. Ідоли Ставчанського святилища (нові іконографічні факти й історичні паралелі). В: Бандрівський М. (ред.). *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*. Львів, с. 38–41.
- Забашта, Р. В., Білозор, В. П. 1996. Скіфська скульптура з району Середньої Надністрянщини. *Народознавчі зошити*, 1, с. 30–33.
- Захар'єв, В. А. 2003. Давньоруські язичницькі та християнські святини Соکیلця. В: *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, III, с. 75–77.
- Геренчук, К. І. 1980. *Природа Хмельницької області*. Львів: Вища школа.
- Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.
- Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.
- Русанова, І. П., Тимошук, Б. А. 1986. Збручское святилище. *Советская археология*, 4, с. 90–99.
- Русанова, І. П., Тимошук, Б. А. 2007. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Издательство «Ладога-100».
- Семенчук, С. О. 2011. До історії досліджень Пижівського антропоморфа. В: *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 4, с. 252–259.
- Семенчук, С. О. 2010. Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури населення лівобережної частини Середнього Подністрів'я в I тис. до н. е. – першої половини I тис. н. е. В: Завальнюк О. М. (ред.). *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Абетка, с. 46–50.

СЕКЦІЯ 1.

- Семенчук, С. О. 2018. *Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (XI ст. до н. е. – XIII ст. н. е.)*. Автореферат дисертації к. і. н. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
- Семенчук, С. О. 2018. *Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (XI ст. до н. е. – XIII ст. н. е.)*. Дисертація к. і. н. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
- Семенчук, С. О. 2009. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я. В: Квасецький А. (ред.). *Тези міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя»*. Чернівці: Зелена Буковина, с. 65–66.
- Сецинский, Е. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. В: *Труды XI археологического съезда*, с. 205–210.

Рис. 1. Конусовидна стела з с. Буша. Фото С. Семенчука

Рис. 2. Антропоморфні риси конусовидної стели з с. Буша. Фото С. Семенчука.

Рис. 3. Кам'яний антропоморф з с. Буша. Фото С. Семенчука

Рис. 4. Тільна частина Бушанського антропоморфа із слідами обробки майстра.

**БУДІВЕЛЬНА СПРАВА АНТИЧНИХ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(ПО МАТЕРІАЛАХ ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)**

Стаття присвячена розвитку будівельної справи античних міст Північного Причорномор'я за матеріалами експозиції Національного музею історії України. Показано, що розвиток грецького містобудування в Північному Причорномор'ї можна розділити на чотири основні етапи: виникнення міст, становлення їх, розквіт міського життя, поступовий занепад містобудування. В роботі досліджено розвиток будівельної справи, пов'язаний з формуванням міст, стабілізацією їх економіки, розвитком бази будівельного виробництва, зростанням рівня архітектурних конструкцій та технічних прийомів. Представлені речі викликають значний інтерес та мають велике наукове значення для дослідження більшості питань історії економіки та культури античних міст Північного Причорномор'я.

Ключові слова: будівництво, споруди, античні міста, декор, черепиця, орнамент, фасад, рельєф.

Міста, як економічні, адміністративно-політичні та культурні центри в Північному Причорномор'ї були засновані переселенцями з Греції наприкінці VII – першій половині VI ст. до н. е. При будівництві міст переселенці використовували численні досягнення містобудівництва Еллади. Розвиток грецького містобудування в Північному Причорномор'ї можна розділити на чотири основні етапи: виникнення міст (кінець VII – перша половина VI ст. до н. е.); становлення їх (VI ст. до н. е. – V ст. до н. е.); розквіт міського життя (V–II ст. до н. е.); поступовий занепад містобудування (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

Про розвиток будівництва на території Північного Причорномор'я свідчать матеріали представлені в експозиції Національного музею історії України. Більшість їх була знайдена на території України у 1935–1939 рр. експедицією Інституту археології Академії наук України під керівництвом Л. М. Славина під час розкопок Ольвії (сучасне с. Парутине Миколаївської обл.). Частина було знайдено в Херсонесі (сучасне м. Севастополь), Пантікапей (сучасне м. Керч), де у 1966–1968 рр. проводились розкопки експедицією музею образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна під керівництвом І. Д. Марченко. Представлені матеріали (17 од. збер.) можна поділити на групи: фрагменти черепиці, труби, карнизів, будівельного оздоблення.

Перший етап (кінець VII – перша половина VI ст. до н. е.) є часом виникнення поселень та формування більшості античних міст. Основними вимогами до місцевості при заснуванні міста було забезпечення його недоступності з максимальним використанням захисних засобів природного характеру, наявність джерел питної води, а також берегова смуга, що дозволяла створення зручних портів. Велику роль відіграло розміщення торгівельних шляхів, наявність придатної для сільського господарства території та сприятливих для мешканців кліматичних умов. Враховуючи ці фактори, міста, головним чином, склалися з двох частин: верхньої – найбільш ранньої, і нижньої – торгово-ремісної (Ольвія, Пантікапей, Німфей, Мірмекій). Відомі винятки, коли місто розташовувалося лише на одному рівні (Керкінітіда, Калос Лімен, Порфмій). На першому етапі (головним чином у VI ст. до н. е.) північнопричорноморські міста являли собою невеликі селища із землянковою та напівземлянковою житловою забудовою (так звані будинки колоністів). Будинок колоніста являв собою невелику заглиблену будівлю з очеретяною або саманною покрівлею, площею 5–16 м². Долівка будинків була глинобитною. Ступінь заглибленості різна – від кількох десятків сантиметрів до 1,5 – 2,2 м (о. Березань, Ольвія, Ніконій, Фанагорія, хора Пантікапею) (Крыжицкий 1982, с. 12). Наземні частини стін робились кам'яними, сирцево-кам'яними, сирцевими. Інколи вони були плетеними з гілок та обмазаними глиною, що типово для місцевих традицій. Одночасно з появою поселень починається формування вулиць, завширшки від 1,5 до 3 м (Березань, Пантікапей) (Тереножкін 1971, с. 291). Регулярності у плануванні не було, хоча елементи прямокутної системи планування могли частково застосовуватися, наприклад, на Березані. У другій половині VI ст. до н. е. у центрі поселень з'являються перші, типові для Греції, ансамблі культового та громадського призначення (храм Аполлона Дельфінія в Ольвії з священним гаєм та вівтарями і розташована поряд площа для торгівлі). Оборонні стіни міста в цей час не споруджували (винятком є Тірітака).

В цілому цей етап можна характеризувати як передісторію античних житлових будинків.

Другий етап (VI–V ст. до н. е.) пов'язаний з формуванням міст, стабілізацією їх економіки, розвитком бази будівельного виробництва. Другий етап характеризується максимально високим рівнем конструкцій та технічних прийомів. Якість виконання конструкцій досягає найвищого рівня за весь час існування античних міст. В кінці першого – на початку другого етапів землянкове будівництво замінюється повністю (Ольвія)

або частково наземним (Ніконій). В цей час відбувається поступовий перехід від будинку колоніста (а саме від землянок) до масового наземного багатокамерного сирцево-кам'яного житлобудівництва. Від першого етапу запозичується тільки ідея заглибленості – відбувається формування підвалів. Переносяться у Північне Причорномор'я об'ємно-планувальні типи грецьких житлових будинків та прийоми будівельної техніки (Кіммерік, Ольвія, Пантікапей, Березань). У VI–V ст. до н. е. основним видом споруд були наземні сирцеві будівлі, зведені на кам'яному цоколі. Будинки були невеликими за розмірами (за наявними даними 80–110 м²), їх подвір'я займали від 13 до 45% загальної площі забудови (Крыжицкий 1993, с. 24). Загалом будинки мали вже звичний для Греції вигляд. Центром будинку було внутрішнє подвір'я, оточене з двох боків критими приміщеннями. Покрівля була одно- чи двосхилою, інколи з саманним або очеретяним покриттям. Дахи громадських та культових споруд покривалась імпортною черепицею. Будинки мали вікна, які виходили, ймовірно, тільки на внутрішнє подвір'я. Будинки були в більшості одноповерховими, інколи мали другий поверх. Декор був досить скромним. В парадних приміщеннях на стінах, в більшості, використовувався вапняковий тиньк з поліхромним покриттям, в інших приміщеннях стіни найчастіше обмазувалися глиною та білилися.

Значного розвитку досягло будівництво фортифікаційних споруд. Міста оточувались фортечними мурами та вежами. Для захисту міста в Ольвії побудували міцні фортифікаційні споруди у вигляді земляних валів та цегляних стін. У V ст. до н. е. зводилися кам'яні оборонні стіни товщиною понад 1,2 метри, висотою 3 м (Кругликова 1984, с. 59). Вузлами оборони були прямокутні башти, що встановлювалися в найбільш важливих містах: поблизу міських ґрат та на кутах оборонних стін. Залишки цих стін, з правильно оброблених кам'яних квадрів з прямокутними баштами, ще і зараз зберігаються в Ольвії.

В цей час також зводилися й споруди адміністративного та громадського призначення. З другої половини V ст. до н. е. в містах з'являлась центральна площа – агора, яка слугувала місцем проведення народних зборів, культових церемоній, центром проведення оптової та роздрібної торгівлі. Поряд знаходилися міські та державні органи управління. Суспільно-адміністративні центри зазвичай розмішувались у верхній частині міста (Ольвія). В містах, в економіці яких провідне місце займала морська торгівля, агора закладалась поряд з портом (Фанагорія, Пантікапей, Мірмекій, Німфей). Інколи, як наприклад, в Ольвії було дві площі – одна, парадна, на території Верхнього міста, інша – з рибним ринком – у Нижньому місті. Для розміщення храмів та святилищ відводилися спеціальні ділянки – теменоси. Завершується формування мережі вулиць, будинки вже групуються у квартали. Впроваджуються елементи прямокутної системи планування (Березань, Фанагорія, Керкенітіда, Херсонес), створеної за принципами так званої гіпподамової системи. Починається відокремлення головних та другорядних вулиць. Головні артерії міста сягали ширини 6 м, як наприклад в Ольвії, а другорядні вулиці та провулки – 1,5–3,5 м. Вулиці брукувались кам'яними (Пантікапей, Фанагорія), череп'яними (Ольвія) та галечно-череп'яними вимостками (Ніконій) (Кошеленко 1984, с. 199).

Загалом цей етап можна розглядати як час народження та еволюції античного житлового будівництва в Північному Причорномор'ї.

Третій етап (V ст. до н. е. – II ст. до н. е.) характеризується найвищим розквітом як економіки, так і будівництва та архітектури античних міст Північного Причорномор'я. Від попереднього етапу він відрізняється значним зростанням масштабів будівництва, але одночасним спрощенням конструкцій кладок та падінням якості робіт у масовій забудові. Різко збільшується диференціація будинків за розмірами та багатством декору.

Будинки античних міст відповідали основним характеристикам грецького житла: один–два поверхи з підвалом, наявність внутрішнього подвір'я, південна орієнтація житлових кімнат. Двері були одно- двостулчасті, на підпорах або завісах з оформленням дерев'яної дверної коробки. Вікна невеликих розмірів, оформлювались дерев'яними наличниками. Більша частина будинків була типової грецької схеми, малої (100–200 м²) та великої (200–400 м²) площі (Крыжицкий 1994, с. 31). Фундаменти здебільшого кам'яні або шарові, у вигляді: конструкцій з буту й щебеню, інколи складались з прошарків глини та попелу (Ольвія, Керкінтіда, Херсонес) (Крыжицкий 1999, с. 318). Підлога будинків інколи викладалась з кольорової гальки на цем'янковому розчині (Ольвія, Херсонес) з орнаментальними геометричними або жанровими зображеннями, проте частіше зустрічаються глинобитні долівки. Стіни зазвичай зводилися з сирцевої цегли на кам'яних цоколях, іноді повністю з каменю. Стіни приміщень розписувалися у квітковому стилі та в техніці фрески або енкаустики.

У зв'язку з поширенням міського будівництва значно зростав попит на черепицю, масове виробництво якої почалося з середини V ст. до н. е. Її широко використовували одночасно з імпортною (в більшості, синопською). У Причорномор'ї виготовлялась черепиця, близька за своїми якостями до типів черепиці, поширених в античному світі. Дощату обшивку покрівлі для збереження тепла зазвичай накривали шаром глини з соломою. На неї укладали пласку черепицю. На думку дослідника Б. В. Фармаковського в давнину пласку черепицю називали соленами. Більшість археологів і зараз використовує цей термін. В експозиції представлений фрагмент солену з Пантікапею (Б1-233, довжина 345 мм, ширина 188 мм, висота бортика 75 мм, товщи-

на 65 мм) у вигляді великої пласкої прямокутної плити, з трохи увігнутою серединою, з невеликим бічним бортиком прямокутної форми по краю повздовжньої сторони. На внутрішній поверхні черепиці ще по вогкій глині були зроблені широкі вдавлені смуги, можливо для кращого з'єднання глини з соломною, поверх якої черепиця укладалась на покрівлю. В середній частині черепиця має врізне клеймо з написом «Вазилевс». Напис свідчить про ймовірність виготовлення цієї черепиці в гончарних майстернях, що належали царю. Черепиця зроблена з коричнево-червоної глини, характерної для Боспору. За формою її можна віднести до коринфського типу, поширеного в Північному Причорномор'ї у IV–I ст. до н. е. (рис. 1.1) (Античная, с. 158, № 148; Кръжицкий 1986, с. 417 рис. 152.4; Кошеленко 1984, с. 217 тб. LXXXVII.26; Кругликова 1984, с. 57 рис. 37.4).

Пласку черепицю клали паралельними рядами зверху покрівлі. Місця стиків між рядами черепиці, що прилягали одна до одної своїми повздовжніми сторонами, зверху перекривались каліптерами. Завдяки накладанню нижнього кінця одного каліптера на верхній кінець іншого утворювалось безперервне перекриття, яке було надійним захистом від атмосферних опадів.

В експозиції виставлений фрагмент каліптеру з Ольвії (Б5031, висота – 220 мм, довжина – 140 мм, висота конька – 155 мм) у вигляді циліндричного за формою, напівкруглого в розрізі жолоба. Зовнішня поверхня прикрашена чотирма гранями. Два верхні, широкі, трохи увігнуті скати переходять у вузькі, бокові, паралельно поставлені грані. Внутрішня поверхня вкрита повздовжніми жолобками. З одного боку на каліптері зберігся коньок – виступ у формі широкого сплющеного валика з конусоподібним відбитим верхом. Такі коньки використовувались в якості ручки для зручного підйому черепиці та, можливо, як декор покрівлі. Такі каліптери почали використовуватися в Ольвії у IV–III ст. до н. е. (рис. 1.2) (Кошеленко 1984, с. 277 тб. LXXXVII.16; Брашинский 1964, с. 292, рис. 6.2).

Використовувалось три основні системи черепичного покриття: коринфська, сицилійська та лаконська. Найбільш різноманітною, можливо тому й найпоширенішою, була черепиця коринфської системи. В ній використовувались кераміди, каліптери, карнизи та фронтальна черепиця. Антефікси фронтальної черепиці мали різноманітні рельєфні зображення. Для Ольвії IV–II ст. до н. е. типові коринфська та сицилійська системи. Значно менше використовували лаконську. Для Херсонеса характерна в більшості сицилійська, а для Боспору – коринфська та сицилійська системи.

Каліптери, що виходили на край покрівель, закривалися вертикальним щитком фронтальної черепиці – антефіксом. В експозиції представлені два фрагменти антефіксів з глини, знайдених в Ольвії. На одному з них (Б1-154, ширина 160 мм, висота 85 мм) збереглося рельєфне зображення правої частини округлого жіночого усміхненого обличчя з мигдалевидним оком та пухкими губами з вихиленим язиком. Обличчя обрамлене кучерями волосся. Це зображення голови Медузи Горгони, яка за повір'ям повинна була захищати від хвороб та злих сил. Такі архітектурні прикраси використовувались для оформлення покрівель житлових та суспільних будинків у IV–III ст. до н. е. майже по всій території Північного Причорномор'я (рис. 1.3) (Брашинский 1966, с. 47; Крыжицкий 1982, с. 51 рис. 24.1).

На другому фрагменті антефікса (Б3-2813, ширина 160 мм, висота 115 мм, товщина 90 мм) збереглося рельєфне зображення жіночого обличчя в невисокому шоломі з султаном на голові. Обличчя вузьке, овальне, тонке, брови прямі, очі великі, розташовані близько носа, губи пухкі. Скули прикрашені дрібним намистом, що спускається з шолому. Справа від обличчя листя лотосу (?). На звороті щитка зберігся уламок гранчастого каліптера. Такі щитки закріплювались на фасаді покрівлі по периметру споруд. Подібні архітектурні деталі використовувались для оформлення покрівель у IV–III ст. до н. е. майже по всій території Північного Причорномор'я (рис. 1.4) (Брашинский 1966, с. 47; Крыжицкий 1993, с. 51 рис. 24.2, 3).

Фрагмент фриза (сима) (Б11-229, довжина 170 мм, ширина 65 мм, товщина 82 мм) із залишками масивної пласкої черепиці, з великим потовщеним бортиком прямокутної форми, на лицьовому боці якого зберігся пояс рельєфного меандрового орнаменту, який перемежається з рельєфними прямокутниками. Така черепиця виготовлялась у IV ст. до н. е. в майстернях Корінфу, звідки вона була привезена в Північне Причорномор'я (рис. 2.1) (Брашинский 1966, с. 48 рис. 1.2; Крыжицкий 1982, с. 51 рис. 22.6). Фронтальна черепиця з антефіксами використовувалась тільки в найбільш заможних будинках при коринфській та лаконській системах покрівлі.

Будівництво споруд громадського, торгівельного, адміністративного та культового призначення велось на високому рівні. Розкопками відкриті залишки приміщення суду, можливо гімнасія (Ольвія), монетного двору (Херсонес), храмів (Ольвія, Пантікапей, Фанагорія, Кепи, Херсонес). Усі вони мали форми типові для подібних споруд в Греції. При будівництві храмів та громадських споруд перевагу надавали мармуру. Фундаменти були кам'яні або шарові (Ольвія).

Стіни храмів та інших споруд робились з вапняку, покладеного на глиняний розчин, інколи з додаванням товченого мармуру. Для більш тонкої обробки використовували гіпс. Для облицювання стін та підлоги використовували плитки з кольорового та білого мармуру. Стіни прикрашались розписами по вогкому

тиньку, використовуючи червону, білу, рожеву, чорну та жовту фарби. З часом палітра фарб стає більш різноманітною. В експозиції представлено три уламки тиньку з Пантікапею, які складаються з суміші вапна з піском та товченого мармуру. Їх поверхня пофарбована темно-червоним (Б11-324, довжина 98 мм, ширина 90 мм), бірюзовим (Б11-326, довжина 90 мм, ширина 70 мм), зеленим (Б11-328, ширина 65 мм, довжина 50 мм) кольорами. Таке фарбування було поширене на території Північного Причорномор'я у III–II ст. до н. е. Аналогічні розписні фрагменти були знайдені в Ольвії, Тірі, Херсонесі (рис. 2.2–4) (Крыжицкий 1986, с. 411; Тереножкін 1971, с. 234; Крижицький 1994, с. 294].

Іноді на вапняковий тиньк наносився фресковий живопис квіткового та геометричного характеру. Два фрагменти розписного тиньку з Пантікапею також складаються з суміші вапна з піском та товченого мармуру. На сірому фоні поверхні розписного тиньку (Б11-327, довжина 95 мм, ширина 90 мм) нанесено бурою та коричневою фарбою дрібні маленькі квітки. Такий розпис був поширений на території Північного Причорномор'я у III–II ст. до н. е. (рис. 2.5) (Крыжицкий 1986, с. 411; Тереножкін 1971, с. 294; Кругликова 1984, с. 57).

Другий фрагмент розписного тиньку (Б11-323, довжина 200 мм, висота 145 мм) з накладним рельєфним геометричним орнаментом у вигляді білих широких пласких смуг (можливо меандру). Таким тиньком з накладним орнаментом оздоблювали будинки громадського призначення в античних містах Північного Причорномор'я у III–II ст. до н. е. (рис. 2.6) (Крыжицкий 1986, с. 411, рис. 192.3; Кошеленко 1984, тб. ХСІІ.1).

Фасади храмів прикрашались карнизами. В експозиції представлені фрагменти шести рельєфних карнизів III–II ст. до н. е. Фрагмент накладного карнизу (Б5-1331, довжина 100 мм, ширина 125 мм, діаметр отвору 3 мм) з мармуру знайдений в Ольвії, він має вигляд квадрату з зображенням врізної волюти з накладним листям лотосу. На одному боці фрагменту маленький круглий отвір (можливо для кріплення). Аналогічні карнизи були знайдені в Херсонесі, Пантікапеї та датуються IV ст. до н. е. (рис. 3.1) (Кошеленко 1984, с. 237). Фрагмент вапнякового рельєфного карнизу (Б12-110, висота 140 мм, довжина 350 мм, ширина 115 мм) з Херсонесу посередині прикрашений рядом дентікул («сухариків»), окреслених врізними смугами з обох боків. З лицьового боку збереглися рештки рослинного орнаменту (листя лотосу з пальметками). Такі карнизи з врізним орнаментом використовувались для прикрашення громадських будинків античних міст Північного Причорномор'я у III–II ст. до н. е. (рис. 3.2) (Античная, с. 66, № 43; Кошеленко 1984, с. 283, тб. ХСІІ.3; Крыжицкий 1982, с. 128 рис. 87.6; Крижицький 1994, с. 12]. З Херсонесу походить вапняковий рельєфний карниз прямокутної форми (Б12-109, висота 110 мм, довжина 180 мм, товщина 160 мм) По фасаді розміщені три цілих та дві бічні половинки ов. Всі ови видовженої округло-яйцеподібної форми. Чаші ов та стрілки, що їх розділяють, мають чіткі гострі грані з округлими контурами під овами. Між рядом ов та рядом листя лотосу широка врізна смуга. Такі карнизи з врізним орнаментом використовувались для прикрашення громадських будинків античних міст Північного Причорномор'я у III–II ст. до н. е. (рис. 3.3) (Кошеленко 1984, тб. ХСІ.7; Тереножкін 1971, рис. 101; Крыжицкий 1982, с. 129, рис. 89.8; Леви 1988, с. 79 рис. 68.3). Ще один фрагмент з мармуру (Б2-2884, довжина 225 мм, ширина 150 мм, висота 50 мм) у вигляді частини вузької колони з широкими врізними борознами, на вигині прикрашених пальметкою з трьома листочками. Аналогічні карнизи знайдені в Ольвії, Херсонесі та датуються III–II ст. до н. е. (рис. 3.4) (Крыжицкий 1993, с. 124, рис. 84.5).

Поряд з рельєфними карнизами також використовувались і розписні. Фрагмент розписного карнизу (Б11-322, довжина 145 мм, ширина 80 мм) прямокутної форми, по центру якого червоною, білою та чорною фарбами нанесений рослинний орнамент у вигляді квіток лотосу, між якими коричневою фарбою нанесені ови. Все це увінчується рельєфним виступом прямокутної форми, підкресленим білою фарбою. Малюнок зроблено дуже ретельно, з великою майстерністю. Такий декоративний живопис був поширений на території Північного Причорномор'я (Пантікапей, Мірмекій) у III–II ст. до н. е. (рис. 3.5) (Штителъман 1977, рис. 124).

До деталей будівельного оздоблення можна віднести представлений в експозиції фрагмент капітелі мармурової декоративної колони (Б3-2849, висота – 75 мм, довжина – 140 мм, ширина – 115 мм, діаметр – 25 мм) знайдений в Ольвії. На капітелі збереглась одна волюта. Опукле вічко волюти звернуто в три оберти. У нижній площині частково зберігся рельєфний рослинний орнамент. На бічній поверхні великий круглий отвір. Аналогічні капітелі були поширені на території Північного Причорномор'я (Пантікапей) у IV ст. до н. е. (рис. 3.6) (Античная, с. 57, № 35).

У IV–III ст. до н. е. відбувається остаточне планування вулиць. Ширина центральних вулиць досягала 9–11 м (Ольвія), 6–8 м (Херсонес, Фанагорія, Горгіппія), ширина другорядних вулиць 3–4 м. Були й більш вузькі вулички та провулки шириною лише 1–1,5 м. Поверхні їх брукувались битою керамікою та дрібним камінням, а іноді покривались кам'яними плитами. Площа кварталів часто знаходились в межах від 0,5 до 1,5–2 тис. м². (Крыжицкий 1999, с. 66–72). В кожному кварталі було від двох до чотирьох, інколи більше житлових будинків, які здебільшого мали однотипне планування. В Ольвії в кінці IV – початку III ст. до н. е. були перебудови в межах окремих районів та кварталів при збереженні елементів прямокутності. Під брукувкою вулиць

проходили водогінні та водостокові канали, які склались з кам'яних плит. Водопостачання здійснювалось, головним чином, за рахунок громадських колодязів, розташованих на вулицях. Крім того, вода з джерел підводилась до громадських водорозбірних фонтанів шляхом налагодження спеціальних гідросистем або самотпливом, зазвичай по керамічних трубах або кам'яним каналам. Водогін складався з труб циліндричної форми, щільно покладених одна в одну та змащених вапняковим розчином, розміщених у кам'яному жолобі, який перекривався зверху плитами.

В експозиції представлений фрагмент труби (Б12-115, довжина 545 мм, діаметр 75 мм) циліндричної форми, трохи розширений в центральній частині, в перетині круглий. Зовнішня поверхня поперечно-жолобчаста, внутрішня – ребриста. З одного боку збереглась невисока, тоненька із закраїнами пласка втулка, яка відокремлена від основної частини труби незначним валиком, що слугувала упором для передньої частини наступної труби. Датується цей фрагмент III ст. до н. е. – II ст. н. е. З таких труб був споруджений водогін південної частини Нижнього міста Ольвії перших ст. н. е., по якому вода поступала в кожний будинок (рис. 3.7) (Кошеленко 1984, с. 204, тб. LXXXVII.36; Ветштейн 1975, с. 178, рис. 1.3; Крыжицкий 1993, с. 214, рис. 153.л; Кругликова 1984, с. 57, рис. 37.л; Леви 1988, с. 134, рис. 142].

Найвищого розквіту містобудування Північного Причорномор'я сягає у IV ст. до н. е. В цей час засновується ряд нових поселень та міст (Кітей, Горгіппія, Танаїс). Збільшуються розміри міст, площа яких сягає в Ольвії – 55 га, Херсонесі – 33 га, Пантікапей – 30 га, а кількість мешканців 12–20 тисяч чоловік. Значний розвиток у цей час отримало оборонне будівництво, яке активно велось в усіх містах, а приблизно з кінця IV ст. до н. е. – у Херсонесі та на Боспорі. З кінця III ст. до н. е. на Боспорі з'являються справжні фортеці. Оборонна система зазвичай робилася одинарною (Ольвія, Херсонес) або подвійною (Пантікапей, Тіра, Мірмекій, Німфей). Товщина стін коливалася в межах 3–6,5 м. (Кошеленко 1984, с. 401.

В історії будівельної справи третій етап, з одного боку, є часом найвищого розквіту будівництва в античних містах, але з іншого боку, ці великі обсяги будівництва сприяли зниженню середнього рівня якості будівельних робіт.

Четвертий етап (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.) характеризується поступовим зростанням військово-політичної, економічної та соціальної кризи в античних містах Північного Причорномор'я. Це, безумовно, не могло не позначитися на будівництві. В більшості робились недбалі перебудови, значні містобудівельні заходи не відбувались, зросло захисне будівництво. У перші століття нашої ери різко падає якість масового будівництва, зникають шарові фундаменти, відбувається спрощення конструкцій та скорочення кількості типів черепиці (зникла, зокрема, коринфська черепиця). В кам'яних кладках широко поширювалось вторинне використання каміння, серед якого часто зустрічаються фрагменти архітектурних деталей, надгробків, скульптур.

Відбудовуються та перебудовуються старі центри (Танаїс, Ольвія). Зводяться нові споруди культового та громадського призначення (зокрема, терми Херсонесу), фортечні споруди. Новою важливою особливістю в перші сторіччя нової ери стало будівництво цитаделей у старих містах (Херсонес, Ольвія, Тіра). Частина старих міст продовжує активно розвиватися (наприклад, Пантікапей, площа якого у перші століття сягає 100 га, зростає й територія Херсонеса). Інші поступово занепадають (Калос Лімен, Керкінітіда), зменшується територія Ольвії. На Боспорі в цей час виникають фортеці, зокрема, Ілурат. Від середини III ст. н. е. по 70-ті роки IV ст. н. е. будівництво поступово призупиняється. Значні навали готів та гунів призвели до занепаду та остаточного згасання будівництва на території Північного Причорномор'я. Продовжується воно лише в Херсонесі та нижньому місті Пантікапею, але вже під сильним візантійським впливом.

Таким чином, розглянуті нами матеріали дозволяють по-новому підійти до ролі будівництва та архітектури в житті античних міст Північного Причорномор'я. Представлені речі викликають значний інтерес та мають велике наукове значення для дослідження більшості питань історії економіки та культури античних міст Північного Причорномор'я.

Література

- Античная архитектура. Из собрания Керченского историко-культурного заповедника. Лапидарная коллекция.* Т. IV. Кн. 1. Киев.
- Крыжицкий, С. Д. (ред.). 1986. *Археология Украинской ССР. Скифосарматская и античная археология.* Т. 2. Киев: Наукова думка.
- Кошеленко, Г. А. (ред.). 1984. *Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья.* Москва: Наука.
- Тереножкін, О. І. 1971. *Археологія Української РСР.* Т. 2. Київ: Наукова думка.
- Брашинский, И. Б. 1966. *Новые архитектурные терракотовые украшения из Ольвии.* Москва: Наука.
- Брашинский, И. Б. 1964. *Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959–1960 гг. Ольвия. Теменос и агора.* Москва: Наука.

СЕКЦІЯ 1.

- Ветштейн, Р. И. *Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры. Ольвия*. Киев: Высшая школа.
- Крыжицкий, С. Д. 1982. *Жилье дома античных городов Северного Причерноморья (V в. до н. э. – IV в. н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д. 1994. *Архітектурні традиції міст та поселень Північного Причорномор'я античної епохи*. Київ: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скрыжинская, М. В., Анохин, В. В. 1999. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев: ІА НАНУ.
- Крыжицкий, С. Д. 1986. *Историко-географические исследования архитектурно-строительных комплексов Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д., Крапивина, В. В. 1993. Населення і оточуюче середовище в античних державах Північного Причорномор'я. *Археологія*, 3.
- Кругликова, И. Т. 1984. *Античная археология*. Москва: Высшая школа.
- Леви, Е. И. 1988. *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука.
- Штительман, Ф. М. 1977. *Античне мистецтво. Альбом*. Київ: Мистецтво.

Рис. 1.1. Фрагмент солону з Пантікапею

Рис.1.2. Фрагмент каліптеру з Ольвії

Рис.1.3. Фрагмент антефікса з Ольвії

Рис.1.4. Фрагмент антефікса з Ольвії

Рис. 1. Предмети будівельного оздоблення

Давня археологія України

Рис.2.1. Фрагмент фриза з Ольвії

Рис.2.2. Фрагмент тиньки з Пантікапею

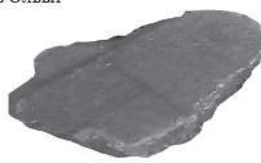

Рис.2.3. Фрагмент тиньки з Пантікапею

Рис.2.4. Фрагмент тиньки з Пантікапею

Рис.2.5. Фрагмент тиньки з Пантікапею

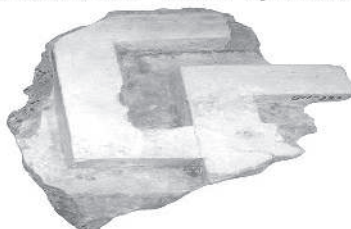

Рис. 2.6. Фрагмент тиньки з Пантікапею

Рис.2. Архітектурні прикраси

Рис.3.5. Фрагмент розписного карнису з Херсонесу

Рис.3.6. Фрагмент капітелі з Херсонесу

Рис.3.7. Фрагмент труби з Ольвії

Рис.3. Деталі архітектурного декору

СЕКЦІЯ 1.

Рис.3.1. Фрагмент карнизу з Ольвії

Рис.3.2. Фрагмент карнизу з Херсонесу

Рис.3.3. Фрагмент карнизу з Херсонесу

Рис.3.4. Фрагмент архітектурної деталі з Херсонесу

Рис. 3. Деталі архітектурного декору

Володимир Захар'єв,
старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток
Хмельницького обласного науково-методичного
центру культури і мистецтва,
член НСКУ та Співки археологів України

Сергій Шпаковський,
заступник директора з питань
охорони культурної спадщини
Хмельницького обласного науково-методичного
центру культури і мистецтва,
член НСКУ та ІСОМОС,
здобувач Центру пам'яткознавства НАН України

«ТРАЯНІВ ВАЛ» У МЕЖИРІЧЧІ СМОТРИЧА ТА ЗБРУЧА СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Публікація розповідає про результати експедиції відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області (на сьогодні відділу охорони пам'яток ХОИМЦКМ) в межиріччі рік Смотрич та Збруч на території Городоцького району Хмельницької області, де розташована пам'ятка археології національного значення Земляне укріплення «Траянів вал» (перша половина I тис. до н. е.). Подано найточніші обміри об'єкта і стан його збереження.

Ключові слова: Хмельницька область, Городоцький район, «Траянів вал», земляне укріплення, пам'яткоохоронна робота.

Пам'ятка археології національного значення «Земляне укріплення «Траянів вал», перша пол. I тис. до н. е.» (охоронний № 220003-Н), внесена до Державного Реєстру нерухомих пам'яток України згідно постанови Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. № 928. Фахівці датують укріплення першою пол. I тис. до н. е., пам'ятка розташована південно-західніше м. Городок, а саме між: смт Сатанів, с. Юринці, с. Зверхівці, с. Борщівка, с. Клинове, с. Крем'янські хутори, с. Кремінна, с. Лісоводи та с. Велика Яромірка Городоцького району Хмельницької області.

У давнину цей об'єкт, певно, перекривав доступ ворожих військ у межиріччя р. Збруч та Смотрич з півночі. Задля встановлення технічно точних розмірів та реального стану збереження цієї важливої для пізнання минулого України пам'ятки відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області спільно з фізичною особою-підприємцем Панчуком В., що є сертифікованим інженером-землевпорядником (квал. сертифікат № 000341 від 03.01.2013 р.), у вересні 2015 року провели комплекс пам'яткоохоронних робіт.

«Траянові вали» постійно були в полі зору місцевого населення. З ними пов'язані різні легенди та перекази. Їх наявність у цій частині Поділля зафіксували у своїх роботах на рубежі XX ст. першопрохідці краєзнавства Є. Сіцінський (Сецинский 1901, с. 313) та В. Гульдман (Гульдман 1901, с. 66–67), ряд археологів другої половини XX століття (Винокур, Гуменюк 1965, с. 27; Винокур, Гуцал, Пеняк, Тимошук, Якубовський 1984, с. 30–32; Михальчишин 2005, с. 50).

Найвагоміше у радянські часи (1988–1990 рр.) досліджувала «Траянів вал» між Збручем та Смотричем експедиція Інституту археології України на чолі з М. Кучерою. Результати тогочасних обстежень, обмірів та часткових розкопок об'єкту були викладені в статті в щорічнику «Археологія» (Кучера 1992, с. 43–55). Відтоді минуло три десятиліття, відчутно змінилися технології фіксування тощо. Тому цілком резонним є широкое оприлюднення результатів нового обстеження стану цієї пам'ятки.

Зокрема, пам'яткоохоронною експедицією (В. Захар'єв, С. Шпаковський, І. Олійник, В. Панчук) у 2015 році встановлено, що загальна довжина становить 19290 м. При цьому вал та рів (або вал) чітко простежуються лише у восьми відрізках загальною довжиною 10231 м. Тобто, залишилося менше загальної довжини об'єкта, що задовільно збереглися в лісах, гірше – під лісосмугами і фрагментарно – на полях. Загальна площа території об'єкта (безпосередньо вал та рів) складає 20,6779 га. Ще 161,3262 га відведено під охоронну зону навколо об'єкта археології (Відділ охорони 2015, с. 6).

Територія об'єкта включає власне оборонний вал і залишки ровів, що простежуються на поверхні, а зона охорони об'єкта – прилегла до об'єкта територію з археологічно визначеним і ймовірним поширенням давнього культурного шару та зі збереженим історичним ландшафтом. Межа території об'єкта проходить по периметру збереженої зовнішньої оборонної лінії. Межа охоронної зони об'єкта проходить на відстані 50 м навколо території об'єкта по усій довжині укріплення (Відділ охорони 2015, с. 5–6).

Пам'яткоохоронцями було визначено режими використання пам'ятки археології:

1. На території пам'ятки археології можуть виконуватись лише роботи, пов'язані зі збереженням, дослідженням та музеєфікацією об'єктів археологічної спадщини. На території пам'ятки археології забороняється здійснення будь-яких земельних або будівельних робіт (у тому числі заліснення дерев), що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією. Територія пам'ятки археології може використовуватися для сінокосіння та як пасовище.

2. У зоні охорони пам'ятки археології забороняється будівництво та інші земельні роботи без попереднього проведення охоронних археологічних досліджень та погодження з органом охорони культурної спадщини. У зоні охорони пам'ятки археології в межах прилеглих орних земель, городів може проводитися оранка на глибину не більше 0,25 м.

3. Будь-які ландшафтні перетворення в зоні охорони пам'ятки археології (у т. ч. розширення та прокладання доріг) та на території пам'ятки археології повинні узгоджуватися з органом охорони культурної спадщини (Відділ охорони 2015, с. 6).

Цікаво, що «Траянів вал» розпочинався не безпосередньо на березі р. Збруч. На нашу думку, спочатку давні архітектори скористалися іншою природньою перешкодою на шляху нападників на їхню територію – долиною безіменного струмка-притоки Збруча (північніше теперішнього с. Юрівці), а далі на 380 метрово-му відрізку впоперек вододілу – від витоків струмка з болота на північному схилі вододілу неподалік теперішнього роздоріжжя дороги Кремінна-Сатанів-Веселець – до початку струмка Сорока, що тече на південь і розпочинається неподалік очисних споруд цукрового заводу, очевидно, в силу певних обставин, були якісь простіші конструкції, ніж вал і рів. Або ж цей відрізок не було побудовано.

Від точки фіксації залишків «Траянового валу» його сліди візуально, а також на космічних знімках Гугл, простежуються майже 1600 м на лівому березі струмка Сорока: навскосець на полі до західної околиці с. Зверхівці. На садибах села об'єкт повністю знищений місцевими жителями. Знову його залишки проявляються лише за східною околицею у вигляді несуттєвого заглиблення на полі та слідів глини, що винесена

СЕКЦІЯ 1.

будівниками з рову на поверхню – вздовж автомобільної дороги Городок–Сатанів. Ще один відрізок пролягає від цієї дороги до північно-західного узлісся. Далі стан об'єкта дозволяє проводити обміри.

Ділянка № 1 пролягає від північно-західного узлісся лісу на схилі глибокої долини струмка. Довжина її 486 м, ширина об'єкту тут становить 20 м, а висота 1,5–2 м. Можливо, що вал і рів тут були первинно менш потужними, ніж на рівнині, бо вони пролягають на досить крутому схилі.

Ділянка № 2 розпочинається в лісі, веде у південно-східному напрямку. Довжина її 1247 м. У лісі і вал, і рів пролягають по рівнині. Тому гарно «читаються», мають ширину – 26 м і висоту 2,5–3,5 м. Закінчується ділянка на узліссі лісу, що розташований південніше с. Борщівка. Між цим та наступним лісом – об'єкт знівельований оранкою. Слід відмітити, що ділянка № 2 разом з ділянкою № 9 – найкраще збережені відрізки об'єкта.

Ділянка № 3 довжиною 310 м пролягає в лісі південно-західніше с. Крем'янські хутори, на північному схилі видолинку. Ширину валу з ровом там становить 22 м, висота до 2,5 м.

Ділянка № 4 розпочинається південніше і південно-східніше с. Крем'янські хутори. Довжина об'єкта складає 3370 м. В основаному, його висота не перевищує 1,5 м. Складається враження, що вершина валу на цій ділянці була спеціально розрівняна, бо на першому відрізку у 470 м, що пролягає лісом, висота сягає 2,5 м. Далі вал веде у тому ж південно-східному напрямку, повторюючи лінію вододілу: спочатку – узліссям, наприкінці – лісосмугою. Ця ділянка валу закінчується за 275 м від автомобільної дороги Лісоводи–Кремінна на пагорбі між двома видолинками. Швидше всього, тут вони розорані, адже цей відрізок був розташований на схилах видолинків, що збігаються дещо північніше траси об'єкта.

Довжина ділянки № 5 – від автомобільної дороги Лісоводи–Кремінна до струмка становить 1350 м. Зауважимо, що вал розпочинається за 230 м східніше дороги на краю крутого пагорба (вапнякової Товтри), який із заходу омиває струмок, що тече на північ – в бік с. Кремінна. У першій третині вал засаджений акаціями. Друга третина пролягає відкритим полем і сильно розорана, тому вал має висоту до 0,5 м. Його ширина сягає 30–35 м. Третій об'єкт засаджений лісосмугою і має стандартні для таких відрізків параметри.

Ділянка № 6 – від струмка до автомобільної дороги Лісоводи–Городок має довжину 678 м, ширину – близько 20 м, висоту ескарпу 1,5–2 м.

Ділянка № 7 – від автомобільної дороги Лісоводи–Городок до автомобільної дороги Городок–Гусятин. Має довжину 2168 м. На першому етапі вал з ровом пролягають лісосмугою. На другому – узліссям, на наступному – у лісі.

У лісосмузі вал слабо помітний. До повоєнного висадження дерев його було сильно знівельовано оранкою (на карті 1930 р. лісосмуга відсутня). Те, що об'єкт пролягав на межі польових земель двох сусідніх сіл (згодом колгоспів), не дало можливості потужною технікою знищити залишки об'єкту, як це сталося далі – на рівнинних місцях, де вал і рів простежуються в рамках одного господарства. Під лісосмугою його ширина складала 15–20 м, при цьому рів повністю знівельований оранкою, а з північного боку об'єкт став схожим на ескарповану терасу висотою 1,5–2,5 м.

На узліссі ширина стабілізується у рамках 20–22 м. Висота тут місцями досягає 4 м, адже вал протягає на вододілі з крутим схилом у північно-східний бік.

В лісі ширина об'єкта складає 35–40 м. Висота тут не сягає за 2 м. Очевидно тому, що вал з ровом пролягають на відносно крутому лівому схилі долини р. Біла Криниця, де довгий час не було лісу і вода змивала ґрунт.

Ділянка № 8 пролягає між гілкою залізниці та автомобільною дорогою Городок–Гусятин. Довжина цього відрізка 60 м, ширина валу 20 м, висота 1,5 м.

Ділянка № 9 – найпівденно-східніша, розпочинається, де вал та рів перетинає залізниця. Її довжина 530 м. Ширина – валу та рову біля 25 м, висота валу з глибиною рову, що простежується по усій довжині об'єкта з півночі – 3,5 м. Закінчується вал на території ботанічного заповідника – залісненому правому схилі долини р. Біла Криниця, що прямує від с. Лісоводи у бік р. Смотрич.

Зауважимо, під час дослідження залишків «Траянового» валу експедицією під керівництва М. Кучери проведено переріз об'єкта в його південно-східній частині, а саме: за 20 м від кінця валу та рову на території ботанічного заказника. Тоді було встановлено, що «спочатку на давній поверхні на трасі валу викопували траншею глибиною 1,6 м, шириною зверху 70, внизу 35 см. Потім у траншею ставили дубові стовпи і засипали їх ґрунтом. З обох боків стіни частоколу споруджували два валоподібні насипи, що утворювали ядро майбутнього валу. Вони складаються в основному з нетовстих шарів і прошарків темно-сірої, темно-жовтої і світло-жовтої глини. Потім у сідловині між згаданими насипами по лінії частоколу нарощувався третій насип, що утворював вершину валу, цей насип спирався по краях на два попередні насипи, а посередині його стримувала від розповзання стіна з частоколу. Утворений таким чином вал займав по ширині внизу не менше 11 м, насип валу зберігся на бортах розрізу на висоту 2–2,2 м» (Кучера 1992, с. 48–49). Автор розкопок

запримітив також, що стіна знаходилася не під вершиною валу, а ближче до внутрішнього краю, і що майже на рівні давньої поверхні траплялося вугілля від вогнищ, які розводили будівельники.

За період, що минув від досліджень «Траянових» валів М. Кучерою, ніхто не висунув нову ідею щодо їх приналежності і датування, оскільки відтоді фахівцями не проведено жодних земляних робіт. Отож, залишається дієвою версія, що це пам'ятка родового об'єднання, яке мешкало на північно-східній периферії фракійського гальштату – так звана голіградська група.

«Траянів» вал служив захистом території межиріччя Смотрича–Збруча від скіфів. Хоча, слід визнати, що такий висновок більш теоретичний, ніж практичний, бо речових доказів тому практично немає.

Отож, «Траянів» вал потребує уваги до себе та певних коштів на стаціонарне дослідження конкретного об'єкта подільської та давньоукраїнської давнини.

Останнім часом у суспільно-політичній полеміці дуже активно порушуються питання зняття мораторію з продажу земель сільськогосподарського використання. Відтак, визначення меж території згаданої пам'ятки археології дозволить уникнути порушень пам'яткоохоронного законодавства в умовах дії ринку сільськогосподарської землі. Розроблений співробітниками відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області (за результатами пам'яткоохоронної експедиції 2015 року у Городоцький район) та затверджений органом охорони культурної спадщини – Управлінням культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації Проект меж території, зон охорони та режимів їх використання пам'ятки археології національного значення «Земляне укріплення «Траянів вал» (перша половина I тис. до н. е.), з технічною документацією із землеустрою щодо встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) (без виділення в окреме землеволодіння), що розташована на території Городоцького району Хмельницької області», переданий органам виконавчої влади та місцевого самоврядування (управлінню Держгеокадастру у Хмельницькій області, відділу культури Городоцької райдержадміністрації, Городоцькій об'єднаній територіальній громаді). Таким чином, проведені пам'яткоохоронні заходи дозволять краще охороняти та зберегти пам'ятку археології національного значення.

Література

- Винокур, І. С., Гуменюк, С. К. 1965. *Археологічні пам'ятки Хмельниччини. Конспекти лекцій на допомогу студентам*. Кам'янець-Подільський.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, Б. С., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ.
- Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, ФОП «Панчук В. В.». *Проект меж території, зон охорони та режимів їх використання пам'ятки археології національного значення «Земляне укріплення «Траянів вал» (перша половина I тис. до н.е.), з технічною документацією із землеустрою щодо встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) (без виділення в окреме землеволодіння), що розташована на території Городоцького району Хмельницької області*. 2015. Архів Відділу охорони пам'яток ХОНМЦКМ.
- Гульдман, В. К. 1901. *Памятники старины в Подольи (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)*. Каменец-Подольск.
- Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник*. Чернівці: РВК «Деснянська правда».
- Кучера, М. П. 1992. «Траянові вали» Середнього Подністров'я. *Археологія*, 4, с. 43–55.
- Михальчишин, І. Р. 2005. *Звіт про проведення науково-дослідних робіт по інвентаризації пам'яток археології, історії та монументального мистецтва національного значення Хмельницької області у 2005 році*. Архів НДІПОД.
- Сецинский, Е. И. 1901. *Археологическая карта Подольской губернии*. Москва.

СЕКЦІЯ 1.

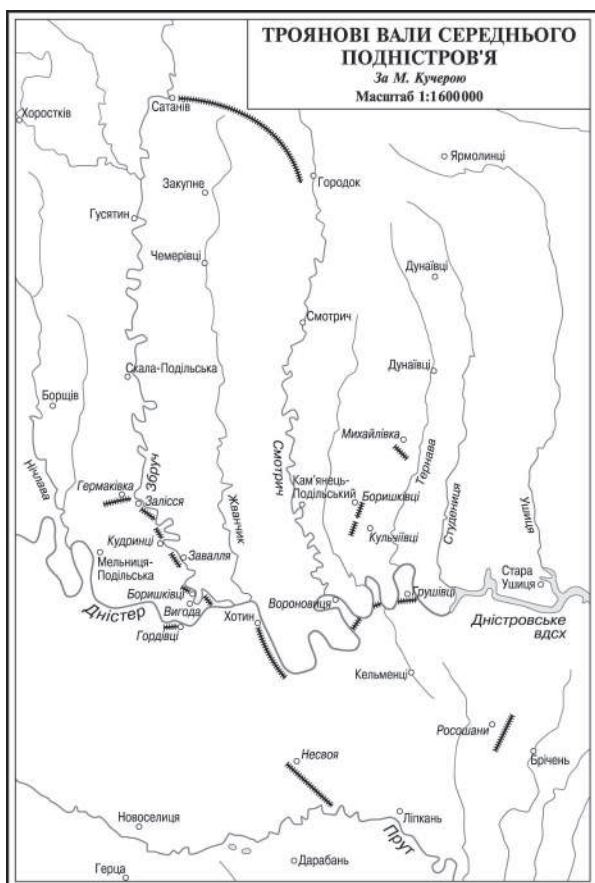

Рис. 1. Схемплан розташування «Траянових» валів у Середньому Подністров'ї (за М. Кучерою).

Рис. 2. «Траянів» вал на карті в Гугл (за В. А. Захар'євим, С. М. Шпаковським).

Рис. 3. Сучасний стан «Траянового» валу в лісі. Фото Д. Полюховича.

Рис. 4. Сучасний стан «Траянового» валу під лісосмугою. Фото В. Захар'єва.

Рис. 5. Сучасний стан «Траянового» валу на полі. Фото В. Захар'єва.

Дорожок. Траса проходження Траянового валу.
Вид з пд.

Рис. 6. «Траянів» вал на узліссі. Фото І. Михальчишина.

лісоводи. Траса проходження Траянового валу.
Вид з пд. сх.

Рис. 7. «Траянів» вал при переході з лісосмуги у поле. Фото І. Михальчишина.

СЕКЦІЯ 1.

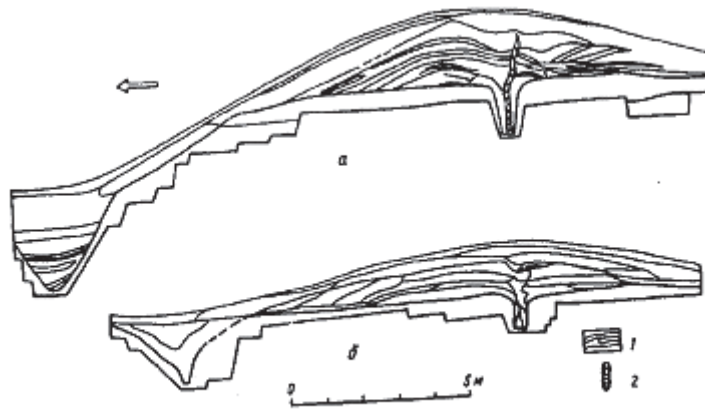

Рис. 7. Розрізи валів:
 а — біля с. Велика Яромирка; б — біля с. Россошани;
 1 — нашарування насипу; 2 — літнє дерево.

Рис. 8. Переріз валу біля с. В. Яромирка та с. Россошани (за М. Кучерою)
 та уявна реконструкція «Траянового» валу. Худ. С. Гуменюк.

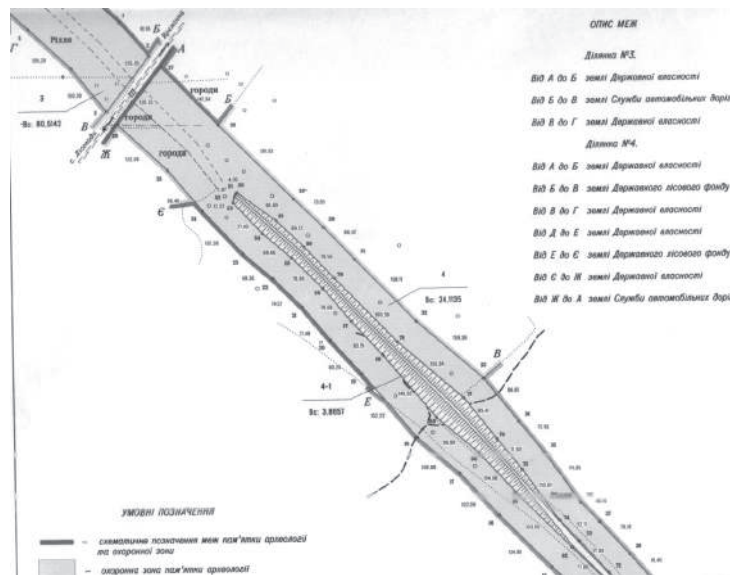

Рис. 9. Схемплан 5-го відрізка збереженого «Траянового» валу.

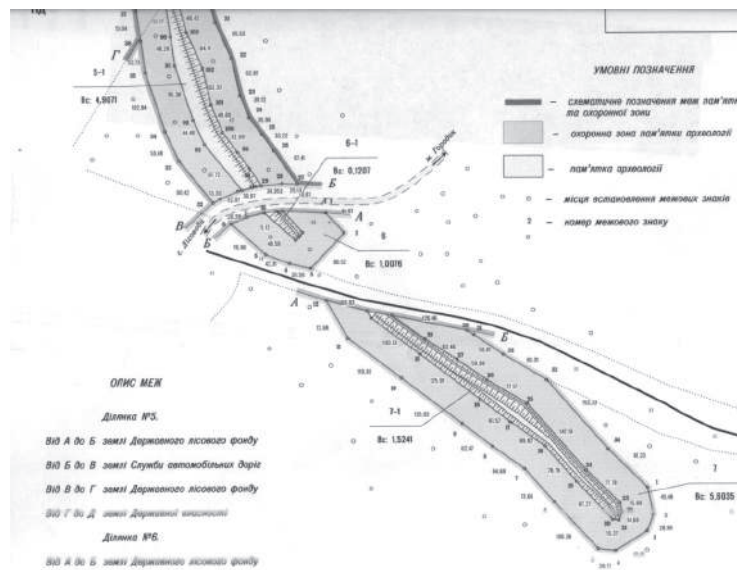

Рис. 10. Схемплан ділянок № 9, 8 та 7 (південний відрізок) збереженого «Траянового» валу.

Наталія Стрельбіцька,
старший викладач Хмельницький кооперативний
торгівельно-економічний інститут,
історик, краєзнавець, член НСКУ

Дмитро Нуров,
історик, археолог

НОВОВІЯВЛЕНИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ОБ'ЄКТ В РАЙОНІ СЕЛА БІЛА НА ЧЕМЕРОВЕЧЧИНІ

У статті проаналізовано археологічні знахідки на нововиявленому об'єкті в районі села Біла на території Чемеровецького району Хмельницької області.

Ключові слова: багатошарове поселення, черняхівська культура, трипільська культура, період раннього заліза, кераміка.

На сучасному етапі, коли держава фактично залишила археологічну спадщину напризволяще і відбувається процес масової руйнації пам'яток, постає гостра потреба фіксації і опису ще існуючих об'єктів. Прикладом такої ситуації, може бути приведена нижче ділянка, яка активно руйнується веденням сільського господарства.

З метою фіксації і опису в історичній науці нами було обстежено ділянку в урочищі «Стара Біла» (на схід від с. Біла Чемеровецького району Хмельницької області). Ділянка виявилась багатошаровим поселенням, представленою матеріалами декількох культур. Насамперед, потужними є виходи черняхівської культури, представленою сірою та сіролощеною керамікою. Інколи трапляються фрагменти світлочервоного кольору (Винокур 2000, с. 33) Серед уламків трапляються фрагменти посуду, з орнаментом на вінцях у вигляді ромбів в основному. З таким орнаментом знайдено фрагмент вінця на городищі Карачківці І Чемеровецького району археологом і краєзнавцем І. Р. Михальчишиним (Михальчишин, Шпаковський 2016, с. 10) Також трапляються фрагментами трипільської культури.

Досить потужно також представлено пізніє середньовіччя (за літописними згадками село спалено татарськими загонами на початку XVII ст. (1613 р.) і припинило своє існування). Вціліле населення переселилося західніше (орієнтовна відстань – 3 км), де заснувало нове поселення «Біла» або «Нова Біла».

Рельєф ділянки – змінний, із загальним схилом на схід. В центрі ділянки бере початок і тече на схід потужний струмок. Глибина культурного шару – від 0 до 0,7 м, що зумовлено активним веденням сільського господарства з використанням важкої техніки. Орієнтовна площа 2,5–3 га.

В межах ділянки найбільше представлено (за площею) поселення періоду черняхівської культури. Поселення розташовувалося впритул до джерела води на схилах по обидві сторони. Залишки керамічного посуду трапляються в доволі великій кількості, але іноді мають сильне пошкодження спричинене орними роботами та іншими видами господарської діяльності.

На відміну від черняхівського поселення, ділянка з матеріалом пізнього середньовіччя, з яким ми і співставляємо селище «Стара Біла», знаходиться на рівному плато, з невеликим кутом схилу в сторону схід–південь. Фактично в центрі «поселення» стоїть пам'ятний кам'яний хрест. Матеріал має характерні ознаки обпалу, що підтверджує історію про спалення селища.

На східній стороні (північна сторона урочища) присутні залишки керамічних уламків і глиняної обмазки характерних для трипільської культури. Матеріал дуже сильно пошкоджений і рознесений на великій площі, що унеможлиблює навіть умовної фіксації даного поселення в межах.

В селі присутній музей, де є археологічний матеріал, що був принесений місцевими жителями під час орних робіт у районі «Стара Біла». Слід зазначити, що крім вищезазначених культур тут присутній керамічний матеріал характерний для періоду раннього заліза (Винокур, Телегін 2004, с. 148). Але його районування характерно набагато східніше, в межах сучасного села Карачківці. Саме в його околицях дійсно присутній матеріал даного періоду, а в самому селі (на дорогах та присадибних ділянках) у величезній кількості присутній матеріал пізнього середньовіччя. Тому віднести культуру характерну для періоду раннього заліза до селища «Стара Біла» ми не можемо.

Отже, на території та в околицях села Біла розташоване багатошарове поселення, де знайдено певну кількість цінного археологічного матеріалу. Водночас варто зауважити, що на даній території не проводилося не лише археологічних розкопок, але навіть шурфування. Дослідження в районі села Біла на Чемеровецьчині могли б дати для археологічної науки цінний матеріал.

СЕКЦІЯ 1.

Таким чином, ми можемо ідентифікувати урочище «Стара Біла», як багаточислове поселення з матеріалами черняхівської культури, фрагментами трипільської культури та пізнього середньовіччя і внесення його до реєстру пам'яток археології.

Література

- Винокур, І. С., Телегін, Д. Я. 2004. *Археологія України*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.
Винокур, І. С. 2000. *Черняхівська культура: витоки і доля*. Кам'янець–Подільський: Абетка; Оіюм.
Михальчишин, І. Р., Шпаковський, С. М. 2016. *Археологічна карта межиріччя верхів'їв Південного Бугу, Случі, Збруча*. Хмельницький: ФОП Мельник А. А.
Русанова, І. П., Тимошук, Б. А. 2007. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Ладога-100.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

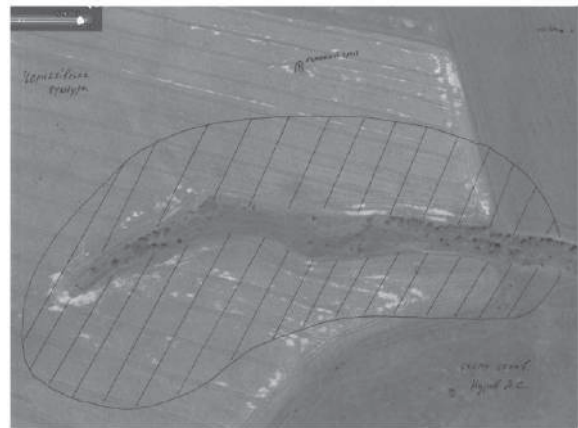

Рис. 7

Рис. 8

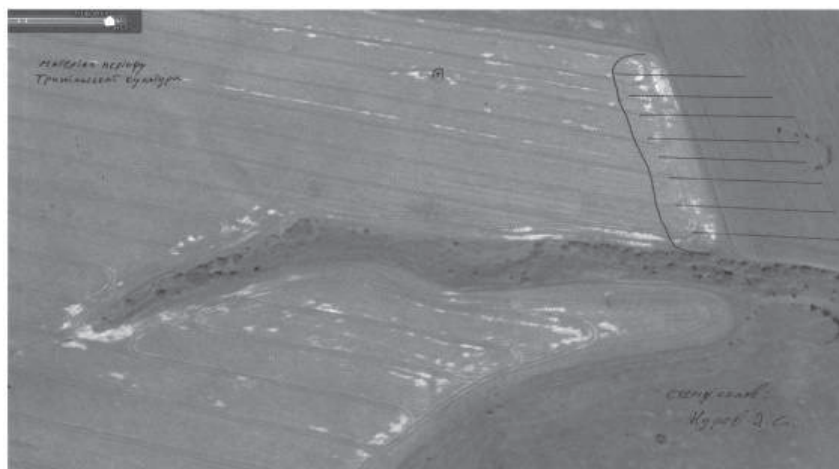

Рис. 9

СЕКЦІЯ 2.

Середньовічна археологія України

Олександр Прядко,
завідувач науково-дослідного сектора
НІЕЗ «Переяслав»

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ГОРОДИЩА КНЯГИНІН

Стаття присвячена результатам досліджень та локалізації городища Княгинін, яке знаходиться на території с. Городище Бориспільського району, Київської області. Розглянуто історію досліджень та охарактеризовано археологічні знахідки з пам'ятки. Здійснено припущення про можливу локалізацію літописного Княжатина.

Ключові слова: Княгинін, городище, локалізація, поселення, кераміка, топографія, знахідки.

Найважливішою ознакою городищ є наявність укріплень: ця особливість часто власне й дозволяє зафіксувати пам'ятки цього типу. Але рови і вали часто бувають зруйновані оранкою, житловою, господарчою чи промисловою забудовою. Така доля спіткала значну частину городищ, що зафіксовані на різноманітних картографічних та писемних джерелах. Але польовий досвід показує, що сліди укріплень, як правило, чітко визначаються на аерофотознімках. А в останні роки неоціненну допомогу може надати й вивчення матеріалів космічних зйомок.

Вивчення та пошук городищ нерозривно пов'язані з проведенням польових археологічних розвідок. Одним із перспективних мікрорегіонів майбутніх розвідок була територія поблизу с. Городище Бориспільського району Київської області (рис. 1–2). Адже навіть сама назва населеного пункту вказує на наявність фортифікаційних укріплень.

Ця публікація присвячена результатам досліджень та локалізації городища Княгинін.

Історія досліджень. Вперше на урочище Городище в Рогозівському районі у 1927 р. звернув увагу К. Коршак. Дослідником виявлено лише фрагменти ліпного посуду, які він датував енеолітичним часом (Коршак 1930, с. 60). У 1971 р. це ж урочище обстежив М. П. Кучера, якому вдалось зафіксувати в південно-східній околиці села два гідроніми «Велике городище» та «Мале городище». Назви розповсюджувались на степові озера чи «блюдця». Їх розміри: 150 та 75 м. М. П. Кучера в польовому щоденнику зазначив: «Безперечно, що в цьому районі колись було городище, але воно давно зруйновано і народ зберіг лише назву, перенісши її на западини з водою. Заболочена долина, біля якої могло знаходитись городище, тягнеться на кілька кілометрів. Встановити місцезнаходження колишнього городища, очевидно, неможливо. Підвищені місця забудовані селом Городищем та фермою колгоспу з с. Рогозів. Очевидно тут було болотне городище, як і в Люберцях, і в Васелинівці» (Кучера 1971, с. 1–19). В. К. Козюба залишки городища Княгинін локалізував за результатами дешифровки космознімків та аналізу картографічних джерел поруч із с. Городище на південь від Борисполя (Козюба 2018, с. 36).

Історія. На початку ХХ ст. А. В. Стороженко опублікував акти, які стосуються місцевого землеволодіння, серед яких згадується і городище Княгинін. Вперше згадується 1522 р. при розділі земель між братами родини Лозок. «Старе городище над болотом Каранью за Дніпром і другіе городища там же, в тей же земли Жеребятенской, Глебовское, Бусурменское, Рогози і Княгинін (Книгунин), поля з городищем яке в ловах Ярославське, в пуші недалеко Вишенек, і це все Жеребятинем, з озерами, з селищами» (Стороженко 1900, с. 84). Вдруге згадується на початку ХVІІ ст.: «В том-же 1618 г. люди Іозефіана Халецкого из Ржищева призвели «наезд» на Сошниковское имение Лаврина Лозки и учинили там разные грабежи. Тогда-же Бориспольские подданіе воеводы Киевского и гетьмана польского Станислова Жолкевского «наехали» на Жеребятинское имение Магдалины Лозкиной и заграбели ея хлеб в городищах Рогозы и Княгининь» (Стороженко 1900, с. 89). Третій раз городище згадується 1624 р.: «реквировлиие мы оногo, если же добро местечка Воронкова, села Старого Жеребятина, Старого городища, села Рогозова, села Процева, городисч Бесурменского, Ярославского, Кнегинина, Калаурова» (Стороженко 1900, с. 91).

Городище Княгинін. Залишки укріплень знаходились у південно-східній частині с. Городище Бориспільського району Київської області, поряд з степовим озером (блюдцем) ур. Велике Городище (рис. 4, 1). На

даний час візуально укріплення не простежуються, помітно лише невелике пониження від рову? у північній частині укріплення.

За результатами дешифровки супутникових та аерофотознімків, можливо локалізувати укріплення за 32 м на північ від степового озера ур. Велике Городище. Із заходу та південного заходу поряд з городищем побудовані цегляні будинки с. Городище. Укріплення розташовуються на сезонних городах, які в більшій частині приватизовані під будівництво. Городище мало круглу форму діаметром 85 м (рис. 3, 1–5). Не виключено що навколо дитинця знаходився укріплений посад, характерний для городищ цього мікрорегіону. Таку систему оборони мали городища давньоруського часу поблизу сс. Любарці, Гологурів та «Бусурменське» біля с. Затишне (рис. 5, 1–6). Дешифровка супутникових знімків вказує на присутність навколо дитинця укріпленого посаду у вигляді рову з валом. Розміри Любарського городища – 86–87 м, укріпленого посаду – 187×140 м (рис. 5, 1–2). Розміри Гологурівського городища – 65×68 м, укріпленого посаду – 172×175 м (рис. 5, 3–4). Розміри «Бусурменського» городища – 73×75 м, наявність укріпленого посаду встановити на даний час не можливо за відсутності відповідної якості знімків. Хоча поширення підйомного матеріалу у вигляді фрагментів кружального посуду XII – першої половини XIII ст. навколо «Бусурменського» городища фіксується в межах 310×280 м (рис. 5, 5–6). Ймовірно ці розміри можуть бути приблизними межами посаду.

Круглу форму городища Княгинін підтверджує і карта 1640-х рр., яка створена для фіксації кордонів володінь місцевих маєтків. На ній зображено повторно заселені городища: Бориспіль (Bariszpol), Переяслав (Pereaslav), Вороньків (Woronkow), Баришівка (Baryszowka), Краснопіль (Krasnopole), (сучасне с. Старе), а також два «пустих» укріплення: Княгинін (Kneginin) та Скопці (Skorce), (сучасне с. Васелинівка) (Люта 1998, с. 87–93; Люта 2007, с. 97–104).

Знахідки. Підйомні матеріали досить численні, вони представляють два хронологічні рівні пам'ятки: ранньослов'янського та давньоруського часу (рис. 6–8).

До першої групи знахідок належать фрагменти ліпного посуду, які за профілями вінчиків, складом домішок, випалом, кольором та структурою глиняного тіста можливо пов'язати з київською культурою, яка датується III–IV ст. н. е. (Абашина, Козак, Синиця, Терпиловський 2012, с. 126). На поверхні зібрано: 44 фрагменти стінок, 5 вінчиків від ліпних посудин. Поверхня кераміки зовнішньої сторони світло-помаранчевого, теракотового, світло-жовтого, а внутрішня переважно темного або коричневого кольору.

До другої групи знахідок належать сколи пірофіліту, кістяний астрагал, сколи кременю, фрагменти кружальної кераміки, які за характерними ознаками і профілями вінчиків датуються кінцем X – першою половиною XIII ст. Найбільша кількість знахідок представлена фрагментам вінчиків від кружального посуду (рис. 6–8). Всього зібрано 52 вінчика, які за датуючою формою профіля розподіляється наступним чином: 13 шт. – датується кінцем X – першою половиною XIII ст., (рис. 7, 1–12, рис. 8, 11), 8 шт. – початок XI – кінець XI ст., (рис. 7, 13–22), 30 шт. – XII – перша половина XIII ст. (рис. 6, 16, рис. 7, 23–38, рис. 8, 1–10). Також було знайдено 3 фрагмента вінчиків від покришок (рис. 8, 12–13). Крім цього колекція представлена: 29 стінками, 5 із яких декоровані врізним орнаментом у вигляді горизонтальних ліній, «насінинок» та невеликих заглиблень квадратної форми (рис. 6, 9–12, 16, рис. 8, 13). Виявлено, також три фрагменти від донець кружальних посудин цього ж періоду (рис. 6, 13–15). На південній стороні пам'ятки знайдено глиняне пряслице біконічної форми. Його розміри: діаметр – 3 см, висота – 1,8 см, діаметр отвору – 0,8 см (рис. 6, 7). Колекцію знахідок доповнюють три сколи пірофіліту світло фіолетового кольору. Їх розміри: 4,2×2,7 см, 6×4 см та 1,5×2 см.

Підйомний матеріал присутній переважно навколо степового озера (блюдця) ур. Велике Городище. Розміри поширення фрагментів ліпної кераміки – 320×130 м. Поширення кружальної кераміки – 490×420 м (рис. 4, 2). У південно західній частині пам'ятки паралельно ґрунтовій дорозі за допомогою екскаватора було викопано траншею шириною понад 4 м. Візуальним обстеження встановлено товщину культурного шару в межах 0,6–0,8 м.

Результати зборів підйомних матеріалів та їх датування вказують на те, що пам'ятку городище Княгинін слід датувати виключно давньоруським часом (кін. X – перша половина XIII ст.). Хоча час будівництва укріплень ще потрібно буде встановити, адже виявлені матеріали слід пов'язувати, в першу чергу, з часом існування поселення.

Присутність кружальної кераміки, а також слідів круглого городища, вказує на те, що назва залишилась з давньоруського часу і, ймовірно, пов'язана з літописним містом Княжатин, яке Л. Махновець помилково локалізував на території сучасного с. Княжичі Броварського району Київської області (Літопис Руський 1989, с. 210).

Присутність давньоруського городища Княгинін між р. Альтою та корінною терасою вказує на існування ще одного шляху між літописним Львом (сучасне м. Бориспіль) та Переяславом. Не виключено, що на цій ділянці у 50 км знаходились й інші укріплення подібного типу. Згадка в писемних джерелах городища

СЕКЦІЯ 2.

Рогози (сучасне с. Рогозів) на нашу думку цьому припущенню не суперечить (Стороженко 1900, с. 89). Територія поблизу сс. Глибоке, Городище, Рогозів та Вороньків до меліорації в пониженних місцях була заболоченою з великою кількістю степових озер «блюдець». Будівництво в таких несприятливих топографічних умовах фортеці може свідчити про основне завдання цього укріплення – прикриття, візуальний контроль шляху з південного сходу від літописного Льто. Тоді, як із східного боку суходільний шлях що проходив по р. Альта з аналогічним завданням виконувало городище поблизу с. Іванків (Кучера 1978, с. 21–70).

Таким чином локалізоване городище доповнює археологічну карту давньоруських пам'яток Переяславського Лівобережжя. Пам'ятка потребує подальших досліджень та заходів по її охороні.

Література

- Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія*. Київ: Стародавній Світ.
- Кучера, М. П. 1971. *Звіт про роботу розвід загону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1971/17.
- Кучера, М. П. 1978. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*, 25, с. 21–70.
- Коршак, К. З праці семінару при Археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві. *Хроніка археології та мистецтва*. Ч. 1, с. 57–66.
- Козюба, В. 2018. До питання про «своїх поганих» у Київському Задніпров'ї у XII ст. *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 14 (16), с. 31–41.
- Люта, Т. 1998. Джерела до історії київського землеволодіння та рукописна карта Київщини 40-х років XVII ст. *Наукові записки НАУКМА*, 3, с. 87–93.
- Люта, Т. 2007. Карта Київських околиць 1640-х років – пам'ятка вітчизняної практики межування і картографування земель. *Пам'ятки України*, 1, с. 97–104.
- Махновець, Л. Є. 1989. *Літопис Руський*. Київ: Дніпро.
- Стороженко, А. В., 1900. *Очерки переяславской старины: исследования, документы и заметки*. Київ: Тип. Г. Л. Фронцкевича.

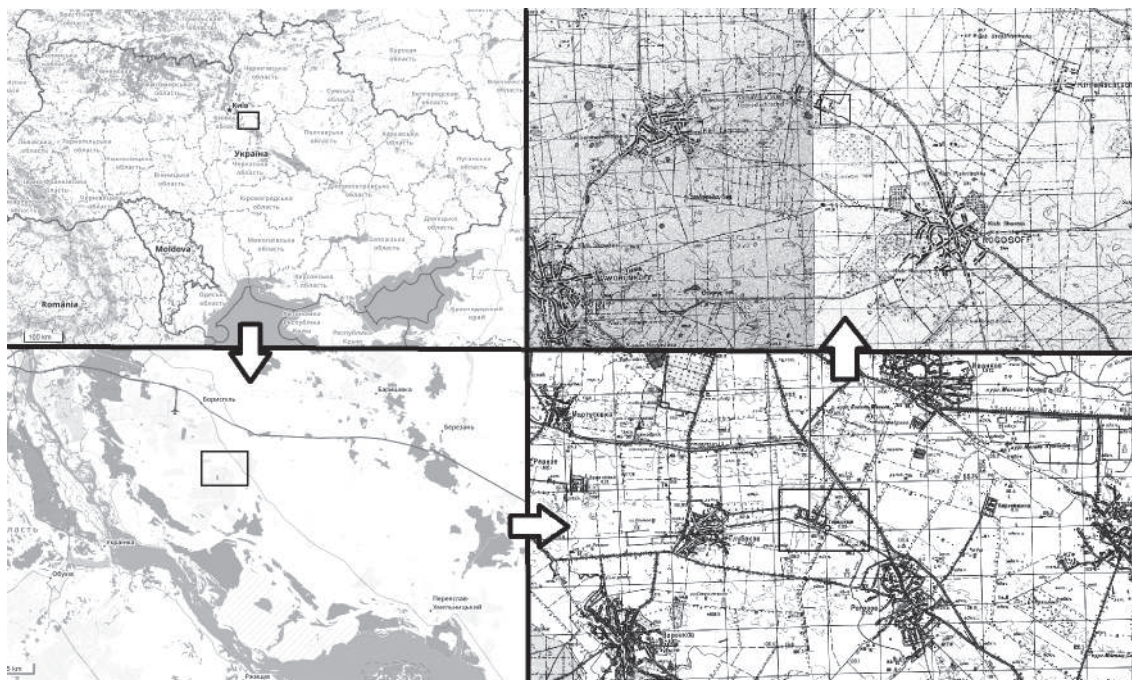

Рис. 1. Карта місця розташування городища Княгинін
(основи: <http://bestmaps.org>, М-36-62-В).

Середньовічна археологія України

Рис. 2. Південно східна околиця с. Городище. Дронознімок Ф.С. Гаврилєнка.

Рис. 3. Локалізація місця розташування городища Княгинін:
1-5 – супутникові знімки ресурс Google maps, 6 – городище в с. Васелинівка.

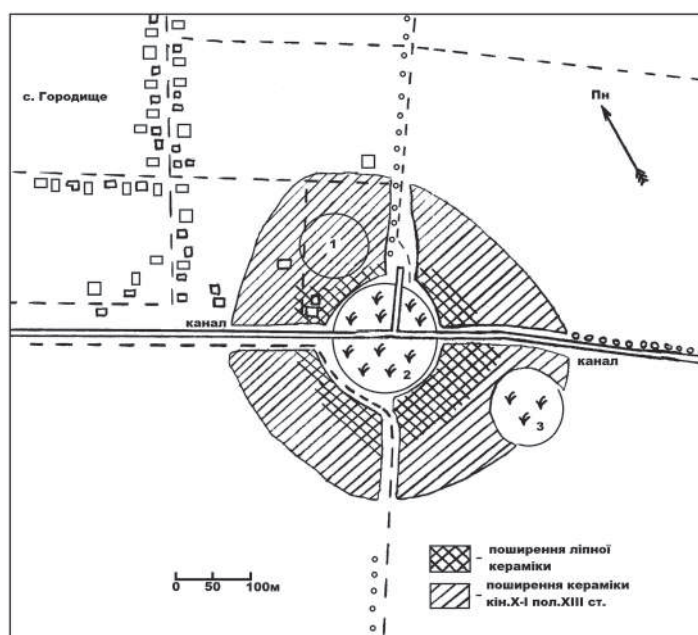

Рис. 4. План-схема пам'ятки: 1 – городище Княгинін,
2 – степове озеро (блюдце) ур. Велике Городище, 3 – степове озеро (блюдце) ур. Мале Городище.

СЕКЦІЯ 2.

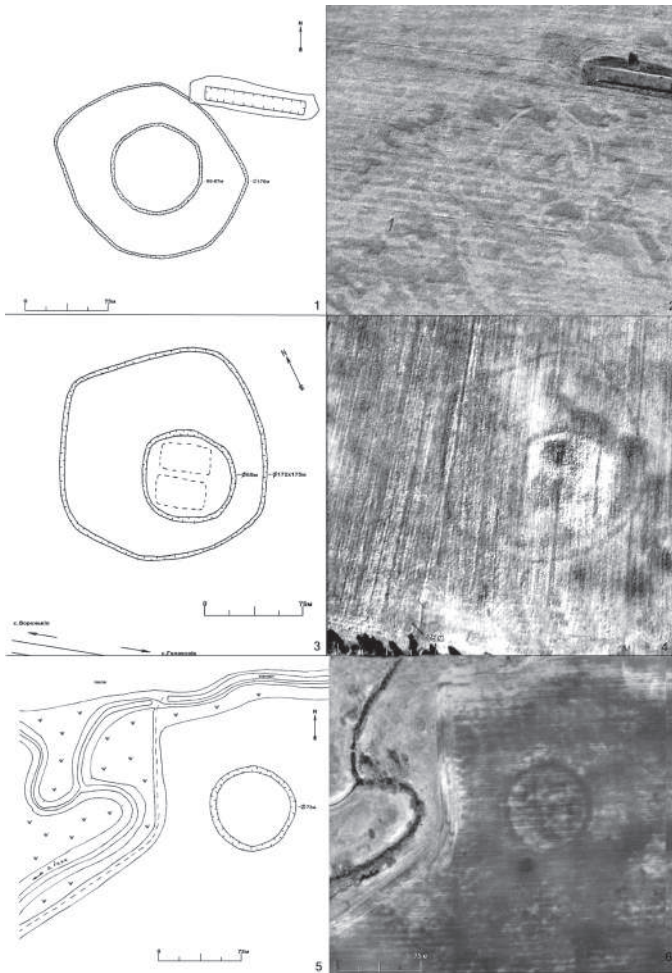

Рис. 5. Давньоруські городища подібного типу:
1-2 – городище поблизу с. Любарці,
3-4 – городище поблизу с. Головурів,
5-6 – городище «Бусурменське» поблизу с. Затишне.

Рис. 6. Знахідки з пам'ятки поблизу с. Городище:
1-6 – фрагменти ліпної кераміки, 8-16 – фрагменти кружалної кераміки, 7 – глиняне пряслице, 1-5, 16 – вінчики,
6, 8-12 – стінки, 13-15 – денця, 1-7 – кийська культура (III-IV ст.), 8-16 – давньоруська доба (кін. X – I пол. XIII ст.).

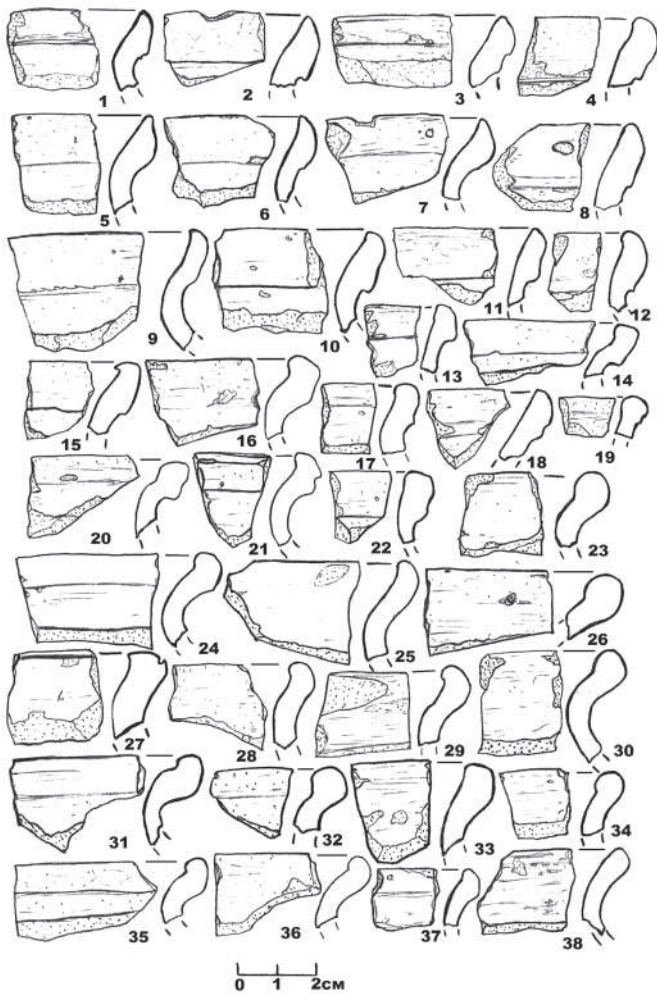

Рис. 7. Знахідки з пам'ятки:
 1–38 – фрагменти вінчиків кружального посуду давньоруського часу:
 1–12 – кін. X – перша половина XI ст.,
 13–24 – середина XI – кін. XI ст.,
 25–38 – XII – перша половина XIII ст.

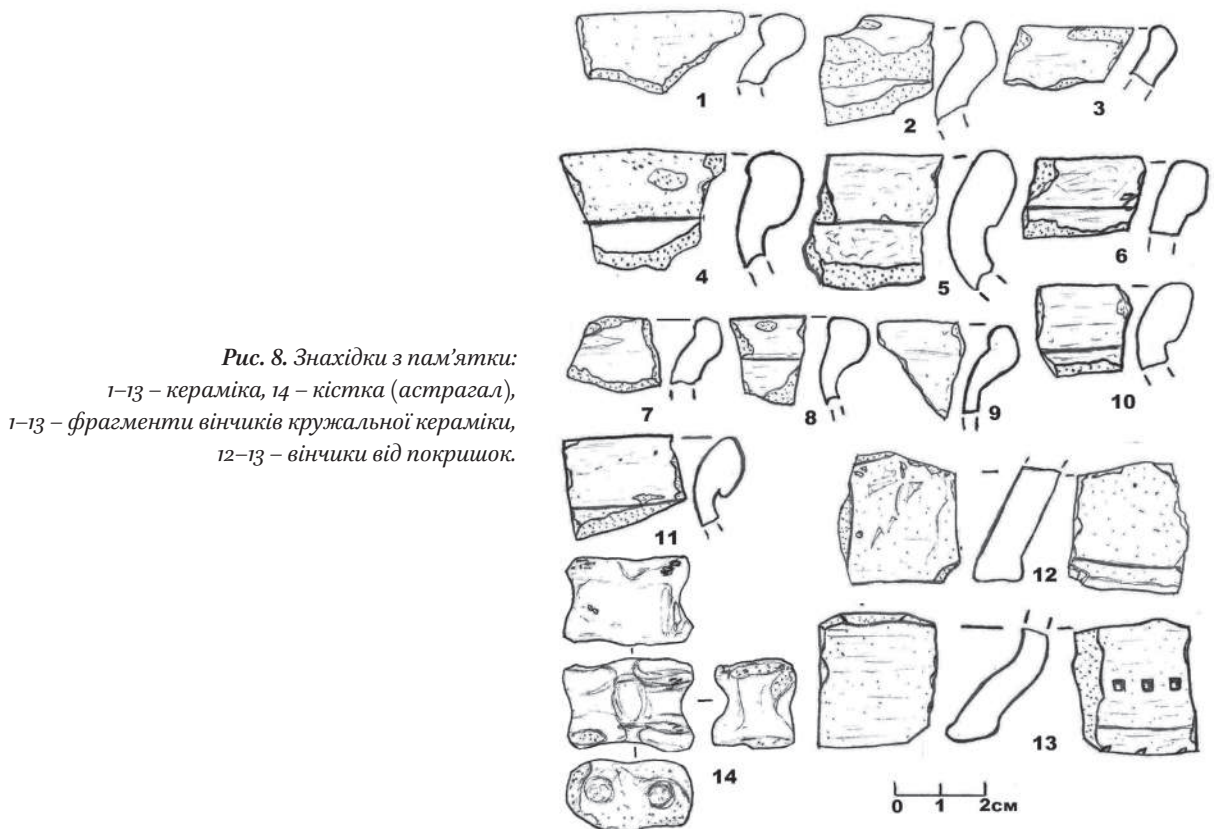

Рис. 8. Знахідки з пам'ятки:
 1–13 – кераміка, 14 – кістка (астрагал),
 1–13 – фрагменти вінчиків кружальної кераміки,
 12–13 – вінчики від покришок.

КНЯЗІВСЬКІ ЗНАКИ НА ДЕНЦЯХ ПОСУДУ З СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ В ЗІБРАННІ НМІУ

Цікавою особливістю давньоруського гончарного посуду є різноманітні рельєфні знаки, нанесені на денця посудин. Особливу увагу привертають знаки у вигляді двозубів та тризубів – так звані знаки Рюриковичів. У даній роботі розглянуті гончарні клейма із зображенням князівських знаків на денцях посуду із зібрання Національного музею історії України, знайдених в районі дитинця стародавнього Києва, що раніше не публікувалися.

Ключові слова: гончарні клейма, князівські знаки, двозуб, тризуб.

У Національному музеї історії України (далі – НМІУ) зберігається чимала колекція гончарних посудин з нанесеними на денцях різноманітними рельєфними знаками. Це одне або кілька концентричних кілець, знаки у вигляді хреста, хреста, вписаного в коло, колеса, геометричних фігур, князівських і літероподібних знаків тощо. Їх наносили на денце в процесі формування посуду на ручному гончарному крузі із закріпленою змінною підставкою з вирізаним на ній клеймом. Свого часу співробітниця музею Г. М. Шовкопляс опублікувала 232 знаки на посудинах з колекції музею, розбивши їх по групам за місцем знахідки (Шовкопляс 1964, с. 56–73). В даній статті подається огляд 11 предметів кераміки, що містять клейма у вигляді князівських знаків, які не були опубліковані. Вочевидь, деякі клейма могли бути не враховані через нечіткість зображення або незрозумілість знаку в результаті його фрагментарності, деякі знаки заслуговують більшої деталізації. Представлено горщик, два денця і сім фрагментів донець посудин, що походять з території Старокиївської гори і один фрагмент із Замкової гори в Києві. Переважна більшість предметів (9 од.) походить із розкопок Т. М. Мовчанівського 1936–1937 рр., що проводилися на території садиби Десятинної церкви по вул. Володимирська, 2 (Старокиївська гора). До музейної колекції були передані від Інституту історії матеріальної культури (ІМК) у 1945–1948 рр. (НМІУ, колекція В-8):

Фрагмент нижньої частини горщика, діаметром 86 мм, товщиною 7 мм, з клеймом (розмір 38×44 мм) у вигляді стилізованого двозуба дугоподібної форми з плавно відігнутими назовні кінцями зубців і дугоподібною ніжкою-відростком, повернутою вправо (рис. 1.1). В якості додаткового елемента, між зубцями знаку, міститься рельєфний виступ-крапка. Клеймо має чіткі обриси. Майже ідентичний знак двозуба міститься на денці посудини з Києва, опублікованої М. К. Каргером (Каргер 1958, рис. 123) і Г. М. Шовкопляс (Шовкопляс 1964, табл. II.20). Певна відмінність між знаками простежується у відсутності виступу-крапки і хвилястої, а не дугоподібної, форми ніжки-відростка. Подібний знак двозубу, але з ніжкою повернутою вліво, простежується серед князівських знаків на товарних пломбах XII–XIII ст. із Дрогочина (Белецкий 1999, с. 295, рис. 8.5).

Денце посудини фрагмент, розміром 44×31 мм, товщиною 5 мм, з клеймом у вигляді двозуба дугоподібної форми з плавно загнутими назовні кінцями і короткою, кулеподібною ніжкою-відростком (рис. 1.4). Денце сформоване неякісно, поверхня нерівна, клеймо слабо виражене і майже не помітне. Знак несиметричний (28×18×11 мм), вочевидь, майстер недбало вирізав негатив на дощечці, яка до того ж була зіпсована попереднім використанням. Типологічно близькі знаки відомі серед гончарних клейм Києва, зокрема, на уламку денця посудини з садиби Десятинної церкви (Шовкопляс 1964, табл. II.5), серед уламків посуду XII ст., знайденому на Подолі під час земляних робіт 1983 р. (Калюк, Сагайдак 1988, с. 42–44, рис. 4.4). Подібні знаки виявлені серед керамічного комплексу давньоруського Білгорода (Рыбаков 1940, с. 248–249, рис. 72) та Вишгорода (Бібіков 2016). Ідентичний знак відомий на товарних пломбах з Дрогочина (Белецкий 1999, рис. 8.6; рис. 16). За схемою знак подібний т. зв. знакам «Мстислава» XII ст. (Калюк, Сагайдак 1988, рис. 4.1–6) і вірогідно є однією з його варіацій.

Денця горщика фрагмент, розміром 75×40 мм, товщиною 9 мм, з частиною стінки (висота 34 мм). На денці помітне заглиблення і закраїни, що утворилися від дерев'яної круглої підставки. Клеймо на денці, розміром 28×30 мм, має чіткі обриси малюнка, який складається з трьох несиметричних дугоподібних ліній, які з'єднуються, утворюють знак подібний двозубу (рис. 1.2). Промальовується пряма ніжка, що плавно переходить у зубці, які злегка відхилені і поширені на кінцях (один зберігся частково). Форма двозуба не зустрічається серед відомих гончарних клейм та князівських знаків. В музейній колекції значиться як клеймо невідомої форми. Що не дивно, знак зроблено неохайно, лінії несиметричні, місцями незавершені. Здається що майстер недбало і на скору руку вирізав знак на матриці, який скоріше нагадує роботу учня.

Денця посудини фрагмент, розміром 93×81 мм, з частиною стінки (висота 39 мм). Формування денця неякісне, має сліди дефекту дерев'яної підставки, поверхня закопчена. На денці добре помітно рельєфне

клеймо (розміром 46×31 мм) у вигляді стилізованого двозуба (рис. 1.3). Знак дугоподібної форми з широко розведеними несиметричними зубцями злегка зігнутими на кінцях і прямою, потовщеною ніжкою-відростком. Ідентичного знаку серед гончарних клейм не відомо. В публікації Г. М. Шовкопляс (Шовкопляс 1964, табл. II.21) прорисовка знаку подана невірно, із-за чого форма і тип знаку були не визначені.

Фрагмент денця, діаметром 78 мм, з частиною клейма. Форма клейма відповідає двозубу з прямокутною чашкою і прямим плавно відігнутих назовні великим зубцем (зберігся один) (рис. 1.7). Ідентичні знаки двозубу відмічені ще на двох денцях виявлених у Києві в районі Старокиївської гори (Каргер 1958, рис. 123; Шовкопляс 1964, табл. II.22).

Денця горщика фрагмент, розміром 70×43 мм, товщиною 9 мм, з частиною стінки (висота 58 мм). Формування недбале, денце деформоване, має вм'ятини внаслідок дефекту дерев'яної матриці-підставки та виражені закраїни по краю від підставки. Рельєфний знак на денці зберігся частково, слабо виражений, тому форму його визначити важко. В цілому, частина клейма що зберіглася нагадує своєю формою зубці стилізованого двозуба з роздвоєними, відігнутими в різні сторони кінцями-відростками (рис. 1.5). Зубці не симетричні, один зубець коротший з широко розведеними і плавно відігнутими відростками, другий – довший, з коротким і ледь помітним відхиленням відростків. Оскільки знак сильно фрагментований, аналогію йому знайти важко, але за схемою зубців можна порівняти із знаком двозуба на керамічному денці, випадково знайденому в Києві на Подолі (вул. Набережно-Микільська) у 1959 р. (зберігається у НМІУ). На денці, діаметром 152 мм, чітко виділяється оригінальне зображення князівського знаку (35×28×24 мм) у вигляді двозуба з прямокутною чашкою і прямими зубцями роздвоєними на кінці з плавно відігнутими в різні сторони відростками (рис. 3). Подібний за формою князівський знак (різниться оформленням ніжки) відомий за матеріалами дрогочинських пломб (Белецький 1999, рис. 28.л, 12; Рыбаков 1940, с. 246, рис. 57), на свинцевій печатці з Києва опублікованій В. Яніним (1970, табл. 25, № 287; Молчанов 2012, рис. 2.19) і відноситься до XII ст. В той же час, на керамічному уламку з території Старокиївської гори (розкопки Т. Мовчанівського 1936 р.) помітні певні відмінності в передачі знаку, зокрема зубці розташовані ближче один до одного, лівий зубець значно вищий і має незначені відгалуження відростків.

Ще один фрагмент денця, розміром 65×48 мм, товщиною 8 мм, має клеймо невизначеної форми. На уламку зберіглася частина рельєфного знаку (11×10 мм), лінії якого утворюють зображення двозубу з прямою ніжкою (частково втрачена), розгалуженої зверху на два короткі зубці-відростки (рис. 1.6). Обабіч знаку додаткові елементи у вигляді рельєфних виступів-крапки. Нижня частина клейма втрачена і визначити форму знаку складно. Дещо подібні за схемою знаки відомі серед гончарних клейм на денцях посудин з давньоруського Плісненська (біля с. Підгірці Львівської обл.), опублікованих М. Кучерою (1960, с. 118–123). Зокрема знак цілком відповідає формі середнього зубця тризуба на керамічному уламку, де середній роздвоєний зубець значно довший за бічні зубці (Кучера 1960, с. 121, рис. 3.16). Близькі за формою знаки представлені на денцях з Плісненська (Кучера 1960, с. 121, рис. 3.20) і Звенигорода (Гупало 2001, с. 29, рис. 6), але мають більш товстіші плавні дуги і не мають додаткових елементів у вигляді виступів-крапки по бокам. Через фрагментарність знаку і без впевненої аналогії віднести вищевказане гончарне клеймо до князівських знаків можна поки умовно.

Денця горщика фрагмент, розміром 61×43 мм, товщиною 8 мм, з клеймом у вигляді тризуба (рис. 2.1). Зберіглася частина стінки висотою 12 мм. Помітні сліди використання посудини, поверхня місцями закопчена. Клеймо зберіглося фрагментарно (30×15 мм), має нечіткі обриси, проте форма простежується і відповідає зображенню тризуба прямокутної форми з прямим середнім зубцем і широко розставленими, плавно зігнутими великими бічними зубцями (зберігся один). Чашка тризубу без ніжки-відростка. Аналогії в наявній літературі не знайдено.

З розкопок Т. М. Мовчанівського 1937 р. на території садиби Десятинної церкви (НМІУ, В-9/1551) походить придонна частина горщика (діаметр денця 68 мм, висота стінки 59 мм) з чітко вираженим клеймом у вигляді тризуба (рис. 2.2). Посудина виготовлена з глини рожевого кольору з домішками кварцового піску, поверхня місцями закопчена. Денце заглиблене (до 1 мм) із закраїною по краю, утвореною від матриці-підставки та має тріщину, вм'ятини, що відбилися в результаті дефекту матриці. По центру денця князівський знак у вигляді тризубу (25×15 мм) з прямокутною чашкою, прямими рівними зубцями, середній дещо коротший за бокові, і прямою потовщеною на кінці ніжкою. Цей знак є варіацією простих тризубих знаків з прямою ніжкою. Типологічно близькі знаки зустрічаються на дрогочинських пломбах XII–XIII ст. (Белецький 1999, с. 310, рис. 22, № 553, № 577) та серед гончарних клейм з розкопок Плісненська (Кучера 1960, с. 121, рис. 3.14), з території Прикарпаття і Волині (Гупало 1985, с. 240, рис. 5), Звенигорода (Гупало 2001, с. 29, рис. 5), Могилева (Белецький 2002, с. 342–344, табл. II.2), Остерського Городця (Рыбаков 1940, с. 249, рис. 76) тощо.

Серед керамічного матеріалу XII–XIII ст. в зібранні НМІУ зберігається ще один неопублікований фрагмент денця посудини (85×85 мм) з клеймом у вигляді кола з тризубом всередині (НМІУ, В-12/2117) (рис. 2.3).

Уламок був знайдений на горі Киселівка (Замкова гора) під час розкопок, що проводилися у 1932 р. експедицією музею під керівництвом С. С. Магури. Тризуб має прості лінійні обриси, прямокутної форми з прямими дещо похиленими зубцями, середній зубець коротший за бокові, ніжка пряма. Подібних обрисів тризуб відомий на денці посудини з Києва, знайдений в районі Старокиївської гори у 1955 р. (Шовкопляс 1964, табл. VI.25). Поєднання двох символів, князівського знаку і солярного кола, зустрічається серед гончарних клейм на денцях давньоруського посуду, проте відноситься до рідкісних груп зображень. Є думка, що такі клейма не характерні для князівських знаків, а являються своєрідними солярно-аграрними символами (Гупало 1996, с. 110–111).

Ще один варіант князівського знаку у вигляді простого тризубу простежується на денці цілого горщика (НМІУ, В-6/3085) (рис. 4), знайденого у 1946 р. на території «міста Володимира» (Старокиївська гора) під час розкопок, що проводилися Київською археологічною експедицією під керівництвом М. К. Каргера. По вулиці Велика Житомирська, 4 було виявлено типову для давньоруського часу житло-напівземлянку, зруйновану пожежею. Серед завалів було виявлено різноманітний інвентар XII–XIII ст., що знаходився в будинку в момент катастрофи. В одному з кутів житла знаходилася піч, біля вустя якої був знайдений гарної збереженості керамічний горщик з рештками обгорілого зерна проса всередині (Каргер 1950, с. 170–177, рис. 129; Каргер 1958, с. 328–336, табл. LXX.4). Горщик, виготовлений на гончарному колі, належить до поширених у Києві керамічних типів з конусоподібним тулубом, короткою шийкою, злегка відігнутими заокругленими вінцями та петельчатою ручкою з одного боку. Плічка вкриті врізаним лінійним та нігтьовим орнаментом. Горщик висотою 113 мм, шириною 140 мм, діаметр вінець 125 мм, діаметр денця 73 мм. Виготовлений з глини рожевого кольору з домішками кварцового піску, шамоту та слюди. Горщик був у користуванні, всередині закопчений. Денце горщика сформовано недбало, має відбитки дефекту дерев'яної підставки і заплив глини з одного краю. На поверхні денця відбиток тризубу прямокутної форми з прямими зубцями і прямою ніжкою. Через дефект матриці клеймо слабо виражене, рельєфні лінії знаку нечіткі і ледь помітні, місцями перериваються. Вірогідно тому М. Каргер не вказав на наявність гончарного клейма з князівським знаком на денці, який можна легко сплутати зі слідами дерев'яної підставки.

Всі вищезгадані денця виготовлені з глини світло-жовтого, рожевого, сірого кольору з домішками кварцового піску, іноді з включенням в гончарне тісто слюди та шамоту. В переважній більшості діаметр денця 70–90 мм і товщина 8–9 мм. Майже всі денця мають сліди користування, з великою ймовірністю належали кухонним і столовим горщикам.

Клейма на керамічному посуді давно привертають увагу дослідників. Вони зустрічаються по всій території слов'янських земель, але і досі вважаються нерозгаданим феноменом слов'янського гончарства (Гупало 2001, с. 27). В наявній літературі відомо багато різноманітних по малюнку гончарних клейм знайдених під час розкопок давньоруських міст та селищ. Неодноразово робилися спроби систематизувати ці знаки, однак більш-менш уніфікованої класифікаційної схеми досі не розроблено. Першу класифікацію гончарних клейм запропонував М. П. Кучера (Кучера 1960, с. 118–123), розроблену на основі керамічного матеріалу з давнього Плісненська. Ця класифікація була доповнена і розвинена В. Д. Гупало (Гупало 1985, с. 236–242), яка систематизувала гончарні клейма Прикарпаття і Волині, та М. О. Ягодинською (Ягодинська 2000, с. 283–296), яка працювала з давньоруською керамікою Поділля. Відомі спроби систематизації гончарних клейм, здійснених по матеріалах Центральної Європи (Гупало 1996, с. 103). Ці класифікації не претендують на завершеність. З кожним роком, із подальшими дослідженнями, з'являються нові зразки, що доповнюють і урізноманітнюють її (Возний 2010, с. 31–38). В основі всіх класифікаційних схем лежать відмінності в загальних обрисах клейм. Принципом поділу знаків за типами, видами і підвидами всередині групи є ускладнення основи знаку за рахунок додаткових елементів. Так князівські знаки поділяються на два типи: двоzubі і триzubі фігури, які в свою чергу поділяються на два види за формою чашечки: прямокутної чи дугоподібної. За оформленням зубців (прямі, відігнуті, роздвоєні), наявністю чи відсутністю ніжки та її формою (пряма, дугоподібна, хвиляста, роздвоєна, хрестоподібна тощо) вони розділяються на підтипи.

На сьогодні відомо понад 200 різновидів князівських знаків, зафіксованих на різноманітних виробках давньоруського часу (монетах, печатах, товарних пломбах, будівельних плінфах, кераміці, побутових виробках тощо). Тривалий час до князівських знаків відносили тільки знаки на давньоруських монетах і печатах, які були визначені як геральдичні емблеми князів дому Рюриковичів. Але завдяки археологічним дослідженням на території Східної Європи, що розгорнулися в минулому столітті, стало зрозуміло що знаки Рюриковичів виступають не лише в ролі державної емблеми, сфера їх застосування була значно ширшою. Зокрема, завдяки дослідженням Б. Рыбакова (Рыбаков 1940) і О. Молчанова (Молчанов 2002) було доведено широке застосування князівської символіки в політико-адміністративному і господарському житті давньої Русі. Перш за все, це були знаки власності князя і його роду, які наносили на різні предмети, що належали правителю або були пов'язані з князівським господарством та особами, які здійснювали в ньому контроль-

но-організаційні функції (Молчанов 2002, с. 437). Останнім часом інтерес дослідників до знаків Рюриковичів помітно посилюється, і розробка цієї тематики йде в кількох напрямках: публікація нових знахідок, атрибуція окремих предметів і цілих категорій речей з князівськими знаками, а також їх походження. На особливу увагу заслуговують роботи С. Белецького, який зібрав значний матеріал і розробив звід давньоруських князівських тамг і подібних їм знаків (Белецкий 2000; Белецкий 2012). Проте, не дивлячись на значну літературу, знаки Рюриковичів поки що остаточно не систематизовані, більшість знаків (особливо XII–XIII ст.) не мають атрибуцій. Труднощі пов'язані із-за відсутності повного каталогу всіх предметів зі знаками Рюриковичів, які розосереджені по різних виданнях. Багато неопублікованих знаків зберігаються в музейних зібраннях. Насамперед це стосується знаків-клейм на побутовій кераміці. Тому кожна нова публікація поповнює існуюче зібрання князівських знаків новими екземплярами.

Присвячена гончарним клеймам література вказує на неодноразові спроби дослідників з'ясувати питання їх періодизації, еволюції, семантики і функції. Відомо, що поява гончарних клейм тісно пов'язана із застосуванням ручного гончарного кола. З'являються вони на давньоруській кераміці наприкінці X ст., масово їх наносили у XI ст., з XII ст. і особливо у XIII ст. зустрічаються зрідка (Возний 2010, с. 31). На сьогодні відома також техніка клеймування посуду, проводяться експериментальні роботи (Панченко 2018, с. 71–73). Наносилися клейма в процесі формування горщика, для чого майстер застосовував дощечку з вирізаним зображенням, яку розміщував в центрі гончарного кола. Круглий шматок глини розплющували і закріплювали краї на дерев'яній підставці, від чого з'являлися своєрідні закраїни по краю денця. Для отримання чіткого клейма в процесі роботи майстер мав очистити канавки вирізаного зображення на дошці від підсіпки (попелу, піску) і додатково натиснути на глину в місці знаходження малюнка (Панченко 2018, с. 72). Якщо гончар цього не робив або в канавки набивалася підсіпка, то отримували слабо рельєфне і не завжди повне клеймо. В результаті тертя денця по твердій поверхні такі відбитки нерідко стиралися. Як приклад, вищезгаданий горщик із розкопок М. Каргера в зібранні НМІУ, клеймований знак на якому більше нагадує випадковий відбиток. Досить часто денця з клеями мають відбитки різних дефектів підставки, переважно тріщини, вм'ятини від короблення дерева. Це вказує на те, що підставки з клеями використовувалися неодноразово. Сира дощечка після виготовлення замовлення при зберіганні псувалася і давала тріщини (Розенфельдт 1963, с. 125). Сліди деформації простежуються на більшості розглянутих денця із зібрання НМІУ, які вочевидь були виготовлені при повторному застосуванні підставки. Причину поступового зникнення традиції наносити клейма дослідники вбачають у зміні характеру виробництва, запровадженні нової технології, де денце зрізалось за допомогою нитки, і появи швидкого ротаційного гончарного кола (Возний 2010, с. 31; Толочко 1981).

Клеймований посуд становить незначний процент у загальній масі кераміці давньоруського часу, тому важко зрозуміти чим керувався гончар, коли ставив відбиток на денці посудини. Серед різноманітних точок зору щодо призначення клейм, що висловлювалися останні півтора століття, поширення отримали: клейма – релігійно-магічні символи, пов'язані з солярно-аграрною символікою (Гупало 1995; Гупало 1996; Гупало 2001, с. 31–32), знаки вогняної професії майстра (Тухтина 1960, с. 154–155), обереги, що охороняли посуд з моменту виробництва до реалізації на ринку (Толочко 1981, с. 298), посуд з клеями використовувався в релігійні свята, при здійсненні певних ритуалів (Гупало 1995, с. 236); знаки майстрів-гончарів, які мітили свою продукцію (Рыбаков 1948, с. 363–367); знаки замовників, які ставилися за їх бажанням, тобто знаки власності на продукцію (Розенфельдт 1963, с. 126; Шовкопляс 1964, с. 70).

Існують також припущення, що ці знаки були засобом кількісної оцінки об'єму горщика, який виступав своєрідною мірою для збору продуктової ренти (Возний 2010, с. 37), контрольні знаки на горщиках, призначених для сплати данини (Гупало 1996, с. 103). Серед існуючих версій є думка, що клеймо ставили на першу посудину партії, максимум двох посудин із партії, тобто майстер міг таким чином помітити групу посуду одного виду, об'єму тощо або зафіксувати початок і кінець партії виробів (Панченко 2018, с. 72). Не дивлячись на розбіжності в поглядах щодо призначення гончарних клейм, всі дослідники в цілому погодилися, що клейма у вигляді князівських знаків пов'язані з вотчинним ремеслом і відображають взаємовідносини князя і його майстра. На думку Б. Рыбакова (1940, с. 249), який першим висунув цю гіпотезу, гончар будучи в юридичній залежності від князя мітив свою продукцію його князівським знаком. Проте С. Белецький вважає, що використання князівських знаків гончарями, свідчить не про їх зв'язок з вотчинним господарством, а скоріше про замовлення продукції для потреб князівського двору. Замовити посуд у гончара міг князівський чиновник і оплатити замовлення з князівської казни (Белецкий 2000, с. 407). В той же час, В. Гупало не вважає прості за формою зображення двозубів і тризубів на денцях посуду знаками Рюриковичів, а розглядає їх як язичницькі обереги, пов'язані з солярно-аграрною семантикою (Гупало 1995, с. 237; Гупало 1996, с. 110–111). Зокрема, дослідниця вказує на знахідки гончарних клем у вигляді тризубів і двозубів в поєднанні з солярним колом, що не є характерним для князівських знаків. На її думку, князівські знаки відрізняються від

СЕКЦІЯ 2.

безликих двозубих і тризубих фігур тим, що мають персоніфіковані (тобто відповідаючи певній особі), а отже більш складні обриси (Гупало 1996, с. 111). З цим твердженням важко погодитися, адже в містах, де князівська влада була слабкою і де в них не було заведено власного господарства, там практично не знаходять посуд з клеймами у вигляді князівських знаків. Проте нерідко посудини із зображенням двозубів і тризубів знаходять у містах, що входили в зону господарського та адміністративного впливу князя. В більшості випадків вони зустрічаються на території Києва та його околиць і датуються XI–XII ст. Серед зафіксованих знахідок на території Києва переважна більшість кераміки з князівськими знаками виявлена при дослідженні Старокиївської гори (Шовкопляс 1964). Отже, знахідки посуду з князівськими знаками зосереджені переважно в одному районі, який у X–XIII ст. був політико-адміністративним центром, де розташовувалися князівські палаци, садиби бояр та ремісничі майстерні, що працювали на князівський двір. Ототожнення гончарних клем із конкретними знаками Рюриковичів можливе лише при проведенні ідентифікаційних паралелей, що уявляється складним із-за відсутності повного і систематизованого зібрання всіх наявних знаків.

Література

- Белецкий, С. В. 1999. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина: по материалам свода К. В. Болсуновского. *Stratum plus*, 6, с. 288–330.
- Белецкий, С. В. 2000. Зарождение русской геральдики. *Stratum plus*, 6, с. 366–424.
- Белецкий, С. В. 2002. Княжеские знаки на днищах сосудов из Могилева. В: Зуев В. Ю. (ред.). *Сиссития*. Санкт-Петербург: Алетей, с. 342–345.
- Белецкий, С. В. 2012. Древнейшая геральдика Руси. В: Дмитренко А. (отв. ред.). *Повесть временных лет (Героический эпос)*. Санкт-Петербург: Вита Нова, с. 431–463.
- Бібіков, Д. 2016. Роль князівської адміністрації в організації в організації гончарного виробництва давньоруського Вишгорода. В: Дятлов, В. О. та інші (ред.) *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи*. Матеріали XV Міжнародної студентської наукової конференції. Чернівці: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 12–15.
- Возний, І. П. 2010. Типологія клейм та орнаментация горщиків з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром (X – перша половина XIII ст.). *Археологія*, 4, с. 31–45.
- Гупало, В. Д. 1985. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации). *Советская археология*, 4, с. 236–242.
- Гупало, В. Д. 1995. До питання про функціональне призначення гончарних клейм. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 6, с. 333–238.
- Гупало, В. Д. 1996. До питання про призначення гончарних клейм. В: Коссої В., Роман І. (ред.). *Наукові записки Львівський історичний музей, V(1)*. Львів: НВФ «Українські технології», с. 102–115.
- Гупало, В. Д. 2001. Раннесредневековые гончарные клейма. *Российская археология*, 1, с. 27–36.
- Калюк, О. П., Сагайдак, М. А. 1988. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу. *Археологія*, 61, с. 36–47.
- Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования древнего Киева*. Киев: Издательство академии наук Украинской ССР.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. Т.1. Москва; Ленинград: Издательство академии наук СССР.
- Кучера, М. П. 1960. Гончарные клейма из раскопок древнего Плесненска. *КСИА АН УССР*, 10, с. 118–123.
- Молчанов, А. А. 2012. Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика. В: Макаров Н. А. (отв. ред.). *Русь в IX–X вв. Археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 437–447.
- Панченко, К. И. 2018. Некоторые технологические особенности клеймения средневековой посуды. В: Холлов В. Н. (отв. ред.). *Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху Средневековья*, 11. Тверь: ИПК Парето-Принт, с. 71–73.
- Рыбаков, Б. А. 1940. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. *Советская археология*, VI, с. 227–257.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Киевской Руси*. Москва: Издательство академии наук СССР.
- Розенфельдт, Р. Л. 1963. К вопросу о гончарных клеймах. *Советская археология*, 2, с. 121–130.
- Розенфельдт, Р. Л. 1997. Керамика. В: Колчин Б. А., Макарова Т. И. (отв. ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 22–28.
- Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело В: Толочко П. П. (отв. ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 284–300.
- Тухтина, Н. В. 1960. Средневековые славянские гончарные клейма. В: Левашова В. П. (ред.). *Археологический сборник. Труды ГИМ*. Москва: Советская Россия, с. 148–155.

Шовкопляс, Г. М. 1964. Знаки на древноруському посуді з Києва. *Археологія*, 17, с. 56–72.

Ягодинська, М. О. 2000. Давноруські клейма Західного Поділля В: Толочко П. П. (гол. ред.). *Археологічні студії*, 1. Київ-Чернівці: Прут, с. 283–296.

Янин, В. Л. 1970. *Актовые печати древней Руси X–XV вв.* Т.1. Москва: Наука.

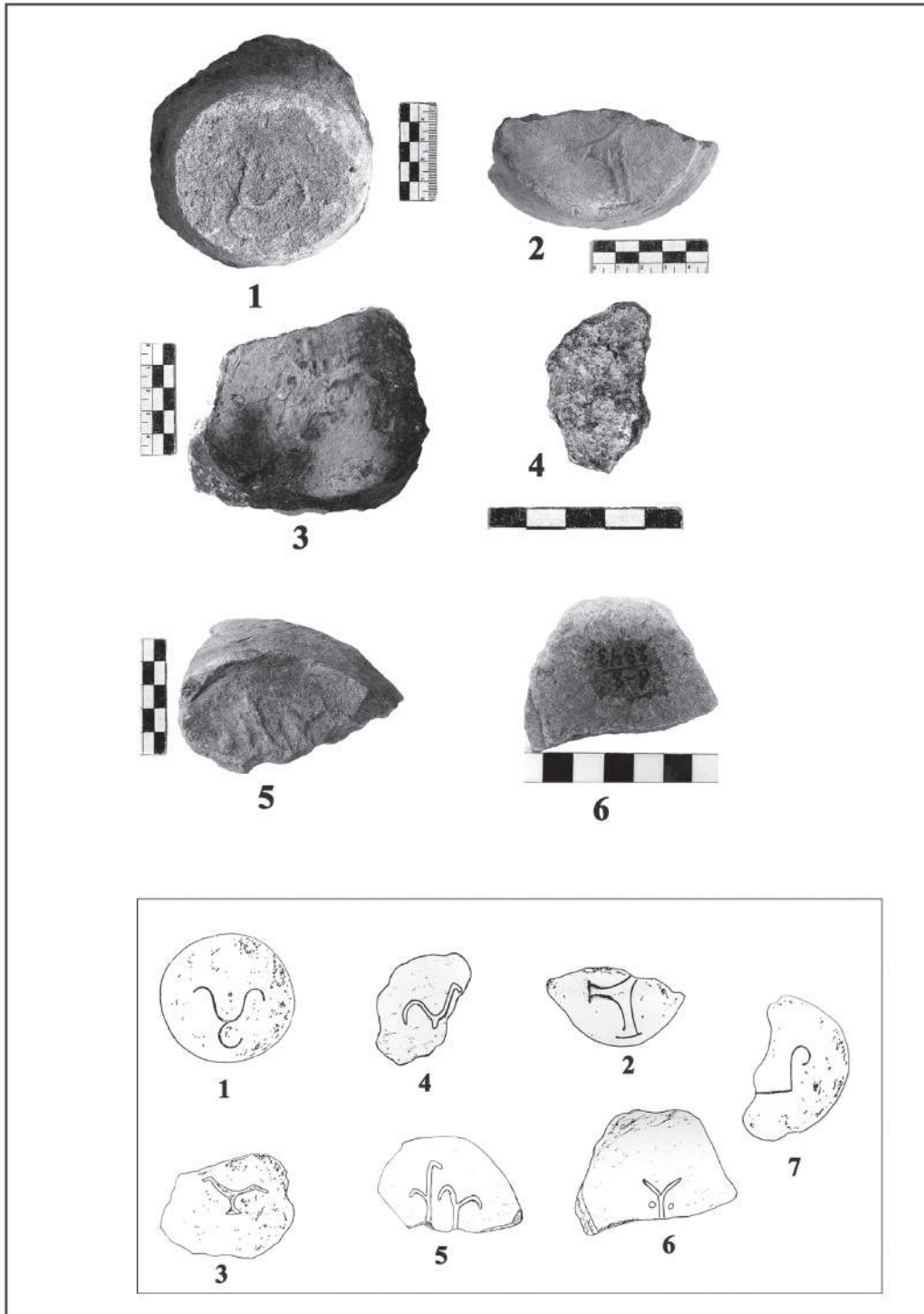

Рис. 1. Князівські знаки (двозуб) на денцях посуду. XII ст.

Фото та прорис. Колекція НМІУ. Київ, садиба Десятинної церкви (розкопки Т. Мовчанівського 1936 р.)

СЕКЦІЯ 2.

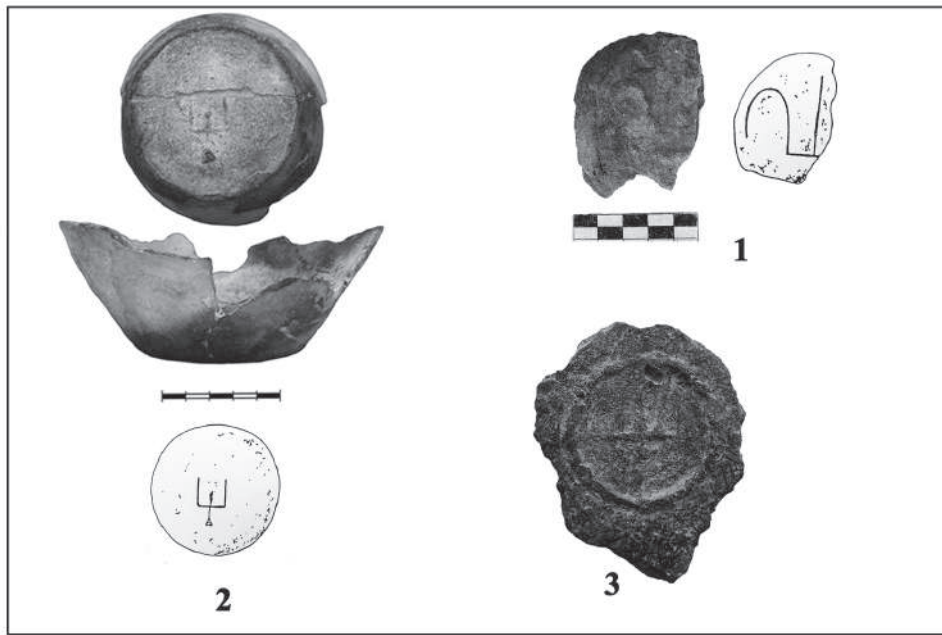

Рис. 2. Князівські знаки (тризуб) на денцях посуду, XII ст. Фото та прорис. Колекція НМІУ. 1–2. Київ, садиба Десятинної церкви (розкопки Т. Мовчанівського 1936–1937 рр.); 3. Київ, Замкова гора (розкопки С. Магури 1932 р.).

Рис. 3. Денце посудини з клеймом у вигляді двозубу. XII ст. Фото. Колекція НМІУ. Київ, Поділ. Випадкова знахідка 1959 р.

Рис. 4. Горщик з клеймом у вигляді тризуба. Фото та прорис. Колекція НМІУ. Київ, вул. Велика Житомирська, 4. (розкопки М. Каргера 1946 р.).

Анатолій Гуцал,
доцент Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Олександр Баженов,
кандидат історичних наук,
доцент Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ДЕТАЛІ ПЛУГА З ГОРОДИЩА БІЛЯ С.ПРИВОРОТТЯ ДРУГЕ (КАРМАЛЮКОВА ГОРА)

У статті йде мова про залізні деталі плуга (леміш і чересло) часів Київської Русі, знайдені на городищі біля с. Привороття Друге Кам'янець-Подільського району.

Ключові слова: Кармалюкова гора, Привороття Друге, чересло, плуг, леміш.

Як відомо, основним заняттям східнослов'янських племен здавна було землеробство, яке разом із тваринництвом забезпечувало їх продуктами харчування. Ґрунти і клімат давнього Поділля були особливо сприятливими для сільськогосподарського виробництва. Обробіток землі вимагав відповідних знарядь, які з часом поступово вдосконалювалися і ставали все більш ефективними. Використання тягової сили тварин для оранки ґрунту сприяло збільшенню урожаю. За деякими даними така технологія могла застосовуватися вже навіть у часи трипільської культури (Енциклопедія трипільської цивілізації 2004, с. 139)

Вчені вважають, що вже в Київській Русі з'явився плуг із залізними лемешем і череслом. Правда, одночасно з плугом існувало і більш примітивне рало. Вітчизняна наука критично сприймає твердження про те, що плуг на Русі з'явився внаслідок запозичення його в німців. Ця думка особливо була поширена в німецькій історичній науці, її дотримувалися також і деякі російські вчені. Але це твердження не має нічого спільного з історичною дійсністю. Насправді поява в древній Русі більш досконалого в порівнянні з ралом орного знаряддя є результатом самостійного розвитку техніки землеробства в східних слов'ян. Тепер на основі археологічних знахідок робочих частин орних знарядь можна прослідкувати шляхи цього розвитку і, зокрема, походження древньоруського плуга від його більш простих попередників, місцева слов'янська належність яких не викликає ніяких сумнівів.

Найближчим попередником древньоруського плуга було слов'янське рало з широколопатеvim наральником і горизонтальним полозом. Походження древньоруського плуга від рала з полозом очевидне (Довженок 1961, с. 71). Археологічні джерела свідчать про те, що плуг як знаряддя, пристосоване для перевертання ґрунту, існував у східних слов'ян, принаймні ще в IX ст. Історичні джерела показують, що в древній Русі і в середньовічній Західній Європі процес розвитку землеробських знарядь був в основному однаковий. До одного часу, а саме до другої половини X ст., відносяться згадки про плуг і в західноєвропейських історичних джерелах, і в древньоруському літописі (Довженок 1961, с. 73).

При випадкових обставинах на городищі в с. Привороття Друге Кам'янець-Подільського району в місцевості, яка має назву «Кармалюкова гора» кілька років тому було знайдено ряд предметів давньоруського часу (XII–XIII ст.). Серед них привертають увагу деталі орних знарядь: леміш і чересло (рис. 1).

Леміші відрізняються від інших пристроїв для обробітку землі (наральників, рал) значно більшою шириною лопаті, що надає всьому знаряддю більшої масивності. Вони складаються з ріжучої частини – лека і втулки, у яку вставлявся дерев'яний брусок, що з'єднував леміша з плугом. Довжина леміша із городища на Кармалюковій горі (рис. 1.7) – 2,2 см, ширина втулки на кінці – 16,1 см, біля лека – 15,1 см, ширина лека біля втулки – 16 см, вага 2,284 кг. Орні знаряддя такого типу викувували з двох залізних пластин, які краями накладалися одна на одну і зварювалися шляхом гарячого кування. На леміші добре видно такий шов, який проходить по всій його довжині.

Виробу надавалася з одного кінця заокруглена, навіть підтрикутна, загострена форма, з протилежного – рівна. На край заокругленої частини накладалася залізна стрічка, яка зміцнювала його і брала на себе основне навантаження при оранці. Приблизно на половині довжини леміша, робилися надрізи і краї пластини на 2,5–3 см загиналися, утворюючи втулку. Оскільки загини невеликі і майже вертикально поставлені (з незначним нахилом всередину), то це зайвий раз говорить про те, що в конструкції плуга леміш стояв горизонтально. При вертикальному положенні він би не міг втриматися на дерев'яному стержні і злітав би з нього. Товщина пластини на кінці втулки 1,2 см, у протилежний бік вона поступово потоншується. Ріжучий край має двосторонню заточку. Ця деталь давала можливість з меншим опором різати землю.

Така технологія виготовлення лемешів була поширена на території всієї Русі (Колчин 1953, с. 87). Приворотське знаряддя має прями аналогії з такими ж виробами, знайденими під час розкопок давньоруських

СЕКЦІЯ 2.

укріплених центрів. Так більше десятка їх виявлено на Райковецькому городищі (Гончаров 1950, с. 62–65), на городищі під Шепетівкою (Пескова 1981, с. 68), городищі Родень (Мезенцева 1968, с. 114–115) та інших місцях. Серед них трапляються такі, що навіть у дрібних деталях повторюють форму приворотської знахідки (рис. 2.2) (Гончаров 1950, табл. IV.2).

Чересло-різак виготовлене із цілого куска заліза. Загальна довжина його 42 см, довжина леза 20,5 см, товщина леза по середині довжини – 1,7 см, ширина в цьому ж місці 5,2 см. Черенок чересла має прямокутну у перерізі форму – 3,3×2,2 см, а біля леза цей показник складає 4,3×2,4 см. Форма чересла традиційна для давньоруського часу і вини часто трапляються на згаданих вище пам'ятках (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 70; Гончаров 1950, рис. IV.4, 5; Мезенцева 1968, с. 70, табл. II).

Від давніх знарядь обробітку ґрунту збереглися лише металеві деталі. Тому про їх загальний вигляд говорити складно. Але їх еволюція добре простежується за етнографічними матеріалами та мініатюрними зображеннями в письмових пам'ятках, що дає можливість провести конструкцію.

Детальний опис плуга часів Київської Русі подає В. Довженок. Він міг мати такий вигляд. Центральною його частиною, яка зв'яже всі інші в одну систему, є гряділь, або дишло, – досить товста жердина довжиною близько 3 м, товстіша з заднього кінця і тонша з переднього. Задній кінець гряділя з'єднується з робочими частинами плуга, а передній – з віссю колісного передка. Біля заднього кінця гряділя за допомогою окремої частини, що називається стовбою, прикріплюється полоз з лемешем і полицею, попереду полоза – чересло, а до самого кінця – чепіги, за допомогою яких орач керує знаряддям. Довжина полоза звичайно близько 70 см. На передній кінець полоза, який називається колодою, настромлюється втулкою леміш. Для з'єднання полоза з дишлом служить згадана стовба, що являє собою дерев'яний брус, вужчий кінець якого укріплюється в полозі біля лемеша, а верхній – у дишлі. Відстань між полозом і дишлом дорівнює близько 20 см. Під час роботи стовба зазнає дуже великого тиску, тому вона виготовляється з твердого дерева, переважно з дуба.

Дуже важливою частиною плуга є прилад відвалювання і перевертання землі, який називався полицею. Це прямокутна видовжена дошка довжиною близько 1,5 м і шириною 75 см з рівною поверхнею, один кінець якої прибито до стовби, а другий – до правої чепіги. Від заднього кінця полоза, який товще переднього, так званої п'яти, відходять чепіги – ручки для управління плугом. Звичайно полоз і чепіги становлять одне ціле і виготовляються з одного дерева: полоз з стовбура, чепіги – з гілок. Чепіги довжиною близько 1,5 м направлені догори під тупим кутом до полоза. Внизу чепіги поставлені поруч, вгорі вони поступово розходяться в різні боки, віддаль між їх кінцями досягає 70 см і більше. На середині своєї довжини чепіги з'єднуються між собою дерев'яною перекладаюю. В ліву чепігу вставляється на відстані близько 10 см від полоза задній кінець дишла. До правої чепіги прикріплюється задній край відвальної полиці. Чересло вроблено в гряділь попереду полоза. В цьому місці гряділь має вигин вверх, який збільшує відстань і між ним і землею і не дає бур'янам забиватися між череслом і гряділем. Разом з вигином вверх гряділь має в цьому місці вигин вліво, завдяки якому чересло знаходиться зліва від лінії руху лемеша. Звичайно чересло прикріплюється під гострим кутом до ґрунту і повернуто вістрям леза вперед.

Колісний передок плуга складається з осі на колесах і так званого правидла. Ліве колесо, яке проходить борозною, завжди більше правого, що йде по незораній землі; різниця в їх радіусі дорівнює глибині борозни і становить близько 10 см. Правидло являє собою дерев'яний брус довжиною до 1,5 м, укріплений своїм заднім кінцем в подушку осі з правого боку, звідки йде трохи вліво. До правидла спереду приєднується в'їще, яке служить для кріплення ярма. Робота плугом проходить таким чином: чересло відрізує шар землі з боку, леміш підрізує його знизу і, трохи піднімаючи, передає на полицю, яка його перевертає (Довженок 1961, с. 77–79). В експозиції Полтавського краєзнавчого музею демонструється такий плуг (Гончаров 1950, табл. IV.1).

Слід зазначити, що плуг такого типу для XI–XIII ст. був значним технічним винаходом, проте скористатися ним могли далеко не всі. На селі могло бути лише кілька заможних господарів, а то й жодного, які мали таке орне знаряддя.

В цьому плані цікава розповідь подільського селянина про те, як він аж у 1912 р. зумів купити залізного плуга, і яка це була помітна подія: «Я хочу, щоб мене зрозуміли і усвідомили, яка то була важка праця орати дерев'яним ралом, в якому був лише залізний леміш та наральник, а все інше було дерев'яним: колеса, теліжка, і з'єднувалось все грабовими зав'язаними прутами. Такий плуг був дуже важким і при оранці впрягали в нього четверо коней або пару волів в ярма, де один орач керував, а другий тримав за чепіги плуга і такою кописткою – естиком – раз по раз відчищав рало від налиплої землі. Глибока оранка залежала від того, наскільки глибоко орач втисне чепігами рало в землю разом з естиком і відкине скибу. Од такої оранки дуже стомлювалася рука плугатаря, яка часто розпухала, під пахвою утворювалася «гуля» і боліла. Отака була важка праця» (Хоптяр 2007, с. 112).

Ще у 30-х роках попереднього століття в окремих районах України використовували прапрадівські варіанти орних знарядь (рис. 3), які мало чим відрізнялися від найбільш давніх примітивних зразків [Gajek 1947, s. 41, tabl. III).

Таким чином, конструктивні деталі плуга із Привороття Другого належать до числа модерних, як на той час, ремісничих виробів сільськогосподарського призначення. Це був найвищий рівень і сільськогосподарської думки, і ремісничої майстерності. Використання леміша і чересла значно підвищувало ефективність праці селянина.

Література

- Гончаров, В. К. 1950. *Райковецьке городище*. Київ: Изд-во АН УРСР.
 Довженок, В. Й. 1961. *Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.* Київ: Вид-во АН УРСР.
 Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.
Енциклопедія трипільської цивілізації. Т.1. Київ. 2004.
 Колчин, Б. А. 1953. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). *Материалы и исследования по археологии*, 32.
 Мезенцева, Г. Г. 1968. *Древньоруське місто Родень*. Київ.
 Пескова, А. А. 1981. Древний Изяславль. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 164, с. 66–73.
 Хоптяр, Ю. А. 2007. *Родовід Хоптярів*. Кам'янець-Подільський: ПП «Аксиома».
 Gajek J. 1947. *Zarys etnograficzny zachodniej czesci Podola*. Lublin. 1947.

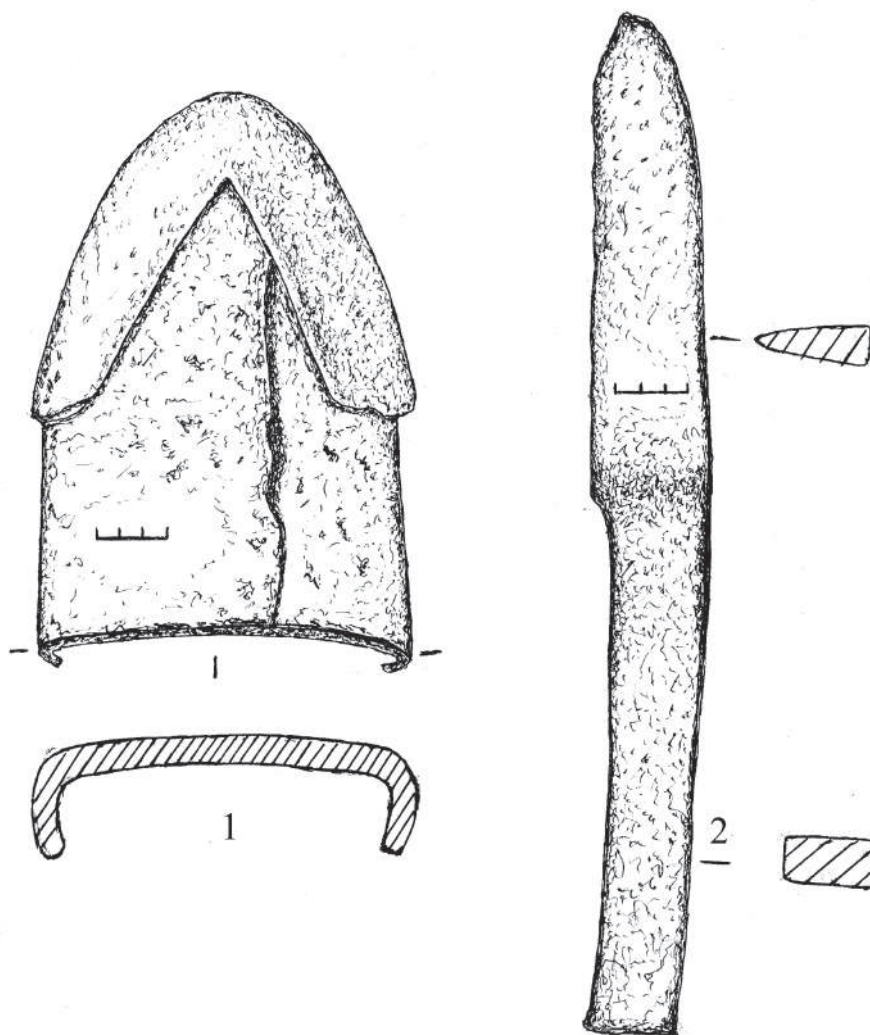

Рис. 1. Леміш і чересло з городища біля с. Привороття Друге «Кармалюкова гора».

СЕКЦІЯ 2.

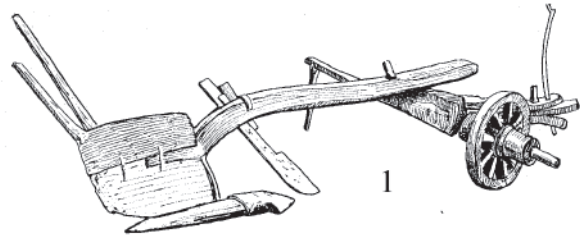

Рис. 2. 1) Плуг із зібрання Полтавського музею;
2-5) Лемеші та чересла з Райковецького городища
за В. К. Гончаровим.

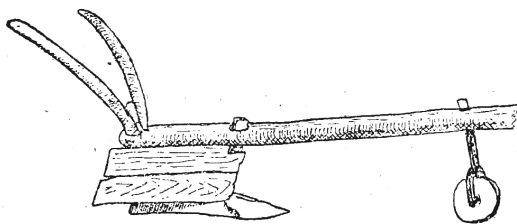
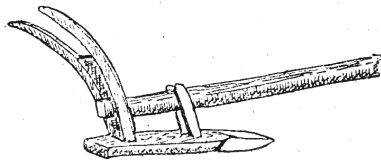
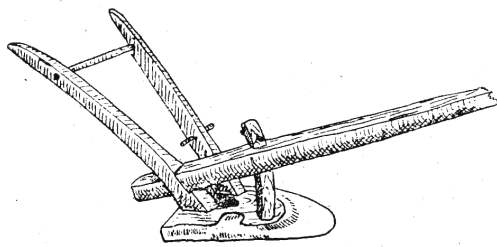
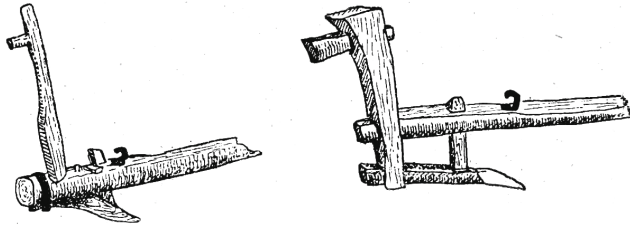
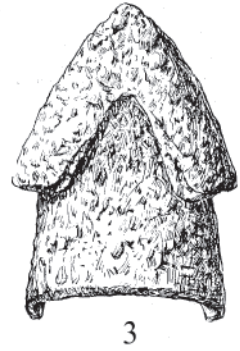

Рис. 3. Орні знаряддя Західного Поділля
початку XX ст. за Й. Гачеком.

Сергій Пивоваров,
доктор історичних наук, професор,
заступник генерального директора
Києво-Печерського Національно-культурного
заповідника з наукової роботи

Віталій Калініченко,
кандидат історичних наук

Микола Ільків,
кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії стародавнього світу,
середніх віків та музеєзнавства
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

ДЕТАЛІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МЕЧІВ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст.

У статті автори аналізують деталі середньовічних мечів з Чорнівського городища XIII ст. Виявлені знахідки дозволяють прослідкувати та детальніше дослідити військову справу місцевого населення, зокрема простежити взаємовідносини військового контингенту Чорнівського городища із суміжними територіями Русі та Європи у XIII ст.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, військова справа, зброєзнавство, мечі.

Серед найважливіших аспектів, що проливають світло на розвиток військової справи в тому чи іншому регіоні, є ті, які пов'язані безпосередньо з питаннями зброєзнавства. Саме предмети озброєння виступають тим визначальним чинником, який дозволяє охарактеризувати військову культуру місцевого населення, простежити його взаємозв'язки та взаємовпливи з іншими територіями. Одним із регіонів, де прослідковуються подібні тенденції є територія Сіретсько-Дністровського межиріччя. Досить важливим і водночас недостатньо вивченим хронологічним відрізком на вищезазначених теренах є період XII – першої половини XIII ст. Саме в цей час військова справа як в Європі, так і на землях Русі входить у новий етап свого розвитку. Важливе значення для розуміння розвитку військової справи має розгляд окремих видів предметів озброєння, їх деталей. Ця робота дає змогу глибше зрозуміти питання та проблеми, пов'язані передусім із військовою культурою, що формувалася в тому чи іншому регіоні.

Однією з найбільш досліджених давньоруських пам'яток Буковини, на якому виявлено досить значну кількість предметів озброєння, є Чорнівське городище. Воно було відкрите відомим вітчизняним археологом Б. Тимощуком, розкопувалось ним у 1977–1978 рр. і було віднесено до категорії феодальних замків (Тимощук 1982, с. 105–113). В 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. Філіпчук. Протягом 1985–1986 рр. роботи на пам'ятці були поновлені археологічними експедиціями Чернівецького державного університету під керівництвом Л. Михайлини. У результаті розкопок було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, розкопано рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань, розташованих біля неї. Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. Возного, який поспішно заявив про дослідження цієї пам'ятки на всій площі (Возний 2009, с. 233–282). З 1999 р. дослідження на пам'ятці проводить С. Пивоваров, результатом чого стало значне уточнення планувальної структури городища та виявлення великої кількості рухомого матеріалу, зокрема предметів озброєння (Ільків, Калініченко, Пивоваров 2015, с. 20–35; Пивоваров 2008, с. 9–18; Пивоваров, Калініченко 2014, с. 39–56).

З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури населення Буковини XII–XIII ст., було вирішено продовжувати його вивчення.

Досить важливим і водночас недостатньо вивченим є питання використання клинкової зброї на території Сіретсько-Дністровського межиріччя у XII–XIII ст., позаяк знахідок даного типу озброєння ближнього бою на території вищезазначеного регіону виявлено не так багато. Щодо Чорнівського городища, то тут слід окремо сказати, що воно представляє досить важливу цінність для вивчення історії регіону в першій половині XIII ст. Тому будь-який предмет озброєння, виявлений тут є досить цінним. Серед виявлених предметів, які належать до клинкової зброї з городища, можна віднести: три наконечники піхов мечів, фрагменти шаблі, а також окремі шабельні гарди, загальною кількістю – три екземпляри, та наконечники піхов від шаблі. Ще одна шабельна гарда походить з Ленківців на Пруті. Також, не вдаючись до більш детального аналізу,

СЕКЦІЯ 2.

необхідно згадати бойові ножі та кинджали, які вважаються допоміжним видом клинкової зброї. Мечі, виявлені на території Сіретсько-Дністровського межиріччя, які нині зберігаються у фондах Чернівецького краєзнавчого музею відносяться в основному до XIV–XV ст. Лише один екземпляр з одинадцяти знайдених можна датувати другою половиною XIII–XIV ст. (Возний 2009, с. 233–282). Більш ранній період, а саме XII–XIII ст. представлений менш масштабним, але доволі рідкісним контингентом предметів клинкового озброєння, тому потребує детальнішого вивчення. Саме його аналізу та характеристиці присвячена дана розвідка.

Досить важливим і водночас недостатньо вивченим на сьогодні є питання використання клинкової зброї на території Сіретсько-Дністровського межиріччя у XII–XIII ст., позаяк знахідок даного типу озброєння ближнього бою виявлено не багато. Серед виявлених на пам'ятці предметів, які належать до клинкової зброї, можна віднести виявлене у 2013 р. бронзове семичастинне навершя руків'я меча з отвором посередині та циркульним орнаментом (Пивоваров, Калініченко 2014, с. 39–56) (рис. 1). На сьогодні це єдина хронологічно чітка знахідка деталі меча кінця XII – першої половини XIII ст. на території Сіретсько-Дністровського межиріччя. Інші мечі з регіону, які нині зберігаються у фондах Чернівецького краєзнавчого музею, відносяться в основному до XIV–XV ст. Лише один екземпляр з одинадцяти знайдених можна датувати другою половиною XIII–XIV ст. (Возний 2009, с. 269–277). За типологією В. Казакавічуса, навершя меча з Чорнівського городища відноситься до типу T1 куршський – мечі з п'ятичастинними, рідше, з семичастинними навершьями. В. Кулаков вважає, що навершя подібного типу відносяться до статусних мечів куршів (Кулаков 2018, с. 133–143). Дослідники дійшли висновку, що місцем виготовлення мечів даного типу було східне узбережжя Балтійського моря – територія розселення куршських племен. Деякі дослідники схиляються до думки, що центром виробництва деталей мечів даного типу (деталей руків'я, а також піхов мечів) було м. Курземе в Східній Пруссії. Час побутування даного типу мечів В. Казакавічус визначив у широких рамках – XII–XIII ст.

За останні роки досить цінними знахідками, які трапилися на Чорнівському городищі і відносяться до клинкової зброї, є три залізні наконечники піхов мечів. В історіографії вони отримали назву «U»-подібних, оскільки переважна більшість наконечників піхов мечів даного типу за формою жолобчастих окантовок схожі на літеру «U».

Наконечники піхов мечів з різних територій діляться на різні групи відповідно до місцезнаходження археологічних знахідок. Оскільки ареал дослідження охоплює в цілому Центральну та Східну Європу, ми вважаємо за доцільне поділити їх на дві великі групи. До першої з них відносяться литі бронзові наконечники, характерні для Балтійського регіону, починаючи з епохи вікінгів і закінчуючи XIII ст. До другої групи відносяться виготовлені з заліза «U»-подібні наконечники піхов мечів, які були досить широко поширені по всій Європі у романський період (XI–XIII ст.). Саме наконечники піхов даної групи і були виявлені на території Чорнівського городища. На жаль, на даний момент узагальнюючих праць по романських наконечниках піхов немає, що значно ускладнює датування знахідок та пошук їх аналогій. На сьогодні можна відзначити лише незначну кількість праць. Серед них варто згадати роботу А. Кірпічнікова, який опрацював, узагальнив та опублікував матеріали з літописного Ізяславля (с. Городище Хмельницької області) (дослідник пише за 14 екземплярів «U»-подібних наконечників піхов) (Кирпичников 1975, с. 30–34). Білоруський дослідник Н. Плавінський здійснив досить важливу роботу по узагальненні та аналізі «U»-подібних наконечників піхов з території Білорусі (Плавинский 2010, с. 505–515). Детальний аналіз даного типу наконечників піхов мечів з території Польщі був здійснений А. Яновським (Janowski 2012, s. 7–35). Окрему увагу варто зосередити на знахідках «U»-подібних наконечників піхов з території Західної України та більш південних територій. У цьому плані досить корисною є стаття Р. Лівиха, який узагальнив знахідки клинкової зброї з території Західної України (Liwoch 2008, s. 39–59). У роботі автор охарактеризував знахідки «U»-подібних наконечників піхов мечів з літописного Угровська, опублікованих Ю. Мазуриком, С. Панишком та О. Остап'юком (Mazuruk, Panyszko, Ostapiuk. 1998, s. 175–182) й знахідки з літописного Звенигорода, опублікованих раніше І. Русановою та Б. Тимощуком (Русанова, Тимощук 1993). Два «U»-подібних наконечники були опубліковані В. Спінеєм (Spinei 1994, p. 112–113). Походять вони з фортеці XII–XIII ст. Битка Доамней в Пятра Нямц у Румунії. Ще один наконечник піхов походить з фортеці Кладова в Румунії (Оґа 2015, р. 33–43), відомі вони з Моравського Крумлова у Чехії (Žákovský 2011, s. 127–188). Наостанок відзначимо, що археологічна джерельна база щодо «U»-подібних наконечників піхов є достатньо бідною, тому кожна нова знахідка потребує детального та скрупульозного аналізу, що дасть можливість узагальнити археологічний матеріал. Іншими джерелами дослідження «U»-подібних наконечників піхов є іконографічний матеріал, який дозволяє на основі аналізу зображень на мініатюрах, печатках, архітектурних пам'ятках простежити приблизний хронологічний період побутування подібних наконечників на різних територіях середньовічної Європи.

Перший «U»-подібний наконечник піхов (рис. 2.1) був знайдений у районі кліті № 9 (за нумерацією І. Возного). Металографічний аналіз знахідки не проводився. Він залізний, сильно корозований, деформо-

ваний, являє собою фактично суцільне з'єднання жолобчастих окантовок у верхній частині, які звужуються до низу та автоматично з'єднуються. На лицьовій стороні частині внизу жолобки з'єднуються паралельно. Наконечник пошкоджений у верхній частині з'єднання потовщених лівої та правої частин відсутністю (пошкодженнями) лівої перемички із заднього боку та абсолютною відсутністю перемички з переднього боку. Першопочатковий вигляд верхнього з'єднання являв собою залізні перемички, які склалися з двох частин. Ліва жолобчаста окантовка наконечника дуже пошкоджена. Важливо, що на лицьовій стороні збереглися по 6 внутрішніх півкруглих заглибин на лівій і правій жолобчастих окантовках, що свідчить про їх першопочаткове з'єднання кількома залізними деталями, які знаходилися паралельно одна одній. Кількість їх могла бути різною. Найбільш ймовірно, вони виконували допоміжні скріплювальні функції наконечника при його закріпленні до піхов меча. Загальна довжина виробу – 15,4 см, маса знахідки становить 69 г.

Другий «U»-подібний наконечник піхов (рис. 2.2) був знайдений у районі кліті № 7. Металографічний аналіз знахідки також не проводився. Він залізний, сильно корозований, деформований, являє собою фактично суцільне рівне з'єднання жолобчастих окантовок у верхній розширеній частині виробу, які звужуються до низу. Довжина знахідки становить 10,6 см, маса виробу становить 34 г.

Третій «U»-подібний наконечник піхов (рис. 2.3) був знайдений у районі кліті № 1. Металографічний аналіз знахідки також не проводився. Він залізний, сильно корозований, дещо деформований, являє собою з'єднання у нижній частині двох жолобчастих окантовок, яке збільшується (потовщується) вгору та завершується фігурними круглими виступами, які суцільно з'єднані з жолобчастими окантовками з невеликою ямкою між закінченням жолобка та круглим кріпленням. Загальна висота виробу – 5 см, маса становить 20 г.

Як було сказано вище, археологічних знахідок «U»-подібних наконечників піхов мечів виявлено порівняно небагато, тому для визначення хронології хотілося б звернути увагу на інші знахідки з городища. Перш за все відмітимо, що нумізматичний матеріал, виявлений на пам'ятці (4 візантійські монети періоду 1197–1246 рр. та 4 угорських брактеати Бели IV (1225–1235 рр.) дозволяє датувати наконечники піхов мечів першою половиною – серединою XIII ст. (Ільків, Калініченко, Пивоваров 2015, с. 20–35). Інші датуючі речі з городища – знахідка перстня з геральдичним зображенням знака Рюриковичів, який відноситься до 1252–1256 рр. дозволяє підвищити хронологічні рамки побутування «U»-подібних наконечників піхов мечів на теренах Сіретсько-Дністровського межиріччя до початку другої половини XIII ст. (Пивоваров 2008, с. 9–18).

«U»-подібні наконечники піхов мечів, виявлені у літописному Ізяславлі також датуються першою половиною – серединою XIII ст. Характеризуючи мечі, А. Кірпи́чников вказував, що романська військова культура на городищі існувала в період з 1200 по 1250 рр., свідченням чого є значна кількість знахідок самих мечів (А. Кірпи́чников вказував на 8 екземплярів) та їх деталей. «U»-подібні наконечники піхов були виявлені на городищі в кількості, як вказує А. Кірпи́чников, більше 14 екземплярів. Окрім того, дослідник пише, що вони були простими та утилітарними у використанні. Важливим є те, що А. Кірпи́чников звернув увагу на вагові характеристики даного типу наконечників піхов. Він вказував, що навіть найбільші залізні наконечники піхов були в 2 рази легшими, ніж бронзові, тобто вони не повинні були обтяжувати і без того важкий меч. Заслугує на увагу думка дослідника стосовно того, що наконечники-окантовки піхов мечів були досить крихкими, і, судячи з археологічних знахідок, часто ламалися. Підтвердженням цьому є знахідки з Чорнівського городища, які також є пошкодженими. «U»-подібні наконечники піхов мечів з Ізяславля представлені різними видовими ознаками. На одних на нижній частині наявний кулеподібний виступ, на других – завитки, на третіх – півмісяць на верхньому кріпленні жолобчастих окантовок (Кирпичников 1975, с. 34).

Археологічні матеріали з території Білорусі, аналогічні знахідкам з Чорнівського городища, представлені 4 екземплярами. Два наконечники були виявлені в Полоцьку, один – в Орші, один – в Копилі і походить з шару XIII ст. Перші три наконечники не мають стратиграфічного датування. Окрім того, наконечники піхов мечів досить відрізняються від матеріалів з Чорнівського городища наявністю окремих деталей, зокрема кулі в нижній частині та завитками (Плавински 2009, с. 43).

Варто відзначити, що в Європі «U»-подібні наконечники піхов почали розповсюджуватися, очевидно, після 1100 р. З XII ст. вони відомі на території Польщі. Варто погодитися з думкою Н. Плавинського, що «U»-подібні наконечники піхов мечів на Русі з'явилися не раніше XII ст. Дослідник вказує, що досить близькими за своїми морфологічними параметрами до наконечника піхов з Копилі є знайдений у Мстиславлі у шарах середини XIV ст. схожий наконечник (Алексеев 1995, с. 118–182). Дослідник вважає, що U»-подібні наконечники могли використовуватися на території Білорусі протягом півтора століття. Важливим є той факт, що при археологічних дослідженнях знаходять деталі «U»-подібних наконечників піхов мечів, які досить важко ідентифікувати, тому при їх інтерпретації необхідно звертати увагу на окремі конструктивно-морфологічні параметри різних виробів. На території Західної України кількість балтських типів наконечників піхов мечів також більша за кількість романських наконечників. Хоча не виключено, що романські мечі носилися в

СЕКЦІЯ 2.

піхвах з наконечниками балтських типів. «U»-подібні наконечники піхов мечів зазвичай вважають імпортною категорією клинкової зброї, хоча не варто виключати те, що внаслідок військових конфліктів на різних територіях відбувалися взаємовпливи та знайомство з новими типами озброєння, зокрема західноєвропейського, свідченням чого є знахідки наконечників, самих мечів тощо. Не варто також відкидати думку про східноєвропейське виробництво «U»-подібних наконечників піхов. Так, Н. Плавинський висловив думку про те, що наконечники піхов даного типу могли виготовлятися в ювелірній майстерні в Гомелі (Плавински 2009, с. 43–46).

Досить цінними в хронологічному аспекті датування матеріалів з Чорнівського городища є знахідки «U»-подібних наконечників піхов мечів з території Центрально-Східної Європи (рис. 3). Два наконечники походять з городища в Рацьонжі (Рацьонжі). За зовнішнім виглядом вони знову ж таки відрізняються окремими конструктивно-морфологічними деталями та формою від знахідок з Чорнівського городища, але в цілому відносяться до однієї категорії клинкової зброї. А. Яновський вважає, що один з наконечників міг бути виготовлений місцевим майстром. Він був знайдений у порожнині між V та VI будівлями на городищі і датується періодом 1256 – рубежем XIII–XIV ст. Третій наконечник піхов мечів, аналогічній знахідці з Чорнівського городища був виявлений у м. Щецин у 1991 р. Він має схожу форму з найбільш малим за розмірами наконечником з Чорнівського городища. Відрізняються вони лише наявністю в першого більших за розмірами круглих завиток та відсутністю прямокутних уступів по боках жолобчастих окантовок. За допомогою дендрохронологічного методу датування було встановлено, що даний наконечник піхов меча датується періодом після 1274 р. Хронологія залізних виробів з інших населених пунктів Польщі повністю збігається з результатами інших зразків дослідження залізних виробів (Черськ – шар IV а – 2–3 чверть XIII ст., Ополе – шар II – 1240 р., Пултуськ – нашарування починаючи з 30-х рр. XIII ст. – 1368 р.

Досить важливими для визначення хронологічного існування Чорнівського городища є знахідки наконечників піхов мечів, які були виявлені на території Західної України, з теренів Галицько-Волинського князівства, до якого входили і землі Сіретсько-Дністровського межиріччя. На сьогодні найбільш достовірна інформація стосується 4 знахідок наконечників піхов мечів. Один з них походить з літописного Угровська. Він фактично ідентичний знахідці з Чорнівського городища та походить з шару першої половини – середини XIII ст. Два інших наконечника піхов мечів були виявлені в літописному Звенигороді. Перший «U»-подібний наконечник піхов меча походить з шару першої половини XIII ст. Другий наконечник зі Звенигорода дуже схожий на знахідку з Чорнівського городища, але відрізняється наявністю додаткової деталі на нижній частині кріплення жолобчастих окантовок, а саме загострення.

Три аналогічні знахідки екземплярам з Чорнівського городища були виявлені в Румунії. Два з них походять з городища Битка Доамней в Пятра Нямц. Перший з наконечників порівняно невеликої форми, з двома круглими завитками по боках, жолобчасті окантовки яких з'єднуються лише знизу. Інший наконечник піхов зберігся наполовину і також нагадує за формою екземпляр з Чорнівського городища. В. Спіней датує наконечники кінцем XII – першою половиною XIII ст., посилаючись на те, що на городищі були виявлені монети Бели III (1172–1196 рр.) (Spinei 1994, р. 112–113; 448). Третій наконечник піхов походить з фортеці Кладова. Він є пошкодженим та має видовжену форму. Нумізматичні знахідки, які були виявлені на городищі, зокрема це монети періоду правління Бернхарда II Карінтійського (1202–1254 рр.), дозволяють датувати подібного типу знахідки першою половиною – серединою XIII ст. Окрім того, відзначимо, що подібні наконечники піхов походять також з території Чехії. Так, в музеї в Моравському Крумлові зберігається наконечник піхов, схожий до найбільш меншого за розмірами наконечника піхов з Чорнівського городища. Але, що важливо, на нижній частині його окантовки наявна невелика кулька. П. Жаковський вказує на достатньо широке датування подібного типу наконечників – XIII–XVI ст.

Важливе значення для дослідження «U»-подібних наконечників піхов мечів відіграють іконографічні джерела (рис. 4). Так, «U»-подібні наконечники піхов, аналогічні знахідкам з Чорнівського городища можемо бачити на мініатюрах з Біблії Мацієвського (Франція) – 1240–1250 рр., Вестмінстерського Псалтиря (Англія) – 1250 р., на фресках монастиря Санта-Марія-де-Вальбуена (Іспанія) – XII ст., на мініатюрах з рукопису поеми «Італійський гість» (Німеччина) – 1256 р., з рукопису з Сент-Олбану – 1250 р., на мініатюрах Наварської Біблії з Памплони (Іспанія) – 1197 р., з манускрипту «Апокаліпсис» (Англія) – 1250 р., на мініатюрах Манеського кодексу (зокрема зображення німецького поета і композитора Вальтера фон дер Фогельвейде) (Франція) – 1300–1340 рр. та на багатьох інших. Зображення «U»-подібних наконечників піхов мечів зустрічаються також на архітектурних пам'ятках, зокрема варто згадати рельєфні різьблення на Соборі Святого Трофима в м. Арль у Франції (XII–XV ст.) та на сфрагістичному матеріалі, зокрема на печатці Раймунда де Мондрагона (Франція) 1200 р. А. Кірпічников зазначає, що «U»-подібні наконечники піхов на мініатюрах з'являються у XII ст., а у наступні два століття вони набувають більш складніших форм при стиканні жолобчастих окантовок (Кирпичников 1975, с. 30–34). Окрім того, при дослідженні даної категорії клинкової зброї необхідно також не забувати про деталі наконечників, за допомогою яких наконечник додатково закріплювався

безпосередньо до піхов. А отже, додаткові деталі були важливими у функціональному застосуванні. Загалом, іконографічний матеріал дозволяє датувати наконечники піхов серединою – другою половиною XIII ст.

На сьогодні досить поширеною є думка про те, що «U»-подібні наконечники піхов мечів є досить частою знахідкою на археологічних пам'ятках. Та при археологічних дослідженнях їх знаходять дуже рідко, що також є показовим моментом. Дане твердження дозволяє поставити питання про соціальну приналежність «U»-подібних наконечників піхов, їх побутування на різних територіях та проникнення західноєвропейської рицарської культури на терени Русі. В цьому аспекті знахідки з Чорнівського городища є важливими та еталонними. Варто також погодитися з думкою А. Кірпицьківа щодо того, що західноєвропейська рицарська мода на теренах Русі у XIII ст. проявилася не лише у використанні мечів, а й у використанні всього портупейного гарнітуру і, очевидно, у способі кріплення та носіння піхов (Кирпичников 1975, с. 30–34).

Таким чином, елементи деталі мечів з Чорнівського городища є досить важливими та цінними знахідками не лише для регіону Сіретсько-Дністровського межиріччя, а й для усїєї Східної Європи, оскільки дозволяють простежити рівень впливу західноєвропейської та балтської військових культур на місцеве населення та Галицько-Волинське князівство в цілому. Знахідки «U»-подібних наконечників піхов мечів, наверхів'я меча балтського типу, знайдені на Чорнівському городищі, свідчать про поліетнічність, поєднання та взаємозв'язки різних військових культур, що було надзвичайно прогресивним в еволюції військової справи у Європі в XII–XIII ст. Предмети озброєння, виявлені на Чорнівському городищі виступають еталонними, так як дозволяють проаналізувати різноетнічні військові культури та їх вплив на окремі території і населення в цілому, простежити їх взаємозв'язки та взаємовпливи.

Література

- Алексеев, Л. В. 1995. Древний Мстиславль в свете археологии. *ГАЗ*, 6, с. 118–182.
- Возний, І. П. 2009. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст.* Частина 2. Чернівці: Золоті литаври.
- Льків, М., Калініченко, В., Пивоваров, С. 2015. Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища. *ПССІАЕ*, 1 (39), с. 20–35.
- Кирпичников, А.Н. 1975. Мечи из раскопок древнего Изяславля. *КСИА*, 144, с. 30–34.
- Кулаков, В. И. 2018. Статусные мечи куршей. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции*, XIV, с. 133–143.
- Мугуревич, Э. С. 1965. *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.* Рига.
- Пивоваров, С. В. 2008. Перстени з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища. *ПССІАЕ*, 1(25), с. 9–18.
- Пивоваров, С. В., Калініченко, В. А. 2014. Наверхів'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (37), с. 39–56.
- Плавинский, Н. 2010. Наконечники ножен мечей X–XIII вв. с территории Белоруссии. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. СПб, с. 505–515.
- Плавінські, М.А. 2009. *Нарысы гысторыі кльнковай зброі X–XIII стагадзя на Беларусі*. Мінск: І. П. Логвінаў.
- Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 1993. *Языческие святилища древних славян*. Москва: АРХЭ.
- Janowski, A. 2012. Trzewiki pochew mieczy pochodzenia Bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach polskich. *Pruthenia*, VII, s. 7–35.
- Liwoch, R. 2008. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta Militaria Mediaevalia*, IV, s. 39–59.
- Mazuryk, J., Panyszko, S., Ostapiuk, O. 1998. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska. *APŚ*, 3, s. 175–182.
- Spinei, V. 1994. *Moldova in secolele XI–XIV*. Chişinău: Universitas.
- Oța, S. 2015. Weapons found in Cladova Fortress (Arad County). *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*. Sibiu, p. 33–43.
- Žákovský, P. 2011. Sředověké a raně novověké chladné zbraně ze sbírek Městského muzea v Moravském Krumlově. *Hrad jako technický problém. Technologie a formy výstavby středověkých opevněných sídel*. Brno, s. 127–188.

Список скорочень

ГАЗ – Гістарычна-археалагічны зборнік.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии.

ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.

APŚ – Archeologia Polski Środkowowschodnie.

СЕКЦІЯ 2.

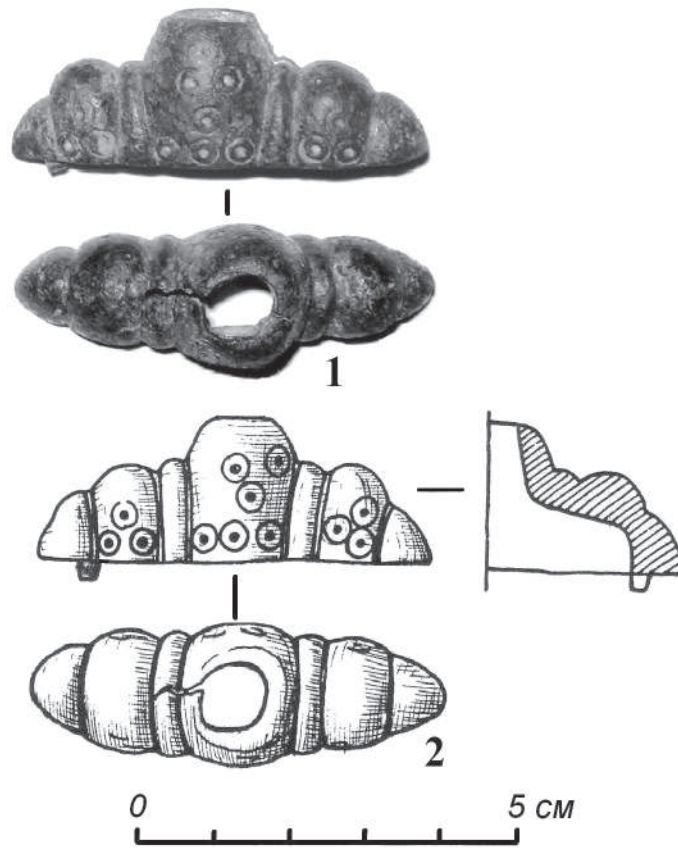

Рис. 1 – Головка наверсія руків'я меча з Чорнівського городища (1 – фото, 2 – прорисовка).

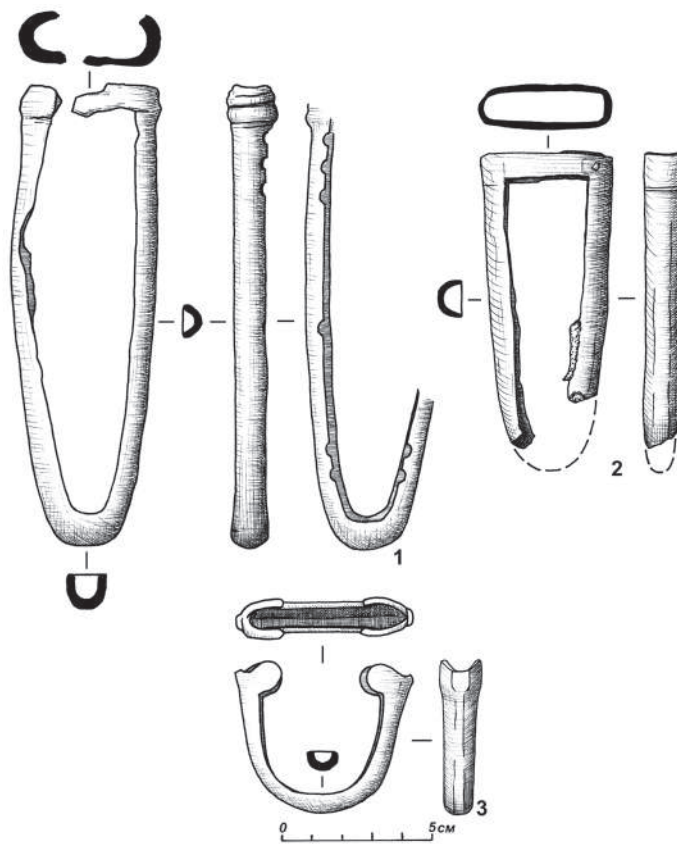

Рис. 2 – Залізні «U» – подібні наконечники піхов мечів з Чорнівського городища.

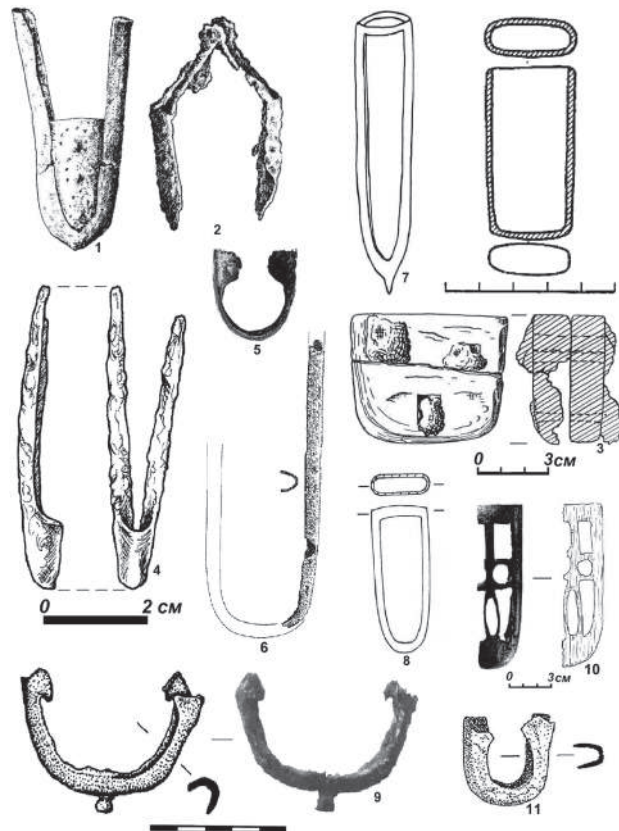

Рис. 3 – Аналогії «U» – подібним наконечникам піхов меча з Чорнівського городища (1, 2, 3, 4 – за А. Яновським; 5, 6, 7 – за Р. Лівохом; 8 – за С. Оца; 9 – за П. Жаковським).

Рис. 4 – Зображення «U» – подібних наконечників піхов мечів на середньовічних мініатюрах та на архітектурних пам'ятках (за Д. Ніколле).

Максим Осипенко,
науковий співробітник відділу збереження фондів
сектору «Середньовічна археологія»
Національного музею історії України

ДЕКОРАТИВНІ МЕТАЛЕВІ ЕЛЕМЕНТИ СУМОК-КАЛИТ НОВГОРОДСЬКОГО ТИПУ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ МІФІЧНИХ ІСТОТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НМІУ)

В публікації, за матеріалами колекцій Національного музею історії України, розглядаються декоративні металеві елементи (накладки, замки), що прикрашали шкіряні поясні сумки XV–XVI ст. та ототожені із заможними мешканцями Новгороду. Розширено джерельну базу знахідок та чіткіше деталізовано художні елементи оформлення самих сумок-калит.

Ключові слова: накладка, замок, фурнітура, Старокиївська гора, Десятинна церква, Новгород.

Із археологічних колекцій Національного музею історії України походять 5 знахідок, які можна віднести до декоративного ансамблю шкіряних поясних сумок новгородського типу, одна з яких вже розглядалася автором (Осипенко 2016). З поступовим опрацюванням та поповненням музейних колекцій вдалося виявити й інші подібні знахідки. Відповідно, враховуючи доволі незначні дані про присутність цієї категорії знахідок на території України, вважаємо за необхідне ввести їх до наукового обігу, паралельно розширивши джерельну базу.

Під калитою новгородського типу мається на увазі шкіряна сумка багато прикрашена різного роду накладками та бляшками із кольорового металу, в більшості із яких закладений певний геральдичний підтекст пов'язаний із давнім Новгородом, а також зооморфних та антропоморфних накладок допоміжного декору. Мається на увазі певний спільний стиль зображення міфічних істот в русі, які зустрічаються на різного роду виробів XIII–XVI ст.: свинцевих печатках, кістяних виробів, на залишках шкіряних аплікацій тощо (Янин 1962, рис. 14, рис. 15; Колчин, Янин, Ямщиков 1985, с. 40, рис. 42, с. 83, рис. 156; Гайдуков 1992, с. 161, 233). Відповідно, власником таких сумок міг бути лише заможний мешканець Новгороду.

Найяскравіше сумка-калита новгородського типу представлена випадковою знахідкою грошово-речового скарбу з південної окраїни Славенського кінця, а її будова, декоративне оформлення та вміст вже були предметом детального дослідження вчених. Нагадаємо, що сумка (габарити 23,3×18,2 см) складалася із трьох відділень та потаємного кармана з клапанами, а в її верхній частині розташована широка петля для кріплення на пояс (Варфоломеева 1997, с. 109–110). Всередині сумки виявлено дорожній писемний інвентар та нумізматичний матеріал, що датується не раніше другої половини 1530-х рр. (Гайдуков, Коньков 1993, с. 42–45).

Декоративний ансамбль сумки представлений різного розміру накладками із дзеркально-симетричним зображенням міфічної істоти оточеною криноподібним орнаментом: більші (2×2 см) розташовувалися по боках у верхній частині клапана, менші (1×1 см) – в нижній частині біля замка. Подібне зображення звіра, але розташованого попарно, один навпроти одного, знаходиться на личині замка і накладці, що прикриває отвір для ключа. Також на клапані кріпилися й інші накладки: попарні зооморфні зображення пташок на ніжці і без по боках та антропоморфна по центру. Накладки у вигляді п'ятипелюсткових квіток і восьмикутної бляшки з вміщеною в центр восьмипелюстковою розеткою прикрашають петлю сумки (рис. 1) (Осипенко 2016, с. 100–101).

Всі декоративні елементи, які входять до ансамблю оформлення калити за функціоналом можуть бути згруповані наступним чином: без функціональні ознаки, куди входять також й інші антропоморфні та зооморфні накладки (група 1); накладки, що прикривають отвір від ключа (група 2) та замки (група 3). Тому матеріали із зібрання НМІУ, розглянемо відповідним чином.

Група 1 – 3 од.:

Перша накладка (Інв. № В8/5618, розміри 22×21×3 мм) виявлена в ході археологічних досліджень на Старокиївській горі в 1936 р. експедицією Т. Мовчанівського (рис. 2, 1). Виріб плаский, п'ятикутний, з трьома штифтами для кріплення на звороті. Орнаментация накладки представлена рельєфним зображенням дракона, де хвіст і частина голови є завершенням лівого верхнього краю накладки. Міфічна істота стоїть на трьох лапах, а четверта – піднята догори, демонструючи рух. Хвіст дракона піднятий і примикає до шиї, на якій простежуються гребінцеві виступи. Око істоти широко розплющене, а голова направлена праворуч, з відкритими, дещо завернутими щелепами. Кінцівки тварини та хвіст мають криноподібні завершення. Зображення дракона займає приблизно 60% площі виробу, решта – це розміщені в один ряд крини, що повторюються. Вся орнаментация вміщена у невеликий бортик, який йде вздовж краю накладки (Осипенко 2016, с. 100).

Друга накладка (Інв. № В4625/158) повторює форми та орнаментацию попередньої, але із дзеркальним відображенням, дещо менша за розмірами (17,5×17,5×1 мм), має два штифта для кріплення та просвердлений отвір, який руйнує пашу звіра (рис. 2, 2). Виріб походить із колекції старих музейних зібрань, однак були депаспортизовані в ході Другої світової війни

Окрім аналогічних накладок, що розташовані на сумці із Славенського кінця, подібна знахідка виявлена в Дубно у культурних нашаруваннях XVI–XVIII ст. (рис. 2, 6) (Прищепа, Чекурков, Ткач 2007, с. 284, рис. 6, 6).

Третя накладка також має невідоме походження (Інв. № В4625/159), але представляє собою трохи інший декоративний стиль, без штифтів на звороті та має наступні розміри: 17×17×2 мм. Міфічна істота має таку ж поставу як і на накладках, що розглядалися вище, але, на відміну від них, займає основну площу виробу, а її хвіст та частина голови є завершенням правого верхнього кута знахідки, обрамлена трирядним прямим бортиком (рис. 2, 3).

Прямі аналогії даній накладці варто вбачати у знахідці із Твері, що походить із культурних нашарувань XIV–XVI ст (рис. 2, 7) (Травкин, Хухарев 1999, с. 139–143).

Група 2 – 1 од.:

Наступна знахідка початку XX ст. походить із колекції С. Могилевцева як така, що виявлена в околицях городища Княжа гора на Канівщині (Інв. № В25/1782, ст. інв. № 9551). Представляє собою напівкруглий плоский виріб (розміри 25,5×17×1 мм) з трьома штифтами на звороті, що орнаментований парним зображенням міфічних звірів, які розташовані в дзеркальному відображенні та дотикаються один до одного однією піднятою до гори лапою та верхнім краєм щелепи. Поміж нижніх лап істот розташований наскрізний отвір, куди вставлена веретеноподібна шпилька з круглими закінченнями на кінцях для закріплення клапану сумки із замком. Вся композиція вміщена у невеликий бортик, зображення сильно затерте (рис. 2, 4).

Прямі аналогії нам невідомі, наближені знахідки із цієї серії, окрім тих, що згадувалися під час опису новгородської сумки, походять із Чернігова та Пскова (рис. 2, 8, 9) (Ігнатенко, Коваленко 1991, с. 39, рис. 7; Седов 1988, ил. 15). Відрізняються речі в оформленні та дещо більші за розміром. На відміну від музейної знахідки, композиція з драконами оточена рядами кринів, що повторюються, а у випадку з новгородською знахідкою – крини додатково проходять ще по зовнішній осі накладки. На нашу думку, накладка з музею, прикривала замок меншого розміру, а відповідно габарити самої сумки-калиту відізнялися від знахідки із Славенського кінця.

Група 3 – 1 од.:

Замок (Інв. № В6221, КВ 66587, тків 19463/44) поясної сумки до НМІУ було передано на довічне зберігання Одеською митницею ДФС у 2018 р. Виріб підквадратної форми (41×41×9 мм), складається з двох бронзових пластин, які утворюють личину замка та однієї залізної пластини.

Нижня пластина личини з п'ятьма отворами для кріплення на клапані сумки, по середині якої розміщений трапецієподібний виступ під механізм замка з двома функціональними видовженими отворами та чотирма меншими отворами для фіксації верхньої пластини. По краю нижньої пластини проходить невеликий бортик, який прикрашений рельєфним валиком. Між валиком та трапецієподібним виступом, окрім верхньої сторони, розміщується дворядний криноподібний орнамент, що повторюється. На звороті по бортиках фіксуються фрагменти залізної пластини, яка перекривала механізм замка знизу.

Верхня пластина за допомогою чотирьох штифтів кріпиться до нижньої частини і перекриває механізм замка. Орнаментация представлена рельєфним дзеркальним зображенням драконів, що імітують рух, які розміщені у верхніх кутах пластини та поміщені в квадратне поле. Периметр поля оточений рельєфним бортиком. Внизу пластини проходить дворядний криноподібний орнамент. На пластині розміщено один круглий і два видовжені напівкруглі отвори (рис. 2, 5).

Музейна личина замка повністю повторює ту, яка розміщена на сумці із Славенського кінця, аналогічна знахідці з Туворового городища в Ізборську, а також подібна до виробів із Пскова та Рюрикового городища (рис. 2, 10, 11, 12) (Седов 1988, ил. 15; Салмина и др. 2016, с. 126, рис. 2, 6б; Носсов, Плохов, Хвошинская 2017, ил. 11, 10).

Отже, знахідки з колекцій НМІУ, на підставі перелічених аналогій, попадають в хронологічну межу другої половини XV – середини XVI ст. і вкладаються у систему відомих пізньосередньовічних торгових шляхів у Східній Європі (Кенигсберг 2001, с. 287; Осипенко 2016, рис. 4).

Література

- Варфоломеева, Т. С. 1997. Средневековые кожаные кошельки. В: Янин, В. Л. та ін. (ред.). *Новгород и новгородская земля. История и археология*, 11, с. 105–114.
- Гайдуков, П. Г. 1992. *Славенский конец Средневекового Новгорода. Нутный раскоп*. Москва (б. и).
- Гайдуков, П. Г., Коньков Ю. П. 1993. Славенский клад русских монет конца XV – начала XVI вв. В: Гайдукова, П. Г. та ін. (ред.). *Всероссийская нумизматическая конференция*. Тезисы доклада и сообщение 18 21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, с. 42–45.
- Кенигсберг, Г. Г. 2001. *Средневековая Европа 400–1500 гг*. Москва: Весь Мир.
- Колчин, Б. А., Янин, В. Л., Ямщиков, С. В. 1985. *Древний Новгород: прикладное искусство и археология*. Москва: Искусство.

СЕКЦІЯ 2.

Носов, Е. Н., Плохов, А. В., Хвощинская, Н. В. 2017. *Рюриково городище. Новые этапы исследований*. Санкт-Петербург: ООО Дмитрий Буланин.

Ігнатенко, І. М., Коваленко, В. П. 1993. Нові дослідження на Верхньому Замку в Чернігові. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 1991*. Луцьк: Надстир'я, с. 38–39.

Осипенко, М. С. 2016. Пізньосередньовічна накладка із зображенням дракона з розкопок 1936 р. на Старокиївській горі. *Археологія*, 4, с. 100–105.

Прищеп, Б. А., Чекурков, В. В., Ткач, В. В. 2009. Продовження дослідження середньовічного Дубна. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007*. Київ: ВД Академперіодика, с. 282–284.

Салмина, Е. В., Салмин, С. А., Подгорная, Р. Г., Михайлов, А. В. 2016. Особенности состава вещевого комплекса с территории Нового Торга Пскова (по материалам раскопок 2005–2013 гг.). В: Гайдуков, П. Г. та ін. (ред.). *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 31, Москва: ИА РАН, с. 123–134.

Седов, В. В. Древний Изборск. 1988. В: Ямщиков, С. В. (ред.). *Древний Псков: история, искусство, археология. Новые исследования*. Москва: Изобразительное искусство, с. 45–65.

Травкин, П. Н., Хухарев, В. В. 1999. Печать-матрица из Плеса. В: Хохлов, А. В. (ред.). *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 3, Тверь: Старый город, с. 139–143.

Янин, В. Л. 1962. *Новгородские посадники*. Москва: Издательство Московского университета.

Янин, В. Л. 1970. *Актовые печати Древней Руси*. Москва: Наука, 1970.

Рис. 1. Сумка-калита. Випадкова знахідка з Новгороду.

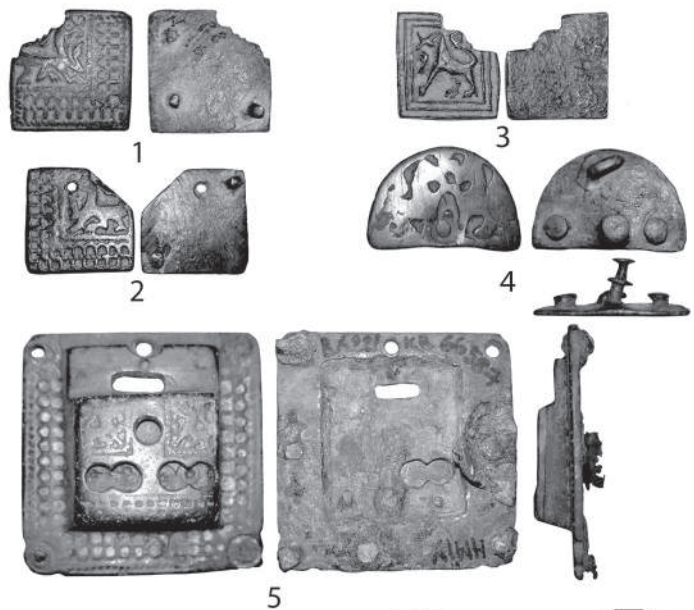
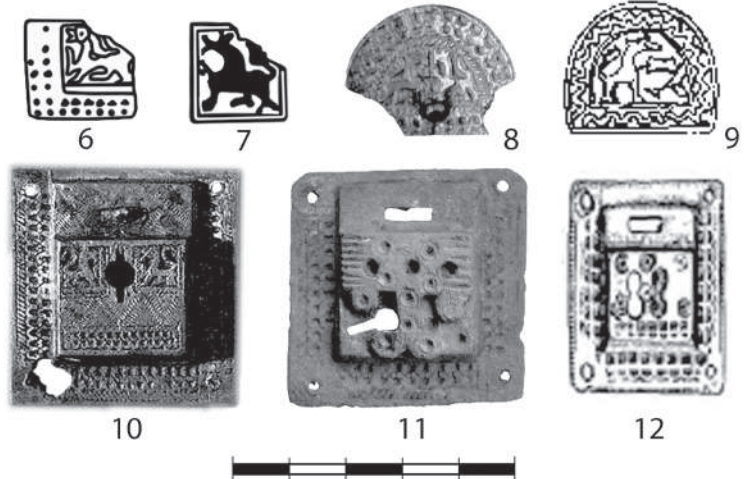

Рис. 2. Фото декоративних деталей із зображенням міфічних істот із колекцій НМІУ та аналогічні знахідки.

1. – Київ, Старокиївська гора (В8/5618);
- 2, 3. – Місце знахідки невідоме, старі музейні зібрання (В4625/158, В4625/159);
4. – околиці городища Княжа гора (В25/1782);
5. – Місце знахідки невідоме, Одеська митниця ДФС (В6221);
6. – Дубно; 7. – Твер; 8, 12. – Псков;
9. – Чернігів; 10. – Туворове городище; 11. – Рюрикове городище.

Євген Осадчий,
керівник групи
охорони історико-культурної
спадщини при управлінні
культури Сумської обласної
державної адміністрації

РАТУШНЕ СЕЛО ЛИТВИНОВИЧІ У XVII СТ.

Стаття присвячена історії села Литвиновичі на Сеймі. Воно виникло в кінці XVI ст. і належало путивлянину Леонтію Литвинову. На початку XVII ст. село занепадає через бойові дії Смутного часу. Після передачі Середнього Посейм'я Речі Посполитій було засновано укріплений феодальний двір на старому давньоруському городищі, яке також отримало Литвиновичі. З середини XVII ст. село отримало самоврядування і увійшло до складу Ніжинського полку, а на території феодального двору побудовано парафіяльну церкву.

Ключові слова: городище, с. Литвиновичі, укріплення, XVII ст.

Городища козацької доби Чернігово-Сіверщини пов'язані переважно з подіями колонізації межиріччя Десни та Сейму у XVI–XVII ст. Інколи об'єкти цього періоду опиняються «у тіні» нашарувань більш ранніх епох, які досліджувалися археологами у XX ст. Ці городища, що були повторно використані для оборонних потреб і мали потужні укріплення, що доповнювали природний захист. Городище у с. Литвиновичі Кролевецького району традиційно вважається пам'яткою роменської археологічної культури та давньоруського часу. Але у XVII ст. тут нетривалий час знаходився феодальний замок або укріплена садиба одного з крупних феодалів Чернігово-Сіверщини Олександра Пісочинського.

Вперше дані про городище у с. Литвиновичі опубліковані в сьомому томі багатотомного видання архієпископа харківського і чернігівського Філарета «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (Філарет 1873, с. 455). В описі села є згадка про «городок», обнесений високим валом. Фрагменти документів другої половини XVII ст. про село Литвиновичі опубліковані О. М. Лазаревським (Лазаревский 1893, с. 454–455). Пам'ятка згадується в роботах Д. Я. Самоквасова (Самоквасов 1908, с. 113) але з посиланням на «Черниговские епархиальные ведомости». Значний пласт документів, пов'язаних з життям Чернігово-Сіверщини в період з 1618 по 1648 роки опубліковані П. М. Кулаковським (Кулаковский 2006). Серед них є документи, у яких згадується село Литвиновичі.

Вперше рештки укріплень городища у с. Литвиновичі були обстежені Д. Т. Березовцем у 1947 р. Вчений зазначав, що воно зазнало значних руйнувань – частково обвалилося в річку, а культурний шар пошкоджений кладовищем (Березовець 1947, арк. 6). У цьому ж році пам'ятка оглядалася Дніпровською лівобережною археологічною експедицією під керівництвом І. І. Ляпушкіна (Ляпушкин 1961, с. 263). У результаті обстежень з'ясовано, що городище належить до роменсько-боршевської археологічної культури. Цим же періодом датував городище М. П. Кучера (Кучера 1999, с. 215).

У середині 80-х рр. XX ст. місцевим колгоспом спланована частина напільного валу, а в західному схилі пробиті траншеї. В. В. Приймаком (Приймак 1991, с. 14) було проведено зачистку схилів пошкодженої частини валу в північній частині. У результаті виявлені фрагменти кераміки роменської археологічної культури, давньоруського часу та козацької доби. Тоді ж було виявлене поселення Литвиновичі з матеріалами доби Київської Русі та пізнього середньовіччя (Сухобоков и др. 1986, с. 98–91; Сухобоков и др. 1988, с. 21–22). У 1992 р. А. М. Обломським та Р. В. Терпиловським (Обломский, Терпиловский, Приймак, Кропоткин 1992, арк. 12–13) здійснені розкопки на поселенні Литвиновичі з, де знайдені фрагменти гончарного московського посуду та досліджена яма з матеріалами XVI–XVII ст.

У 2016 р. автором спільно з геодезистами ДП «Сумський науково-дослідний та проектний інститут землеустрою» складений топографічний план городища за допомогою електронного тахеометра, що дозволило відтворити стародавній ландшафт та з'ясувати характер руйнування укріплень укріплення (рис. 4).

У середині XVII ст. територія Середнього Посейм'я заселяється за ініціативою крупних феодалів Речі Посполитої. Один з активних колонізаторів земель між Сеймом та Десною був новгород-сіверський староста Олександр Пісочинський. Йому належали землі, що знаходилися вздовж кордону з Московською державою, отримані від польської корони в середині XVII ст. Для ефективного управління та захисту в прикордонних селах були збудовані невеликі замки або укріплені садиби.

Переважна більшість таких замків були збудовані на невеликих за площею городищах роменсько-давньоруського часу. Ці укріплення розташовувалися переважно на правому березі р. Сейм та його приток.

СЕКЦІЯ 2.

У давнину вони контролювали броди та переправи на шляхах, що зв'язували великі міста Сіверщини – Путивль та Новгород-Сіверський. Після відновлення цих міст після монгольської навали вони лишалися єдиними великими населеними пунктами в регіоні. У ході війн та укладення мирних договорів територія Посейм'я опинялася по черзі в складі Московської держави або Речі Посполитої.

Заселення села Литвиновичі відбувалося кілька разів. Перші спроби поселитися відносяться ще до кінця XVI – початку XVII ст. Перші колоністи були вихідцями з Путивля. Вони заснували невелике поселення на мису другої надзаплавної тераси р. Клевень у місці, де в неї впадає струмок Стрижень (рис. 1, 5). Назва села пов'язана з ім'ям його засновника, путивлянина Леонтія Литвинова (Кулаковський 2006, с. 426).

Село Литвиновичі входило до складу Підклевенського стану Новгород-Сіверського повіту. Активне наділення землею путивльських служилих людей починається після реформи прикордонної служби в Московській державі. У 1594 р. земельні наділи в Путивльському повіті отримували кінні самопальники. «Окрема книга 1594 р.» містить згадки про Литвиновську дорогу (Анпилогов 1967, с. 168).

Археологічні дослідження 1992 р. виявили об'єкт з матеріалами XVI–початку XVII ст. З поселення походять фрагменти гончарних червоноглиняних горщиків, покрішка, підкова від чобота та фрагмент залізного предмета, ймовірно серпа (рис. 2, 3).

Отже, перше село з назвою Литвиновичі знаходилося поза межами сучасного населеного пункту. Його доля пов'язана з політичними і воєнними подіями, що отримали назву Смута. Після переходу Путивля на бік самозваного претендента на московський престол царевича Дмитра ці території на кілька років опинялися під владою очільників різних військових угруповань, керівників народних повстань та самозванців. Це привело до майже повного спустошення Середнього Посейм'я на двадцять років. Однак окремі села продовжували існувати. Є згадка 1623 р. жителя с. Литвиновичі Меркула Іванова, який повідомив Путивльських воєвод про наміри загону запорожців йти до городища Пуста Торговиця з метою нападів на московських торгових людей (Кулаковський 2006, с. 307).

Після закінчення Смоленської війни у 1634 р. було здійснене межування між Річчю Посполитою та Московським царством. Кордон проходив течією р. Клевень від місця впадіння її в Сейм. Далі він прямував на північний схід, оминаючи Путивльський уїзд. Територія, що увійшла до Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воеводства почала активно заселятися за ініціативи старости Олександра Пісочинського. З 1639 р. Литвиновичі входять до складу Глухівської волості (Кулаковський 2006, с. 207, 303).

У жовтні 1639 р. від отримав королівське підтвердження на право володіння пустих земель у межиріччі Клевені та Сейму. Серед населених пунктів, що існували на цих землях було село Литвиновичі. Воно знаходилося на самому кордоні, західніше дороги, що зв'язувала Путивль з Новгород-Сіверським і входило до Глухівської волості Новгород-Сіверського повіту. Село було невеликим, усього 10 димів (Кулаковський 2006, с. 47, 426).

Для заснування замку було обрано високу ділянку правого берега р. Клевень, де знаходилося старе земляне укріплення. Воно займало мис, утворений підковоподібним яром та крутим схилом правого берега надзаплавної тераси р. Клевень. У північній та північно-східній частині від плато відділене широким ровом. Ширина рову на сьогодні становить 15–19 м при глибині від 1 до 2 м (рис. 4). Поєднання природних перешкод та елементів фортифікації перетворило городище на важкодоступну відокремлену від корінного берега гору, що височіла над навколишньою територією.

Є кілька описів аналогічних садиб, де дані про укріплення підтверджені археологічними або писемними джерелами. За результатами топографічної зйомки можна реконструювати зовнішній вигляд городища станом на середину XVII ст. Це округле укріплення, що з північної сторони мало вал висотою до 2 м і широкій рів, глибину якого поки що встановити важко. За аналогіями з рештою городищ роменської культури глибина рову могла сягати 2–3 м. Навіть без потужних дерев'яних конструкцій земляна стіна загальною висотою 5 м вже була достатньої перешкодою для нападників (Осадчий 2016, с. 117–120).

За описами українських лівобережних міст 1654 р. переважна частина з них мали дерев'яні укріплення у вигляді частоколу з однією або кількома баштами (АЮЗР. Т. 10, с. 814, 820, 829). Ймовірно, що замок у Литвиновичах міг бути укріплений частоколом по периметру, а зовнішня сторона валу підрізана для надання більшої крутизни схилу.

Подібні городища широко використовувалися О. Пісочинським для розташування невеликої укріпленої садиби. Ці замочки були опорними пунктами великих феодалів на нових землях. Найбільш відомий замок О. Пісочинського, заснований на старому городищі – це Глухів (АЮЗР. Т. 10, с. 829). Наявність укріплень позитивно впливала на рішення колоністів поселитися саме в цьому населеному пункті. Тому будівництво укріплених форпостів на кордоні мало не тільки оборонне значення, а й економічне. Поселенці отримували податкові пільги від феодала та мали майже безконтрольний доступ до природних ресурсів регіону.

За королівським привілеєм О. Пісочинський отримав право виробляти поташ і смольчугу. Після встановлення кордону по р. Клевень у 1645 р. значна частина лісів, якими користувалися жителі Литвиновичів відійшла до Путивльського уїзду (Кулаковський 2006, с. 201, 304).

Віддаленість нового села від Новгород-Сіверського змушувала О. Пісочинського вдатися до запровадження певної автономії в управлінні. За даними, наведеними О. М. Лазаревським (Лазаревский 1893 с. 455), у Литвиновичах згадується війт, який був представником влади. Тобто, на середину XVII ст. це було ратушне село, де органом влади були виборні бурмістри на чолі з війтом, які у свою чергу підпорядковувалися владі повітового старости. Місцеві виборні інколи вдавалися до певних компромісів у вирішенні питань використання природних ресурсів прикордонних територій. Так лісові масиви лівого берега р. Клевень, використовувалися через рік з путивлянами (Кулаковський 2006, с. 201).

У 1648 р. почалося повстання на Запорізькій Січі, що швидко переросло у війну з Річчю Посполитою. Місцеві феодалі змушені були тікати під захист коронних військ, а на території Лівобережної України з'явилося нове державне утворення – Військо Запорозьке. Був утворений Ніжинський козацький полк, а село Литвиновичі увійшло до складу Кролевецької сотні цього полку.

У середині XVII ст. у Литвиновичах з'являється ще один представник виборної козацької влади – отаман, який відповідав за військову організацію. У 1654 р. населення Лівобережної України приймало присягу царю московському Олексію Михайловичу. Московськими чиновниками було складено поіменні списки та описи значної кількості населених пунктів, що дозволяє встановити кількість населення на момент підписання Переяславського договору 1654 р. За описом 1654 р. у селі Литвиновичі приймали присягу міщани, що свідчить про високий статус села (Лазаревский 1893, с. 455–456). Вони, на противагу селянам, мали напівпривілейований статус, що відображалось в оподаткуванні та самоврядуванні.

Після входження Литвиновичі до Кролевецької сотні Ніжинського полку територія феодальної садиби переходить до громади. Садиба феодала була тим місцем, навколо якого починало формуватися ядро населеного пункту. У центрі села було вирішено замість господарських споруд двору О. Пісочинського збудувати дерев'яний храм на честь апостолів Петра і Павла. Для зручності доступу до церкви було знесено вал і засипано частину рову у східній частині, що свідчить про втрату городищем статусу фортифікаційного об'єкта, хоча воно продовжувало бути висотною домінантою в селі.

Таким чином, село Литвиновичі мало кілька етапів заселення. Перший пов'язаний з поселенцями з Путивля. Другий період починається в середині XVII ст. із заснуванням села О. Пісочинським. Воно мало статус ратушного і городище в середині XVII ст. відіграло роль містобудівного ядра, де спочатку знаходився феодальний замок, а згодом парафіяльна церква громади села Литвиновичі.

Література

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные археографическою комиссиею. Том 10. Дополнения к III тому. [Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею 1653–1654 год].* 1878. СПб: типография бр. Пантелеевых.
- Анпилогов, Г. Н. 1967. *Новые документы о России конца XVI–XVII вв.* Москва: изд. МГУ.
- Березовець, Д. Т. 1947. *Відчит про розвідки на Путивльщині у 1947 р.* Архів ІА НАН України, Ф. е. 1947/30, арк. 6.
- Кулаковський, П. 2006. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648).* Київ: Темпора.
- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем.* Київ: ІА НАН України.
- Лазаревский, А. М. 1893. *Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 2. Полк Нежинский.* Киев: типография К. Н. Милевского.
- Ляпушкин, И. И. 1961. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 104.
- Обломский, А. М.; Терпиловский, Р. В., Приймак, В. В., Кропоткин, А. В. 1992. *Отчет о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992 г.* НА ІА НАНУ, 1992/56.
- Осадчий, Є. М. 2016. Укріплені двори південного заходу Чернігово-Сіверщини середини XVII століття. *Праці Центру пам'яткознавства*, 29, с. 116–130.
- Приймак, В. В. 1991. *Звіт про охоронні археологічні дослідження роменських пам'яток у пониззі річки Клевень.* НА ІА НАНУ, 1991/51.
- Самоковасов, Д. 1908. *Северянская земля и Северяне по городищам и могилам.* Москва: Синодальная типография.
- Сухобоков, О. В. и др. 1986. *Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г.* НА ІА НАНУ, Ф. е. 1986/13-б.
- Сухобоков, О. В., Приймак, В. В., Горбовцов, А. А., Звагельський, В. Б. 1988. *Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г.* НА ІА НАНУ, Ф. е. 1988/176, № 23227.

СЕКЦІЯ 2.

Филарет. 1873. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. Т. VII.* Чернигов: губернская типография.

Список скорочень

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные археографической комиссией.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України.

ЦП НАНУ і УТОПІК – Центр пам'яткознавства НАН України і Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури.

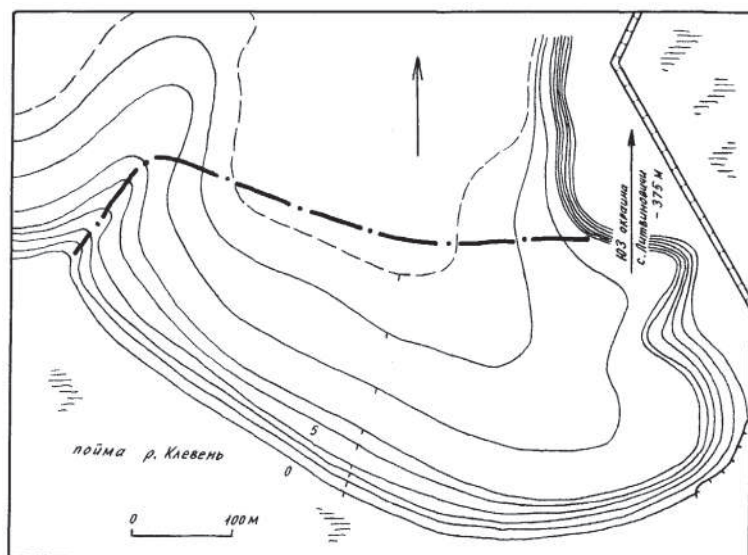

Рис. 1. План поселення Литвинівичі з (за А. М. Обломським та Р. В. Терпиловським).

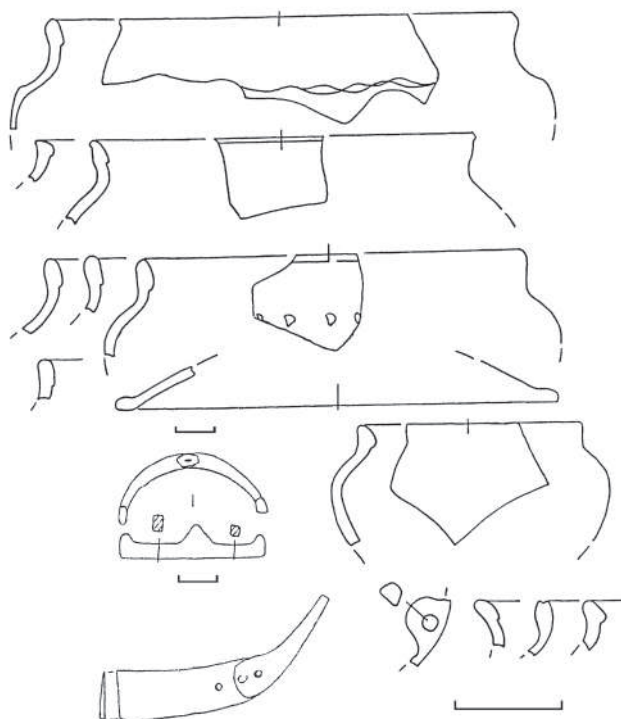

Рис. 2. Фрагменти гончарного посуду та індивідуальні знахідки з поселення Литвинівичі з (за А. М. Обломським та Р. В. Терпиловським).

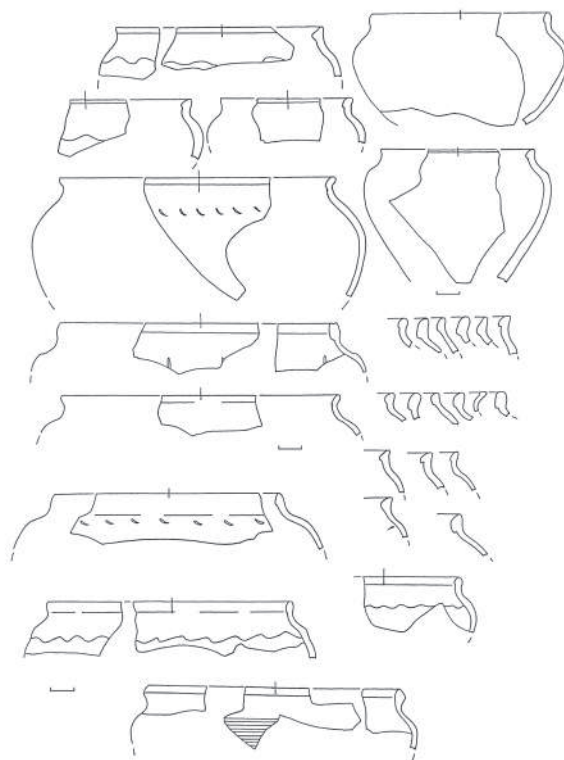

Рис. 3. Фрагменти гончарного посуду з поселення Литвинівичі з (за А. М. Обломським та Р. В. Терпиловським).

Рис. 4. Городище Литвиновичі.
План О. В. Короті та Є. М. Осадчого 2016 р.

Рис. 5. Схема розташування поселення Литвиновичі 3 та городища Литвиновичі.

Олена Харитонова,
кандидат історичних наук,
завідуюча сектором науково-дослідної фондової роботи
НІАМ «Київська фортеця»

ГУТНЕ СКЛО В ОЗДОБЛЕННІ ПЕЧАТОК ТА КАБЛУЧОК XVII–XVIII СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ САМАРИ – НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглянуто печатки та каблучки XVII–XVIII ст., знайдені на території Новобогородицької фортеці та її посаду.

Ключові слова: гутне скло, печатка, каблучка, матеріальна культура, фортеця.

Сучасна історіографія, що присвячена такій видатній пам'ятці, як «містечко старовинне козацьке Самарь з перевозом» – Новобогородицька (Богородицька) фортеця, нараховує більш ніж п'ятдесят робіт, переважно дніпропетровських дослідників. Вони розглядали різноманітні питання відносно місцеположення та відповідності топонімам XVII ст., житлової забудови, характеру укріплень тощо. Окремо проаналізовано питання стосовно пам'яток матеріальної культури, до якої належать і гутні вироби (Ковалева, Шалобудов 2003; Ковальова, Шалобудов, Векленко 2007; Ковальова, Шалобудов, Харитонова 2013; Ковальова, Шалобудов, Векленко 2005, с. 21–35; Ковальова 2002–2003, с. 187–190; Харитонова 2010).

Фортеця з прилеглою територією знаходиться на півострові на північ від с. Шевченко, який зі сходу омивається річкою Самарою, а з півночі і заходу – її безіменним рукавом – колишньою річкою Кримкою. Східна частина півострова, спрямована до Самари, підвищена і має високий берег. Північна і західна частини плавно знижуються до води. Завдовжки півострів має протяжність 1,2 км, завширшки – близько 0,8 км. Не зважаючи на засміченість пам'ятки, збереженість валів, ровів і бастионів добра. Фортецю у формі неправильного п'ятикутника розташовано приблизно в середині підвищеної частини півострова. Вали знаходяться на відстані близько 30-ти метрів від сучасного берегового обриву. Кути фортеці з боку Самари оформлені у вигляді бастионів і напівбастионів. Між ними у валах влаштовано п'ять воріт, ширина яких коливається від 10 до 15 м. Ворота, які виходять до р. Самари додатково захищені невеликими реданами, а перед північно-західними воротами збереглися рештки передбрамних укріплень (Ковальова, Шалобудов, Векленко 2005, с. 21–35). Довжина валу з боку річки складає понад 450 метрів, висота від 6 до 7 метрів, ширина від 20 до 25 метрів; перед валом було викопано рів. З північного боку північно-східного напівбастиону між валом і ровом залишено широку, до 20 метрів, берму. Внутрішня площа фортеці складає близько 180000 м². За даними, наведеними Д. І. Яворницьким, цитадель мала периметр близько 1280 м, а власне фортеця – близько 3500 м (1641 сажени). Висота валів до щита складала дві сажени, рів був завглибшки три сажени. За даними дослідника В. Заруби, ґрунтованими на документах Севського столу Розрядного приказу, за периметром територія фортеці нараховувала чотири версти (4267 м або вдвічі більше, якщо для обрахунку використовувалася межова верста).

Зведення Новобогородицької (Богородицької) фортеці безпосередньо пов'язане з політикою російського царського уряду, спрямованою проти Туреччини і її васала – Кримського ханства, а також проти духу непокори, притаманного Війську Запорозькому. Будівництво велось з березня по серпень 1688 року під керівництвом інженер-полковника фон Залена, надісланого з Москви. 23 квітня було закладено, а 1 серпня – освячено дерев'яну церкву в ім'я Пресвятої Богородиці, від якої фортеця і отримала назву. Чисельність військ за розписом мала складати 4491 чоловік рейтарів, копійників і солдат. Посад фортеці було заселено українськими і російськими поселенцями, яким було наказано «сідати за валом на посаді з правом торгувати різними товарами», і у вересні 1688 р. тут вже осіло близько тисячі родин з різних українських полків, передусім – з Полтавського, Лубенського і Миргородського.

Зруйновані за умовами Прутської угоди 1711 р. вали і рови Новобогородицької фортеці були відновлені Мініхом за царювання Анни Іоанівни. В 1731 році фортецю збільшено в розмірах і в такому вигляді вона збереглася до наших днів. Після відновлення вона ніде більше не називалася Новобогородицькою, а отримала назву Богородичне чи Стара Самара. Останнє найменування лишилося в пам'яті від козацького містечка Самарь, поряд з яким велось фортечне будівництво, а сама Самарь перетворилася на територію посаду (Ковальова, Шалобудов, Векленко 2005, с. 21–35).

За роки дослідження (2001–2013 рр.) Богородицької фортеці та території «містечка старовинного козацького Самарь з перевозом» зафіксовано комплекси речових знахідок, що мають переважно особистий характер, несучи інформацію про окремих людей, а також «соціальну моду» того часу. Асортимент представлений каблучками та перстнями-печатками.

Бронзова каблучка з восьмикутовою вставкою-печаткою з прозорого рожевого скла розмірами 10×11 мм., на якій зображено план фортеці з орлом, що летить над нею. Виготовлена шляхом відбитку на розігрітому склі металевому штампі. Коронка та шинка перстня вкриті гравійованим рослинним орнаментом. Каблучка виконана не за індивідуальним замовленням, про що свідчить її «без розмірність»: розімкнуті кінці дужки, котрі заходять одна за одну, дозволяли довільно змінювати діаметр, підганяючи, таким чином, під розмір пальця чергового власника. Датується початком XVII ст. (Ковальова 2008, с. 83–86).

Печатка кінця XVII – початку XVIII ст. являє собою овальну вставку з безбарвного скла, на якій дуже тонко і професійно вигравіювано трищогловий фрегат з двома рядами гарматних портів (Ковалева, Шалобудов 2003, с. 44–50). На відбитку корабель пливе ліворуч, віддаляючись від спостерігача (Ковальова 2002–2003, с. 187–190). Повною аналогією досліджуваній може слугувати печатка Великої Московської митниці 1707 р., на якій також зображено фрегат, що йде ліворуч.

Певний інтерес викликають скляні овальні вставки до двох печаток із мідною та залізною шинками. Скло безбарвне, прозоре, з внутрішнього боку має рештки фарби кармінного кольору. На обох печатках зображено геральдичні лілеї під короною, що нагадує французький королівський герб Бурбонів. Датуються XVII–XVIII ст. (Виногородська 1997; Ковальова, Шалобудов, Харитоновна 2013, с. 21, рис. 7, 5).

Звертає на себе увагу щиток печатки з залишками дужки. На його восьмигранній вставці з безбарвного скла вигравіювано складну багатофігурну композицію: з правого боку зображено чоловіка на троні, який тримає в простягнутій руці за ніжку немовля. За другу ніжку дитини взявся вояк, що стоїть у центрі з мечем у правиці. Ліворуч вміщено жіночу фігуру у позі «руки в боки». Внизу – ще одна жіноча лежача фігура. Немає сумнівів, що на печатці зображено біблейський сюжет «Суд царя Соломона» (Ковальова 2002–2003, с. 187–190). Датується кінцем XVII ст. (Рожанківський 1959; Петрякова 1975).

Фрагмент печатки з восьмикутною вставкою темно-синього непрозорого скла із зображенням дерева не має собі аналогії. За умов знаходження можливе датування – кінцем XVII ст. Ще одна невелика жіноча або дитяча каблучка з олов'янистої бронзи має вставку із скла світло-жовтого кольору. Сюжетом є серце під короною, облямоване двома лавровими гілками. Можлива належність печатки козацькому роду Спащенко – Кіч. Привертає увагу срібна каблучка, орнамент дужки якої імітує «перевитий шнур». У гнізді серцевидної форми (1,3×1 см.) знаходиться скляна вставка темно-блакитного кольору, по боках від котрої – парні гнізда із втраченими вставками. Відома також пласка кругла вставка в перстень з світло зеленого скла (діаметр – 1,2 см, висота – 1 мм).

Представлений в статті матеріал свідчить про широке розповсюдження скляних виробів на території пам'ятки в XVI–XVIII ст. Різноманітність гутного скла говорить про торговельні зв'язки регіону Нижнього Присамар'я і засвідчує досить високий рівень добробуту його мешканців.

Література

- Виногородська, Л. І. 1997. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. *Археологія*, 2, с. 129–140.
- Ковалева, І. Ф. Шалобудов, В. Н. 2003. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе. *Проблеми археології Подніпров'я*, с. 44–50.
- Ковальова, І. Ф. Шалобудов, В. Н., Векленко, В. О. 2007. *Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці*, 1. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ.
- Ковальова, І. Ф. Шалобудов, В. М., Харитоновна, О. В. 2013. *Каталог доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці*. Дніпропетровськ: Вид-во «Ліра».
- Ковальова, І. Ф. Шалобудов, В. М., Векленко, В. О. 2005. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці. *Січеславський альманах*, 1, с. 21–35.
- Ковальова, І. Ф. 2008. Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці на передодні війни 1735–1739 рр. *Січеславський альманах*, 3, с. 83–86.
- Ковальова, І. Ф. 2002–2003. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, 1, с. 187–190.
- Петрякова, Ф. 1975. *Українське гутне скло*. Київ.
- Рожанківський, В. Ф. 1959. *Українське гутне художнє скло*. Київ.
- Харитоновна, О. В. 2010. *Скло козацьких пам'яток України XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аспект*. Дисертація к. і. н. Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара.

БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ МЕЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ

В статті приводяться типи будівельних матеріалів Межибізької фортеці, такі як дерево, камінь, цегла. Подаються етапи будівництва фортеці в зв'язку з будматеріалами різних часів.

Ключові слова: Межибіж, цегла, пальчатка, клейма, розетки.

Межибізька фортеця, що знаходиться в смт. Межибіж Летичівського району Хмельницької області – пам'ятка археології та архітектури XI–XIX століть через своє довге історичне існування має широкий спектр будівельних матеріалів різних часів у своїй конструкції. Перша фортеця з'явилася на місці, що утворений впадінням річки Бужок в річку Буг у давньоруський час. Пізніше, в литовську добу, було побудоване перше кам'яне укріплення, що поступово модернізувалося і перебудовувалося протягом XV–XVII століть. В XVIII–XIX століттях фортеця втрачає оборонне значення і на її території будуються нові конструкції цивільного житку.

Для подальшого дослідження історії будівельних періодів Межибізької фортеці надзвичайно важливим є встановлення часів і місць виготовлення клеймованої цегли, видобування кам'яних блоків. Подальше дослідження будівельних матеріалів фортеці може дати нові відомості про історію розвитку фортифікаційно-житлових комплексів на Західній Україні взагалі.

Дослідженням комплексу Межибізької фортеці в різні часи займалися історики, археологи і краєзнавці. Один з найперших дослідників фортеці Ю. Й. Сіцинський подав відомості про фортецю у своїй роботі «Оборонні замки західного Поділля XIV–XVII ст.». Дослідженнями фортеці займався і Г. Н. Логвин. З початку 70-х років XX століття ряд археологічних розвідок провів М. Й. Ягодзінський. Наприкінці 70-х років було розпочато археологічні дослідження фортеці під керівництвом О. Б. Авагяна. В 90-х – 2000-х роках розкопки в фортеці проходили під керівництвом Ю. І. Толкачова, який за результатами своїх досліджень опублікував книгу «Межибізька фортеця». В 2001 році було зареєстровано Хмельницьку обласну громадську організацію «Постійно діюча археологічна експедиція «Межибіж-2000» (голова – О. Г. Погорілець), членами якої стали археологи С. Демидко, С. Стопенчук, Ю. Толкачов, Р. Радченко та ін. На сьогоднішній день дослідження фортеці проходить під керівництвом О. Г. Погорільця та В. С. Ветрова.

Під час розкопок 1986 року в південній частині фортеці біля стіни було виявлено дерев'яні жолоби для стоку води. Один жолоб був коробової форми, складався з трьох плах, а другий, V-подібний в перетині, з двох плах. Монета 1501–1506 років дозволила датувати функціонування жолобів початком XVI століття. Там само виявлені частини пристінного бойового дерев'яного обходу, а саме колоди, вкопані в землю вздовж стіни і нахилені до неї під кутом 70 градусів, на які і опиралася галерея (Авагян 1986, с. 2–6). В 1989 році в розкопі в східній частині фортеці виявлено залишки дерев'яної лежні (Толкачов 1989, с. 3). Під час розкопок в 2002 році в давньоруському валі на північний схід від церкви було виявлено залишки обгорілих дерев'яних конструкцій, що частково перекривали поховання (Толкачов, Моця, Радченко, Чакір 2003, с. 6).

Найпоширеніший тип будматеріалу в фортеці – камінь вапняк і пісковик. З нього побудовані як литовські укріплення, так і частини будівель XVIII–XIX ст. При археологічних дослідженнях на території фортеці було знайдено багато різноманітних будівельних блоків різного призначення, ще більше блоків можна простежити в конструкціях, що збереглися. Архітектурно-фортифікаційний комплекс фортеці складається з палацу Сенявських, палацового флігелю, п'ятикутної вежі, восьмикутної вежі, бастіону, північної, південної і західної оборонних стін, пристінних корпусів, «каретного корпусу» і замкового мосту. В палаці Сенявських маємо кам'яні блоки, якими викладено сходи, портали вікон і дверних прорізів, також бійниці у фортечних приміщеннях і стінах часто обкладені кам'яними блоками. Такий камінь характерний також для будівель на території давнього містечка Межибіж, з нього ж у давнину виготовляли місцеві надгробки, що збереглися на єврейському і християнському кладовищах.

Другий за розповсюдженістю в фортеці матеріал для будови – цегла. Цегляні конструкції в фортеці датуються на цей час XVI–XVIII століттями. Так, в конструкції палацу Сенявських цегла складає значний відсоток. Найдавніший тип цегли на території фортеці – це цегла-«пальцівка». Характерною особливістю цієї цегли є лінії – борони розташовані повздовжно на одній стороні. Пальцівка використовувалася не тільки при побудові об'єктів XVI–XVII століть, але й вторинним чином при будівництвах в більш пізні історичні часи. При розкопках замчища Ракочі у двох кілометрах від Межибожа (під керівництвом С. Стопенчука, О. Погорільця у 2001, 2002, 2002, 2003 роках) було виявлено залишки конструкцій побудованих з цегли-«пальцівки». Замок Ракочі існував з першої половини XVI століття, до свого зруйнування в другій половині цього ж століття. Ці історичні відомості дозволяють датувати цеглу-«пальцівку» саме XVI століттям. Для XVI–XVII століття в будівлях фортеці характерними є плитки для викладення підлоги. Така плитка тонша за цеглу-«пальцівку»

і має квадратну форму. Тим не менше, в деяких приміщеннях, наприклад палацу, підлога була викладена цеглою-«пальцівкою».

В XVIII–XIX століттях для будівельних робіт у фортеці використовували цеглу наближену до сучасного розміру одинарної цегли 250×120×65 мм, потовщеної цегли 250×120×88 мм (Болотов, Ганєєв 2015, с. 4) Така цегла майже завжди мала помітки виробника у вигляді клейм. Клеймо робили на сформованій цеглі, перед сушкою (Акмен, Погорілець, Тарасов 2015, с. 19) На більшості цегли початку XIX століття клейма випуклі, а на цеглі другої половини XIX століття – втиснуті. Клейма як правило розміщені на широкій грані цегли, в основному по центру. Більшість клейм орієнтована між короткими сторонами грані.

Клейма можна поділити на декілька категорій. Перша категорія – це фігурні клейма, які зображають якусь фігуру, можливо, іноді, герб виробника. Серед таких клейм є цегла розміром 300×160×80 мм з клеймом у вигляді літери «С», до якої зліва примикає декілька ліній. Інше клеймо на цеглі 285×135×70 мм має вигляд двох перехрещених на півкіл, що своїми закінченнями спрямовані в протилежні сторони, утворюючи фігуру, подібну до рибки з двома хвостами. Друга категорія це клейма з цифрами і літерами. На таких клеймах в основному зображені ініціали власника цегельного заводу, назва міста, де цегла вироблена, рік виробництва і інша подібна інформація. Так, клеймо «KS» на одному зі зразків замкової цегли розміром 260×130×60 мм означає ініціали Казимира Стадницького, який в кінці XIX століття володів цегельнею в селі Паплинці. Клеймо з цегли розміром 260×130×65 мм «З.В.4.О.П.В.П. 1853.Г.» розшифровується як «Завод Ведомства 4-ого Округа Подольського воєнного поселення». Аналогічні клейма є і з датою 1859 року. Ще один зразок розміром 265×130×75 мм має втиснуте клеймо у вигляді літери «L», орієнтоване між довгими сторонами. Наступний зразок має випукле клеймо «WI», орієнтоване між короткими сторонами. Далі маємо цеглу з випуклим клеймом «ЗІМ», орієнтованим між довгими сторонами. Зразок розміром 260×135×70мм має втиснуте клеймо «Г», орієнтоване між короткими сторонами. Цегла 270×142×70 мм з втиснутим клеймом «ИГ» або «НГ», орієнтованим між короткими сторонами. Цегла розміром 270×135×60 мм з втиснутим клеймом «Б», орієнтованим між короткими сторонами. Зразок розміром 270×135×65 мм з випуклим клеймом «1809», орієнтованим між короткими сторонами. Цегла розміром 260×130×65 мм з втиснутим клеймом «НМ» і короною зверху. Зразок розміром 260×125×65 мм з випуклим клеймом «40», орієнтованим між довгими сторонами. Така різноманітність цегли зумовлена як тим, що в різні часи цеглу для будівництва чи ремонту фортечних будівель привозили з різних місць, так і можливо тим, що один і той же виробник в різні часи міг використовувати різні клейма.

Часто зустрічається навіть на сучасних будівлях у селищі також глиняний елемент декору, характерний для Меджибожа – ліпні розетки – квітки. Вони використовувалися для прикрашання костелу початку XVII століття на території містечка, можливо також і при декоруванні замкових будівель, що, втім, поки що не доведено.

Література

- Авагян, А. 1986. *Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в пгт. Меджибож Хмельницкой обл. в 1986г.* институт «Укрпроектреставрация».
- Акмен, І. Р., Погорілець, О. Г., Тарасов, В. В. 2015. Архітектурно-будівельні керамічні вироби з замку-фортеці Меджибіж. *Проблеми дослідження збереження та реставрації історичних фортифікацій*. 7, с. 12–26.
- Болотов, М. Г., Ганєєв, Т. Р., Прибитько, Т. А. 2015. Дослідження механічних властивостей та структурної неоднорідності цегли. *Вісник чернігівського державного технологічного університету. Серія «Технічні науки»*. 1 (77), с. 13–19.
- Лопушинська, Є. 1996. Меджибізька фортеця. *Пам'ятки України. Історія та культура*. 3–4, с. 42–46.
- Погорілець, О. Г. 2014. Меджибізький археологічний мікрорегіон: з історії дослідження. *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Науковий вісник 1'2014 – Ч. 2, с. 11–17.
- Серебрянников, Ю. *Виды и характеристика кирпича, представленного на петербургском рынке*. [online]. Режим доступу: <http://library.stroit.ru/articles/kiprich/index.html>
- Сіцінський, Ю. Й. 1994. *Оборонні замки західного Поділля XIV–XVII ст. (репринт)*. Кам'янець-Подільський.
- Стопенчук, С., Демидко, С., Погорілець, О. 2002. *Звіт про археологічні дослідження замчища «Ракочі» у 2001 р. (проміжний)*. Т. 2. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Стопенчук, С., Демидко, С., Погорілець, О. 2003. *Звіт про науково-дослідну роботу «Проведення археологічних досліджень на замчищі XVI століття в уроч. «Ракочі» у 2003 р. (проміжний)*. Т. 3. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Толкачов, Ю. І. 1989. *Памятник архитектуры (охр. 7641) XVI в. Крепость-музей в пгт. Меджибож, Хмельницкой обл. Дворец Комплексные научные изыскания 1989 г. Т. 2 Книга 4. Выпуск 4*.
- Толкачов, Ю., Моця, Б., Радченко, Р., Чакір, С. 2003. *Науковий звіт про археологічні дослідження фортеці в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області в 2002 році*.
- Толкачов, Ю. І. 2010. *Меджибізький замок*. Київ.

СЕКЦІЯ 3.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
керівник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції

Петро Болтанюк,
магістр історії,
завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

АРХЕОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ В РАЙОНІ БРАМИ ПІЛЬНОЇ СТАРОГО ЗАМКУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО 2019 РОКУ

У статті подається короткий огляд археологічних досліджень проведених в районі місця розташування брами Пільної під час ремонтно-реставраційних робіт кам'яного муру Північного бастиону Старого замку міста Кам'янець-Подільський у 2019 році.

Ключові слова: брама Пільна, Північний бастион, стратиграфія, чорноліська культура, Трипілля.

У червні-липні 2019 року розпочався археологічний нагляд за протиаварійними роботами в місці обвалу стіни на Північному бастионі Старого замку м. Кам'янець-Подільський. В археологічному обстеженні прийняли участь П. О. Нечитайло, П. А. Болтанюк, І. О. Старенький, В. Д. Тимчук.

Роботи проводились у північно-західному куті Північного бастиону, на північ від башти Рожанка. Історично даний оборонний вузол замку утворився у середині XVI ст., коли військовим інженером та будівничим Іовом Претфусом було збудовані нові ворота до замку (Jabłonowski 1882). Як зауважував напис на брамі вона була реставрована у 1771 р. за часів короля Станіслава Августа. Через це отримала назву на його честь (Prusiewicz 1915, s. 99). 1876 року Пільна брама або ж брама Станіслава Августа була знесена з метою розширення шляху (Сецинский 1895, с. 104).

Вид брами та прилеглої території можна побачити на планах 1673–1679 рр. та 1684 р. фрагменти яких подано в публікації (рис. 1). Внутрішню забудову цієї ділянки укріплень замку дають кілька відомих описів. Так в описі замку 1572 року згадується «брама від поля» яка мала звід з двома колодками якими цей звід замикали. Окрім брами були ворота двоїсті. Над брамою згадуються муровані сіни, ізба, кімната «spotrzabna» (туалет), коморка в сінях, під сіньми магазин мурований. В ізбі було два вікна з ґратами залізними і шибики скляні в олові дрантиві, у кімнаті вікно з залізними ґратами. Також на горі, у сінях були двері що вели до тайника, котрими ходили до Дитинця із Пригородка. Біля брами описується ізба мурована, де мешкав воротний, а навпроти цього приміщення розміщувалась Лазня мурована. Під лазнею згадується коморка, біля якої був потайник, що вів до криниці яка розміщувалась у башті Водній (Мошак 2012, с. 117).

Як зауважує О. А. Пламеницька Пільна брама зведена на плані прямокутника 8,0×21,0 м, мала тричастну структуру; а її південна частина в основі мала реконструйовану І. Претфусом башту Стару Рожанку (Пламеницька 2012, с. 352). Дослідження ж 1979–1980 рр. Є. М. Пламеницької дали можливість стверджувати, що міст мав шість кам'яних пілонів які поєднувалися верхньою дерев'яною конструкцією (Пламеницька 2012, с. 358).

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Подібний допис ми знаходимо в описі замку 1613 року. В описі згадується, що від поля шматок в землі муру пустого накритего стоїть від якого сходи ведуть до башти у низ. Над тим муром була іздебка мурована, яка перед тим була лазнею. Перед нею сіни з яких комора в мурі, а на верху друга. Через сіни перехід з зубцями на башту в якій колодязь, а до колодязя з фундаменту під землею від ріки Смотрич, для проходу води мурований канал й над усім цим дах. Так само згадуються двоїсті від замку ворота, а від поля взвід з якого міст. В брамі ізбиця дубова розібрана й на дві купи складена для оборони в брамі. Над брамою вхід кам'яний до сіней, на половині в праву сторону комора, кухня мурована без комина з якої ізба та комора. А з сіней навпроти тайник склепінчастий в землі іде до башти Дитинцевої. Стан брами на той час видно був не задовільний. Тому що ревізор згадує, що брама поламана й валиться до низу до річки з скелі й потребує великого кошту для ремонту (Михайловський 2008, с. 103–104).

В рамках проведення ремонтно-реставраційних робіт виконавцем здійснювалась виїмка ґрунту за обвалом стіни. Ґрунт виймався вручну та технічними засобами. Виїмка ґрунту проводилась в два етапи. Під час першого було знято 1–1,2 м ґрунту, за завалом стіни, в південному напрямку, до башти Рожанки. Під час другого етапу відбулось поглиблення в південному напрямку ще на 1–1,3 м. В загальному, ґрунтові нашарування за завалом стіни було вибрано на відстань 2–2,5 м. Оскільки західний кут стіни Північного бастиону постраждав найбільше, вибірка ґрунту в цьому місці була здійснена на більшу глибину ніж зі східного боку обвалу.

Археологічний нагляд за протиаварійними роботами включав нагляд за вибіркою ґрунту, серію горизонтальних та вертикальних зачисток, фото та графічну фіксацію, вибірку рухомого археологічного матеріалу.

Було зафіксовано кілька стратиграфічних зрізів під час проведення археологічного обстеження ділянки. Профіль № 1 зафіксував стратиграфічну картину у нижній частині стіни (рис. 2). Він дав змогу простежити конфігурацію валу чорноліської культури та ймовірне укріплення часів трипільської культури. Профіль № 1 було зафіксовано під час першого етапу виїмки ґрунту.

Профіль № 2 фіксувався після другого етапу виїмки ґрунту за стіною. Фіксація відбувалась за допомогою фото та креслення профілю в масштабі 1:20 (рис. 3).

У квадратах № 1–2 та, частково, № 3 територія відображала сліди перепланувань у пізньосередньовічний та модерний час. Тут фіксувались підсіпки з чорноземного та суглинкового ґрунту та окремі скупчення бутового каменю (рис. 3). Давні шари та конструкції були вибрані до рівня горизонту чорноліської культури. Тут фіксувалось вирівнювання денної поверхні мішаним суглинком (рис. 3). З горизонту № 7 читався «запуск» ями № 1 (№ 8). В заповненні ями № 1 фіксувались фрагменти кераміки другої половини XV – першої половини XVI ст. Яма № 1 була впущена в шар трипільської культури та перерізала шар гравійно-галечного ґрунту осадового походження, що лежав над материковою скелею.

У західній частині зрізу давні шари були більш збережені. Цьому сприяло існування підземної бойової галереї, яка з'єднувала башту Рожанку та Пільну браму (рис. 3).

У квадраті № 7 та західній частині квадрату № 6, між східною стіною підземної бойової галереї та західною стіною Північного дворику Старого замку, у 2010 році було закладено траншею під керівництвом Л. І. Виногородської (рис. 3; Виногородська, Болтанюк 2010, с. 102–104). Траншеєю було досягнуто глибини понад 5 м і досягнуто крайньої нижньої точки битої скелі, що була викинута на верхівку валу чорноліської культури при поглибленні давнього рову в середньовічний час.

Зведена стратиграфічна ситуація виглядала наступним чином. Над скельною монолітною породою залягав гравійно-галечного ґрунту осадового походження (передматерик, «ромушина»). Над ним фіксувався шар трипільської культури. Він розділявся на два прошарки. Над передматериковою породою залягав сіро-зелений суглинок, який перекривав темно-сірий суглинок. Шари № 1–3 було простежено по всій довжині стратиграфічного зрізу. Беручи до уваги дослідження Е. В. Овчиннікова керамічного матеріалу Кукутень-Трипільля з археологічних розкопок Л. І. Виногородської 2008 р. та 2010 р. ми можемо зробити висновок що ці нашарування представляють три періоди трипільської культури: тип Дрегушень В I, заліщицька група В I/VI та гординештський тип С II (Овчинніков, Виногородська, Болтанюк 2013, с. 15–16).

Над горизонтом № 3 фіксувався шар перевідкладеного гравійно-галечного ґрунту. Шар гравійно-галечного ґрунту, що перекриває горизонт трипільської культури може бути інтерпретований як залишки валу енеолітичного часу. В стратиграфічному розрізі спостерігається чітке пониження горизонту трипільської культури та гравійно-галечної підсіпки на ній у західному напрямі. Це дає підстави обережно припускати, що перше фортифікаційне укріплення в цьому місці могло виникнути в епоху енеоліта. На що вказується авторами публікації щодо досліджень Північного бастиону 2008 р. та 2010 р. (Овчинніков, Виногородська, Болтанюк 2014, с. 54–60). Втім, не виключено що підсіпка трипільського горизонту та його штучне пониження при формуванні рову та валу могло бути зроблене і в пізніші часи, населенням чорноліської культури. На це може вказувати той факт, що в межах валу трипільський шар немов перевідкладений. Для ствердної відповіді на це питання потрібні дослідження ширшою площею.

СЕКЦІЯ 3.

Над шаром перевідкладеного гравійно-галечного ґрунту фіксувався шар чорнозему з вкрапленням горілого дерева, обмазки, гравію, тваринних кісток та кераміки чорноліської та трипільської культур (рис. 3–4). Шар фіксувався у квадратах № 3–6. У західній частині квадрату № 3 та квадраті № 2 шар перерізала яма № 1 другої половини XV – першої половини XVI ст. У квадраті № 1 та східній частині квадрату № 2 було виявлено яму № 2. Яма № 2 прямокутної форми із незначними заокругленими підбоями стінок у придонній частині. Яма № 2 запущена із горизонту № 4. Заповнення ями – кістки тварин, фрагменти обмазки, деревного вугілля, гравію та кераміки чорноліської культури IX–VIII ст. до н. е. На гребені валу та по лінії падіння рову чорноліської культури спостерігався яскраво-помаранчевий дисперсний горілий шар (суглинку?) чорноліської культури. Подібні залишки горілого ґрунту фіксуються на більшості досліджених городищах раннього залізного віку у Подністрів'ї. У квадраті № 5 фіксувалась яма від частоколу (рис. 3–4).

Отже, в стратиграфічному профілі було зафіксовано фрагмент укріплення чорноліської культури IX–VIII ст. до н. е. Вдалось простежити конструкцію рову, валу та частоколу. Рів добре простежувався в профілі I (рис. 2). Поряд з цим валові конструкції простежуються й стратиграфічному зрізі простеженому з внутрішнього боку західного муру Північного бастиону (рис. 5)

Над шаром чорноліської культури фіксувався шар битої скелі (рис. 3–4). Шар потужністю понад 1 м. У верхній частині шар битої скелі розділяв прошарок горілого дерева. Над шаром битої скелі у квадратах № 4–5 та східній частині квадрату № 6 фіксувався шар суміші глини, горілого дерева, гравію та сірого попелу. Над ним у західній частині фіксувався прошарок спаленого дерева. Ці шари перекривав коричневий горизонт, насичений тлілим деревом. Шари № 15, 16, 18, а також перевідкладені шари, що залягали біля західної стіни підземної бойової галереї були насичені матеріалами XIV–XVI століть.

Шар битої скелі всього скоріш утворився під час реконструкції замку, поглиблення рову і підвищення валу не раніше XIV ст. На валу існували залишки якоїсь споруди, будованої з дерева з використаннями суглинку, про що свідчать шари № 15–16, 18. Споруда була зруйнована під час будівництва Пільної брами і поява підземної бойової галереї, що з'єднувала браму з баштою Рожанка.

Поглиблення рову та підвищення замкового валу у XIV – першій половині XVI століття проходило в два етапи. Про це свідчить горілий прошарок, що розділяє шар битої скелі (рис. 3–4).

Верхні шари із східного боку підземної бойової галереї сформовані будівельними підсипками XVII–XIX століть. Із західного боку підземної бойової галереї фіксувались гумусовані шари, насичені каменем та матеріалами XIV–XVI століть (рис. 3–4). Також у цих шарах траплявся перевідкладений матеріал II половини XIII ст., чорноліської та трипільської культури. Цікавим є шар глини, який простежується на глибині 1,0–1,2 м від денної поверхні Північного бастиону, товща якого коливається від 0,15 м до 0,3 м. На нашу думку це є горизонтальний рівень бастиону, який був побудований у 1790–1791 рр.

Окрім цього було простежено зріз профілю в межах північного муру та західного муру Північного бастиону. Так, зріз північного муру показав, що зовнішня стіна бастиону має ескарповий ухил на всю висоту стіни до 0,8 м від нижнього горизонту. Внутрішній контур стіни на висоту до 2,2 м становить пряму вертикальну стіну. Далі стіна була ескарпована до середини муру з ухилом 0,6 м на всю його висоту. Огляд кам'яного муру показав, що основою для нього слугував скельний виступ; товща муру в основі становила 2,5 м. У верхній частині мур звужувався до ширини 1,0 м (рис. 6). Вивчення профілю з внутрішнього боку показало, що в напрямі з півдня на північ йшов схил під кутом 20°. Над скельною породою простежувалось гравійно-галечне відслонення. Над ним виділявся прошарок материкової породи та трипільського шару товщиною 0,4–0,7 м. Поверх виділявся шар темного ґрунту насичений горілим деревом, обмазкою та дрібним гравієм (рис. 6). Шар насичений уламками керамічного посуду трипільської та чорноліської культур. Не виключено, що верхня частина шару має давньоруське походження, що співпадає з проведеними результатами дослідження бастиону у 2008 та 2010 рр. (Виноградська, Болтанюк 2010, с. 102–104). Верхні нашарування являють собою ґрунтові засипки під горизонтальний рівень Північного бастиону.

Не менш цікавим виявилось обстеження західного муру бастиону (рис. 5). Основна стіна мурована з середнього та дрібного каменю на вапняному розчині з двома лицьовими шарами та забутовкою у середині. Основа муру сягала в ширину до 2,6 м, далі ескарпом вона звужувалась до ширини 1,1 м. З зовнішнього боку стіна була підмурована широкою ескарпованою стіною, що спускалася в рів. Всього скоріш її було добудовано з метою посилення конструкції стіни з боку рову. З внутрішнього боку простежувався шар темного ґрунту з горілими плямами бурого кольору товщиною до 1,0 м. Такий шар є характерним для чорноліських городищ.

Поряд з цим при пониженні ґрунту в межах відтворення кам'яної кладки було виявлено залишки кам'яної стіни Пільної брами, у західній частині якої виділявся нижній тесаний камінь від дверного прорізу. Товщина стіни сягала до двох метрів, вона закладена під кутом до західного муру утворюючи гострий кут з скельним виступом (рис. 7).

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Отже, археологічний речовий матеріал, зібраний в результаті нагляду за протиаварійними роботами на території Північного бастиону Старого замку поділяється на наступні культурно-хронологічні групи:

- матеріали трипільської культури;
- матеріали чорноліської культури;
- матеріали II половини XIII – поч. XV ст.;
- матеріали II половини XV – XVI ст.
- матеріали XVII–XVIII ст.

На сьогодні археологічні матеріали перебувають в обробці. Найбільшу кількість знахідок становлять керамічні фрагменти посуду, будівельної кераміки. Є незначна кількість знахідок з чорного металу доби пізнього середньовіччя та нового часу. Цікавими є знахідки фрагментів кам'яних ядер та декору.

В результаті археологічного нагляду за протиаварійними роботами в місці обвалу стіни в північно-західному куті Північного дворику замку було виявлено ряд важливих археологічних об'єктів та зроблено низку фіксацій, висновків та узагальнень. Попередні висновки зроблені на основі аналізу стратиграфії та рухомого археологічного матеріалу такі:

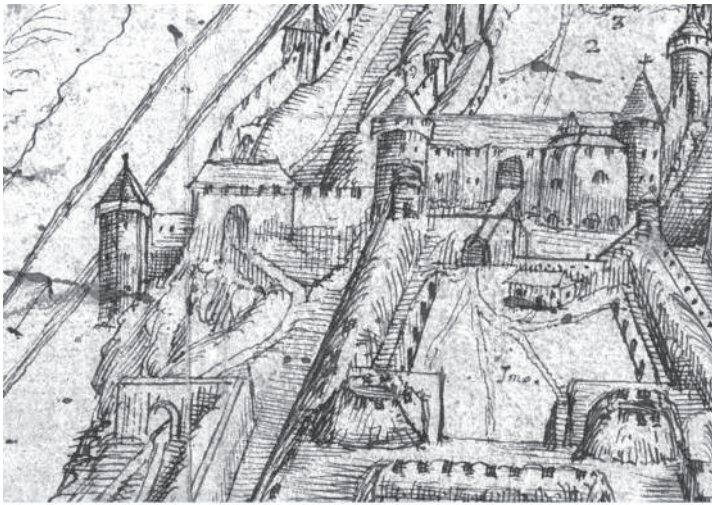
1. Активне використання території розпочинається в добу енеоліту. Над материковою породою виявлено нашарування трипільської культури, етапу В I, В I-В II, С II.
2. Пониження трипільського горизонту в західному напрямку та виявлення кам'яної підсипки над ним (рамушина) дозволяє ставити питання про існування першого укріплення на території замку етапом С II.
3. Над горизонтом трипільської культури було виявлено конструкцію рову, валу та частоколу IX–VIII ст. до н. е., що відноситься до старожитностей чорноліської культури. Це співпадає з припущенням А. Ф. Гуцала (Гуцал, Болтанюк 2007)
4. Фортифікаційні конструкції IX–VIII ст. до н. е. перекривав шар битої скелі. Цей шар був утворений під час реконструкції замку, що супроводжувалась поглибленням рову та підвищенням валу. Ці роботи відносяться до XIV – першої половини XVI століття.
5. В середині XVI століття будується Пільна брама та підземна бойова галерея. Будівництво підземної галереї законсервувало давні горизонти, які ми простежили нижче рівня її залягання.
6. На початку XVIII століття із західного боку було збудовано стіну, основа якої була опущена в давній рів. Подібну картину зі ступінчастою конфігурацією основи стіни ми фіксували під час археологічних робіт на Руській брамі.
7. У 1790–1791 рр. досліджувана ділянка також зазнала змін в результаті побудови Північного бастиону, що став конструктивним елементом оборони замку з боку Польських фільварок. Загалом це було укріплення де кам'яна куртина поєднувалася з дерево-земляним бруствером, що був насипаний під важкі гармати.

Література

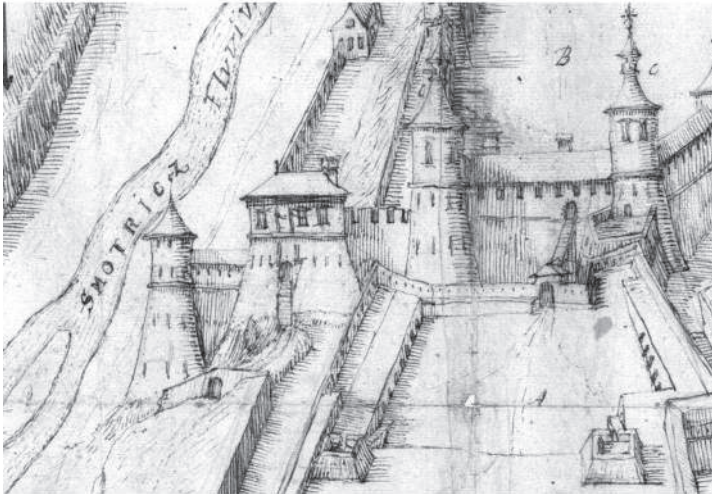
- Виногородська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2010. Археологічні дослідження Північного бастиону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008–2010 рр. В: *Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура*, с. 102–104.
- Виногородська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2012. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського. В: Травінський В. С. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 2, с. 126–130.
- Гуцал, А. Ф., Болтанюк, П. А. 2007. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці 2007 р. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*, с. 205–209.
- Михайловський, В. М. 2008. Описи кам'янецького та летицького замків 1613 р. 2008. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*, 18, с. 98–116.
- Мошак, М. І. 2012. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста. В: Травінський В. С. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 2, с. 115–117.
- Овчинников, Е., Виногородська, Л., Болтанюк, П., 2013. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион) м. Кам'янець-Подільський. В: Травінський В. С. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 3, с. 10–17.
- Овчинников, Е., Виногородська, Л., Болтанюк, П., 2014. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля. В: *Археологія & Фортифікація України*, 4, с. 54–61.
- Плaменицька, О. А. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний-ранньомодерний час)*. Монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., АБЕТКА.
- Сецинский, Е. И. 1895. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*. К.: Тип. С. В. Кульженко.

СЕКЦІЯ 3.

Prusiewicz, A. 1915. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijow; Warszawa: Naklad księgarni Leona Idzikowskiego.
Jabłonowski, A. 1882. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. Registr wszego budowania wokrag i zewnątrz zamku Kamienieckiego tak nowo murów murowanych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wywożenie przekopów zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kasztelana bełzkiego etc pomierzone. Roku 1544. *Przegląd bibliograficzno-archeologiczny*, III, s. 11–30.

А

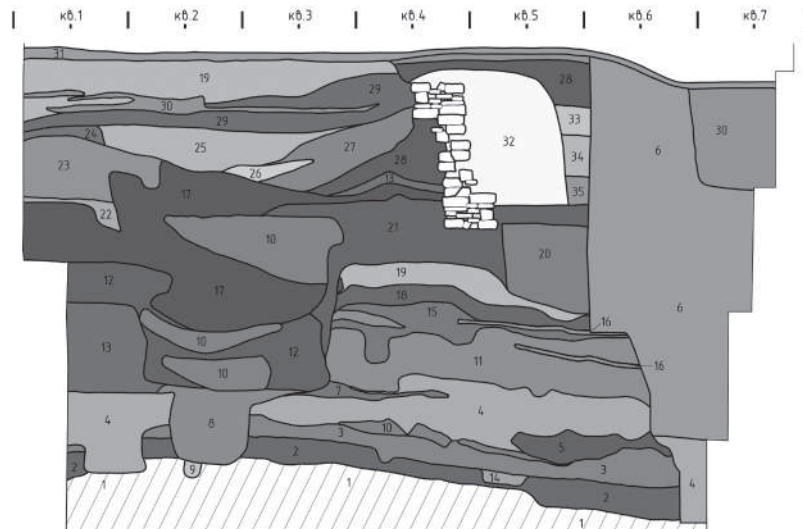
Б

Рис. 1. Зображення брами Пільної на планах Кам'янця-Подільського: А – 1673–1679 рр.; Б – 1684 р.

Рис. 2. Зачистка шару трипільської культури та фортифікаційних конструкцій чорноліської культури на першому етапі вибірки ґрунту.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

1. Материкова порода (ромшчина); 2. Трипілля - сіро-зелений шар; 3. Трипілля - сіро-темний шар; 4. Чорнозем з вкращеннями горілого дерева, обмозки, грабіж; 5. Яскраво-помаранчевий дисперсний горілий шар (суглинку?) чорноліської культури; 6. Засипка траншеї 2010р.; 7. Сіро-зелений шар ґрунту; 8. Залопнення ями №1; 9. Ставкова яма трипільської культури; 10. Скупчення каміння; 11. Шар дитячого каміння, утворений при поглибленні рову; 12. М'який чорнозем з камінням; 13. Рамчизна; 14. Ставкова яма від часткової чорноліської культури; 15. Суміш глини, горілого дерева та грабіж; 16. Темний горілий шар; 17. Чорнозем з вмістом каміння; 18. Коричневий ґрунт, насичений тлілим деревом;	19. Сірий ґрунт; 20. Суміш сірого ґрунту з грабіжм; 21. Сіро-зелений з буглянками, обмозкам, горілим деревом; 22. Глина з камінням; 23. Сірий шар ґрунту з камінням; 24. Темний ґрунт; 25. Сіро-коричневий ґрунт з камінням; 26. ґрунт з щевенем; 27. Сіро-коричневий ґрунт; 28. Будівельне сміття; 29. Сірий ґрунт з грабіжм, буглянками, кістками; 30. Глина; 31. Шар дерну; 32. Бойова (крита) галерея; 33. Сірий ґрунт з грабіжм; 34. Сіро-коричневий ґрунт; 35. Темно-сірий ґрунт;

Рис. 3. Стратиграфічний зріз профілю № 2 за віссю захід-схід.

Рис. 4. Фінальна зачистка профілю по лінії захід-схід в місці проведення протиаварійних робіт на Північному бастіоні замку.

СЕКЦІЯ 3.

Рис. 5. Зріз профілю в районі західного муру Північного бастиону.

Рис. 6. Зріз профілю в районі північного муру Північного бастиону.

Рис. 7. Вид стіни Пільної брами у межах розкопу.

Ростислав Майор,
доктор філософії
завідувач науково-експозиційного відділу
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ЗАМОК У СЕРЕДИНІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.: МОДЕРНІЗАЦІЯ, СТРУКТУРА, АРХІТЕКТУРА, ВНУТРІШНЯ ЗАБУДОВА

У статті висвітлено будівельні роботи в Кам'янецькому замку, які проходили в 1540-их рр. під керівництвом архітектора Іоба Претфуса, та проаналізовано його структуру в середині XVI – на початку XVII ст. На основі чотирьох описів замку (1544 р., 1570 р., 1672 р., 1613 р.) реконструйовано вигляд головної оборонної твердині Поділля у форматі комп'ютерної 3D-моделі. Відображено її основні структурні елементи – Дитинець і Пригородок – і їх складові: каземати, брами, вежі, мури, рови, внутрішню забудову (цивільні, сакральні і господарські споруди).

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, замок, вежа, брама, рів.

Історія будівництва замку в місті Кам'янці-Подільському нараховує близько семи століть. За цей час його структура й площа суттєво змінювалися. Кожний етап розвитку наступальної зброї (поява каменеметальних машин, вогнепальної зброї і т. д.) призводив до удосконалення існуючих оборонних споруд чи будівництва нових. З переважаючих земляно-дерев'яних укріплень (кам'яні стіни та вежі складали меншу частину замкових споруд) у XII–XIII ст. Замок став повністю кам'яним (стіни, вежі) на початку XVII ст. Найбільшу перебудову Кам'янецького замку здійснили в першій половині XVI ст. Це було пов'язане з катастрофічним становищем твердині наприкінці XV ст. В описі замку 1494 р. зазначено: «Цей замок знищений майже дощенту... Усередині замку майже всі будівлі поруйнувалися, знищені й спорожнілі, і всі закутки порожні, так що я [описувач замку – Р. М.] навіть з острахом пишу й говорю це про такий важливий замок» (Пламеницька 2012, с. 609).

Коли розпочалися роботи по укріпленню та перебудові замку точно не відомо. Це сталося не раніше 1494 р. – часу складання опису, і не пізніше 1505 р. – завершення будівництва першої вежі (Рожанки) після складання цього опису. Найімовірніше, роботи з перебудови замку розпочав кам'янецький староста Станіслав із Ходчі (1494–1510 рр.). Певний період він одночасно управляв Галицьким, Кам'янецьким та Львівським староствами (при цьому два з них були генеральними). А це говорить про непересічне значення і вплив цієї постаті не лише на руських землях Польського королівства, а й в цілому регіоні (Михайловський 2012, с. 258). Розпочаті ним роботи, були продовжені й за наступних подільських старост у 1510–1530-х рр. У 1505–1530-х рр. постало нове північне (башти Рожанка, Лянцкоронська, дві бартизани Ковпак, північний оборонний мур) та південне (башти Ковпак, Тенчинська і Ласька, південний оборонний мур) прясло військових укріплень у замку. Про одночасність будівництва веж Рожанка, Лянцкоронська, Ковпак і Тенчинська свідчить їх подібність (кам'яні, круглі в основі, майже однакові по висоті) (Хоптяр 2017, с. 170–174). Модернізацію замку продовжили в 1540-х рр. Таким чином у першій половині XVI ст. відбулася найбільша перебудова замку за всю історію його існування (рис. 1).

Мета статті – відтворити вигляд та охарактеризувати структуру, архітектуру й внутрішню забудову Кам'янецького замку станом на середину XVI – початок XVII ст.

Виконати поставлену мету у форматі комп'ютерної 3D-моделі дозволяють відомі сьогодні описи замку 1544 р., 1570 р., 1572 р. і 1613 р. Однак, вони не містять багатьох метричних даних (діаметру веж, їх висоти тощо) та не доповнені ілюстраціями (гравюрами, планами, схемами), а це не дозволяє зробити реконструкцію повністю достеменною. У результаті форма частини архітектурних елементів головної військової твердині Поділля відтворена автором і комп'ютерним дизайнером на основі новіших даних (сучасних розмірів і форми окремих елементів замку, які збереглися автентичними чи були реставровані/реконструйовані; гравюр та планів XVII–XVIII ст.) або гіпотетично.

Дитинець. Основними і найбільшими структурними елементами замку були Дитинець і Пригородок (рис. 2). При цьому Дитинець серед них – найдавніша за часом формування частина військових укріплень. У середині XVI – на початку XVII ст. він складалася зі Східного і Західного казематів, північного і південного мурів, веж, брам, внутрішньої забудови, оборонних ровів. Вхід до Дитинця розміщувався у Східному казематі (інша назва «Другий пригородок») (рис. 2.1), який сформувався під час будівельних робіт 1540-х рр. (Майор, Старенький, Хоптяр 2016, с. 3). Тоді територію замку розширили на схід (у бік Замкового мосту), аби закрити доступ до криниці, що розташовувалася за межами східного замкового муру й була недостатньо захищена від ворожих сил. У 1544 р. навколо криниці звели башту Нову східну. Від неї до Папської вежі збудували новий

СЕКЦІЯ 3.

оборонний мур (Г-подібний в плані), який розташовувався на 11 м східніше від старої стіни. Його висота на 1544 р. становила 4,8 м, а товщина – 2,8 м. При цьому роботи ще продовжувалися у наступні роки (Гульдман 1901, с. 218). Таким чином між старим і новим східними мурами сформувався Східний каземат. З півночі він обмежувався Новою східною баштою та Г-подібною оборонною стіною, що з'єднувала цю башту з Чорною вежею, а з півдня – Папською баштою та кам'яним муром. Площа каземату становила близько 600–700 м².

Перед Східним казематом будівничі вирили оборонний рів довжиною 18 м, глибиною майже 3 м і шириною 8,6 м (Гульдман 1901, с. 218). Через нього до нової замкової брами вів дерев'яний міст на «палях» (дерев'яних стовпах), який мав звідну частину (Михайловський 2008, с. 104). Найімовірніше, що в стіні біля брами існували спеціальні отвори для ланцюгів, якими піднімався міст. Така система існувала в Руській брамі.

З північного боку міст і в'їзна брама захищалися двома бійницями, розташованими на першому (сьогодні підвальному) ярусі башти Нової східної. Нині, у зв'язку з тим, що рів засипаний, вони стоять на 3,3 м нижче рівня землі (Пламеницька 2012, с. 337). Зверху проїзд до нової брами захищався військовими з мерланів (Михайловський 2008, с. 104) (як і на Західному казематі), що розташовувалися по всій довжині другого ярусу новозведеного каземату.

Після Нової брами всередині каземату розміщувався ще один звідний міст (точніше місток, бо був менший за попередній). Він стояв перед старою замковою брамою (Михайловський 2008, с. 104). Остання розташовувалася у старій східній стіні й мала дерев'яні ворота з хвірткою (Мошак 2012, с. 118; Мошак 2013, с. 87). У 1613 р. підйомного містка, воріт і хвіртки в старій брамі уже не було (Михайловський 2008, с. 104).

Східний каземат умовно можна поділити на дві частини: північну (праву від входу в замок) та південну (ліву від входу в замок). Розділювальною смугою між ними була «склепінчаста надбрамна споруда» (Пламеницька 2012, с. 338), через яку пролягала дорога на внутрішнє подвір'я замку. Вхід у північну частину каземату розташовувався в мурованій стіні через хвіртку (Мошак 2013, с. 87). У південній частині каземату між брамами також існував кам'яний мур.

Всередині каземату розміщувалися різні споруди: пекарня, світлиці, склепи, комірчини, підземний хід, коридори, в'язниці та ін. Зокрема, пекарня розташовувалася між баштами Чорною, Новою східною та Г-подібною оборонною стіною. За описом замку 1613 р. відомо, що вона була «мурованою довгою», мала 3 вікна (у 1570-х рр. – 2 (Мошак 2012, с. 118)) з ґратами та дві печі. На початку XVII ст. пекарню накрили новим, спільним із сусідньою Новою східною баштою, дахом (Михайловський 2008, с. 104).

Окрім пекарні в північній частині каземату розташовувалися ще кам'яні сходи, які вели на нижній ярус Нової східної башти – до криниці. Ліворуч від сходів існував малий склеп (він зберігся донині) (Михайловський 2008, с. 104).

Східний каземат з'єднувався із Західним. Ця комунікація проходила через башти Ружицьку, Лянцкоронську, Чорну та вела до старої замкової брами в «Другому пригородку» (Гульдман 1901, с. 226–227).

У південній частині Східного каземату (ліворуч від брами) приміщень було більше, ніж у північній. Призначалися вони для різних потреб. Зокрема, в одній світлиці, що мала заґратоване вікно з внутрішнього подвір'я замку, на початку XVII ст. зберігали гродські книги (актові документи) (Михайловський 2008, с. 104). Очевидно, що саме над нею в 1540-х рр. і зробили широкий кам'яний спуск, по якому можна було зручно піднімати та спускати артилерію до Чорної башти. Поблизу спуску в замку існувала кімната пушкаря. Зверху спуску, де стояв залізний коловорот (корба), була встановлена спеціальна окрема залізна конструкція. Вона складалася з 15 залізних «штаб чи смуг», що підтримували коловорот під час підйому/спуску артилерії (Гульдман 1901, с. 219).

Дещо далі від старої брами в напрямку до Папської вежі розміщувалася **темниця** (в'язниця) – глибока яма, на дні якої видобаний у скелі хрест неправильної форми. У 1540-х рр. яма-в'язниця мала посередині вікно із залізною решіткою. Саме через це вікно в темницю спускали злочинців і шпигунів, засуджених до смертної кари чи заморення голодом. Поряд, у старому підземеллі, була ще одна темниця. Вона призначалася для утримання лише тих осіб, злочини яких не передбачали смертну кару. Ув'язнені з цієї темниці тікали досить часто (Гульдман 1901, с. 220). Ймовірно, що саме в'язницю для смертників в описі замку 1570-го р. названо склепом «Ванною», у якому «зłodіїв мучать» (Мошак 2012, с. 118; Мошак 2013, с. 87).

Через крайній південний склеп каземату, який був дотичним до Папської башти, у 1540-х рр. спорудили **підземний хід** на нижню південну терасу Старого замку – майбутній Південний бастион (батарею) (Майор, Старенький, Хоптяр 2016, с. 9). Вхід у нього розташовувався в старій східній стіні (кілька метрів від Папської башти). Підземний прохід розташовувався під казематом. Мав 3 дверей (за описом 1613 р. – 4 (Михайловський 2008, с. 104)) над першими з яких розташовувалося вікно з залізними ґратами. Другі двері стояли всередині, а треті виходили на поле (сьогодні – Південна батарея) й мали внутрішній замок (Мошак 2012, с. 118; Михайловський 2008, с. 104). На початку XVII ст. вони були дубові, оковані металом (Михайловський 2008, с. 104). Перепад між входом і виходом тайника становив майже 12 м (Пламеницька 2012, с. 338).

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Підземний хід за допомогою рову, видовбаного в 1540-х рр., з'єднувався зі спостережною (вартовою) **Малою баштою** (Гульдман 1901, с. 215). Остання розташовувалася «між замковим валом і ровом» над урвищем потічка Дібруха (нині це територія Південної батареї). З опису 1544 р. дізнаємося, що нижня тераса з південного боку замку була оточена земляним валом (Гульдман 1901, с. 215). Його почали змінювати на мур на початку XVII ст. В описі 1613 р. зазначено, що на цьому місці зводять кам'яну стіну заввишки 1,3 м (Михайловський 2008, с. 105). Мала башта використовувалася для контролю за старою Хотинською дорогою та Карвасарами (Майор, Старенький, Хоптяр 2016, с. 16). Завдяки глибокому рову охорона з ручною зброєю могла безпечно й вільно проходити з Дитинця (із підземного ходу) до башти (Гульдман 1901, с. 215).

На південно-східному розі замку розташовувалася **Папська вежа**. У XVI ст. вона мала 4 поверхи. На першому зберігалися гармати, які через широку браму за потреби (Мошак 2012, с. 118) витягували на внутрішню подвір'я замку, а звідти – на бойову позицію (Гульдман 1901, с. 220). У 1572 р. арсенал у вежі складався з 5 гармат і 21 рушниці (Мошак 2012, с. 120). На другому поверсі Папської зберігали порох (у 1572 р. – 36 барил (Мошак 2012, с. 120)), на третьому розміщувалася спіжарня (у 1613 р. – шляхетський депозит), а на четвертому – ручний млин (Мошак 2012, с. 118; Михайловський 2008, с. 105). На початку XVII ст. башту покрили новим ґонтом (Михайловський 2008, с. 105).

Після Папської у південній частині замку стояли вежі **Ковпак (Шляхетська)** і **Тенчинська**. В описі 1544 р. зазначено, що вони «добре збудовані й на міцному фундаменті» (Гульдман 1901, с. 215), мають старі бійниці, та що по цих вежах поки що «нового нічого не зроблено» (Гульдман 1901, с. 220). Також зазначено, що Тенчинська вежа майже до половини своєї висоти була здавна обшита кам'яною відвісною стіною (Гульдман 1901, с. 215). В описі 1572 р. підкреслено, що у вежах є по 3 «сховища» (Мошак 2012, с. 118). Більше інформації про них міститься в описі замку 1613 р. Там, зокрема, зазначено, що у вежі Ковпак були 4 поверхи, але міжповерхові перекриття на ній уже відсутні. А назва «Шляхетська» пов'язана з тим, що в ній відпочивала шляхта. Вежа Тенчинська також була чотириповерхова. На її найвищому поверсі вартував пушкар (Михайловський 2008, с. 105).

В описі 1544 р. зазначено, що між Ковпаком і Тенчинською будувалася нова кам'яна стіна, фундаментом для якої була скеля (Гульдман 1901, с. 215). Кам'яний мур, який сполучав вежі Папську, Ковпак і Тенчинську, за описом 1613 р., мав зубці, покриті зверху ґонтом (Михайловський 2008, с. 105). А це означає наявність дерев'яної оборонної галереї на даному відрізку замкового муру.

Після Тенчинської стояла вежа **Ласька (Біла)** (рис. 3). На початку XVII ст. підлога її першого поверху була цегляною (Михайловський 2008, с. 105). У середині XVI – на початку XVII ст. на її другому поверсі зберігали гармати та іншу зброю (Гульдман 1901, с. 222; Мошак 2012, с. 118; Михайловський 2008, с. 105). На кам'яних наличниках дверей до цього приміщення вибито напис латинською: «Вірний друг рідкісніший за фенікса» (Расщупкін, Трубочанінов 2008, с. 84). На третьому (верхньому) поверсі були двері, збоку яких мали облаштувати вхід на горище вежі. Через нього передбачалося переміщати гармати на верх башти для захисту замку. На вершині Ласької вимурували зубці-мерлони (Гульдман 1901, с. 222).

У 1540-х рр. навколо Ласької від скелі до основи вежі спорудили кам'яну стіну завдовжки 15,4 м і шириною 10,8 м. Між Лаською і Тенчинською вежами від скелі до основи замкового муру також спорудили відвісну стіну. Вона зміцнювала замковий мур і в разі нападу ворога ускладнювала доступ до нього супротивника. Довжина відвісної стіни становила 24 м, а висота – 12,5 м (Гульдман 1901, с. 216). Замковий мур, який з'єднував Лаську вежу та Денну, мав зубці для ведення гарматного вогню, а поруч з ними – малі амбразури (Гульдман 1901, с. 222).

У 1540-х рр. між Лаською і сусідньою Денною вежами спорудили нову кам'яну стіну протяжністю 24,5 м. Під цією стіною, яка розміщувалась на скелі, стояли 4 стовпи висотою 5,7 м. Вони з'єднувалися між собою склепінням. У свою чергу стовпи й склепіння з'єднували стіну з фундаментом/скелею. Висота стіни від стовпів сягала 9,7 м, а товщина – 1,1 м (Гульдман 1901, с. 221).

Біля Ласької вежі стояла найстаріша замкова вежа – **Денна**. На її першому поверсі розміщувався невеликий погріб із склепінням. Вхід до нього вів із будинку старости (Гульдман 1901, с. 221). На другому поверсі вежі – на рівні з замковими стінами – були вибиті дві брами. Вони призначалися для пересування гармат на Західний каземат і дерев'яну галерею над будинком старости (у 1572 р. у вежі зберігалися 2 гармати (Мошак 2012, с. 120)). Брами були облицьовані косяками з тесаного каменю і закривалися дерев'яними дверима. Біля брам було вибито по одному вікнові та встановлено косяки з тесаного каменю. Одне з вікон мало металеву решітку. На другому поверсі Денної існувала ще одна брама: до Нової Західної башти. За нею розміщувався склепінчастий коридор, яким гармати витягували на верх Нової західної. Спорудили його завдовжки 10,2 м у 1542 р. (Гульдман 1901, с. 222). На цьому ж поверсі у 1613 р. була порожня каплиця святого Михайла (Михайловський 2008, с. 105), збудована старостою і генералом подільських земель Миколаєм Бжеським 1575 р. (Будзей 2005, с. 97). На верхній (третьій) поверх вежі вели ґвинтові сходи (Гульдман 1901, с. 222). Зверху на башті були

СЕКЦІЯ 3.

зубці, 5 бійниць, облицьованих із всіх боків тесаним каменем, та 3 кам'яні жолоби для стоку дощової води (на випадок, якщо дерев'яний дах доведеться розібрати при нападі ворога). Висота стропил над стелею вежі становила 13,7 м. На дерев'яному дахові був облаштований невеликий обсерваційний пост з чотирма вікнами (Гульдман 1901, с. 223). Він призначався для сурмача, який цілодобово стежив за Хотинською дорогою (Гульдман 1901, с. 223; Мошак 2012, с. 119; Михайловський 2008, с. 105). Дах зробили таким чином, що за потреби (нападу ворога) його можна було легко розібрати (Гульдман 1901, с. 223).

Із західного боку до Денної примикала триповерхова вежа **Нова Західна** (інша назва – Нова), збудована у 1542 рр. (Гульдман 1901, с. 216, 224). На її першому поверсі бійниці розташовувалися на одному рівневі з нижніми валами, котрі оточували вежу. Бійниці були приховані за тонкою кам'яною стінкою, яку за потреби (нападу ворога) розбирали й скидали в рів. На другий поверх піднімалися за допомогою драбини. На ньому також розміщувалися бійниці, замуrowані тонкою стіною. По бокам цих бійниць каменярі зробили хрестоподібні вікна, які також призначалися для стрільби. На другий поверх потрапляли з внутрішнього подвір'я замку через широкий склепінчастий вхід (довжина – 4,8 м, ширина – 2,3 м). На третьому поверсі існували такі ж бійниці, як і на нижніх двох, а по їх бокам – менші. Всі бійниці були зі зводами (Гульдман 1901, с. 224).

Всередині Нової західної башти стояли товсті стовпи. На них опиралися колоди міжповерхових перекриттів (Гульдман 1901, с. 224). Через 30 років ці перекриття вже повністю згнили й завалилися (Мошак 2012, с. 119). Верхні зубці на башті мали товщину 5,1 м. Розміщувалися вони на стіні завтовшки 8 м. Даху на Новій західній вежі не було. Для стоку води існували кам'яні жолоби. Взимку сніг з вежі мали скидати вручну (Гульдман 1901, с. 224).

У західній частині замку між вежами Денна та Рожанка розташовувався **Західний каземат**. У 1540-х рр. його реконструювали: тонкі зубці на стіні від Малої башти до Рожанки замінили на товстіші та влаштували бійниці (Гульдман 1901, с. 226). Внизу каземату в середині XVI ст. існували 4 погребі для зберігання пороху. У зв'язку з цим каземат і називали «Пороховою баштою». Всі 4 погребі були пов'язані між собою. У 1540-х рр. із погребу передбачалося облаштувати таємний прохід у вежу Водну, до криниці. Над цими погребами були інші приміщення: пивниця й коридор до неї (довжина коридору 6,3 м, ширина 2,8 м, висота 3,7 м), кімната пушкаря (розміщувалася під вежею Малою західною), зброярня та ін. Тонкі й погано збережені зубці на вершині каземату від Денної вежі до Рожанки замінили на великі склепінчасті бійниці та менші по боках (Гульдман 1901, с. 225–226).

На зламі зовнішнього західного оборонного муру замку, що становив зовнішню стіну Західного каземату, розташовувалась **Мала західна башта**. У 1540-х рр. її наново поштукатурили всередині (Гульдман 1901, с. 216).

На північно-західному розі замку стояла башта **Рожанка** (інші назви – Креслова єпископа Владислава (Михайловський 2008, с. 106), Бурграбська (Будзей 2005, с. 92)). У східній частині її фасаду вмурована плита з написом латиною: «Башта Креслава, єпископа Владиславського, цього укріплення засновника, на його кошти закінчена 1505» (Расщупкін, Трубочанінов 2008, с. 85). В описі замку 1544 р. сказано що вона «давно тут поставлена й зведена» (Гульдман 1901, с. 217). Таким чином слова «давно» означає в конкретному випадку 39 років. Як свідчать описи XVI–XVII ст., під вежею існували склепи (в'язниці) у яких «тримали злодіїв» (Мошак 2012, с. 119; Михайловський 2008, с. 106). Поруч розташовувався таємний хід на Пригородок (Мошак 2012, с. 119).

Впритул до Рожанки в замковому дворі розташовувалася башта **Ружицька**, вперше згадана в описі 1544 р. У ньому сказано, що всередині башти є «давно збудоване» приміщення (кімната й горниця з вікном), яке знову відремонтували й поштукатурили. Від цієї башти за допомогою північної замкової стіни можна було дійти до вежі Чорної та східних замкових воріт (Гульдман 1901, с. 226–227). Ця стіна на всьому своєму проміжку мала зубці-мерлони (Михайловський 2008, с. 106).

Між баштами Рожанкою та Лянцкоронською на північному замковому мурі розташовувалась невелика вежа **Ковпак**, перші писемні згадки про яку датовані 1570 р. і 1572 р. (Мошак 2012, с. 119; Мошак 2013, с. 90). Вона виконувала сторожову та оглядову функції. Зважаючи на малі розміри та локалізацію, її можна віднести до бартизан – вартових веж, що стояли між двома баштами на бруствері чи парапеті оборонної стіни. Сьогодні в історіографії її називають «Комендантська», оскільки вона розміщувалася біля будинку старости, посаду якого у XVIII ст. замінили коменданти (Будзей 2005, с. 92; Памятники... 1986, с. 182). Однак будинок коменданта розташовувався в Старому місті, на площі Вірменський ринок, а не біля бартизани Ковпак. Назва «Комендантська» не вживалася в історичних джерелах стосовно цієї бартизани, а тому вона (назва) є штучною, вигаданою, неавтентичною.

У центральній частині північної замкової стіни височіла **Лянцкоронська башта** (рис. 4). Названа, ймовірно, на честь кам'янецького старости початку XVI ст. Станіслава Лянцкоронського. З північно-східного боку в фасад вежі вмурований герб «Кораб» архієпископа Яна Ласького, тому її ще іноді називають «Ляською» (Майор, Старенький, Хоптяр 2018, с. 23). До середини XVI ст. башта виконувала роль надбрамної (Расщупкін,

Трубчанінов 2008, с. 84–85). Через її нижній ярус паралельно до північного муру замку проходила дорога, яка починалася біля Старої Польної брами та вела до двох замкових воріт (перші були між Чорною та Лянцкоронською баштами, а другі – між Чорною та Папською) і міста. Про наявність у Лянцкоронській башті проїзду яскраво свідчать збережені до нині дві готичні арки висотою 3,2 м, розраховані на проїзд вершника (Пламеницька 2012, с. 230). У середині XVI ст. готичні арки замурували. Пов'язане це було з тим, що під час розбудови замку в 1540-х рр. стару дорогу із верхньої тераси перенесли на нижню, в Пригородок. Нова дорога проходила над Смотрицьким каньйоном (на місці сучасної дороги – Р. М.). Після цього потреба в Лянцкоронській башті як надбрамній відпала, і в її нижньому ярусі облаштували підвал і «льодувку» (льох – Р. М.) (Гульдман 1901, с. 218). Усередині вежі була коморка з туалетом (Мошак 2012, с. 119).

Між вежею Лянцкоронською та Чорною на північному мурі стояла ще одна бартизана. Вперше вона згадана в 1544 р. як «обсерваційна», тобто вартова (Гульдман 1901, с. 218). Під нею розміщувалася стара невелика брама (хвіртка), яка «вела в місто по перекинутому через вал мосту» (Гульдман 1901, с. 218). Ця ж інформація підтверджується описами замку 1570 та 1572 рр. У них також зазначено її назву – Ковпак (Мошак 2012, с. 119; Мошак 2013, с. 91). В описі замку 1613 р. сказано, що «башточка мала для стрільби на мурі збудована, зверху склепінчаста» (Михайловський 2008, с. 106).

У північно-східній частині замку стояла **Чорна башта**. В описі 1544 р. зазначено, що вона «споруджена давно», довго не ремонтувана й порожня. У 1540-х рр. у стіні цієї вежі в бік Пригородку пробрили двері та вікно, підлогу й стелю зробили з дерева. На третьому поверсі в одній камері мали тримати кримінальних злочинців. Десять на середині вежі (на другому чи третьому поверсі – Р. М.) було вибито частину стіни й облаштовано гвинтоподібні кам'яні сходи (замість старих дерев'яних) на верх (Гульдман 1901, с. 218–219). На четвертому поверсі архітектор І. Претфус планував зробити бійниці (Гульдман 1901, с. 218) для обстрілу території біля Руської брами. Цю ідею реалізували, оскільки в 1572 р. під годинником вежі стояв фальконет (Мошак 2012, с. 120). В описі замку 1613 р. також зазначено, що на четвертому ярусі стояла «штука» (гармата – Р. М.) (Михайловський 2008, с. 106). Над бійницями розміщувався високий дах, де був годинник (разом із годинниковим дзвоном) (Мошак 2012, с. 118), а над ним «баня наново покрита бляхою» (Михайловський 2008, с. 106). На думку О. Пламеницької, вежа мала високий стрункий чотирихилий дах, увінчаний спостережною вишкою, аналогічно до башти Денної (Пламеницька 2012, с. 243).

На північно-східному розі замку стояла **Нова східна вежа**. Це була остання вежа, яку звели в замку під час будівельних робіт 1540-х рр. В описі 1544 р. зазначено, що з одного її боку передбачалося зробити пекарню, а з іншого (в напрямку до Чорної вежі) – уже зробили нову браму, а дещо далі – будинок і комора. Загальна довжина цих споруд сягала 74 м. На час складання опису (1544 р.) стіни були збудовані на висоту всього 4,8 м і товщиною 2,8 м (Гульдман 1901, с. 218). Роботи по зведенню Нової східної вежі завершили 1544 р. На зовнішній стороні вежі є кам'яна плита з написом латинською мовою: «Боже, тобі єдиному хвала. 1544. Іоб Претфус».

Нова східна вежа відповідала вимогам часу та інженерної думки XVI ст. Конструктивно – це п'ятигранна башта типу пунтоне з масивними стінами, здатними краще витримувати попадання гарматних ядер, ніж квадратні (в основі) вежі. Із зовнішнього боку в стіні вежі вмурували два кам'яних ядра, задля демонстрації міцності та невразливості замкових стін.

Всередині вежі розташовувалася **криниця**, шириною близько 5 м та глибиною 41 м. Перші письмові відомості про неї датовані 1494 р. (Будзей 2005, с. 93–94; Расщупкін, Трубчанінов 2008, с. 82). Через велику глибину криниці виникали постійні труднощі з її очисткою. Так в описі замку 1494 р. зазначено, що «вода внизу жахлива, пахне гниллю і без джерела є непридатною» (Пламеницька 2012, с. 268).

Незважаючи на те, що вежу збудували в 1544 р., через три десятиліття вона уже потребувала ремонту. На 1572 р. міжповерхові перекриття башти уже згнили, завалилися, а дах був відсутній (Мошак 2012, с. 117).

Пригородок. В'їзд до замку із західного боку (зі сторони села Довжок і Підземче) в 1540-х рр. проходив крізь дві брами в Пригородку: Стару Польну браму та Нову Польну браму. Перша розміщувалася між баштами Рожанка й Стара Рожанка, а друга – між Старою Рожанкою і Водною. Разом вони утворювали західну систему укріплень Пригородка, перекриваючи дорогу до міста з боку поля (рис. 5). Біля Старої Польної брами розташовувалися приміщення брамника, караульної охорони та лазня. Остання мала тонкі кам'яні стіни й в 1540-х рр. стояла «на горці». Під лазнею розміщувалися три підпорні стовпи висотою 6,8 м. Ширина лазні становила 5,4 м, довжина – 4,8 м, а передбанника всередині – 5,4 м. Косяки двох заскляних вікон і дверей у передбанник зроблені з тесаного каменю. Лазня мала сіни, які вели в Стару Рожанку. Ці сіни в 1540-х рр. мали перебувати в горниці, звідки можна би було захищати міст і його ворота, пробиті в старій кам'яній стіні (Гульдман 1901, с. 217).

Вежа **Стара Рожанка**, яка розміщувалася між Старою і Новою Польними брамами, у 1540-х рр. була сильно поруйнована. Жодної бійниці зверху на ній не залишилося. За проектом І. Претфуса верхнє приміщення

СЕКЦІЯ 3.

Старої Рожанки мали реставрувати, зробити бійницю для захисту мосту, що вів до Нової Польної брами, а також організувати з цієї вежі таємний хід-спуск до криниці у вежі Водній, про який знали б тільки староста й підстароста (Гульдман 1901, с. 217). Однак, план модернізації західних оборонних укріплень на ділянці веж Рожанка–Водна після 1544 р. зазнав змін. Річ у тім, що в описах замку 1570 р., 1572 р., 1613 р. не згадується вежа Стара Рожанка. Найімовірніше, що саме в 1544–1547 рр. вона була не модернізована, а просто розібрана. Паралельно мали б і замурувати стару Польну браму, адже дорогу для проїзду в місто в 1540-х рр. перенесли на нижню терасу.

Північніше Старої Рожанки стояла **Нова Польна брама**, збудована в 1540-х рр. Під неї вирили фундамент глибиною 9,1 м. Висота ж стіни брами над землею становила 9,4 м, а її ширина з боку замку – 1,3 м (Гульдман 1901, с. 217–218). Брама мала двоїсті ворота (Михайловський 2008, с. 103; Мошак 2012, с. 117). Над її проїзною частиною розміщувалися муровані сіни (а під ними мурований склеп), ізба, кімната й комора. В ізбі (в описі 1613 р. – у сінях (Михайловський 2008, с. 103)) були двері до таємного ходу, яким із Пригородка ходили до вежі в Дитинці, де тримали в'язнів (в'язнів тримали в Рожанці – Р. М.) (Михайловський 2008, с. 104; Мошак 2012, с. 117). Від брами таємний хід у 1540-х рр. мали спорудили й до криниці у Водній вежі (Гульдман 1901, с. 218). Як показали сучасні археологічні дослідження, цей проект реалізували в життя.

Через оборонний рів до Нової Польної брами в 1540-х рр. проклали міст. Він складався із звідної та стаціонарної частин (Михайловський 2008, с. 103; Мошак 2012, с. 117). Під час археологічних досліджень, проведених у 1979–1980 рр., встановили, що міст був змішаної конструкції: внизу стояли шість мурованих пілонів з інтервалом близько 4 м, а на них – кам'яні дерев'яні опори-зруби, які тримали полотно мосту. Висота мосту сягала 5 м, а довжина – майже 30 м. Вісь мосту була дещо ламаною, оскільки повторювала місцевий ландшафт (Пламеницька 2012, с. 358).

Система західних укріплень Пригородку, до якої входила й Нова Польна брама, постійно руйнувалася. В описі замку 1544 р. зазначено, що стіна від Старої Польної брами до краю скелі (до Водної вежі – Р. М.) обрушилась через погану кладку. Замість цієї стіни спорудили іншу, з фундаментом на скелі. Її довжина становила 26 м, товщина 2,3 м, а висота 18,5 м (Гульдман 1901, с. 218). У 1613 р. відремонтована брама була вже «вся розірвана». В описі замку зазначалося, що вона «валиться до низу до річки з скелі, потребує великих коштів і швидкого порятунку, вже руйнам існує загроза» (Михайловський 2008, с. 104). Причиною таких руйнацій була не лише неправильна кладка й прорахунки будівельників, але й те, що ця система укріплень зведена на складному рельєфі: крутому скелястому схилі.

Зазначена вище стіна з'єднувала Нову Польну браму з **вежею Водною**, яка стояла в каньйоні. У Водній розміщувалася криниця, яка мала 2 колеса (топчакі) – більше та менше – за допомогою яких піднімали воду. На меншому колесі був ланцюг і два оковані відра (Гульдман 1901, с. 217; Мошак 2012, с. 117).

На території Пригородку біля Нової Польної брами (навпроти лазні) стояла мурована ізба. У ній мешкав воротний цієї брами. У 1572 р. біля лазні розміщувалася нова броварня (Мошак 2012, с. 117).

Під час будівельних робіт 1540-х рр. дорогу до міста через замок перенесли з верхньої тераси (крізь браму у вежі Лянцкоронській) на нижню (нею користуються і сьогодні). Ця дорога з'єднувала Нову Польну браму з брамою св. Анни. В описі 1544 р. зазначено, що до Нової брами «прокладена **нова дорога**, прорита в горі, через Пригород». Її довжина на той час становила 83 м, ширина 3,4 м і глибина 2,3 м (Гульдман 1901, с. 218).

Окрім нової дороги в 1540-х рр. у Пригородку спорудили й нову стіну (з північного боку, вздовж скелі). Раніше на цьому місці стояв великий паркан. Його замінили **кам'яним муром**. Для цього спочатку «ламали скелю» над річкою. На 1544 р. роботи по ломці скелі уже досягли в довжину 38,8 м, у ширину 8 м і висоту 4,6 м (Гульдман 1901, с. 227). З описів замку 1570-х рр. дізнаємося, що «Пригородок муром обведений аж до брами від міста (брами св. Анни – Р. М.)» (Мошак 2012, с. 117). Таким чином кам'яні стіни на території Пригородку вздовж каньйону були зведені вперше в XVI ст., а не у XVIII ст., як зазначається в сучасній історіографії порушеної проблеми.

Вхід в замок з боку міста захищала **брама (вежа) св. Анни**. Вона розташовувалася біля Замкового мосту, який на початку XVII ст. стояв на стовпах і по боках був «піднесений» на 2,3 м (Михайловський 2008, с. 103). Брама св. Анни мала звідний міст на ланцюгах та подвійні ворота. У брамі були дві комори, над її проїзною частиною (на другому поверсі) – сіни, а на третьому – ізба (Михайловський 2008, с. 103; Мошак 2012, с. 117).

Від брами св. Анни до замку тягнувся мур, а біля нього «потайник підземний» (**підземна бойова галерея**) з бійницями (Михайловський 2008, с. 104; Мошак 2012, с. 117). З останніх обстрілювалася Руська брама та частина Карвасар.

На початку XVII ст. із лівого боку брами св. Анни стояла комора та іздебка для брамника. Праворуч у Пригородку була ковальня і мурована стайня (Михайловський 2008, с. 103).

Перед Східним казематом на території Пригородку з лівого боку від мосту (який вів до Замкової брами) у другій половині XVI ст. стояла дерев'яна вежа (Мошак 2012, с. 117). Наявність цієї вежі в структурі замку

спростовує версію багатьох науковців про те, що після перебудови оборонного комплексу в 1540-х рр. весь замок став кам'яним. Ця вежа згадана не лише в описі замку 1572 р, але й 1613 р. В останньому зазначено приблизне місце її розташування (ліворуч від мосту), а також те, що вона вже згнила (Михайловський 2008, с. 104). Точна локація цієї вежі не відома. Та, зважаючи на існування перед Східним казематом захисного рову, та підземної галереї з виходом біля нього, вона, найімовірніше, стояла на місці чи поблизу сьогоденної каси.

Оборонний рів навколо замку. Із західного, південного та східного боків замок був оточений оборонним ровом. Його глибина та ширина на різних ділянках відрізнялася й залежала як від раціональної необхідності, так і від фізичної можливості зробити рів ширшим чи глибшим на тій чи іншій ділянці навколо замку. Із західного (напільного) боку він був найширшим і найглибшим, адже саме тут замок був найуразливішим. Із східної сторони ж – навпаки. З північного боку замок оточував глибокий каньйон р. Смотрич.

В'їзна брама в замок розташовувалася у Східному казематі. У 1540-х рр. цей в'їзд додатково захистили оборонним ровом, який вирили на довжину 18 м, глибину майже 3 м і ширину 8,6 м (Гульдман 1901, с. 218). Через нього до нової замкової брами вів дерев'яний міст на «палях» (дерев'яних стовпах), який мав звідну частину (Михайловський 2008, с. 104). Найімовірніше, що в стіні біля брами існували спеціальні отвори для ланцюгів, якими піднімався міст. Така система використовувалася в Руській брэмі.

З північного боку міст і в'їзна брама захищалися двома бійницями, розташованими на першому (сьогодні підвальному) ярусі Нової східної башти. Нині, у зв'язку з тим, що рів засипаний, вони стоять на 3,3 м нижче рівня денної поверхні (Пламеницька 2012, с. 337). Зверху проїзд до нової брами захищався військовими з мерланів (Михайловський 2008, с. 104) (як і на Західному казематі), що розміщувалися по всій довжині другого ярусу каземату.

Після нової брами всередині каземату був ще один звідний міст (точніше місток, бо менший за попередній). Він стояв перед старою замковою брамою Східного каземату (Михайловський 2008, с. 104). Остання розташовувалася у старій східній стіні й мала дерев'яні ворота з хвірткою (Мошак 2012, с. 118; Мошак 2013, с. 87). У 1613 р. підйомного містка, воріт і хвіртки в старій брэмі уже не було (Михайловський 2008, с. 104).

З південного боку замку існуючий рів у 1540-х рр. розширили й поглибили. Зокрема, такі роботи проводилися навколо вежі Папської. У 1544 р., коли роботи на зазначеній ділянці вже завершувалися, рів сягав глибини 4 м, 11,4 м – довжини та 11,4 м – ширини. Цей рів мав з'єднати башту Папську з Ковпаком (Гульдман 1901, с. 215).

Рів між вежами Білою та Новою західною також розширили й поглибили. 1544 р. ця робота була завершена на дистанції 24,5 м. Тут ширина рову сягала 17 м, а глибина до 1,1 м (Гульдман 1901, с. 216). Від Ласької вежі в напрямку до Нової розташовувався скелястий обрив. Його згладили та обшили кам'яною стіною. Це ж сама зробили і далі (Гульдман 1901, с. 216).

Станом на 1544 р. від першого крайнього кута Ласької башти в скелі видовбали рів до вежі Нової західної завдовжки 20 м, глибиною 3,4 м і шириною 4,5 м (Гульдман 1901, с. 216).

Наймасивнішою вежею в замку була Нова західна, збудована за бастіонним типом. Навколо цієї вежі з боку поля у скелі вибили рів довжиною 25 м (від зовнішнього кута) та глибиною 9,4 м. Від другого кута башти також видовбувався рів. 1544 р. його глибина становила 6,3 м, а довжина – 32 м. По третьому фасу Нової башти, навпроти Західного каземату, довжина видовбаного рову становила 45 м, глибина – 9,1 м, а шириною навколо башти – 17,7 м (Гульдман 1901, с. 216). Зважаючи на те, що роботи по видовбуванню рову в скелі в 1544 р. не були завершеними й ще продовжувалися, можна припустити, що його глибина на всій протяжності західних оборонних укріплень замку сягала не менше 10 м із пониженням у північному напрямку до мосту (що вів до Нової Польної брами), де вона становила лише 5 м, та розширювалася на цій ділянці до 30 м (рис. 6).

Внутрішня забудова замку. Дитинець. Між вежами Папською і Ковпаком уздовж південного замкового муру в 1570-х рр. розташовувалися дві дерев'яні **спіжарні** (Мошак 2012, с. 118). Такі ж дві **спіжарні** стояли між Ковпаком і Тенчинською. За Тенчинською вежею, ближче до башти Ласької, розміщувалася мурована **кухня** з трьома вікнами, а за нею – мурована пивниця із загратованими вікнами. Поруч був склеп, де зберігали городські книги (Гульдман 1901, с. 220; Мошак 2012, с. 118). На початку XVII ст. біля кухні стояла пекарня (Михайловський 2008, с. 107).

Між вежею Білою та Денною розташовувалися **муровані біла ізба та будинок кам'янецького старости** (рис. 7). Ширина сіней будинку становила 6,8 м, а ізби – 7,1 м. Довжина ізби сягала 11,4 м. До вежі Білої була дотична ізба, а до Денної – сіни будинку. З південного боку ізба та будинок примикали до замкової стіни. З північної сторони ізба мала три вікна, а сіни – одні двері та одне вікно з ґратами. Всі вікна засклені. Двері та вікна були облицьовані косяками с тесаного каменю. Стеля з колод. З ізби існував прохід через двері до кімнати, облаштованої на другому поверсі Ласької вежі. У сінях розташовувався вхід до туалету та невеликого склепу (погребу) у вежі Денній. Із ізби в сіни будинку можна було потрапити через внутрішні двері (Гульдман 1901, с. 221; Мошак 2012, с. 118; Мошак 2013, с. 89).

СЕКЦІЯ 3.

Поруч із вежею Ружицькою та бартизаною Ковпак стояв **дерев'яний будинок**, який складався із сіней, ізби, кімнати й туалету (Мошак 2012, с. 119).

Біля вежі Лянцкоронської розміщувалися дві пивниці з поштукатуреними стінами. Одна з них мала невелике вікно. Над пивницями під замковою стіною стояв давно збудований **дерев'яний будинок** (рис. 8), де жив староста. Він складався з світлиці, сіней і кімнати. Станом на 1544 р. у кімнаті були вмонтовані віконні рами зі склом, у сінях – видовбана стіна, зроблена нова пічна труба й вставлені дверні косяки з тесаного каменю. У невеликій світлиці зробили нові підлогу й стелю, косяки з тесаного каменю і віконні рами, переробили піч. З цієї світлиці був вихід на зовні. Його облаштували новими міцними дверима й косяками з тесаного каменю (Гульдман 1901, с. 227).

На одній висоті з покрівлею будинку старости у Лянцкоронській вежі розташовувалася горниця. У 1540-х рр. для забезпечення у ній нормального освітлення в стіні (з боку Прогородку) зробили два вікна. Вони мали косяки з тесаного каменю та були засклені. Двері, які вели з цієї горниці у вежу (тут незрозуміло як таке можливо, оскільки горниця за описом замку 1544 р. уже була у вежі – Р. М.) також мали косяки з тесаного каменю. Із цієї горниці на верх вежі Лянцкоронської вела дерев'яна драбина. За її допомогою піднімалися до бійниць. Аби зробити сходи ширшими та зручнішими з двох боків місцями розібрали кам'яну стіну. Вхід на драбину облаштували міцними дверима (Гульдман 1901, с. 227). Перед цією горницею в бік замку вставили нове вікно з косяками з тесаного каменю.

Яким будинок старости став після всіх перебудов 1540-х рр. дізнаємося з опису замку 1572 р. У ньому зазначено, що **дерев'яний дім** на долині (внизу) мав ізбу (у ній вікна з шибками), 2 кімнати (вікна в них з ґратами) та сіни. Під цим будинком розміщувалася мурована пивниця з дверима й двома вікнами (з двома ґратами) (Мошак 2012, с. 119).

З аналізу описів виходить, що будинок старости складався з двох поверхів: перший – кам'яний (пивниця), другий – дерев'яний. Структура другого поверху в описах має відмінності: у 1544 р. він складався з світлиці, сіней і кімнати, у 1572 р. – з ізби, двох кімнат і сіней. Незважаючи на те, що опис 1544 р. містить доволі детальну характеристику будинку (а опис 1572 р. – дещо меншу), достеменно реконструювати його зовнішній вигляд (форму) на основі лише письмових описів (без замальовок, плану) не можливо.

Після вежі Лянцкоронської під другою бартизаною Ковпак розташовувалися «двері у мурі на вал» (Мошак 2012, с. 119), а біля вежі Чорної – броварня (Михайловський 2008, с. 107; Мошак 2012, с. 119).

Всередині замку стояли дві сакральні споруди. Біля Папської вежі розташовувався мурований **костел св. Станіслава** (рис. 9). Він мав двері та три скляні вікна. Неподалік костелу розміщувався мурований **склеп** із похованням кам'янецького старости Миколая Потоцького. Склеп мав дерев'яні двері та два великих вікна з ґратами (Михайловський 2008, с. 106). В основі склеп був схожий на паралепіпед з довжиною стін від 5,2 м до 5,8 м. Під час археологічних розкопок 2018 р. виявилось, що костел і склеп поляки збудували на місці давнього православного цвинтаря кінця XII–XIII ст.

Неподалік зазначеного вище склепу, навпроти вежі Ковпак, посеред замку, стояла **Покровська православна церква**. Її ще називали «руська», оскільки вона належала русинам (українцям). Храм мав дзвіницю з двома дзвонами, із «апарелями руськими» (Мошак 2012, с. 118). Матеріал, з якого було збудовано церкву, – дуб (Михайловський 2008, с. 107). В описі замку 1613 р. зазначено, що в храмі похований один із князів Коріатовичів (Михайловський 2008, с. 107), який разом із своїми рідними братами керував Подільським князівством у 1340-х–1390-х рр.

Внутрішня забудова замку. Пригородок. Між вежею Лянцкоронською та бартизаною Ковпак (тою, що ближче до вежі Чорної) у 1544 році на Пригородку розміщувався **сарай** та **дерев'яна стайня старости**. Обидві споруди примикали до північної замкової стіни (Гульдман 1901, с. 218). У 1572 р. споруд вздовж північного замкового муру було вже більше. Біля дерев'яної стайні старости (за іншими даними – підстарости) стояв не сарай, а **мурований дім пушкаря**. Він складався з сіней (з вікнами), ізби (яка мала два вікна, двоє залізних ґрат і паперові шибки), кімнати та коморки-туалету (з вікном, яке мало одну залізну ґрату). Внизу дому були два склепи, пивниця і дерев'яна комора. На горі цього будинку розміщувалася мурована кімната з вікном і мурованим комином, а перед цією кімнатою – сіни з двома дерев'яними коморами. У сінях був вхід на гору (Мошак 2012, с. 117).

Після дому пушкаря розташовувалися дві муровані стайні, а дещо далі – кузня (Мошак 2012, с. 117).

Біля брами св. Анни з лівого боку (якщо йти від Замкового мосту до замку) стояли дві муровані іздебки: воротного і коваля (Мошак 2012, с. 117).

Вздовж частини муру, який простягався від брами св. Анни до Східного каземату, розміщувався «**потайник мурований**» – підземна бойова галерея з бійницями для обстрілу території біля Руської Брами, Руських фільварок і Карвасар. Він доходив до мосту, який вів до брами в Східному казематі. Ліворуч від мосту стояла

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

дерев'яна вежа (Мошак 2012, с. 117). Точне місце її розташування не відоме. Вона згадується не лише в описі замку 1572 р., але й в описі 1613 р.: «ліворуч (від мосту – Р. М.) місце, де була дерев'яна згнила башта, тепер це місце загороджене дошками» (Михайловський 2008, с. 104). Зважаючи на це, можна припустити, що ще на початку XVII ст. у замку була одна дерев'яна вежа. А це спростовує твердження багатьох істориків про те, що після завершення перебудови замку І. Претфусом у 1540-х рр. весь замок (йдеться про стіни й вежі) був кам'яним.

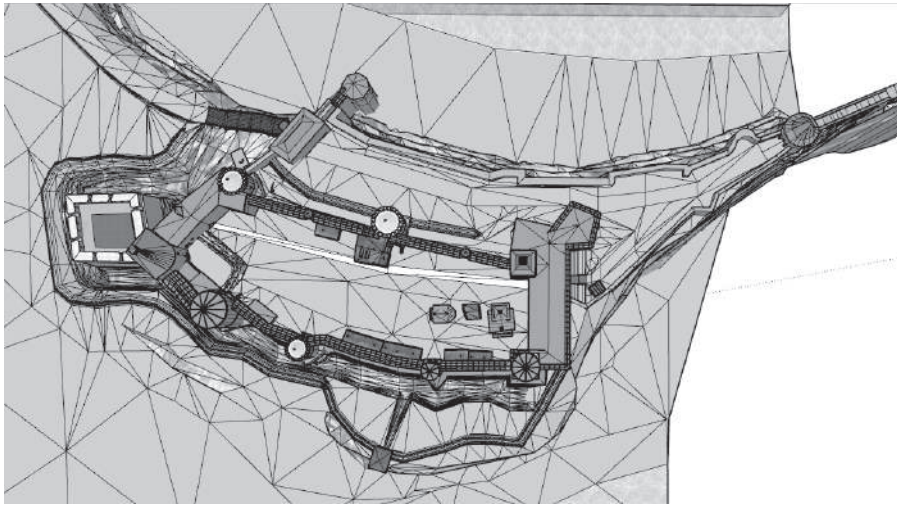
Після комплексної перебудови Кам'янецького замку в першій половині XVI ст. його форма зазнала кардинальних змін. У середині XVI – на початку XVII ст. замок складався з таких частин: Дитинця і Пригородку, які були найбільшими й основними елементами військового укріплення, Східного (Другий пригородок) і Західного казематів, Нової Польної брами, Замкової (Міської) брам, брами св. Анни, 16 веж (Папська, Мала (обсерваційна на Північному бастіоні), Ковпак, Тенчинська, Біла (Ласька), Денна, Нова західна, Мала західна, Рожанка, Водна, дві бартизани Ковпак, Лянцкоронська, Чорна, Нова східна та дерев'яна, що розташовувалася біля Замкової брами), захисних мурів. З північного боку замок був захищений природнім Смотрицьким каньйоном, а з західного, північного і східного – штучним оборонним ровом і, частково, валом. Із перерахованих об'єктів під час модернізації замку в 1540-х рр. під керівництвом архітектора І. Претфуса постали: Східний каземат, Нова східна вежа, Нова західна вежа, Мала західна вежа, кам'яні стіни між баштами. Також було розширено й поглиблено оборонний рів навколо замку, насипано захисний вал та ін.

Вхід до головної оборонної твердині Поділля розташовувався із західного боку й проходив крізь Нову Польну браму. Він вів на територію Пригородку. Звідси можна було потрапити до Дитинця (через Міську/Замкову браму) та міста (через браму св. Анни та Замковий міст). Всередині замку розташовувалися різні цивільні та сакральні споруди: два будинки старости, спіжарні, кухня, пекарня, дві криниці, броварня, дерев'яні та муровані будинки, стайня, сарай, підземні ходи, костел, церква та ін. У зв'язку з тим, що в замку був будинок старости, він (замок) окрім військової функції (захищав головну дорогу до міста), виконував ще й адміністративно-цивільну, оскільки саме звідси здійснювалося управління Кам'янецьким воеводством.

Література

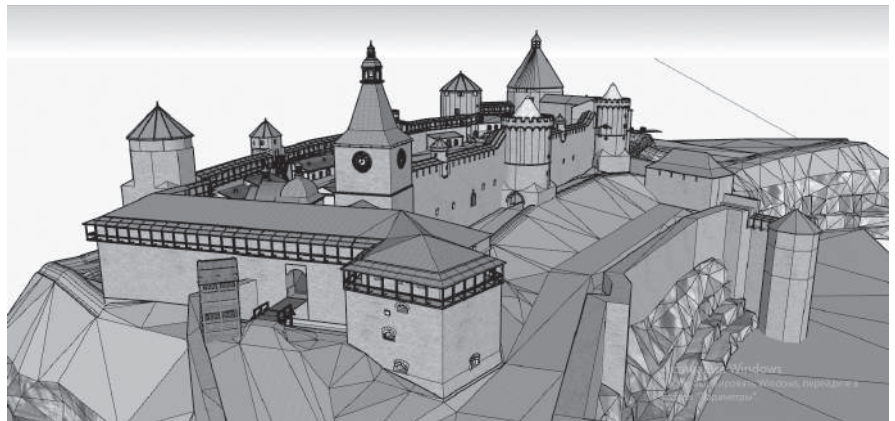
- Будзей, О. 2005. *Вулицями Кам'янця-Подільського*. Львів: Світ.
- Гульдман, В. 1901. *Пам'ятники старини в Подолі*. Каменець-Подольській (б. и.).
- Майор, Р. Старенький, І., Хоптяр, А. 2016. *Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник*. 3-тє вид., виправлене. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А.
- Майор, Р. Старенький, І., Хоптяр, А. 2018. *Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А.
- Михайловський, В. 2008. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. В: Смолій, В. А. (ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 18. Кам'янець-Подільський, с. 102–116.
- Михайловський, В. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.* Київ: Темпора.
- Мошак, М. 2012. Опис Кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залози та обороноздатності міста. В: Травінський, В. С. (відп. ред.) *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 115–125.
- Мошак, М. 2013. Опис Кам'янецького замку 1570 року як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залози. В: Мошак, М. І. (ред.). *Краєзнавчими стежками Поділля*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 80–155.
- Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР Т. 4*. 1986. Киев.
- Петров, М. 2012. *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління*. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Пламеницька, О. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний–ранньомодерний час)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В.
- Расщупкін, О. І., Трубочанінов, С. В. 2008. *Кам'янець на Поділлі*. Кам'янець-Подільський: Оіюм.
- Хоптяр, А. 2017. Башти Кам'янецького замку кінця XV – першої третини XVI ст.: проблема датування. Заремба, О. О. (відп. ред.). *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 170–174.

СЕКЦІЯ 3.

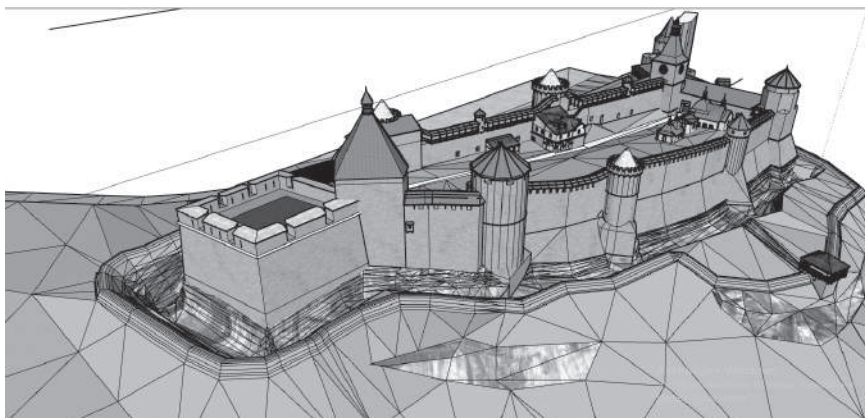
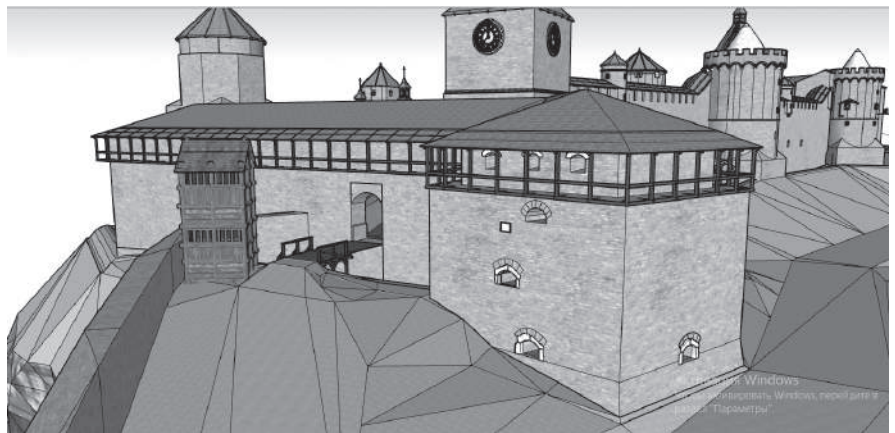

*Рис. 1. Кам'янецький замок. Вид з висоти пташиного лету, середина XVI – початок XVII ст.
Автор 3D моделі – Бабюк Д.*

*Рис. 2. Дитинець і Пригородок (північно-східний бік),
середина XVI – початок XVII ст.
Автор 3D моделі – Бабюк Д.*

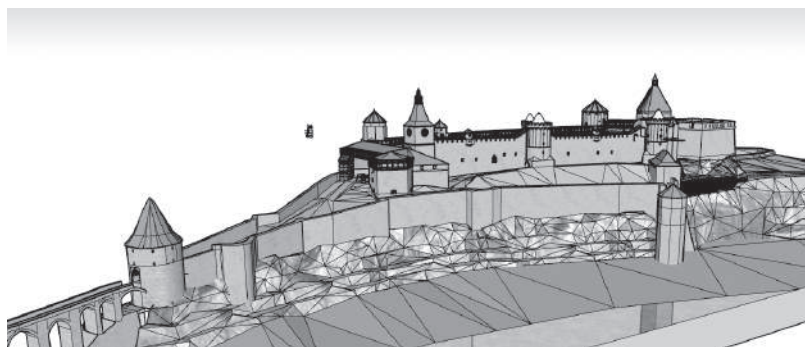

*Рис. 2.1. Східний каземат,
середина XVI – початок XVII ст.
Автор 3D моделі – Бабюк Д.*

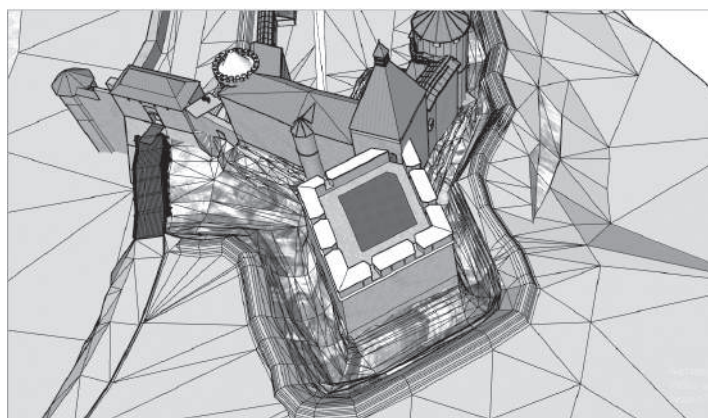
*Рис. 3. Південно-східна
частина замку,
середина XVI – початок XVII ст.
Автор 3D моделі – Бабюк Д.*

*Рис. 4. Північна частина замку,
середина XVI – початок XVII ст.
Автор 3D моделі – Бабюк Д.*

*Рис. 5. Вежа Водна, Нова Польна брама
та міст до Пригородку,
середина XVI – початок XVII ст.
Автор 3D моделі – Бабюк Д.*

*Рис. 6. Оборонний рів з валом
перед західною частиною замку,
середина XVI – початок XVII ст.
Автор 3D моделі – Бабюк Д.*

*Рис. 7. Кухня, муровані біла ізба
та будинок кам'янецького старости,
середина XVI – початок XVII ст.
Автор 3D моделі – Бабюк Д.*

СЕКЦІЯ 3.

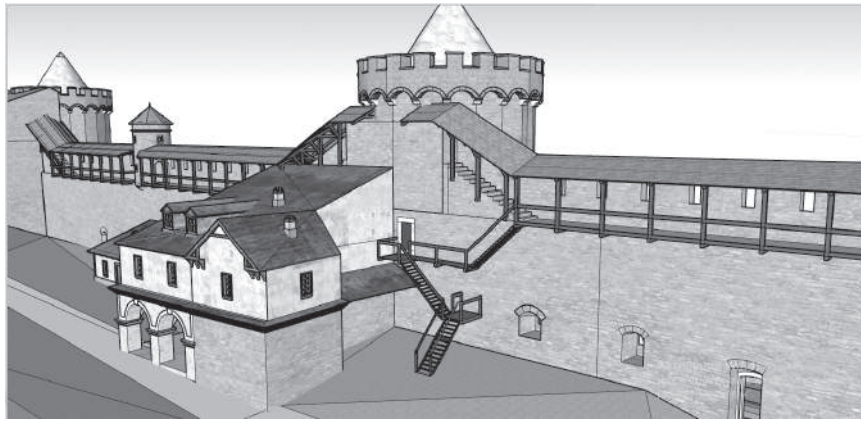

Рис. 8. Старий будинок старости, середина XVI – початок XVII ст. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

Рис. 9. Внутрішня забудова замку (коштел св. Станіслава, склеп Потоцького, Покровська православна церква, спіжарні). Автор 3D моделі – Бабюк Д.

Олександр Бондар,
кандидат історичних наук,
головний спеціаліст управління культури
та туризму Чернігівської міської ради

Володимир Пилипенко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології,
етнології та краєзнавчо-туристичної роботи
Національного університету «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка

ФОРТИФІКАЦІЯ ТА МІСЬКА СТРУКТУРА ПОЛКОВОГО МІСТА КОЗЕЛЬЦЯ У XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена питанням виникнення та розвитку міста Козелець Чернігівської області. В роботі висвітлені такі проблемні питання, як датування населеного пункту та час його заснування. Окремо розглядаються конструктивні елементи козелецької фортеці на початку існування міста та доби, коли Козелець був центром Київського полку. В статті здійснено спробу визначити висотні домінанти міста та їх роль на формування загальноміського ансамблю.

Ключові слова: Козелець, фортеця, полкове місто, Дебоскет, Покорщина, Розумовські

Населений пункт під назвою Козелець знаходиться за 70 км на південь від Чернігова. Сьогодні це адміністративний центр однойменного району Чернігівської області. Історія цього населеного пункту цікава тим, що з початку XVIII ст. він виконував роль адміністративного і політичного центру Київського полку. Тут знаходилася резиденція полковника та полкова канцелярія. На жаль, Козелець поки ще не потрапив в поле зору дослідників. Одним з найбільш цікавих моментів історії міста, є формування його соціально-топографіч-

ної та просторової структури, оскільки Козелець за дуже короткий період пройшов стрімкий шлях розвитку від рядового сотенного містечка з простими укріпленнями до полкового центру зі складною бастионною системою фортифікацій.

Історія появи і початкові етапи існування Козельця практично не відомі. В «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» зазначається, що існував він в XV ст., а виник ще за давньоруської доби. Однак всі документи, які наводяться в праці, відносяться до першої половини XVII ст. Серед них акт 1637 р А. Казановського, де він названий старостою Козелецьким і Роменським, а також універсал Якова Острянина 1638 р. (Історико-статистическое... 1874, с. 83).

Не зважаючи на те, що Козелець був полковим містом, історіографічна традиція його досліджень дуже невелика. Увагу істориків привертав собор Різдва Богородиці (інші собори – менше) та зв'язок міста із родиною останнього козацького гетьмана Кирила Розумовського. Найбільш повний опис фортифікаційної структури цього міста було зроблено відомим істориком архітектури В. Вечерським. Саме він, вперше підняв пласт топографічних планів Козельця та зробив їх первинну обробку й аналіз, а також описав фортифікації. На жаль, автор не торкнувся теми розвитку планування самого міста.

Як вважають А. Пенський і П. Лавринчук, перші згадки про Козелець, відносяться до 1503 р. В цей час, на їхню думку, Козелець, належав дочці князя зубревицького Дмитра Сокири (Описи Лівобережної... 1997, с. 18). Утім, це лише одна з версій, поки що не спростована і не підкріплена матеріальними або писемними джерелами (Кулаковський 2006, с. 228–229).

У 2011 р. побачила світ невелика науково-популярна робота Т. Чумак і Л. Шари «Козелець – місто європейське». Автори зробили огляд історії міста від ранніх часів до сьогодення. Однак в цій праці проблемам планування міста уваги не приділяється, з іншого боку, постановка завдань при написанні брошури цього і не передбачала (Чумак, Шара 2011).

До найбільш інформативних джерел, крім документальних, слід віднести картографічні матеріали. Частково вони були введені в науковий обіг вже згадуваним В. Вечерським. Саме він вперше опублікував плани міста середини XVIII ст. Також існують плани Козельця 1780-х рр. і початку XIX ст. Завдяки цим матеріалам і натурним обстеженням, на сьогодні вдалося частково відновити етапність і основні вектори забудови цього полкового центру.

Достовірні відомості про Козельці відносяться тільки до першої половини XVII ст. Із початком національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького Козелець стає сотенним містечком спочатку Переяславського, а з 1654 року – Київського полку. У 1656 р. місто отримало Магдебурзьке право, яке підтвердили 1663 р. (Історико-статистическое... 1874, с. 183; Чумак, Шара 2011, с. 11). Не виключено, що укріплення тут виникли ще в 1630-х рр. Фортифікаційні споруди були побудовані на злитті річок Карашні та Остра. Ймовірно, початкові укріплення, як центральне ядро всього поселення, знаходилися в південно-західній частині фортеці і представляли собою витягнуте мисове городище, котре було відрізано від основного плато ровом (Бондар 2015, с. 46). Таке припущення дозволяє зробити вивчення планів козелецької фортеці середини XVIII ст. На них видно, що по краях тераси із заходу і сходу є западини або промоїни, які могли залишитися від старого рову. Це укріплення з трьох сторін омивалось р. Остер. Т. Чумак і Л. Шара, роблячи гіпотетичну реконструкцію давньоруського Козельця, наводять також подібну структуру. Однак без археологічних досліджень це всього лише припущення. У другій половині XVII ст. посад також був укріплений ровом і валом. У 1679 р місто було взяте і спалене татарами, що може свідчити про незначні фортифікації міста.

У 1708 р. в історії сотенного містечка відбулися докорінні зміни, він стає адміністративним і військовим центром Київського полку. Це, в першу чергу, відбилося на фортифікації і структурі міста. Оборонна система міста стала полігональною, замість традиційної дуальної (замок + укріплення міста). Початкові фортифікації були ліквідовані та увійшли до складу загальної оборонно-інженерної системи. Вся фортеця розташовувалася на рівній місцевості і по всьому периметру, крім південної сторони, була оточена валом. Площа укріпленої території становила близько 51–52 га, а це було дуже значним показником для того часу (рис. 1). Ось такий опис фортеці зустрічаємо у «Історичко-статистичному описі»: «Остатки крепостного вала ныне еще видны. Начинаясь на северозападной стороне Вознесенской церкви от р. Остра, линия вала идет по берегу р. Карашни до большой киевской дороги и поворачивает вправо под прямым углом вдоль ярмарочной площади, доходит опять до р. Остра» (Історико-статистическое... 1874, с. 184).

Східний вал був найбільш масивним. На ньому насипали 6 бальверків («виводів»), направлених по фронту. Перед валом йшов рів. Зі східного боку знаходилися ворота, які називалися Кривими. Вони представляли собою проїзд через бастион з виходом на міст через рів. З західної та північної сторін був також насипаний вал, але вже без бастионів (Вечерський 2011, с. 145).

Із заходу до фортеці можна було потрапити через Київські ворота. Далі від неї починалася гребля, по якій проходила дорога на Київ. Ще одні ворота, Ніжинські, перебували в північній частині валу. Над ними

СЕКЦІЯ 3.

стояла чотирикутна вежа (рис. 2). Із заходу та півдня місто прикривала гребля, що утворювала штучну водойму в заплаві Остра шириною від 200 до 700 м. Із півдня рів і вал були відсутні, оскільки невисока тераса мису була ескарпованою.

У середині XVIII ст. Козелецьку фортецю вирішили модернізувати. Проект її перебудови розробив Д. де Боскет, який перед цим модернізував укріплення Чернігова. Проект включав в себе спорудження нових повноцінних бастионів з брустверами на місці старих башт, створення з південного боку кронверку. Спроековано новий рів з гласисом перед ним (Вечерський 2011, с. 145–146). Однак ці плани не реалізували, а вже з 1770-х рр. почався процес ліквідації фортеці в Козельці за її «старістю». Як і в більшості міст Лівобережної України, під час перепланування на початку XIX ст. залишки фортеці були ліквідовані. Однак місцями і сьогодні помітні сліди рову та ескарпів, що оточували фортецю.

Планувальна структура Козельця за XVII–XIX ст. два рази піддавалася кардинальним перебудовам. На жаль, про ранню фортецю, що знаходиться на місці й біля котрої виникло первісне поселення, майже нічого не відомо. Слід припустити, що вона проіснувала до кінця 1670-х або до початку 1780-х рр. Від неї на планах середини – другої половини XVIII ст. залишилася тільки одна вулиця. Вона проходила практично з півночі на південь, розділяючи старе городище на дві половини. Уздовж цієї вулиці існувала нерегулярна забудова з невеликими вуличками та провулками також тут знаходилися міські кузні.

При плануванні нової фортеці на початку XVIII ст., одразу планувалася й міська забудова. Це добре видно на всіх планах Козельця XVIII ст. Вулиці ведуть до фортеці чітко від воріт і майже паралельно проходять по території фортеці. Вони розділені перпендикулярними провулками, а саме забудова поділена на квартали правильної форми.

Незважаючи на рівнинний рельєф міського поселення, важливу роль в його загальнобудовній структурі мали висотні споруди, які домінували над місцевістю. Роль домінант було покладено на церковні комплекси. На плані 1748 р можна побачити 6 церковних споруд, в різних кінцях фортеці. До середини XVIII ст. всі церкви Козельця були дерев'яними. Стара соборна церква знаходилася в південній частині фортеці і на плані 1748 р позначена літерою «В». На схід від неї розташовувалася торгова площа. Таке розташування ще раз підтверджує той факт, що спочатку фортеця або замок Козельця знаходився на місці на півдні, а одразу за межами укріплень знаходилися соборний храм і міська площа. Подібна структура якраз характерна для міст і містечок Чернігово-Сіверщини в XVII ст.

Нова соборна церква Різдва Богородиці збудована лише в 1753–1766 рр. Звели її на місці більш ранньої дерев'яної церкви в центральній частині фортеці, позначеної літерою «І». Незабаром, після будівництва самого собору, архітектурний комплекс останнього був завершений високою дзвіницею, що розташовувалася поруч. У південній частині знаходилася Миколаївська церква, на місці якої в 1780-х рр. був побудований новий однойменний кам'яний храм. На плані вона позначена літерою «Н» У північній частині фортеці домінував монастир, позначений на плані 1748 р буквою «К», дещо далі на захід від нього існувала парафіяльна церква позначена як «G». Таким чином, можна сказати, що з якого б боку не дивився б подорожній на Козелецьку фортеця другої половини XVIII ст., перед собою він бачив по центру собор Різдва Богородиці з дзвіницею, а по боках від нього розташовувалися невеликі церкви, створюючи досить цікаву багатогорху висотну панораму. Також таке розташування собору виділяла його в візуалізації забудови з території самої фортеці. Оскільки в Козельці не було, як такої містоформуючої головної вулиці, до центрального собору вели одразу дві вулиці зі сходу, чотири з заходу, і по дві з півдня і півночі; собор з дзвіницею замикали міський простір головних вулиць на собі та навколишній площі. Також поруч з собором, в центральній частині був побудований і будинок полкової канцелярії, оскільки саме тут знаходилися адміністративні споруди починаючи із першої половини XVII ст.

Порівнюючи плани забудови фортеці середини-другої половини XVIII і початку XIX ст., можна помітити, що вона не зазнала в цей час істотних змін, головні вулиці, котрі були сформовані ще в першій половині XVIII ст. залишалися і весь XVIII ст., і в XIX ст. на своїх місцях. Звичайно, слід зазначити, що в першій половині – середині XIX ст. деякі вулиці на території колишньої фортеці були дещо перенаправлені, квартали отримали більш правильні форми, а самі вулиці стали ширшими, однак кардинального перепланування, на відміну від інших міст Чернігівщини, не відбулося.

Продовженням забудови фортеці була забудова форштадта. До середини XVIII ст. майже все місто вміщалася на укріпленій території. На плані 1748 р тільки з напівного і північного боків наявна квартальна забудова, котра розташовувалася уздовж лінії укріплень, на місці еспланади. За другу половину XVIII ст. форштадт значно збільшився в розмірах. Сформувалися основні міські вулиці, щонайменше 6 з них знаходяться на своїх місцях і сьогодні – вулиці Пролетарська, Московська, Першого травня, Леніна, Журавльова та Розумовських.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Як видно з планів 1748–1749 рр., останній чверті XVIII і початку XIX ст. форштадт забудовувався спочатку уздовж тераси річки Остер. Саме тут в середині XVIII ст., дещо на віддалі від фортеці виникла заміська резиденція київських полковників – Покорщина (рис. 3). За наступні 40 років була забудована і вся територія на схід від фортеці. Однак ця забудова була нещільною та з великими незаселеними площами. Цікаво відзначити, що на території форштадта протягом другої половини XVIII ст. не було побудовано жодного культової споруди. Тільки в кінці XVIII ст. в північно-східній частині міста з'являється комплекс культових споруд, на плані початку XIX в. підписаний як «Монастир жіночий». Однак, перебуваючи на околиці, він не грав особливої містоформуючої ролі та був по своїй суті заміським. На північ від фортеці також, в порівнянні з серединою XVIII ст. до початку XIX ст., виникли кілька кварталів з нещільної забудовою. Опис початку XIX ст. засвідчує: «В сем городе имеетя старинное укрепление, состоящее из осыпавшегося вала; который с южной сторон и западной сторон примыкается к речке Остру и составляет треугольную нерегулярную фигуру, с осьмью из онаго выездами из коих три называются: Киевские, Черниговские и Нежинские. Укрепление сие окружается с северной и восточной сторон предместьем, с южной и западной речкою Остром: и имеющеюся через сию речку плотиною соединяется от стороны западной с предместьем именуемым Слободкою» (Описи Лівобережної... 1997, с. 37–38).

На лівому березі р. Остер, в другій половині XVIII ст. з'являється забудова села Кривицького, котра є логічним просторовим продовженням Козельця. Починалося нове поселення від греблі з млинами, що веде від фортеці через р. Остер. Його вулиці радіальним віялом розходяться від дамби. На початку цього «віяла», як опорний висотний маркер з кінця XVIII ст. існувала дерев'яна церква.

Загалом забудова території фортеці та міста Козелець в XVIII–XIX ст. була досить одноманітна та раціональна, яка зберегла свою структуру і до нашого часу. Спочатку невелика фортеця розташовувалася на мисі утвореному річками Остер і Карашні. Згодом, коли статус міста виріс до полкового центру, фортеця повністю перебудували за канонами фортифікації початку XVIII ст. До середини цього століття майже вся забудова міста вміщувалася на території фортеці (близько 50 га) та посаду не більше (15–20 га), тільки з другої половини XVIII ст. забудова активно почала розростатися. Вона зберігає свої основні риси й на початку XXI ст. Також слід зазначити, що і сьогодні Собор Різдва Богородиці залишається головною домінантою малоповерхової забудови сучасного Козельця.

Література

- Бондар, О. М. 2015. *Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ.
- Вечерський, В. В. 2011. *Фортеці й замки України*. Київ.
- Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга пятая*. 1874. Чернігов.
- Кулаковський, П. 2006. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 рр.* Київ.
- Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.* 1997. Київ.
- Пенський, А. Г., Лавринчук, П. Я. 2011. *Остер – європейське місто*. Чернігів.
- Чернігівщина: енциклопедичний довідник*. 1990. Київ.
- Чумак, Т. В., Шара, Л. М. 2011. *Козелець – місто європейське*. Чернігів.

Рис. 1. Промальовка козелецької фортеці з плану 1748 р.

СЕКЦІЯ 3.

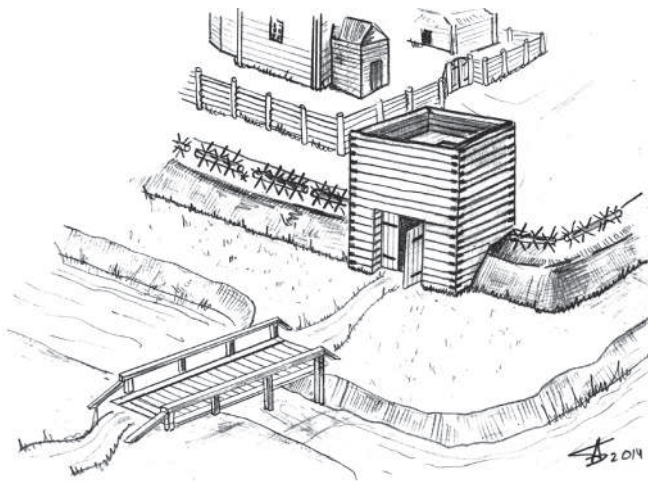

Рис. 2. Варіант реконструкції Ніжинської брами Козелецької фортеці станом на середину XVIII ст.

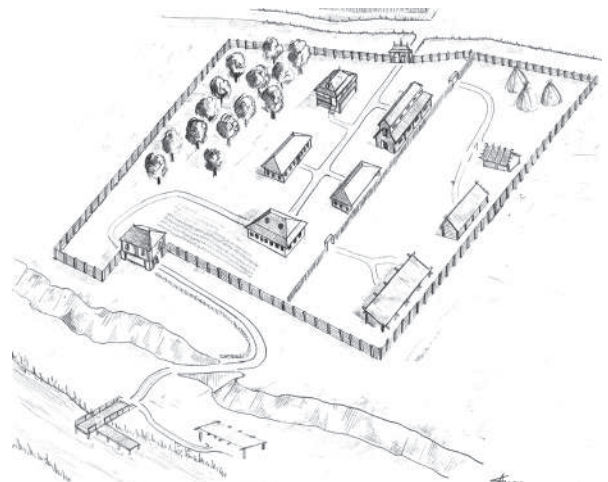

Рис. 3. Варіант реконструкції садиби «Покорцина» станом на середину XVIII ст.

Світлана Грицай,
магістр міжнародного права,
кандидат історичних наук,
головний спеціаліст

Управління міжнародного співробітництва
Міністерства енергетики та вугільної промисловості

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА ЯК ІСТОРИЧНА КУЛЬТОВА СПОРУДА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (СМТ. КОРОП ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Стаття присвячена дослідженню історичної пам'ятки Лівобережної України – Іллінської церкви, що знаходиться у смт. Короп Чернігівської області. В дослідженні на основі писемних та архівних джерел проаналізовано історію виникнення та функціонування пам'ятки архітектури в контексті історичних подій минулого України. Основна увага приділена визначенню періодів, коли змінювалося соціальне призначення будівлі та відбувалася її перебудова чи часткова реставрація, що в результаті дозволило кваліфікувати її як цивільну, оборонну та культову історичну споруду.

Ключові слова: пам'ятник архітектури, фортеця, військова артилерія, реставраційні роботи.

Лівобережна Україна має великий пласт історії будівництва фортифікаційних та оборонних військових укріплень, частина з яких збереглася до наших днів. До числа «старовинних укріплень» належить Іллінська церква, що знаходиться в смт. Короп Чернігівської області. Час побудови її невідомий, але археологи і краєзнавці вважають її пам'яткою козацької слави та характеризують як споруду оборонного типу.

Одним із перших дослідників Іллінської церкви був мистецтвознавець М. Цапенко. У дослідженні про культову архітектуру українського бароко «Архітектура Лівобережної України XVII–XVIII віків», до якого увійшли зібрані протягом 1951–1960 років матеріали археологічних експедицій вказується на одиничний і унікальний випадок, коли історична будівля Іллінської церкви-фортеці протягом віків несла цивільне, оборонне і культове призначення (Цапенко 1967, с. 9).

Дослідник виділяє три періоди в формуванні архітектурного пам'ятника: 1) підкреслює зв'язок Коропа з давньоруським періодом, давнім містом Хоробором, побудову башти-донжона пов'язує з Коропською фортецею, формуванням Коропської козацької сотні в другій половині XVII століття та становленням центру військової артилерії в Коропі, де вона могла бути артилерійським складом; 2) під час правління гетьмана Івана Самойловича чи в період російсько-шведської війни побудовано південний корпус для розміщення гарнізону та добудована верхня вежа з бійницями для ведення оборони; 3) у 50–60-ті роки XVIII століття зведений восьмикутний барабан з куполом, а бійниці перероблені у вікна.

Багато увагу дослідженню Іллінської церкви приділяв старший науковий співробітник Коропського відділу Чернігівського історичного музею В. Куриленко (Куриленко 1980). Він зробив припущення, що перша

Коропська фортифікаційна споруда виникла з 1503 року, після того, як у 1482 році кримські татари спалили Київ і розорене Подесення змушене було добровільно перейти під владу московського царя.

Згадки про Іллінську церкву зустрічаються в краєзнавчих розвідках про історію містечка Короп В. Михайленко (Михайленко 2009) та наукових працях про Коропську сотню Ніжинського полку другої половини XVII–XVIII ст. С. Токарева (Токарев 2016), а також у виданні «Пам'ятники містобудування та архітектури Української РСР» (Логвин та ін. 1986, с. 308).

Побудована з цегли пам'ятка архітектури складна в плануванні і складається з двох відокремлених частин. Північна частина будівлі – невелика витягнута по осі схід-захід двоповерхова безстовпна прямокутна в плані, одноапсидна церква. Північна прибудова має стикові шви, стіни завтовшки 2 метри, склепіння, що нагадує тунель фортеці, ніші для ядер і пороху, приземисті бійниці, вівтар, обернений не на схід, як у всіх церквах, а на північний схід (Куриленко 1980).

З півдня до неї примикає прямокутний у плані двоповерховий об'єм з двома ризалітами по боках південного фасаду. Південний корпус має товсті стіни і потайні двері, що ведуть у підземелля, довгий вузький коридор з непристосованими для рам бійницями. Під будівлею розташована система підземних ходів, які на даний час засипані і закриті для огляду.

У західному ризаліті розміщувалися одномаршові дерев'яні сходи, що вели на другий поверх. Східний ризаліт служить тамбуром перед входом в приміщення першого поверху. Простір першого поверху південного об'єму розділене на дві частини поперечною стіною з дверима прорізу. Планування другого поверху церкви ідентичне плануванню першого поверху (Логвин та ін. 1986, с. 308). Вузлові опори споруд до 4 метрів завтовшки, що й дозволило при перебудові поставити на них масивну башту.

Церква-фортеця неодноразово перебудовувалася, що позначилося на її архітектурному стилі, але не вплинуло суттєво на внутрішній простір архітектурного об'єкта. Донині збереглося міжповерхове дощате перекриття, однак М. Цапенко (Цапенко 1967, с. 144) вказував, що воно з'явилося в більш пізній час – у XIX ст., а раніше це була відкрита церква у всю висоту. Ще ряд елементів – розпалубки над вікнами, розтесані великі вікна – належать до 50–60 рр. XVIII століття, коли фортеця втратила оборонне значення і перебудова робилася в стилі пізнього українського бароко.

Будівництво оборонної споруди в містечку Короп тісно пов'язане з історичним минулим цього регіону, який протягом XVII–XVIII ст. відіграв значну роль в соціально-політичному житті Української козацької держави.

В 1618 році за Деульським перемир'ям містечко Короп опиняється під владою Речі Посполитої, а з 1635 року стає центром волості Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства. Перші згадки про Короп зустрічаються в Універсалі гетьмана нереєстрового козацтва Якова Остряниці від 1638 року, де він названий «повітовим містом». Після народно-визвольної війни 1648–1654 років Короп стає сотенним містечком Ніжинського полку, в якому розміщувалася Коропська сотня, що підпорядковувалася безпосередньо гетьманові.

В середині XVII ст. Короп мав оборонне укріплення. 16 вересня 1658 року в м. Гадяч була укладена Гадяцька унія, гетьманський варіант якої пропонував трансформувати Річ Посполиту у федерацію трьох самостійних держав – Польщі, Литви і України. В 1659 році відбулося спустошення Коропа російськими військами через його прихильність до політики Гетьмана Війська Запорізького Івана Виговського, що завершилося спаленням міста та зруйнуванням фортечних укріплень. В 1664 році Короп був взятий польськими і татарськими військами, але «після невеликого бою» князь Григорій Ромодановський відбив його в татар.

Уродженець Коропа гетьман Лівобережної України Дем'ян Многогрішний з 1669 року розташовує в містечку артилерійський двір, а його наступник Іван Самойлович у 1672 році віддав Короп та підлегли йому села Роботин, Сохачі, Райгородок та Лукнов на утримання Генеральної військової артилерії. В Коропі в зимовий період квартирували служителі військової артилерії, містечко повинне було забезпечувати їх провіантом та артилерійськими припасами, а також споряджати фурманів та коней.

Поступово Короп перетворюється на козацьку військову оборону фортецю, в якій вироблялася артилерійська зброя та формувалися артилерійські війська. В переписах храмів міста Короп того періоду немає згадок про Іллінську церкву, але при описі Вознесенської церкви зазначається «а у храма того – школа, шпиталь, три лавки, двор с хоромним строением и двор войсковой енеральской артиллерии» (Куриленко 1980). В будівлі Гетьман Дем'ян Многогрішний ще у 1669 році облаштував двір артилерії, який проіснував аж до його закриття після ліквідації графом Петром Румянцевим козацької військової артилерії в 1782 році.

Полкова артилерія забезпечувалася порохом власного виробництва із селітри, значними покладами котрої вирізнявся район. Дослідниця Коропа В. Михайленко (Михайленко 2009, с. 16) зазначає, що до появи порохового заводу в м. Шостка, пороховий «общевойсковой арсенал» знаходився в Коропі, що підтверджують знахідки археологів під час риття котлованів у центрі міста під час будівництва готелю. У 1980-му році ра-

СЕКЦІЯ 3.

йонною секцією археології на значній глибині були знайдені уламки цегляної будівлі. Вони мали вигляд ніби розірваних дуже потужним вибухом залишків підвалів у вигляді стовпоподібних уламків стін 87 та 67 сантиметрів завтовшки, арочні перекриття вузьких коридорів 155 та 300 сантиметрів у ширину. Підземелля були вимурувані повністю на вапняному розчині з цегли XVII–XVIII ст. – 32×16 см – такої самої, як в Іллінській церкві-фортеці (Куриленко 1995).

В Коропі зберігся архів М. Самойловича, нащадка українського гетьмана, в якому знаходяться матеріали про перебудову фортечного укріплення. Перебудова оборонної артилерійської будівлі в Іллінську церкву пов'язана з ім'ям Генерального обозного Малоросійської артилерії Петра Юркевича. Після ліквідації Запорізької Січі у 1775 році генерал-ад'ютант він залишився без посади, а бургмістром Коропа було призначено його зятя і одного з перших українських архітекторів Максима Мосципанова. Він навчався архітектурним наукам у московського архітектора Василя Баженова, а до 22 січня 1766 року за контрактом – в архітектора А. Квасова. Як спеціаліст у галузі фортифікаційних та інженерних споруд працював у штабі графа П. Румянцева в період російсько-турецької війни (1768–1774 рр.), а також керував будівництвом більшості маєтків П. Румянцева, зокрема палацово-паркового комплексу в с. Качанівка.

В 1764 році Петро Юркевич за власні кошти спорудив Вознесенську церкву поруч з артилерійським двором, а у 1782 році виступив фундатором перебудови Іллінської церкви. Максим Мосципанов розробив архітектурний проект церкви в стилі пізнього українського бароко, взявши за основу найпоширеніший в Україні з часів Гетьманщини тип невеликого парафіяльного храму. Іллінська церква була названа на честь сина Петра Юркевича – Іллі, який народився в 1782 році. Перебудова тривала довгий період, на що вказує той факт, що у 1818 році на побудову дзвіниці церкви св. Іллі архієрей Якубовський дав 900 рублів. За версією В. Куриленка (Куриленко 1980) саме в цей період у фортеці була збудована масивна башта для стрільби. У чотирьох верхніх амбразурах Іллінської церкви раніше були встановлені 4 мідні гармати, подаровані Запорізькою Січчю Генеральному обозному Петру Юркевичу. З гармат палили в Пасхальну заутреню. За свідченням дослідників козацької військової артилерії, фортечні й облогові гармати зазвичай стаціонували в полкових і сотенних містах та рідко коли використовуючись у далеких виправах (Сокирко 2017, с. 189). Одна з гармат Іллінської церкви зберігається в Чернігівському державному історичному музеї ім. В. В. Тарновського. Стіни Іллінської церкви прикрашали фрески, контури однієї з ікон знаходяться у внутрішній частині будівлі на північній стороні, а із зовнішньої сторони і до наших днів збереглася намальована ікона Єфросинії Полоцької.

В архівних фондах України відсутня інформація про те, яким був порядок церковної служби в Іллінській церкві, чи була церковно-парафіяльна школа. В Державному архіві Чернігівської області зберігаються сповідні книги церков Малоросійської губернії за 1800 рік (Исповедные книги... 1800, спр. 472, 472а), в яких міститься інформація по 7 діючим церквам Коропа – Успенській, Троїцькій, Покровській, Преображенській, Архангела Михаїла, Успенській, Хрестовоздвиженській. Можна припустити, що православна єпархія Чернігівщини проводила служіння в церкві без закріплення за нею обов'язків парафіяльної церкви, що передбачала ведення метричних та сповідальних книг. Наприкінці XIX ст. будівля церкви використовувалася в учбових цілях.

Найбільше церковні історичні архітектурні пам'ятки в Україні, особливо періоду Гетьманщини, постраждали в роки більшовицького режиму та поширення ідеології соціалістичного наступу. В 1930-х роках почалося руйнування купольної частини церкви, пізніше – верхньої надбудованої вежі та внутрішнього інтер'єру. В радянський час будівля Іллінської церкви використовувалася для господарських потреб, після Другої світової війни в ній знаходився склад зерна. Її приміщення опалювалося, тому вона називалася теплою або ж зимовою церквою. За свідченнями жителів смт. Коропа при церкві знаходився священик, у повоєнні роки останній церковний служитель був арештований у 1947 році і після того церковна служба в ній не велася.

Водночас саме після Другої світової війни відбувається повернення Іллінської церкви в історичну пам'ять українського народу. Результатом роботи Спеціальної комісії для обстеження пошкоджених історико-архітектурних пам'яток України, створеної в листопаді 1945 року Комітетом у справах архітектури при РНК СРСР, стало обстеження пам'яток архітектури на території України (міста Київ, Чернігів, Львів) і створення першого реєстру історичних об'єктів архітектури й археології союзного та республіканського значення.

До затвердженого постановою Ради Міністрів УРСР від 28 березня 1956 року № 320 списку пам'яток архітектури, що перебувають під державною охороною, по смт. Короп Чернігівської області увійшли дві споруди – Іллінська церква (Граужіс та ін. 1956, с. 106) та Вознесенська церква. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 року № 970 Іллінській церкві присвоєно охоронний № 840, датою спорудження визначено XVIII століття та віднесено до групи «В» – пам'яток архітектури, які можуть використовуватися для культурних або господарських цілей і передаватися в орендне використання установам та організаціям.

Тривалий час Іллінська церква була об'єктом спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Чернігівської області. Протягом 1970-х років за ініціативи мешканців смт. Коропа робилися спроби провести

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

реставраційні роботи для збереження пам'ятки архітектури. На відновлення будівлі церкви школами смт. Короп на початку 1970-х років були зібрані кошти та направлені в Чернігів. Рішення про відбудову Іллінської церкви так і не було прийняте. В 1973 році на будівлі була прикріплена охоронна чавунна дошка, на якій значилося, що Іллінська церква є пам'яткою архітектури XVIII століття, а також для охорони історичної пам'ятки було найнято сторожа за 30 рублів на місяць. В «Дефектному акті» від 18 квітня 1977 року, складеному пенсіонером М. Самойловичем, записано: «6) Відновити будівлю Іллінської церкви, затребувавши її проект (в копії) з Державного архіву в Ленінграді» (Самойлович 1977). Також було написано звернення до Чернігівського обласного товариства охорони пам'яток історії і культури з проханням розробити проект відновлення будівлі.

Проектні роботи щодо відновлення пам'ятки архітектури розпочалися в період незалежності України. В рамках підготовки до відзначення 1020-річчя Хрещення Київської Русі Іллінська церква разом з іншими церковними спорудами була включена Чернігівською ОДА до плану проведення реставраційних та будівельних робіт. В 2008 році було відновлено верхню частину церкви, укріплено внутрішні приміщення та частково замінено перекриття. Іллінська церква в листопаді 2008 року, за результатами розгляду клопотання єпископа Чернігівського і Ніжинського, була передана Чернігівською обласною радою в безоплатне користування релігійній громаді смт. Короп Української православної церкви Київського патріархату з укладанням відповідного договору. Це дозволило продовжити реставраційні роботи з відновлення будівлі.

Історична спадщина є об'єктом постійної уваги Коропської об'єднаної територіальної громади спільно з Коропським регіональним історико-археологічним музеєм. Створення сучасного культурно-туристичного комплексу навколо дитинця – Іллінської церкви – насамперед пов'язане з прагненням ефективно використовувати історичні надбання та культурний потенціал регіону. В сучасних умовах передбачається не тільки збереження та раціональне використання архітектурних пам'яток, але й розширення кола наукових досліджень. Між громадою Коропа та Національним університетом «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка укладено договір, який передбачає проведення археологічних робіт, наукових та культурно-пізнавальних заходів.

Отже, активізація досліджень історичних пам'яток оборонної архітектури Лівобережної України сприятиме формуванню модерної історико-археологічної бази про історичне минуле регіону. Іллінська церква в смт. Короп протягом історії використовувалася за різними функціональними призначеннями, але за своїм архітектурним стилем ця культова споруда і на сьогодні залишається визначним зразком фортифікації Козацької держави.

Література

- Граужіс, Л. І. 1956. *Пам'ятники архітектури УРСР, що перебувають під державною охороною*. Київ: Держбудвидав.
- Исповедные книги церквей Конотопского, Кролевецкого, Борзенского уездов Малороссийской губернии. 1800. Т.1 905 л. Т.2 949 л.* Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1, спр. 472, 472а.
- Куриленко, В. Є. 1980. Унікальний пам'ятник Лівобережжя. *Нові горизонти*, 13 листоп.
- Куриленко, В. Є. 1995. Короп селище чи козацьке місто? *Нові горизонти*, 2 груд.
- Логвин, Г. Н. (отв. ред.). 1986. *Памятники градостроительства и архитектуры УССР*. Т. 4. Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область. Киев, Будивельник.
- Михайленко, В. М. 2009. *Короп: Популярні нариси*. Чернігів: ПКФ «Ранок».
- Самойлович, М. М. 1977. *Дефектный акт*. Архів Коропського регіонального історико-археологічного музею, ф. «Планы, проекты, расчеты, исторические справки объектов строительства и памятников. 1763–1977 гг.», спр. 2, арк. 1–2.
- Сокирко, О. Г. 2017. Тактика артилерії козацького війська при облозі й обороні міст другої половини XVII – початку XVIII ст. В: Заремба О. О. (ред.) *Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія & Фортифікація»*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 188–194.
- Токарев, С. А. 2016. *Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст.* Чернігів: Десна Поліграф.
- Цапенко, М. П. 1967. *Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков*. Москва: Стройиздат.

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЧЕТІ ВАЛІДЕ-СУЛТАН У ХОТИНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ

Стаття присвячена дослідженню мечеті валіде-султан – одному з найцікавіших об'єктів XVIII ст. Хотинської фортеці. Завдяки аналізу рукописних планів XVIII–XIX ст. автор аналізує та намагається укласти в хронологічному порядку інформацію про споруду мечеті валіде-султан.

Ключові слова: Хотинська фортеця, мечеть, мінарет, міхраб.

Порівнюючи планувальну схему залишків мечеті валіде-султан, які були виявлені під час археологічних досліджень у 2004–2006 роках та зображення цього об'єкту на рукописних планах Хотинської фортеці XVIII–XIX ст., стає очевидним, що те, що вважалося до цих пір мечеттю – це тільки її частина, а насправді, вона мала значно більші розміри. Підтвердженням даного припущення стали результати науково-рятивних археологічних робіт, які виконувались на даному об'єкті у 2018–2019 роках.

У 2018 році, під час проведення вищезазначених досліджень, було виявлено продовження східної муруваної кам'яної стіни мечеті валіде-султан та ще декілька фрагментів мурувань, які ззовні примикали до неї.

Влітку 2019 року дослідження мечеті були продовжені. Роботи велися з південного боку від руїн мечеті валіде-султан, які досліджувались у 2004–2006 роках. Під час їх виконання було виявлено чимало залишків мурувань різних споруд, різних будівельних періодів та різних призначень, як наприклад, муруваний таємний хід. Для подальших досліджень такого цікавого об'єкту допоможуть дослідження іконографічних джерел, зокрема рукописних планів XVIII–XIX ст.

Отож, що таке мечеть взагалі, яких архітектурних форм бувають ці споруди і основне питання, що залишилося від мечеті валіде-султан у Хотинській фортеці?

П'ять разів на день мусульмани всього світу моляться Аллаху. Мусульманин молиться сидячи на колінах, нахилившись вперед, торкаючись чолом землі, схилившись перед Аллахом. При цьому вимовляються славо-слів'я Аллаху, символ віри (шахада), сури з Корану. Молитва мусульман відбувається в спеціальній будівлі – мечеті. Мечеть в перекладі означає «*место, где совершаются земные поклоны*» (Зеленков 2003, с. 125).

Мечеть в ісламі це «*сооружение для совершения коллективной молитвы и других видов поклонения*» (Али-заде 2007, с. 222). Вона «*не является храмом, обителью Бога, строением, посвященным Богу и включающим алтарь для принесения жертвенных даров. Мечеть – это отъединенное от мирской суеты место вознесения молитвы Богу, место собрания единоверцев, их общины или уединения, их приобщения к религиозному знанию, к духовной жизни*» (Стародуб 2004, с. 91) і не більше. Мечеть не є священним об'єктом, сакральною будівлею, вона не має вітваря і не освячується.

Будь-яка мечеть має нішу (*міхраб*), яка знаходиться навпроти входу та вказує напрямок на місто Мекку, або, точніше, на Каабу – те місце, куди надсилаються молитви. У великих мечетях таких ніш декілька. Перед міхрабом спочатку ставили світильники, пізніше свічі й лампади із зеленуватого або кольорового скла, розписаного синьою й червоною емаллю з позолотою. Праворуч від міхраба обов'язково розташовується підвищення з драбинкою – *мінбар*, звідки читається п'ятнична проповідь.

Напрямок на Каабу називається *кібла* (дослівно «те, що знаходиться навпроти»). Від нього отримала свою назву і задня, звернена до Кааби, стіна мечеті.

Кааба – єдина споруда, що називається в ісламі «*Домом Бога*» (*Бейталь-Аллах*), і *единственный объект, к которому не только разрешено, но и предписано (на уровне «столпа ислама») паломничество (хадж). Кааба уникальна и как архитектурное сооружение: предельная близость ее пропорций к кубу, конструктивная простота и самодостаточность, отсутствие каких-либо членений, деталей, претензий на связь с другими постройками и на вовлечение в окружающее пространство либо его подчинение*» (Кононенко 2018, с. 115).

У багатьох джерелах саме Каабу називають «*алтарем*» (Павлов 2001, с. 127), «*главным святилищем ислама*» (Зеленков 2003, с. 109), «*Святая Святых ислама, ключ мироздания, камень-храм, Первохрам*» (Шукуров 2002, с. 122–123). Мусульмани всього світу ніби знаходять свої духовні координати через Каабу. «*Молитвы всех мусульман мира «отправляются» к этой точке отсчета. Считается, что над Каабой находится на верхнем небе «небесная Кааба», вокруг которой ангелы совершают таваф (хадисы)*». Таким чином обумовлюється вертикальна вісь («*ось мира*») (Евсюков 1988, с. 177) і виходить, що молитва після досягнення Кааби прямує вгору до Аллаха.

Ще однією з характерних рис архітектури мечетей є мінарет. У верхній частині мінарету знаходиться балкон, який називають шорфе, на нього по гвинтових сходах піднімається муедзин, який п'ять разів на день запрошує віруючих на молитву з допомогою особливо вимовного заклик – азана.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Мінарет – «(от араб. манара, букв. – маяк) – башня при мечети, с которой муэдзин провозглашает азан – призыв к молитве.

Существует два основных типа минарета – круглые и многогранные в сечении».

Вперше мінарети на мечетях з'явилися в Сирії при династії Омейядів.

Мінарет – це «символ мусульманського присутствия на завоеваних мусульманами територіях» (Виноградова 1997, с. 220).

Мечеть може бути розташована в будь-якому місці, тільки воно має бути недоступним для нечистот. З хадису (запис традицій): «Пророк (мир ему и благословение Аллаха) сказал: «Земля сотворена для меня как масджид (с араб. «место преклонения»), и где бы не возникла у человека потребность в молитве, пусть он молится». Также он сказал: «Самая бесполезная вещь, пожирающая богатство верующего, – строительство» (Ибрагимов 2009, с. 10). Такі правила цілком відповідали способу життя арабів-кочівників. Місцем масджиду слугував окреслений на землі майданчик («намальована мечеть»), а кіблу визначали по тіні увіткнутого в землю спису.

Доречно нагадати, що виникнення мечеті, як місця колективної молитви, пов'язане з двором будинку Пророка в Медині, де збиралася мусульманська громада і представляла собою просто обгороджене для молитви місце. З тих пір двір став важливою складовою композиції мечеті, це було обумовлено кліматом і особливостями ритуалу. «Прямокутний двір з водоймою для ритуальних обмивань у центрі передує молитовній залі. Його освітлений сонцем простір вільно вливається в темну залу через відкриті аркади нефів» (Вдовицька 2010, с. 79).

По периметру двір мечеті, зазвичай, оточують арковими галереями. Можливість здійснення молитви у дворі дає ще один міхраб – аназа, розташований з боку двору.

Мечеті стали відкриватися в тих містах, які були завойовані мусульманами. «В первые века ислама мечеть не предназначалась исключительно для молений. Это был своеобразный общественный дом для верующих» (Маньковская 1980, с. 102). Тоді соціальні функції мечеті як головного суспільного центру були широкі: «тут вершилося правосуддя, зберігалася, як, наприклад, у Єгипті й Сирії, державна скарбниця й перерозподілялися на користь незаможних зібрані податки. В періоди воєн і ворожих набігів двері мечетей розкривалися, рятуючи жінок, старих і дітей. Перші наукові філософські дискусії виникли також у стінах мечетей, що стали в епоху середньовіччя найбільшими університетами, де викладали не тільки богослов'я, а й медицину, математику, астрономію, філософію, географію, логіку, риторіку. Як і християнські європейські собори, вони залучали кращих учених, заохочуючи освіченість, науку» (Вдовицька 2010, с. 79).

Середньовічні мечеті поділяють за об'ємно-планувальними характеристиками на три основні типи. «Первый тип – «арабская или колонная мечеть, представляет собой открытый прямоугольный двор с галереями на трех сторонах и молитвенным залом на стороне киблы. Второй тип – «айванная» или иранская мечеть со сводчатыми или колонными айванами по осям внутреннего двора, иногда крытого. Третий тип – центрально-купольная мечеть, в которой молитвенный зал перекрыт большим куполом. Другое название – «турецкая»» (Виноградова 1997, с. 216).

Особливий тип мечеті без молитовного залу являв собою двір, обнесений огорожею. Така мечеть називалася мусалла. Ця заміська, відкрита небу й світлу мечеть, будувалася поблизу великих міст для молінь під час особливих, річних свят при великому скупченні народу.

Мечеті зазвичай бувають одно або двоповерховими. Їх архітектура може бути дуже різною, але існують певні архітектурні елементи, а саме колони, куполи, мінарети, які притаманні всім мечетям.

Загалом мечеті, в більшості випадків, являють собою прямокутник з поздовжньо-осьовим принципом планування. Для всіх основних трьох типів характерний відкритий двір, який в іранській мечеті починається вхідним порталом (пештак), потім подовжений молитовний зал, який витягнутий в сторону Мекки, і закінчується міхрабною нішею.

«Під час молитви мусульмани ставали рядами, як у строю, тому простір молитовних залів мечетей розпросторювався в ширину, а не в глибину. Плоскі покриття, що лягали на стовпи або колони ранніх мечетей, утворювали поперечні нефи, що йдуть паралельно стіні з міхрабом. Зал конструктивно можна було збільшувати в будь-якому напрямку. Такий тип мечеті називають мекканським» (Вдовицька 2010, с. 78).

Молитовний зал, як правило, позбавлений зображень, але на стінах можуть бути написані рядки з Корану. Стіна, звернена до Мекки, завжди відзначена міхрабом. Праворуч від міхрабу розташована кафедра (мінбар) з якої проповідник імам читає свої проповіді віруючим під час п'ятничної молитви.

Кольори мечетей не були жорстко регламентовані, хоча яскравість була небажана. Головний купол і мінарети могли бути зелених, блакитних, синіх кольорів. У культурах багатьох народів світу ці кольори найбільш часто розглядаються як символ усього духовного. Яскраві кольори (білий, жовтий) співвідносяться із кольорами дорогоцінних каменів і металів – діамантів, перлин, золота, янтарю.

СЕКЦІЯ 3.

На зовнішні поверхні споруди наносяться вислови з Корану, звані *sifāt*. Виконуються вони арабською письмовою графікою.

Під «турецькою мечеттю» найчастіше розуміється не будь-яка мусульманська культова будівля на території Анатолії або ж зведена турками на землях, що колись належали Османській імперії, але певний архітектурний образ. Цей образ, народжений самою конструкцією будівлі «*Огромный куб с маленькими окнами, откуда возвышаются четыре гигантских щеки, образующих сводчатое покрытие <...> Еще выше пространство, форму которого трудно ухватить, ибо прелесть полусферы заключается в отклонении от меры <...> Перед храмом обязательно предусматривается выложенный мрамором дворик, окруженный галереей <...> Элементарная геометрия дисциплинирует массы – квадрат, куб, шар. В плане это прямоугольный ансамбль с единственной осью*».

Ще задовго до Сінана (1489–1588) – відомого османського архітектора та інженера в анатолійській архітектурі з'явилася модель турецької будівлі під назвою «велика османська мечеть». «*Шаг к созданию нового планировочного типа зальной мечети был сделан в Анатолии одновременно с формированием четырехъяванной мечети в Иране*» (Кононенко 2015б, с. 69–71) – мабуть, в обох випадках мова йде про пристосування типу арабської дворової мечеті до місцевих умов, що відбувалося під керівництвом селджуків. «*Уже в первых мусульманских зданиях, возведенных после завоевания турками-сельджуками Юго-Восточной Анатолии на рубеже XI–XII вв., проявился интерес к купольному перекрытию центральной части поперечно-базиликального зала, унаследованного от омейядских прототипов*» (Кононенко 2015а, с. 140–160).

При дослідженні мечеті валіде-султан в Хотинській фортеці слід врахувати наступне: «*Во время захвата крепости русскими [31 августа 1739 г. – М. Г.] крыша и пол мечети были разрушены, а саркофаг Абди-паши разбит*» (Турецкий 1964). Ці слова належать перу турецького чиновника Ібрагіма Хамді-ефенді, який в першій половині XVIII ст., під час правління молдавського господаря Михайла Раковіце, впродовж багатьох років займав посаду секретаря арсеналу і фінансової канцелярії в Хотині.

Саме 1739 роком датується фрагмент російського плану під назвою «*План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 г.*» (автор інженер-майор Данііл де Боскет) (Буйновська, Позняков 2018, с. 31) (рис. 1), на якому вперше зображено план мечеті валіде-султан в Хотинській фортеці. Даний об'єкт позначений латинською літерою «I», в експлікації під цією літерою зазначено – «мечети». План мечеті валіде-султан має вигляд прямокутника з півколами з усіх сторін.

Цікаво, що на фрагменті цього плану у північно-західному куті фортеці XVIII–XIX ст. є зображення плану іншої мечеті (позначене, також, латинською літерою «I») у формі прямокутника з півколом тільки з однієї сторони.

На іншому плані, що має назву «*Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769*» (План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р., автор Якоб ван дер Шлей) (Буйновська, Позняков 2018, с. 38) (рис. 2) ми бачимо вже більш детальний план мечеті валіде-султан. Він позначений латинською літерою «F», в експлікації під цією літерою зазначено «*Mosquée*» (*франц.* – мечеть). Це споруда прямокутної форми, що розділена внутрішньою перегородкою на два приміщення: південне – більше та північне менше. З зовнішнього боку є дві прибудови: невеличка з західного боку, найімовірніше, це – мінарет та з півночі – прямокутна, можливо – навіс. Мечеть оточена, швидше за все, кам'яним муром з прорізами для входу з південного сходу та північного заходу. На схід від мечеті зображено об'єкт, позначений латинською літерою «M», в експлікації під цією літерою зазначено «*Fontaines*» (*франц.* – фонтани, криниці, резервуари для збирання або зберігання води).

Майже такий самий план мечеті валіде-султан зображений на плані під назвою «*План Хотинской крепости в Молдавии [...] 1769 года*» (автор інженер-майор Роман Качилов) (Буйновська, Позняков 2018, с. 45) (рис. 3). Наш об'єкт позначений на ньому латинською літерою «F», в експлікації під цією літерою зазначено «Мечеть». На відміну від плану Якоба ван дер Шлея, на плані Качилова є зображення невеликого об'єкту, який з внутрішнього боку примикає до південної стіни. Можливо, це зображення мінбару. На даному плані є також невеличка прибудова біля східної стіни. На цьому плані немає прорізу в південній стіні, який є на плані Якоба ван дер Шлея, зате є ніби ще одна перегородка з прорізом у північному приміщенні.

Наступний план, на якому є єдине відоме аксонометричне зображення мечеті валіде-султан – це план під назвою «*Проспектъ Хатинской крѣпости*» (автор невідомий) створений після 1769 року (Буйновська, Позняков 2018, с. 48) (рис. 4). Досліджуваний нами об'єкт на ньому позначений арабською цифрою «4», в експлікації цією цифрою зазначено – «Мечети турецкія». На даному плані споруда мечеті валіде-султан зображена з кам'яними стінами, що накриті шатровим дахом. До неї з західного боку (посередині) примикає кам'яний мінарет, а на східному фасаді зображено прибудову вхідного ганку (зі сходами та дахом). Можливо, саме

вона зображена на попередньому плані. По обидва боки від входу (симетрично) розташовані вікна. Навколо мечеть валіде-султан оточена кам'яним муром складної геометричної форми з входом зі сходу.

Пізніший план, який пропонується до розгляду має назву «*Планъ крепости Хотина в большемъ виде сочинень 1775-го года съ показаним помещенія разныхъ магазейновъ нашихъ войскъ*» (автор невідомий) (Буйновська, Позняков 2018, с. 55) (рис. 5). На ньому мечеть валіде-султан позначена латинською літерою «F», під якою в експлікації зазначено «*Мечеть гдѣ положенъ былъ провиантъ*». На ньому план мечеті, майже, такий самий, як на попередньому плані 1769 року інженер-майора Романа Качилова.

Ще один план, який пропонується до розгляду – це план 1814 року під назвою «*Планъ Хотинской Крѣпости съ показаніемъ произведенныхъ въ прошломъ 1813-мъ году фортификаціонныхъ и цивильныхъ работъ ...*» (Буйновська, Позняков 2018, с. 87) (рис. 6), один з авторів – інженер-поручик Чернишов. На ньому мечеть валіде-султан позначена латинською літерою «M» під якою в експлікації зазначено «*Церковъ во имя С-го Благовернаго князя Александра Невскаго*».

Наступний план на якому є зображення мечеті валіде-султан називається «*Планъ Хотинской Крепости съ Показаніемъ произведенныхъ въ прошломъ 1819 году работъ*» (Буйновська, Позняков 2018, с. 88) (рис. 7), автор невідомий. На цьому плані об'єкт, що досліджується позначений латинською літерою «E», під якою в експлікації зазначено – «*Сарай для пожарного инструмента*». Швидше за все, літерою «E» позначена нова прямокутна прибудова, що примикає до східної стіни мечеті валіде-султан з зовнішнього північного боку, а в споруді самої мечеті, мабуть на той час знаходилась «*Инженерная мастерская*», яка на плані і в експлікації зазначена під номером 28. Також на даному плані видно, що в північній частині мечеті відбулись якісь перебудови.

Останній відомий нам план, на якому є зображення споруди мечеті валіде-султан, датований 1821 роком, має назву «*Планъ Хотинской ... денныхъ и неоконченныхъ въ прошл...*», автор невідомий (за підписом інженер-капітана Чернишова) (Буйновська, Позняков 2018, с. 91) (рис. 8). На ньому мечеть валіде-султан позначена латинською літерою «F», під якою в експлікації зазначено – «*Церковъ и крытый цейгаузъ (Исправляемые ...)*»

На плані, датованому 1834 роком, що має назву «*Планъ Хотинской Крѣпости съ показаніемъ произведенныхъ работъ въ теченіи прошлаго 1833-го года*», автор – невідомий (Буйновська, Позняков 2018, с. 92) (рис. 9). на місці мечеті валіде-султан зображено прямокутну споруду, накриту шатровим дахом. Східна (менша) частина позначена номером 23, під яким в експлікації зазначено – «*Пожарный сарай*», а західна (більша), ймовірно, номером 20, під яким в експлікації значиться – «*Домъ занятъ отъ воротъ Майоромъ*». Саме цей план свідчить про те, що споруда колишньої мечеті валіде-султан зазнала значної перебудови, і, фактично, від первісного об'єму якої залишилась лиш невеличка північна частина і та з пізнішими прибудовами.

Останній план, який пропонується до розгляду – це план датований 1855 роком під назвою «*По Хотинской Крѣпости Генеральный планъ съ показаніемъ поврежденій произшедшихъ отъ таянія снега и проливныхъ дождей*» автор – невідомий (Буйновська, Позняков 2018, с. 100) (рис. 10). На цьому плані на місці мечеті валіде-султан зображено дві окремі споруди, поєднані між собою огорожею з прорізами зі східного та західного боку. Споруда, про яку мова йшла при дослідженні попереднього плану із залишками мечеті валіде-султан, знову позначена двома номерами. Більша (західна) позначена, ймовірно, номером 38, під яким в експлікації зазначено – «*Инженерный цейсгаузъ*», а менша (східна), як і на попередньому плані, позначена номером 23, під яким в експлікації зазначено – «*Пожарный сарай*». На південь від цієї споруди на плані зображено нову споруду, позначену номером 5, під яким в експлікації зазначено «*Сарай для хранения [...] матеріаловъ*».

Підсумовуючи вищевикладене, можна припустити, що мечеть валіде-султан проіснувала до кінця серпня 1739 року. Швидше за все, це була споруда квадратної форми зально-купольного типу з мінаретом із західного боку (або кількома з різних боків) та відкритою галерею з півночі. Зі східного боку біля неї була криниця (можливо фонтан для омовіння). Цей комплекс був оточений кам'яним муром. Біля мечеті валіде-султан було турецьке кладовище. Під час захоплення Хотинської фортеці російськими військами зі серпня 1739 року мечеть валіде-султан зазнала значного руйнування. Ймовірно, саме тоді було повністю зруйноване купольне перекриття.

До 1769 року мечеть було відбудовано, але вже замість купольного перекриття мечеть була накрита шатровим дахом. Також на цей час мечеть мала вхідний ганок зі сходами з східного боку.

В 1775 році росіянами споруда мечеті-валіде султан використовувалась як продовольчий склад, а на початку XIX ст. вона була пристосована під православну церкву.

В 1819 році зі східного боку до споруди мечеті було прибудоване прямокутне приміщення для зберігання пожежного інструменту.

В проміжку між 1821 та 1834 роками мечеть валіде-султан була майже повністю зруйнована. Від неї залишилась лиш невеличка північна частина з прибудованим мінаретом, що була пристосована на той час під житлове приміщення.

СЕКЦІЯ 3.

В 1855 році на місці колишньої мечеті валіде-султан існували дві окремі споруди – це інженерний склад з пожежним сараєм та сарай для зберігання матеріалів.

Література

- Али-заде, А. 2007. *Исламский энциклопедический словарь*. Москва: Ансар.
- Буйновська, Є. В., Позняков, Д. В. 2018. *Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А.
- Вдовицька, О. В. 2010. *Архітектура й мистецтво східного середньовіччя: Візантія, Київська Русь, арабські країни*. Харків: ХНАМГ.
- Виноградова, В. А., Каптерева, Т. П. 1997. *Традиционное искусство Востока: терминологический словарь*. Москва: Эллис Лак.
- Евсюков, В. В. 1988. *Мифы о Вселенной*. Новосибирск: Наука.
- Ибрагимов, И. А. 2009. Формирование архитектуры средневековой мечети на основе пространственной ориентации человека. *Известия КазГАСУ*, 2 (12), с. 10.
- Ислам классический: энциклопедия*. 2005. Москва: Эксмо; СПб.: Мидгард.
- Ислам от А до Я*. 2007. Москва: АСТ: Восток–Запад.
- Зеленков, М. Ю. 2003. *Мировые религии: история и современность*. Москва: Юридический институт МИИТа.
- Кононенко, Е. И. 2015а. Анатолийские мечети Великих Сельджуков: архитектурные и политические ориентиры. *Искусствознание*, 3–4, с. 140–160.
- Кононенко, Е. И. 2018. *Архитектура мечети как объект интерпретации*. Т. VIII. Вып. 1. Вестник СПбГУ. Искусствознание.
- Кононенко, Е. И. 2015б. Еще раз о «проблеме сельджукского искусства». *Вестник СПбГУ. Серия 15. Искусствознание*, 3, с. 66–77.
- Ле Корбюзье, 1991. *Путешествие на Восток*. Москва: Стройиздат.
- Маньковская, Л. Ю. 1991. *Типологические основы зодчества Средней Азии (IX – начало XX вв.)*. Ташкент: Фан.
- Павлов, Н. Л. 2001. *Алтарь. Ступа. Храм: архаическое мироздание в архитектуре индоевропейцев*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС.
- Стародуб, Т. Х. 2004. *Сокровища исламской архитектуры*. Москва: Белый город.
- Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине*. 1964. Губоглу М. (пер.) // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы, Том I. [online] М.: Институт Востоковедения. Режим доступа: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus6/Turki740/pred.htm> [Дата звернення 12 вересня 2019].
- Шукуров, Ш. М. 2002. *Образ храма*. Москва: Прогресс – Традиция.

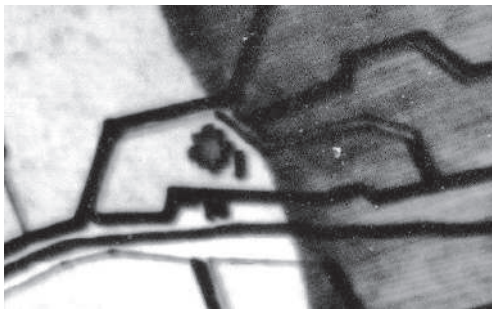

Рис. 1. План мечеті валіде-султан на рукописному плані «План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 г.», автор инженер-майор Данііл де Боскет, 1739 р.

Рис. 2. План мечеті валіде-султан на рукописному плані «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769 (План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р.), автор Якоб ван дер Шлей, 1769 р.

Рис. 3. План мечеті валіде-султан на рукописному плані «План Хотинской крепости в Молдавии [...] 1769 года», автор инженер-майор Роман Качилов, 1769 р.

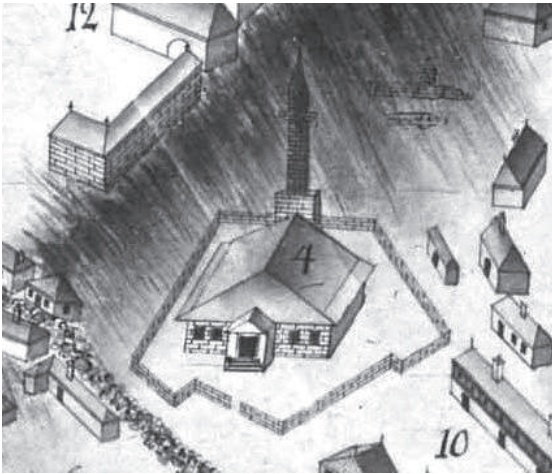

Рис. 4. Зображення мечеті валіде-султан на рукописному плані «Прспектъ Хатинской крѣпости», автор невідомий, 1769 р.

Рис. 5. План мечеті валіде-султан на рукописному плані «Планъ крепости Хотина в большомъ виде сочинень 1775-80 года съ показаним помещенія разныхъ командъ магазейновъ нашихъ войскъ», автор невідомий, 1775 р.

Рис. 6. План мечеті валіде-султан на рукописному плані «Планъ Хотинской Крѣпости съ показаніемъ произведенныхъ въ прошломъ 1813-мъ году фортификаціонныхъ и цивильныхъ работъ ...», один з авторів інженер-поручик Чернишов, 1814 р.)

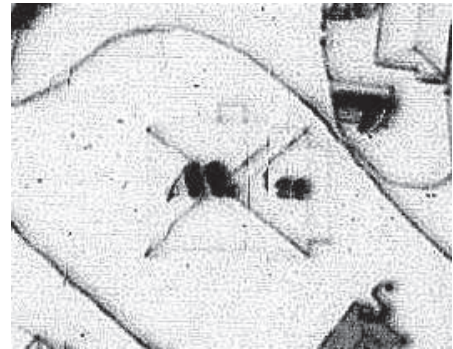

Рис. 7. План мечеті валіде-султан на рукописному плані «Планъ Хотинской Крѣпости съ Показаніемъ произведенныхъ въ прошломъ 1819 году работъ», автор невідомий, 1820 р.

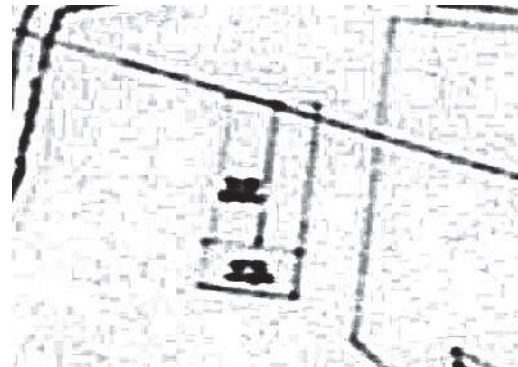

Рис. 8. План мечеті валіде-султан на рукописному плані «Планъ Хотинской ...денныхъ и неоконченныхъ въ прошл...», автор невідомий (за підписом інженер-капітана Чернишова), 1821 р.

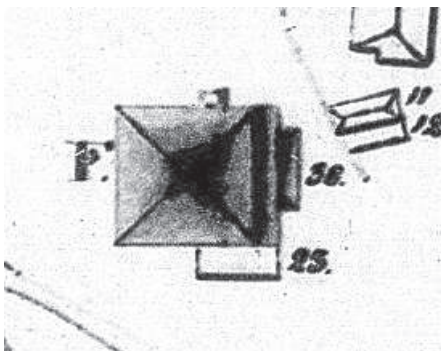

Рис. 9. План споруди на місці мечеті валіде-султан на рукописному плані «Планъ Хотинской Крѣпости съ показаніемъ произведенныхъ работъ въ теченіи прошлаго 1833-го года», автор невідомий, 1834 р.

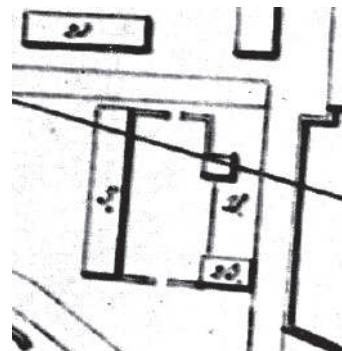

Рис. 10. Плани двох споруд на місці мечеті валіде-султан на рукописному плані «По Хотинской Крѣпости Генеральный план съ показаніемъ поврежденій произошедшихъ отъ таянія снега и проливныхъ дождей», автор невідомий, 1855 р.

СЕКЦІЯ 4.

Еволюція фортифікації ХІХ-ХХ ст.

Ілля Литвинчук,
магістр архітектури,
аспірант кафедри архітектури та реставрації
Інституту архітектури НУ «Львівська Політехніка»

ЯМПІЛЬ – РЕНЕСАНСНЕ МІСТО-ФОРТЕЦЯ НА ДНІСТРІ У СВІТЛІ МАЛОВІДОМОГО КАРТОГРАФІЧНОГО ДЖЕРЕЛА 1810 Р.

У статті вперше вводиться у науковий обіг план Ямполя, знятий офіцером російської армії, генерал-майором Семеном Мухіним у 1810 р. При накладанні цього плану на сучасну топографічну підоснову міста ідентифікуються міста втрачених будівель та споруд міста, ідентифікується історичне планування ХVІІ–ХVІІІ ст. Подається гіпотеза конфігурації оборонного периметра міста за аналізом містобудівних реліктів, визначається місце розташування замку Замоїських.

Ключові слова: Ямпіль, Дністер, Томаш Замоїський, бастион, міські укріплення, Мухін, ренесанс, Брацлавщина.

Місто Ямпіль розташоване на молдавському кордоні у Вінницькій області на Дністрі, при гирлі Русави. Загальновідомо, що це місто мало оборонне значення, воно зображене таким на карті Боплана, і, як сотенне прикордонне місто Зборівської лінії увійшло до Брацлавського полку у 1660 р. (Бантыш-Каменский 1858, с. 123–124). Однак, історичне планування міста, локалізація міських та замкових укріплень ще не досліджено з позицій урбаністичних студій. Втім, знайдений автором план міста 1810 р. дозволяє нам прийти до доволі сміливих висновків щодо урбаністичної генези цього населеного пункту.

У літературі науково-популярного та туристичного характеру заснування Ямполя датується ХVІ ст. і пов'язано з іменем канцлера Речі Посполитої Яном Замоїським (1542–1605 рр.) (Орловский 1864, с. 581–588; Заблоцький 1972; Вирський, Вортман, 2013). Часто пишуть, що місто в той час мало начебто потужне торговельне значення. Натомість, покликання на відповідні документальні підтвердження ми там не знайдемо (найдавніша виявлена та перевірена автором згадка про Ямпіль датується 1634 р. (Zurkowski 1860, s. 150–151)). Більш того – Ямпіль не згадується у документах ХVІІ ст. навіть там, де він мав би обов'язково бути. Розташування міста при гирлі річки Русави та наявність біля нього порогу на Дністрі дозволяє досить точно охарактеризувати його місцеположення. Так, дністровський поріг оглядав папський легат Коммендоні у 1570-х рр. і факт існування біля нього населеного пункту не зафіксував (Dizionario Biografico degli Italiani 1982; Baliński 1885, s. 1348–1349). Більше того, Комендоні тільки пропонує королівській владі започаткувати торгівлю між Польщею та Венецією Дністром та через Чорне море, що доводить безпідставність твердження про Ямпіль, як про «велике торговельне місто у ХVІ ст.». Цікавою є думка про те, що пропозиція Комендоні була відкинута через те, що розчищений від порогів суднохідний Дністер ставав би зручним для пересування османського флоту вглиб Польщі, через що втрачалась обороноздатність країни під час ймовірної війни (Małowist 1993, s. 129–130).

Якщо прив'язка до дністровських порогів може здаватись не достатньо конкретно, наведемо інше джерело. Йдеться про «Опис давньої та нової Польщі» С. Сарницького 1585 р., де він пропонує збудувати замок на Дністрі, при впадінні в нього р. Русави, проти Тягині (Бендер) для захисту країни від татар, що ще раз показує нам відсутність будь якого населеного пункту, чи укріплення на території теперішнього Ямполя (Sarnicki 1585). «Проти Тягині» – тут, вочевидь, йдеться про вказування на лівий берег Дністра, оскільки Тягиня розташовувалась на правому. Вона виступає тут як найближчий всім відомий на той час орієнтир.

Не вказано Ямпіль і в подимному реєстрі Брацлавського воєводства 1629 р., в якому, тим не менш, вказано інші маєтності Замоїських: міста Стіна (Івангород), Красне, Томашпіль, Буша (АЮЗР 1890, с. 394–412). Першу згадку маємо під 1634 р. (Zurkowski 1860, s. 150–151) – ультиматум турецького султана Польщі знищити прикордонні з підвладною Османській імперії Молдавією польські замки Могилів, Ямпіль та Рашків, що не було здійснено. Походження назви «Ямпіль» вивести теж нескладно – цьому допомагає інший подимний реєстр Брацлавського воєводства – за 1643 р., де Ямпіль вже є і підписаний як Ямполь, що належить старості калуському Яну Замоїському (Крикун, Петренко 2017, с. 415–448). Сумніви про те, що це саме потрібний нам

Ямпіль, відкидає карта Гетканта 1638 р. (рис. 1). Очевидно, що сучасна назва міста утворилася від трансформації Ямполь в Ямпіль. Інша версія, про утворення назви міста від тюркського слова «ям» – поштова станція та грецького «пол» – місто, в цьому випадку не витримує жодної критики.

Отже, заснування міста відбувається в проміжок між 1629 та 1634 роками – на цей час воно належить Томашу Замойському, другому ординату Замостя. У 1627 р. в нього народився син Ян (саме він, як староста калуський, зустрічається нам у реєстрі 1643 р.), тому абсолютно логічним виглядає називання міста Томашем Замойським на честь свого сина (цю родинну традицію бачимо і на прикладі Томашова-Любельського, який заснував канцлер Ян Замойський і назвав на честь сина Томаша).

З'ясування дати заснування міста та його фундатора дає нам можливість припустити, що до розпланування міста були залучені фахові іноземні архітектори-фортифікатори, які працювали з Томашем Замойським. Найбільш відомий з них – Андреа Дель Аква. Він будував для Томаша Рашків та Томашпіль і міг бути цілком залучений і до робіт в Ямполі. У випадку, коли населений пункт будувався на порожньому місці і не мав спадкоємного зв'язку з попереднім (долокаційним) поселенням, нове місто, за логікою речей, мало би мати риси свого часу та смакових пристрастей замовника. Тому, цілком ймовірно, що Ямпіль мав розвиватися як модерне на той час європейське місто з регулярним обрисом міських фортифікацій та прямокутною планувальною структурою вулиць. У випадку, коли нове місто накладається на давніший містобудівний організм, його старе планування відбивається у вуличній мережі теж і досить часто прочитується й сьогодні. Такими прикладами є Белз, Луцьк, Львів – міста, які зберегли релікти архаїчного давньоруського планування ХІV–ХVІ ст. Нічого подібного ми не бачимо в Ямполі, хоча економічна та будівельна активність у наведених містах була набагато потужнішою, ніж в Ямполі.

Повернемось до анонсованого в заголовку статті плану Ямполь 1810 р. (рис. 2.). Цей план виконав військовий топограф, генерал-майор Семен Олександрович Мухін (1771–1828 рр.). У 1810–1811 роках він займався великою картографічною працею – виправленням Генеральної карти Російської імперії. У колекції фонду ВУА Російського військово-історичного архіву в Москві крім плану Ямполь зберігаються ще плани Цекинівки, Рашкова, Рибниці та Могилева авторства С. Мухіна того ж 1810 року.

План 1810 р., при його накладанні на сучасну геодезичну підоснову, дозволив чітко локалізувати збережені на сьогоднішній момент історичні вулиці, які існували вже наприкінці ХVІІІ ст., а скоріше за все, і раніше. Квадрат регулярної забудови з регулярними прямокутними кварталами обмежується теперішніми вулицями Козацької слави, Гоголя та Б. Хмельницького. Окреслена територія є історичним середмістям Ямполь, яку мав би обводити оборонний периметр міських фортифікацій. У наріжниках квадрата середмістя простежуються кути втрачених бастіонів, збережених зараз лише у вигляді відбитків на урбаністичній тканині міста. Локалізація міських брам встановлюється за аналізом історичних доріг. На плані 1810 р. вулиця, що сформована садибними будинками, тягнеться від мосту через Русаву до середмістя – це сучасна вулиця Свободи. Далі історичний шлях проходить ринкову площу та продовжується зі зміщенням на квартал – паралельно сучасному Поштовому провулку. В цьому місці історична дорога є частково втрачена. Отже, ймовірні місця розташування брам знаходяться: на Могилівському напрямку – на перехресті вулиць Свободи та Козацької слави, на Томашпільському – на вул. Незалежності, в проході за будинком дитячої творчості.

Виявлені наступні вулиці, які зберегли своє планування від кінця ХVІІІ – поч. ХІХ ст. (в межах середмістя): вул. Свободи, вул. Замкова (часткове збереження – від вул. Козацької слави до вул. Б. Хмельницького), вул. Героїв, вул. Пушкіна, вул. Шевченка (частково збережена), вул. Гоголя (поєднує фрагменти історичного планування та релікти оборонного периметра середмістя); перпендикулярні їм: вул. Дністрянська, вул. Соборна, вул. Хмельницького, вул. Дружби.

На згаданому історичному плані позначені: криниця (тепер відзначена малою архітектурною формою в міському сквері; про те, що це дійсно криниця – див. план кінця ХVІІІ ст., опублікований проф. Ричковим (Ричков 2016, с. 82, рис. 77)), торгові ряди у вигляді т. зв. «караван-сараю» (втрачені, розташовувались на місці 5-поверхових будинків по вул. Свободи 140 та 138), панську садибу (як і збережена церква св. Миколи 1770 р. показана з похибкою), виноградні сади та втрачену церкву на північному передмісті, з огорожею та плебанією.

Оборонний периметр міських фортифікацій реконструйовано гіпотетично, за принципами оборони бастіонових фортифікацій. У історичному плануванні відбився не тільки обрис валів, але й зовнішній контур рову, який виглядає досить широким і нагадує рови у Жовкві.

Іншим питання залишається розташування замку. За описами Ульріха фон Вердума, замок мав у плані вигляд прямокутника з «вежами на крилах»: *«Miasto to ma nazwę swą od Jana Zamoyskiego, dziada Jana Sobieskiego, ostatniego z tej linii, jak to wyżej obszerniej opowiedziano. Nie jest ono duże, obwarowane wałami z ziemi, ma jednak dobry zamek, kształtu podłużnego czworoboku, także z wałami z ziemi i wieżami na skrzydłach, jako i palisadami i wykładaną fosą. Rzeka Rusawa, która płynie naokoło Ścian, płynie i tu i wpada potem do Dniestru. W Jampolu*

mieszkałiśmy w domu, w którym przez zimę miał swą kwatery Murza Omer Haly Cherety, dowódzca Tatarów, których pod Braclawiem minionego 26 sierpnia pobito. Naprzeciw Jampola widać po mołdawskiej stronie wieś Wasilówkę i o małą milę poniżej także na mołdawskiej stronie miasto Sorokę, gdzie rezyduje Burklawa, co tam znaczy tyle, ile w Polsce starosta» (Liske 1876, s. 154). Під крилами можемо розуміти торцеві сторони цього прямокутника. Урбанський пише, що Ямпільський замок мав кілька круглих башт і одну кількоповерхову квадратну вежу, але жодних покликань на це не дає (Urbański 1928, s. 32). Враховуючи, що на той час, як і зараз, існувало кілька населених пунктів з назвою Ямпіль (на Волині і на Лівобережній Україні), неможливість перевірки цього вислову змушує нас ставитись до нього досить скептично. У наративних джерелах місце розташування замку вказується на скелі над Дністром (Przyboś 1987). Дуже часто панські садиби у XVIII ст. влаштовувались на місці замків. Логіка тут проста – земельна власність, яка в той час могла бути або міською або власника міста, була чітко розмежована, тому віддача приватновласницької замкової території місту під забудову в королівській Польщі не практикувалась. Перевіримо це на прикладі Ямполь. На наше щастя, зберігся інвентар Ямполь 1798 р., складений з нагоди банкрутства його власника – Прота Потоцького та передачі міста кредиторам. В ньому описується панська резиденція, її місце розташування – теж на скелі, над Дністром, «На високій скелі, над Дністром стоїть «резиденція-замок называемый с двумя официнами, ледовнею и другими постройками, с огородом немецким оцененный в 14.000 злот.» (Кравченко 1929, с. 67) (зауважимо, що резиденцію названо «замком». Згадка про «старий будинок, який називають замком» є в описі Ямполь в «Словнику географічному Королівства Польського» з доповненнями про «грубі муровані стіни» та «залишки бійниць» (Sulimierski et al. 1880–1902, s. 394–395). Згаданий вище інвентар 1798 р. перелічує склад будівель, що містяться на панському подвір'ї: сам приватний будинок, дві офіцини, «німецький город» та льодовня. Такий самий склад (хоч і без експлікації) ми бачимо на плані 1810 р. (підпис. «Гос. (господский – прим. авт.) двор»). Отже вже зрозуміло, що і резиденція-замок і панський двір на карті – це один і той самий об'єкт. Далі звернемося до історичної іконографії. Наполеон Орда намалював будинок Потоцького в Ямполь. Добре видно вузькі ніші в стовпах огорожі. Ймовірно, саме їх і мав на увазі автор колонки у «Словнику географічному...» під поняттям «залишки бійниць». За попередника Прота Потоцького, власника міста Орловського, панський двір теж знаходився на тому ж місці, але був дерев'яний – за повідомленням швейцарського аквареліста Йогана Мюнца, який був в Ямполь у 1781 р. (Budzińska 1982, s. 73)

Таким чином, розташування замку було поза межами укріпленого середмістя – на кшталт німецьких середньовічних міст-бургів. Це було цілком у логіці річпосполитських землевласників, де феодалізм у XVI–XVII ст. не зникав, як у Західній Європі, а потужно розбудовувався завдяки політичній системі, в якій король та центральна влада були слабшими, ніж влада феодала на своїй території. Хоча це і суперечить логіці ренесансових містобудівних ідей, де замкові фортифікації включені до міської оборонної системи. Сполучення замка та міста, ймовірно, відбувалося через замкову хвіртку в міських укріпленнях у південній куртині.

Як розвивалось місто у XVIII ст. уявити собі не важко. Суцільний занепад Брацлавщини, пов'язаний з жорстоким для неї XVIII ст. не минув і Ямпіль. У 1699–1701 рр. край повернувся до Польщі від османського панування, яка впровадила тут політику скасування козацтва. Відгуком стала чергова польсько-козацька війна. У 1711–1712 рр. відбулася масштабна депортація українців російським урядом на територію Лівобережної України (Крикун 1996). У 1738–1739 рр. 5/6 кількості мешканців Ямполь винищила епідемія чуми (Budzińska 1982, s. 73). У 1775 р. Ямпіль налічував 118 димів і значився в подимному реєстрі як село (Baliński 1885, s. 1348–1349). Для порівняння, у 1643 р. Ямпіль нараховував 450 димів (Крикун, Петренко 2017, с. 432). У 1810 р. ситуація не набагато покращилась – за нашим планом 1810 р. в Ямполь було 170 дворів. Власник містечка Прот Потоцький, який придбав поселення у 1780-х роках (точна дата ще невідома), влаштував тут пристань та склад для збіжжя, яке човнами по Дністру і через Чорне море доставлялося в Херсон (Ричков 2016, с. 82). Прохід через пороги здійснювався через невеличкі отвори в них за допомогою місцевих лоцманів. Розчистка Дністра від порогів так і не була здійснена навіть і у XIX ст. (Афанасьев-Чужбинский 1863, с. 317–328). Банкрутство Прота Потоцького збіглося з часом розділу Речі Посполитої та анексією Правобережної України Російською імперією.

Таким чином, можемо констатувати, що XVII ст. було для Ямполь періодом розквіту, а XVIII ст. – періодом занепаду. З іншого боку, це дозволило законсервувати стан містобудівної структури міста майже недоторканим, його минув бурхливий розвиток та суттєві трансформації міського середовища, в результаті, основа ренесансового планування середмістя середини XVII ст. збереглася і по нині та потребує заходів з охорони з боку держави. Ми довели, що місто було засновано Томашем Замойським і названо на честь сина Яна, про що свідчить трансформація назви Ямполь-Ямполь. Містобудівна структура відповідає урбаністичним канонам ренесансу (за винятком розташування замку) і відкриває поле пошуку автору планування та фортифікацій міста. Гіпотетична реконструкція оборонної системи міста та розташування замку вимагають перевірки археологічними дослідженнями.

Література

- Афанасьев-Чужбинский, А. 1863. *Поездка в Южную Россию*. Санкт-Петербург: Типография Морского Министерства.
- АЮЗР 1890. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*. Ч. 7: Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого.
- Бантыш-Каменский, Д. 1858. *О тогдашней Малороссийской границе. у: Источники Малороссийской истории [в 2 ч.]* Ч. II. Москва: В Университетской типографии.
- Вирський, Д., Вортман, Д. 2013. *ЯМПЛЬ, СМТ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛ.* [online]. Київ: Наукова думка. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Yampil_smt_1 [Дата звернення: 02 вересень 2019].
- Заблоцький, А. 1972. *Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область*. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР.
- Кравченко, І. 1929. Ямпільський маєток наприкінці ХVІІІ та в першій чверті ХІХ століття. В: *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри з історії України в Києві = Les études d'histoire d'Ukraine publiés par la Chaire des études historiques à Kiev*. Київ: Держ. трест Київ-Друк, с. 56–95.
- Крикун, М. 1971. Населення Подільського воєводства в першій половині ХVІІ ст. В: Гуржій, І. (ред.). *Український історико-географічний збірник*, с. 115–135.
- Крикун, М. 2008. *Брацлавське воєводство у ХVІ–ХVІІІ століттях: Статті і матеріали*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету.
- Крикун, М., Петренко, О. 2017. Подимний реєстр Брацлавського воєводства 1643 року. У: *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*, Том ССLXX, с. 415–448.
- Мальченко, О. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств*. Київ: б/в.
- Планы местоположения при городах Могилеве на Днестре, Ямполье и при местечках Рыбнице, Цекиновке и Рашкове Подольской губернии. М.:200 саж. в дм. 1810. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 19764, арк. 3.*
- Ричков, П. 2016. Картографічні джерела до історії містобудування Східного Поділля (ХVІІІ–ХІХ ст.). У: Колесник, В. (ред.). *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.* Вінниця: Нілан-ЛТД, с. 48–85.
- Baliński, M. 1885. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusz Lipińskiego*. Warszawa: Orgelbrand.
- Budzińska, E. 1982. *Jana Henryka Muntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dizionario Biografico degli Italiani, 1982. *COMMENDONE, Giovanni Francesco*, Roma: б/в
- Getkant, F. 1638. *Riksarkivet – Sök i arkiven*. [online] Режим доступу: <https://sok.riksarkivet.se/annesomrade?postid=Arkis+b8910c89-b7af-40f6-b4c3-fb1d1cd46aaf&infosida=annesomrade-militaria&flik=1&vol=n%2cn%2cn&ct=50&inc=1&exp=y&s=Balder> [Дата звернення: 19 08 2019].
- Iwanowski, E. 1873. *Rozmowy o Polskiej Koronie*. Kraków: nakł. aut.
- Liske, K. 1876. *Cudzoziemcy w Polsce*. Lwów: Drukarna E. Winiarza.
- Przyboś, A., 1987. Radziwiłł Albrycht Stanisław h. Trąby (1593–1656). W: *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 30: Radwan – Reguła Tadeusz. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 143–148.
- Radziwiłł, A. 1839. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza W. Litewskiego*. Т. 2. Poznań: Bracia Szerk.
- Sarnicki, S. 1585. *Descriptio Veteris Et Novae Poloniae Cum Divisione Eiusdem Veteri Et Nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio iuxta revisionem Commissariorum Regionum Et Livoniae iuxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia*. Kraków: Rodecki, Aleksy .
- Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. 1880–1902. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego.
- Urbański, A. 1928. *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży; zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie*; Wyd. 2. Warszawa: Dom Książki Polskiej, Spółka Akcyjna.
- Zurkowski, S. 1860. *Żywot Tomasza Zamojskiego kanclerza Wielkiego Koronnego*. Lwów: Wydal A. Batowski.

Список скорочень

РГВИА – Российский Государственный Военно-исторический архив, г. Москва.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.

СЕКЦІЯ 4.

Рис. 1. Ямпіль (Jaupol) на карті Гетканта. (Getkant, 1638).

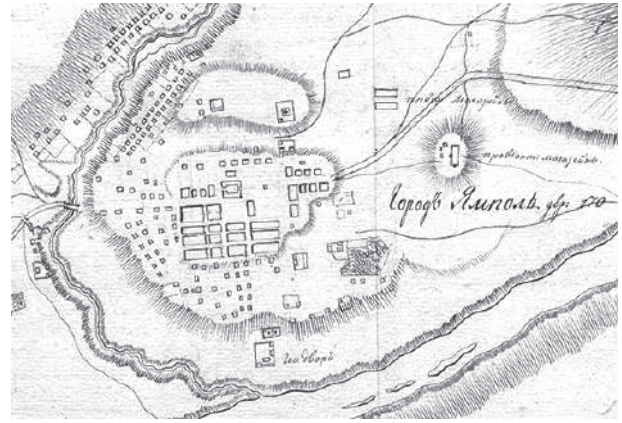

Рис. 2. Фрагмент плану Ямполь 1810 р. (Планы ... 1810, арк. 3).

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Існуючі вулиці, які окреслюють оборонний периметр міських укріплень (вали та рів)
- Історичні збережені вулиці, які простежуються на планах кін. XVIII-XIX ст.

Рис. 3. Аналіз містобудівних реліктів XVII – початку XIX ст. історичного середмістя Ямполь за планом 1810 р. та сучасною топогеодезичною підставою.

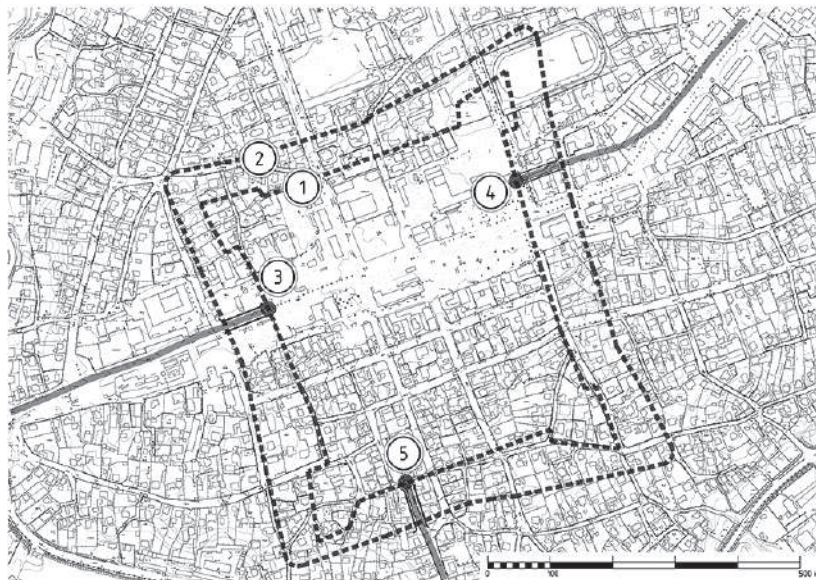

Рис. 4. Гіпотетичне відтворення укріплень середмістя м. Ямпіль у середині XVII ст.:
1) вали з дерев'яним парканом, 2) сухий рів, 3) Могилівська брама, 4) Брацлавська брама, 5) ймовірна замкова хвіртка.

КАПОНИРНЫЕ ОРУДИЯ КРЕПОСТЕЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ КОНЦА ХІХ – НАЧАЛА ХХ ВВ.

Статья посвящена тем капонирным орудиям, которые состояли на вооружении крепостных фортов Российской империи на переломе ХІХ и ХХ вв., а также в начале ХХ в. В статье дается описание конструкции лафетов, составивших основу капонирной артиллерии этого периода.

Ключевые слова: крепость, форт, крепостная артиллерия, Российская империя.

Развитие фортификационной мысли в Российской империи в конце 19 в. не стояло на месте. Форты, возведенные в русских крепостях в период с середины 70-х по середину 80-х гг. ХІХ века, обладали рядом существенных недостатков. С целью устранения этих недостатков инженером-фортификатором Р. В. Красовским и отставным военным инженером С. К. Глинкой-Янчевским были предложены проекты новых типов фортов, которые подверглись широкому обсуждению в среде инженеров-фортификаторов (Яковлев 1995, с. 144, 170–176). К тому же в 80-х годах ХІХ в. в армиях ведущих стран на вооружение артиллерии в массовом порядке принимаются фугасные снаряды, содержащие большое количество, более мощного, чем порох, бризантного взрывного заряда. Опыты стрельбы такими снарядами по существующим крепостным постройкам показали полное превосходство новых снарядов над этими постройками. Исходя из полученных результатов, было признано, что наилучшим строительным материалом отныне является бетон. Учитывая все эти нюансы, инженер-фортификатор К. И. Величко в 1888–1889 гг. в своей работе о средствах обороны и осады крепостей предложил принципы устройства крепостной позиции, а также ее элементов, в т. ч. и новый тип форта. В этом форте все его элементы возводились из бетона, а все постройки, фланкирующие ров на напольных фасах, были размещены в контрэскарпе, чем в значительной степени предохранялись от поражения огнем осадной артиллерией. Подобное решение предлагал ранее и Р. В. Красовский. Эти фланкирующие сооружения получили в русской фортификации наименование кофров и именовались двойными, если вели огонь по двум направлениям, и одиночными, если огонь из них велся только в одном направлении. Одним из важнейших новых элементов этого форта стал расположенный в горже капонир, который не только простреливал из своего нижнего этажа горжевой ров, но и огнем орудий, размещенных на верхнем этаже, простреливал оба промежутка до соседних укреплений. От поражения огнем осадной артиллерией, он прикрывался массивом форта, а его амбразуры прикрывались уступчатым расположением артиллерийских казематов.

Кроме Величко в 1899 г. свой проект форта представил инженер-фортификатор Я. К. Мясковский. В его проекте вместо одного капонира для обстрела промежутков были запланированы два полукапонира, смещенные к флангам форта. Такое расположение облегчало применение форта к местности, а постройки эти в русской фортификации получили наименование промежуточных капониров и полукапониров.

В середине 1890-х годов было запланировано возведение в русских крепостях новых фортов. Анализ проекта форта Величко 1889 г. показал, что он уже не во всем отвечает последним требованиям фортификации, и к тому же дороговат. Поэтому в 1899 г. профессором Николаевской инженерной академии К. И. Величко был разработан новый проект форта, в котором, кроме изменения в обустройстве внутренней позиции форта, промежуточный капонир был заменен на два полукапонира, размещенных на флангах горжевой казармы. Этот проект и послужил образцом для разработки новых проектов фортов, возводимых в русских крепостях до 1908 г. (Яковлев 1995, с. 204–206). Однако в этом проекте казематы промежуточных полукапониров не были размещены уступами, прикрывая друг друга от обстрела, а располагались в ряд.

Новые проекты фортов требовали и вооружения их казематированных огневых построек современными артиллерийскими системами.

К этому времени в русских крепостях капониры и полукапониры, предназначенные для обстрела рвов, вооружались разными артиллерийскими орудиями, в т. ч. и гладкоствольными. Наиболее новыми из этих орудий являлись 4-х и 9-фунтовые медные нарезные пушки обр. 1867 г., которые монтировались на лафетах Насветевича, специально переделанных для этих целей. Хотя наличие клиньев, на которые накатывались колеса этого лафета, и резко ограничивало его откат, а также обеспечивало накат лафета для производства выстрела, все равно это создавало определенные неудобства при ведении огня и требовало внимательной работы расчета во избежание травм (рис. 1, 2).

В итоге, для вооружения фланкирующих сооружений русских крепостей были приняты 57-мм капонирная пушка, капонирный тумбовый лафет для полевых пушек обр. 1877 г. конструкции Дурляхера, и в 1910 г. был принят капонирный лафет обр. 1910 г. для 3-дюймовой скорострельной пушки обр. 1900 г.

СЕКЦИЯ 4.

Капонирная 57-мм пушка Норденфельта

57-мм капонирная пушка конструкции Торстена Норденфельта была принята на вооружение крепостной артиллерии согласно приказа № 31 от 28.02.1892 г. Пушка предназначалась для обстрела крепостных рвов, и с этой целью устанавливалась как в кофрах новых фортов, так и в капонирах и полукапонирах более старых, но модернизированных фортов (рис. 3).

Орудия для вооружения русских крепостей изготавливались сразу на нескольких заводах. Орудийные стволы изготавливались на заводе Норденфельта, на Санкт-Петербургском орудийном, на Пермских пушечных заводах, на Путиловском и Обуховском заводах. Лафеты для орудий изготавливались на заводе Норденфельта и Путиловском заводе. Также часть лафетов была изготовлена на Киевском арсенале (Широкопад 2000, с. 246–249).

Орудие не имело противооткатных устройств, что обеспечивало ему очень высокую скорострельность. Т. к. орудие имело небольшой калибр, то энергия его отдачи в достаточной степени гасилась самим лафетом.

Лафет состоял из тумбы, склепанной из стальных листов и имеющей форму усеченной четырехгранной пирамиды, а также из литого вертлюга, в котором закреплялось орудие (Военная энциклопедия 1913, с. 363–364). Тумба своими нижними ребрами лежала на стальной плите основания, закрепленной в полу каземата. В нижней части тумбы расположены 4 катки, которые предназначались только для передвижения орудия. При установке тумбы на плиту основания, катки не касались этой плиты, и не испытывали нагрузки при ведении огня. При установке тумбы на плиту основания, она плотно прижималась к ней с помощью установочных частей. Цапфы орудия размещались в гнездах вертлюга, который вставлялся в бронзовое гнездо тумбы.

С левой стороны вертлюга размещался подъемный механизм орудия. Он состоял из винта, закрепленного верхней частью на казеннике орудия, и матки, которая крепилась к специальному выступу вертлюга. При вращении маховика матки, винт перемещался в ней вверх или вниз, перемещая тем самым и ствол орудия.

Горизонтальная наводка осуществлялась поворотом вертлюга за специальную скобу. В выбранном положении орудие фиксировалось зажимным винтом. Прицеливание проводилось по мушке и прицельной стойке, расположенным с левой стороны орудия.

Т. к. в лафете отсутствовали противооткатные устройства, то для смягчения воздействия отдачи при выстреле на пол каземата и саму конструкцию лафета, под плитой основания размещалась подкладка из деревянных брусьев. Сзади лафета устанавливался деревянный щит для улавливания выбрасываемых из орудия стреляных гильз. Сбоку устанавливался шкаф или стеллаж для унитарных патронов, которыми заряжалась пушка. В ее боекомплект входили снаряды следующих типов – чугунная граната, стальная шрапнель и картечь. При закрывании замка его ударник разбивал капсуль унитарного патрона и вызывал выстрел. Такое устройство замка также способствовало получению высокой скорострельности орудия. Орудийный расчет из 3 человек средней натренированности мог обеспечить ведение огня с темпом 12–16 выстрелов в минуту. Однако в энциклопедии Брокгауза указано, что в минуту можно выпустить 30–40 картечей (Брокгауз, Ефронт 1897, с. 363).

Для того, чтобы пороховые газы, образовавшиеся при стрельбе, не проникали из амбразуры в каземат, амбразура закрывалась подвижным металлическим щитом, надетым на ствол орудия. Щит перемещался в закрепленном с внутренней стороны амбразуры металлическом «заслоне».

Основные характеристики лафета были следующие:

- вес орудийного ствола с замком – 196,56 кг
- угол вертикального наведения от -6° до $+10^{\circ}$
- угол горизонтального обстрела 10°
- вес всего лафета – 566 кг
- вес плиты основания – 547 кг
- вес всех металлических установочных частей основания – 742 кг

Изначально для удаления пороховых газов планировалось в покрытии амбразуры устраивать два вентиляционных канала, позже расчет делался на подачу в каземат свежего воздуха с помощью вентилятора.

В ряде случаев в крепостях, вместе предусмотренных проектом 57-мм капонирных пушек были применены иные орудия. Во Владивостокской крепости в период срочного приведения ее в боевую готовность из-за начавшейся русско-японской войны не оказалось достаточного количества таких орудий. Это было вызвано огромной нагрузкой Транссибирской железнодорожной магистрали, и исправить ситуацию быстро не было возможности. Поэтому такие орудия были установлены в наиболее важных для обороны фортах, а в менее важных фортах в амбразуры были вставлены стволы 4-х и 9-ти фунтовых пушек обр. 1867 г. Эти стволы были оборудованы металлическими конструкциями, которые распределяли энергию отдачи при выстреле на большую поверхность стены, и в таком виде забетонированы в амбразурах (Аюшин и др. 2006, с. 97). В той же

крепости в некоторых уже возведенных кофрах фортов, строившихся по проекту усиления крепости 1910 г., капонирные пушки были заменены на 57-мм береговые пушки Норденфельта. Эти пушки снимались с береговых батарей, где уже не отвечали своему прежнему назначению, и передавались в крепости. Т. к. береговое орудие совершенно отличалось своим устройством от капонирного, при его установке в уже построенные сооружения пришлось выполнить немалый дополнительный объем работ (Аюшин и др. 2006, с. 263).

Капонирный тумбовый лафет для полевых пушек обр. 1877 г. конструкции Дурляхера

Лафет разработан известным русским конструктором артиллерийских лафетов Р. А. Дурляхером, и был принят на вооружение приказом по артиллерии № 233 от 14.12.1895 г. Лафет предназначался для установки на нем стальных полевых пушек обр. 1877 г. всех типов – 87-мм (4-фунтовых) легких и конных, а также 107-мм (9-фунтовых) батарейных. Основное назначение орудий, установленных на этом лафете – ведение огня по промежуткам между фортами из промежуточных капониров и полукапониров.

В отличие от имевшегося в крепостях колесного лафета Насветевича, переделанного под установку на нем 4 и 9 фунтовых медных пушек, и предназначенного для вооружения капониров, в нем откатывалась только верхняя часть, а не весь лафет, что позволяло быстрее вести огонь (7 выстрелов в минуту против 5–6), а также быстрее прицеливаться. Кроме того, т. к. этими орудиями была вооружена армия, то и снабжение боеприпасами унифицировалось, причем современными боеприпасами.

Лафет состоял из станка, на котором крепилось орудие, поворотной наклонной рамы, по которой перемещался станок с орудием при откате и накате, а также тумбы, на которой закреплялась поворотная рама (Военная энциклопедия 1913, с. 363–364). В задней части поворотной рамы имела стойка, с прикрепленным к ее нижней части подпружиненным катком. Для перемещения катка в полу каземата крепился металлический погон. При выстреле станок откатывался по раме, скользя по ней своим дном. С помощью гидравлического тормоза откат был сокращен до 1 фута (305 мм). Корпус гидравлического тормоза отката крепился к раме, а его шток к станку. Т. к. рама имела уклон в сторону амбразуры, то накат осуществлялся за счет этого наклона, причем станок в это время перемещался уже на 4 катках, закрепленных в его нижней части. В передней части рамы имелись упоры, которые останавливали накат станка. Для свободного вращения поворотной рамы в верхней части тумбы в круговом желобе были установлены шарики, по которым и перемещалась рама. Станок, поворотная рама и тумба были собраны из металлических листов с помощью клепки. Для надежного крепления тумбы в глубине пола укладывалось металлическое кольцо, через которое пропускались 8 анкерных болтов, соединявших это кольцо с тумбой лафета. После набивки бетона получалась конструкция, обеспечивавшая надежное крепление лафета к полу каземата.

Подъемный механизм претерпел в процессе производства лафетов изменения. В ранней модели лафета (рис. 4), вращение от расположенного с правой стороны маховика вертикального наведения передавалось с помощью цепи на зубчатое колесо большого диаметра, закрепленное на одной оси с 2 зубчатыми колесами меньшего диаметра. А уже с этих колес вращение передавалось на 2 дуги вертикального наведения. Т. к. цепи имеют свойство растягиваться в процессе эксплуатации, то в более поздних моделях эта передача была заменена на другую. Вращение от маховика вертикального наведения с помощью пары конических шестерней передавалось на вал. В районе расположения подъемной дуги на этом валу размещалась червячная передача. С ее помощью вращение передавалось на 2 зубчатых колеса, перемещающих 2 дуги вертикального наведения.

Расположение и устройство механизма горизонтального наведения также претерпели изменения. В ранней модели для вращения механизма горизонтального наведения служила рукоятка, закрепленная на оси, проходящей внутри поворотной рамы. На противоположном конце оси крепилась коническая шестерня, которая через вторую коническую шестерню передавала вращение на вертикальную ось. Эта ось оканчивалась шестерней, являвшейся частью редуктора, передававшего вращение на зубчатый венец, закрепленный в верхней части тумбы лафета. В более поздней модели механизм горизонтального наведения был перенесен на левую сторону лафета, а рукоятка вертикального наведения заменена на маховик. Вращение от маховика передавалось на червячную передачу, а с нее на зубчатый венец поворота станка (рис. 5).

Необходимо отметить, что 87-мм легкие пушки со временем претерпели изменения. Если изначально они изготавливались с клиновым замком Круппа, то с 1892 г. эти орудия стали выпускаться с поршневым замком, а со следующего года и конные пушки также стали выпускаться с таким замком (Широкоград 2000, с. 175).

В боекомплект 87-мм и 107-мм пушек входили снаряды следующих типов: граната (чугунная и стальная), шрапнель (чугунная и стальная) и картечь с дальностью действия 425 м (Широкоград 2000, с. 178, 179). Основные характеристики лафета были следующими:

- угол вертикального наведения от -5° до $+10^{\circ}$
- угол горизонтального наведения - 60°
- высота оси цапф – 1321 мм

Надо отметить, что т. к. ось вращения орудия проходила практически через центр лафета, а он отстоял от амбразуры на некотором расстоянии, то радиус ометания дульной части получался немалым, что вело бы к значительным горизонтальным размерам амбразуры. Для исправления этой ситуации, в стене с амбразурой делалась ниша, в которой и монтировалась тумба лафета. Размер амбразуры таким образом удалось уменьшить, однако и толщина стены также уменьшалась.

Для транспортировки поворотная рама вместе со станком и орудием снималась с тумбы, в гнезда, расположенные внизу передней части рамы, вставлялась ось, а на нее надевались колеса.

Капонирный лафет обр. 1910 г. для 3-дюймовой скорострельной пушки обр. 1900 г.

В начале XX в. на вооружение русской армии последовательно принимаются полевые скорострельные 3-дюймовые пушки обр. 1900 и 1902 гг. В связи с этим, Комиссия по вооружению крепостей и Главное Артиллерийское управление (ГАУ) принимают решение о принятии пушки обр. 1900 г. на вооружение крепостной артиллерии «для обороны промежутков между фортами из тыльных капониров (Павлов, Кузяк, с. 2–21). На вооружении таких капониров к этому времени состояли 87-мм (4-фунтовые) пушки на капонирном тумбовом лафете конструкции Дурляхера. Новые орудия, по сравнению с состоявшими на тот момент на вооружении, позволяли резко повысить скорострельность за счет применения унитарных выстрелов, увеличить дальность стрельбы, и что тоже важно – унифицировать снабжение крепостной артиллерии боеприпасами.

Выбор именно орудия обр. 1900 г. объяснялся тем, что полевые войска начали перевооружать более совершенными орудиями обр. 1902 г., в связи с чем, высвобождались орудия более ранней модели. Кроме того, в крепостную артиллерию передавались и те орудия обр. 1900 г., которые еще продолжали выпускаться.

Перед тем, как решиться на разработку капонирного лафета для этого орудия, Артиллерийский комитет ГАУ решил проверить возможность использования для него тумбового лафета Дурляхера для 87-мм пушки. По результатам проведенных испытаний было признано, что медленное самокатывание орудия после выстрела не дает возможности использовать полностью скорострельность орудия. Кроме того, отсутствовала неподвижная прицельная линия, т. к. все прицельные устройства находились на откатывающихся частях установки. К недостаткам также было отнесено и то, что оси вращения при наводке орудия находились далеко от амбразуры, что вело к увеличению радиуса ометания дульной части орудия и требовало увеличения размеров амбразуры, что снижало живучесть орудия при обстреле форта противником.

Конечно же, проблема защиты орудий, размещенных в казематах промежуточных капониров и полукапониров, волновала русских инженеров-фортификаторов. При решении этой проблемы преимущество отдавалось не броневой защите амбразуры, а максимально возможному уменьшению размеров амбразуры, даже в ущерб сектору обстрела атакующего противника. В 1908 г. П. П. Ставицкий в своей книге «Современная крепость как система фортовых групп и преград» предлагал уменьшить размер амбразур до такой степени, чтобы обеспечить из них обстрел в 100–200 сажень перед соседними сооружениями. Автор считал, что высокая скорострельность орудий промежуточных капониров и полукапониров позволит остановить атаку вражеской пехоты. Также за счет сильнейшего артиллерийского огня по промежуткам, Ставицкий планировал значительно уменьшить количество пехоты, необходимое для их обороны. Т. ч. высокая скорострельность, которую хотели получить разработкой нового капонирного лафета, полностью отвечала пожеланиям русских военных инженеров.

По итогам испытаний было признано необходимым для 3-дюймовой пушки разработать новый капонирный лафет «с откатом орудия по оси канала ствола, отвечающий современным требованиям». Т. к. в капонирной артиллерийской установке требования к массо-габаритным характеристикам были менее строгими, чем в полевой артиллерии, то это давало возможность при создании нового лафета обеспечить требуемый откат по оси ствола, обеспечивая использование его высоких баллистических данных, а также использовать уже готовые орудийные стволы.

Разработка нового лафета осуществлялась под руководством известного конструктора артиллерийских лафетов генерал-майора Р. А. Дурляхера (в те годы его фамилия писалась Дурлахер).

При проектировании лафета была применена т. н. воображаемая ось горизонтального вращения лафета, вынесенная в плоскость амбразуры каземата. Это решение позволило значительно уменьшить радиуса ометания дульной части орудия, и, следовательно, значительно уменьшить внешние размеры амбразуры, сохраняя при этом широкий сектор обстрела из орудия.

После проведения конкурса заказ на изготовление опытного образца лафета по его общему чертежу был передан в 1905 г. Санкт-Петербургскому металлическому заводу. Но изготовление лафета затянулось, не в последнюю очередь, видимо, из-за революционных событий в Российской империи. И только 1 июня 1907 г. Главный артиллерийский полигон отчитался о проведении испытаний лафета. Было отмечено, что новый

лафет обеспечивает скорострельность в три раза большую, чем приспособленный для установки 3-дюймовой пушки прежний тумбовый лафет для 87-мм пушки. Оставалось устранить отмеченные недостатки и изготовить лафет серийного производства для испытаний.

Однако, во время обсуждения в Артиллерийском комитете вопроса о вооружении промежуточных капониров Владивостокской крепости, был поднят вопрос о том, что из-за чрезвычайно пересеченной местности в окрестностях Владивостока требуется лафет, обеспечивающий ведение огня под большими углами склонения – до 18°. Возникла идея разработать для Владивостокской крепости соответствующий капонирный лафет. Однако прежде чем приступить к разработке такого лафета, было принято решение снабдить уже разработанный лафет для 3-дюймовой пушки более длинными дугами вертикального наведения и провести его испытания. Эти испытания завершились полным успехом, и было принято решение нового лафета не разрабатывать, а выпускать лафеты для 3-дюймовых пушек с увеличенными дугами вертикального наведения. Для этого лафета также был разработан Г-образный оптический прицел, форма которого исключала ослепление наводчика, работающего в темном каземате, ярким светом из амбразуры. При использовании такого прицела наводчик смотрел в прицел под углом 90 градусов к линии огня, и свет из амбразуры не бил ему в глаза. Т. к. цена прицела оказалась весьма высокой, то на лафете устанавливался один прицел с левой стороны лафета, а не два (по прицелу с каждой стороны лафета), как планировалось изначально.

Лафет получил наименование «Капонирный лафет обр. 1910 г. системы генерал-лейтенанта Дурлахера» (рис. 6, 7) и 17 июля 1910 г. ГАУ заключило контракт с Металлическим заводом на изготовление 70 лафетов. В 1912 г. был также заключен контракт на изготовление 55 лафетов с Пермскими пушечными заводами. Также в 1912 г. возникла идея для защиты орудия все же оснастить лафет броневым щитом толщиной 7,5 мм, который не должен был пробиваться остроконечной ружейной пулей с расстояния 25 шагов. Размеры щита предполагалось сделать 30×32 дюйма (76,2×81,3 см). Однако разработка его велась чрезвычайно неспешно, и на сей момент автору неизвестно был ли он в производстве.

Горизонтальное наведение орудия осуществлялось по зубчатому сектору, закрепленному в полу каземата. Т.к. этот сектор и задние катки лафета являлись опорой лафета при стрельбе, то пришлось сектор крепить к полу с помощью 14 анкерных болтов длиной 95 см, при этом под задние катки монтировался металлический погон. Анкерные болты проходили через нижнюю установочную дугообразную деталь, забетонированную в полу каземата, что обеспечивало надежное крепление лафета при стрельбе. Перемещение лафета по зубчатому сектору облегчалось установкой в секторе обоймы с шариками, на которые опирался лафет. В узле крепления лафета к сектору были установлены также и вертикальные ролики. Станок лафета был клепанным, в задней части которого крепились два подпружиненных катка. К передней части станка снизу крепилась металлическая плита с деталями, которые обеспечивали надежное крепление станка к установочному сектору с закрепленным на нем зубчатым сектором горизонтального наведения.

Маховики горизонтального наведения располагались с двух сторон лафета, а маховик вертикального наведения только с левой стороны. На передней стенке лафета был закреплен масляный насос. При горизонтальном наведении лафета вращение от маховиков с помощью червячной передачи вращении передавалось на вертикальную ось, расположенную внутри станка. Внизу оси была закреплена шестерня, которая обегала зубчатый венец установочного сектора. В верхней части этой оси имелась еще одна шестерня, которая через червячную передачу передавала вращение на ось указателя поворота станка, который располагался с правой стороны станка.

При вертикальном наведении вращение от маховика передавалось червячной передачей на горизонтальную ось с насаженными на ней двумя шестернями, а от них на два зубчатых сектора вертикального наведения, закрепленных на люльке.

В верхней части станка имелись обоймы, в которых крепились цапфы литой люльки. Внутри люльки перемещались салазки, в верхней части которых имелись обоймы, в которых закреплялись цапфы орудийного ствола. Кроме того, ствол к салазкам крепился также и хомутом, расположенным в их тыльной части. В салазках были высверлены каналы левого и правого компрессоров гидравлического тормоза отката. Штоки компрессоров закреплялись в корпусе люльки. При выстреле салазки откатывались по направляющим люльки вместе с закрепленным на них стволом. Накат люльки осуществлялся пружинным накатником, который располагался в нижней части люльки. К задней части люльки были прикреплены два зубчатых сектора вертикального наведения орудия.

Баллистики орудий обр. 1900 и 1902 гг. были аналогичны.

Лафет имел следующие основные характеристики (Широкоград 2000, с. 886):

- угол вертикального наведения от -18° до +15°
- угол горизонтального наведения 70°

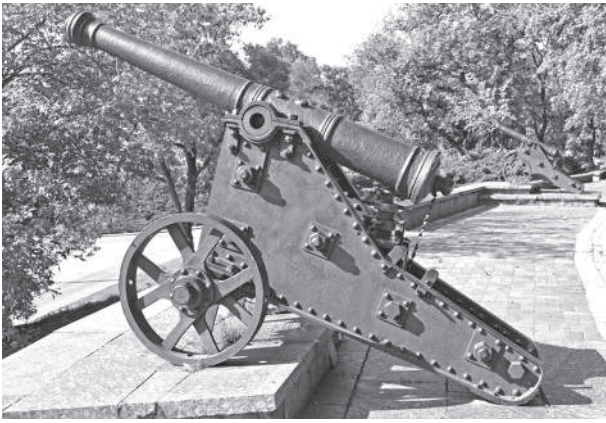

Рис. 2. Переделанный для использования в капонирах лафет Насветевича. На лафете размещено намного более древнее орудие, чем те, которые должны были на нем монтироваться.

г. Чернигов, Детинец. Фото А. Г. Кузяк

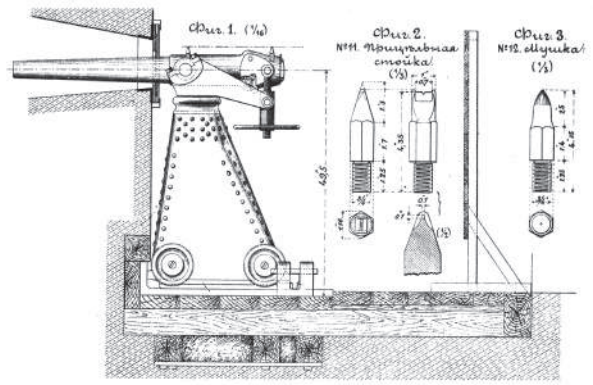

Рис. 3. Рисунок 57-мм капонирного орудия. Рисунок из «Атлас чертежей к наставлению для службы при 57-мм капонирных одноствольных скорострельных пушках системы Норденфельта»

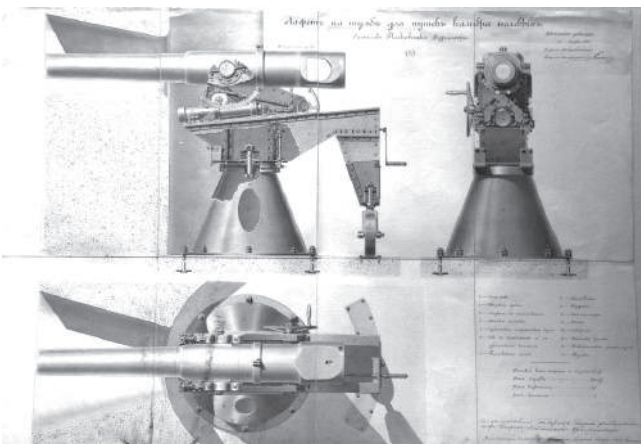
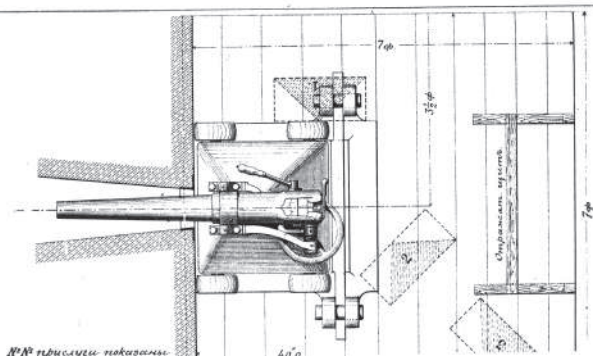

Рис. 4. Капонирный тумбовый лафет для полевых пушек обр. 1877 г. конструкции Дурляхера. На чертеже представлена ранняя модель лафета и пушка с клиновым затвором. Чертеж из архива Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи (Санкт-Петербург). Чертеж предоставлен Владимиром Орловым (Каунас)

Рис. 5. Крепость Ковно. Тумбовые лафеты конструкции Дурляхера для полевых пушек в промежуточном капонире форта. На фото лафеты и пушки поздних выпусков. Фото размещено Владимиром Орловым (Каунас) на сайте www.fortification.ru

СЕКЦИЯ 4.

Лист № 9.

Лист № 9.

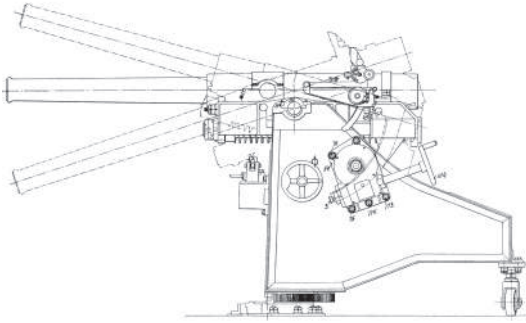

Рис. 6. Капонирный лафет обр. 1910 г. для 3-дюймовой скорострельной пушки обр. 1900 г. Вид слева. Рисунок из альбома чертежей капонирного лафета без титульного листа.

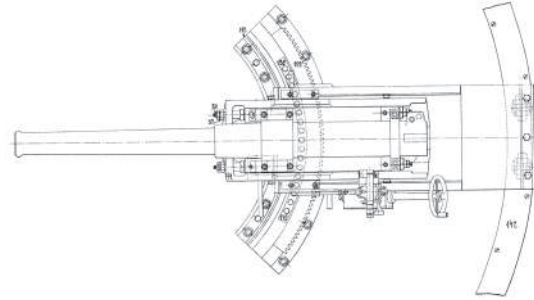

Рис. 7. Капонирный лафет обр. 1910 г. для 3-дюймовой скорострельной пушки обр. 1900 г. Вид сверху. Рисунок из альбома чертежей капонирного лафета без титульного листа.

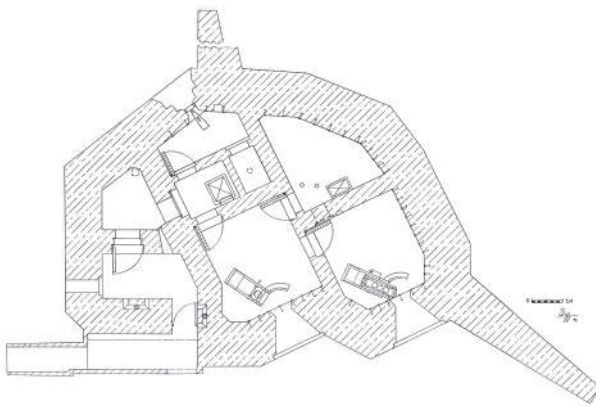
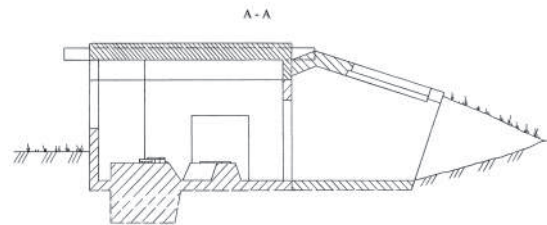
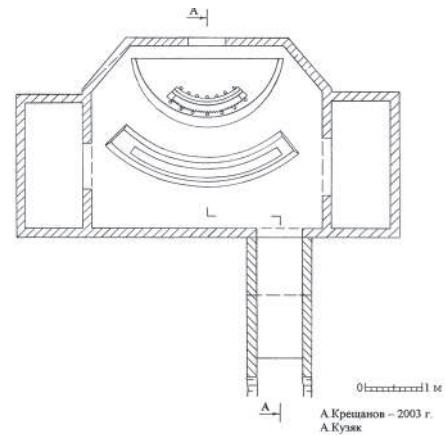

Рис. 8. Киевский укрепленный район. Артиллерийский полукапонир № 152 типа Б для 2-х 76,2-мм пушек на капонирных лафетах обр. 1910 г. Полукапонир имеет два полноценных этажа, а также имеет еще и подэтажик в виде коридора. Кроме артиллерийских казематов сооружение имеет еще и пулеметный каземат для 1-го станкового пулемета. Рисунок А. Кузяка

"Таут" № 406. В процессе модернизации оружейная площадка была оборудована перекрытием толщиной 30 см.

Рис. 9. Киевский укрепленный район. Стационарная позиция № 406 типа «Таут» для 76,2-мм пушки на капонирном лафете обр. 1910 г. Рисунок А. Крещанова и А. Кузяка

Рис. 10. Остатки капонирного лафета обр. 1910 г. в стационарной позиции № 235 типа «Таут».

Максим Ющенко,
Провідний науковий співробітник
Державного історично-культурного
Заповідника м. Белз

Василь Петрик,
доцент кафедри архітектури та реставрації
Інституту архітектури НУ «Львівська політехніка»,
науковий співробітник ДІКЗ у м. Белзі

Тарас Піняжко,
архітектор, проектне планування
Moser Architects Zivilltechniker GmbH,
Відень, Австрія

МИКОЛАЇВ-РОЗВАДІВСЬКЕ ПЕРЕДМОСТОВЕ УКРІПЛЕННЯ 1854–1914 рр. (BRUCKENKOPF MIKOLAJOW-ROZWADOW)

В статті описано історію передмостового укріплення на р. Дністер біля с. Розвадів та м. Миколаїв, що існувало в період входження Галичини до складу Австро-Угорщини. Розповідається про етапи еволюції передмостового укріплення за період з 1854 по 1914 рік, подано опис комплексу фортифікаційних споруд чотирьох послідовних проектів, один з яких не був реалізований.

Ключові слова: Східна війна, фортифікація, шпигунство, передмостове укріплення, редут, люнет, батарея, опорний пункт, бліндаж, сховище, печерне сховище.

В 1853 році розпочалася «Східна війна» – війна між Російською та Османською імперіями, в якій останню підтримала коаліція європейських держав. Австрійська імперія з самого початку війни займала нейтралітет, але провела мобілізацію армії. В 1854 році, побачивши загрозу своїм інтересам на Балканах через плани Російської імперії, та не досягнувши порозуміння на перемовинах, імператор Франц-Йосиф I та уряд починають розглядати імовірність вступу Австрійської імперії у війну проти Російської імперії (Махов 2019). Було очевидно, що у випадку початку війни, одним з вірогідних театрів бойових дій буде Галичина. Тому австрійським військовим командуванням було прийнято рішення забезпечити польовими укріпленнями всі головні переправи через р. Дністер, для утримання їх на випадок атаки та забезпечення маневрування військами в регіоні. В 1854–1855 рр. польові укріплення були збудовані біля м. Заліщики, м. Галич, с. Мартинів, с. Розвадів та м. Перемишль, як переправи на р. Сян. Також було додатково укріплено м. Львів (Богданович 1876, с. 272–275; Зайончковский 2002, с. 142–175; Піняжко 2008, с. 25–27, 34; Idzikowski 2014, s. 13–15; Von Steinitz E. 2007, s. 9).

Село Розвадів розташовувалося на північному березі р. Дністер, через нього проходило шосе Львів–Стрий і знаходився постійний міст через річку. З осені 1854 р. і в сезон 1855 р. на лівому, північному березі р. Дністер, по висотах довкола с. Розвадів, над м. Миколаїв та с. Дроговиж будується вісім окремих польових укріплень – сім редутів та один люнет (див. рис. 1). Укріплення повинні були захищати мостову переправу, розташовуючись від неї на такій відстані, щоб унеможливити обстріл мосту з ворожої артилерії. Такий тип укріплення називався «передмостове», також використовували французький термін «тет-де-понт». Німецькою ж мовою воно називалося «brückenkopf». Миколаїв в цей період не був включений в оборонний периметр, місто розташовувалося в глибокій долині і знаходилося перед фронтом укріплень під прицілом розташованих в них гармат. Три укріплення знаходилися на схилах горба, розташованого між с. Дроговиж та м. Миколаїв, два укріплення розташовувалися на схилах гори «Липа» південніше м. Миколаїв. Люнет розташовувався на «перевалі» західного відрозу гори «Липа», через який проходила дорога з Миколаєва в с. Розвадів (Стрийське шосе). Ще по одному редуту знаходилося на правому та лівому флангах позиції, біля р. Дністер. Один з них контролював прирічну дорогу з північного заходу в с. Розвадів, другий – прирічну дорогу з південного сходу з с. Верин в с. Розвадів (Дедик 2013, с. 25–27).

Всі ці споруди за австрійською типологією називалися «Feld schanz», представляли собою багатогранні симетричної форми редуту в 10, 84 та 60 м в діаметрі (I, II та III класи відповідно). Більшість споруд мали вал з шести фасів рівної довжини (кількість фасів варіювала залежно від розміру редуту), до кутів яких присипані барбети для гармат. На проміжках між барбетамі розташовано банкети для піхоти. Вал не був зімкнутий, в тильній частині лишався широкий проміжок. Споруду оточував рів, в тильній частині міг бути вузьким або відсутній зовсім. Люнет відрізнявся від редутів наявністю лише чотирьох фасів і повністю відкритою тильною частиною. За правилами облаштування цих укріплень, відкриту тильну частину захищав дерев'яний

СЕКЦІЯ 4.

палісад з брамою, встановлений по ескарпу та контрескарпу тильного відтинку рову. Також палісад мав встановлюватися в рові вздовж контрескарпу. В середині споруди мав знаходитися дерев'яний блокгауз-казарма місткістю від 60 до 100 солдатів (розмір залежав від класу споруди), або гарнізон розташовувався в бараках чи наметах. В кожній споруді могло бути розташовано від 3 до 20 гармат, в залежності від розміру споруди та барбетів, але найчастіше на озброєнні було 3–4 гармати та 1–3 гаубиці. Гарнізон становив від 100 до 150 піхотинців, плюс артилеристи. Дистанція між спорудами в середньому становила 700–1000 метрів, що дозволяло обстрілювати проміжки перехресним гарматним вогнем з сусідніх споруд (Chlopek 2002, с. 18; Idzikowski 2014, с. 18–25).

В цю війну Австрійська імперія так і не вступила, тому будівництво укріплень було зупинене наприкінці 1855 року (в редуках не встигли збудувати блокгаузи та палісади), коли розпочалися перемири між учасниками війни. Після офіційного закінчення Східної війни у 1856 р., укріплення були закинуті і військовими не опікувалися, поступово руйнуючись. До нашого часу з восьми укріплень, збудованих у 1854–1855 рр. зберіглося лише одне, в пошкодженому стані.

В 1879 році між Австро-Угорською імперією (назва з 1867 р.) та Німецькою імперією було укладено військовий союз. Після приєднання до нього в 1882 році Королівства Італія він став називатися «Троїстий союз». Російська імперія виступає найбільш імовірним супротивником зі сходу, тому австрійське військове командування приходить до висновку необхідності відбудувати закинуті з 1856 року укріплення для захисту мостових переправ на р. Дністер. Додатковим фактором стало те, що роль цих укріплень збільшилася у зв'язку з будівництвом залізних доріг, що отримали надзвичайно важливе стратегічне значення та появою залізничних мостів на додаток до шосейних. Зокрема, нова залізниця Львів–Стрий пройшла через с. Розвадів, біля якого поруч з шосейним було побудовано і залізничний міст.

В 1880 році старі укріплення біля с. Розвадів оглядає комісія та робить детальний опис їх фактичного стану, оцінюючи можливість використання за призначенням. Створюється проект модернізації, за яким старі укріплення повинні були бути відремонтовані та перебудовані, а також мало бути збудовано ще кілька укріплень (рис. 2). Для посилення існуючого рубежу оборони між існуючими вісьмома укріпленнями мало бути побудовано ще чотири укріплення. В якості передового посту в лісі «Прийма» мав бути побудований блокгауз. Ще два укріплення (під одним спільним номером) мали обороняти підходи до залізничної станції Розвадів, поєднуючись між собою стрілецьким бруствером. Два укріплення мали обороняти залізничний міст, розташовуючись на південному березі р. Дністер обабіч мосту, і два укріплення (теж поєднані стрілецьким бруствером) мали бути розташовані майже в 3 км на південь, по обидва боки від залізниці та Стрийського шосе. Таким чином, тепер передмостове укріплення ставало подвійним, забезпечуючи оборону підходів до мостів не лише з півночі, але і з півдня. Також передбачалася мережа піхотних окопів та загороджень. Але цей проект лишився нереалізованим (Mikolajow 1880, Veilage № 2).

Лише через понад десять років, на початку 1890-х років, відновлюються роботи по рекогносцировці та проектуванню нових укріплень біля м. Розвадів та Миколаїв. Новий проект передбачав не лише модернізацію старих укріплень та побудову кількох нових, а створення значно більшої та потужнішої укріпленої позиції, ніж за проектом 1880-го року. Також за минулі роки відбулися певні зміни у фортифікаційній науці, австрійськими військовими інженерами були розроблені нові типові зразки фортифікаційних споруд, тому проект передмостового укріплення складався вже з новіших типів споруд, аніж «фельдшанці» 1854–1855 та 1880 рр. (Chlopek 2002, с. 18).

За даними російської розвідки, фактичне будівництво укріплень розпочалося в 1895 році і тривало до 1902 р. Лінія нових укріплень проходила по тому самому рубежі, на якому були розташовані вісім укріплень 1854–1855 рр., але було подовжено фланги позиції. При цьому шість старих укріплень були перебудовані в нові, одне реконструйоване без перебудови, а ще одне (№ 2 на мапі 1855 року), яке було вже наполовину розібране місцевими мешканцями, скасували як укріплення і залишили як є, продовжуючи використовувати як джерело будівельних матеріалів.

На лівому фланзі в оборонний периметр повністю увійшло с. Дроговиж, нові укріплення охоплювали його з півночі та заходу, контролюючи залізницю та дороги з північного заходу в с. Дроговиж та Розвадів. На правому фланзі нові укріплення зайняли довгий хребет південного відрігу гори «Липа», по якому йшла дорога з м. Миколаїв в с. Верин.

Станом на 1897 р. існувало та добудовувалось 25 окремих укріплень чотирьох типів: піхотні редути, редути для піхоти та кількох гармат, артилерійські батареї з піхотним прикриттям, артилерійські батареї. Типовий піхотний редут був розрахований на гарнізон в половину роти піхоти (125 стрільців), артилерійські батареї мали переважно по 4–6 гармат (одна мала 9 гармат). Піхотно-артилерійські укріплення мали 2–4 гармати та гарнізон в піхотну роту або її половину. Також біля залізничного мосту для його охорони і оборони було побудовано кам'яний двоповерховий блокгауз (Австро-Венгрія 1915, с. 87, 90–96). До 1902 року було

побудовано ще кілька укріплень, в результаті пас укріплень складався тепер з 30 споруд: 21 піхотного редути та 9 артилерійських батарей. Майже всі укріплення були побудовані на лівому, північному березі р. Дністер, по висотах над Розвадовим та Дроговижем, а в заплаві правого, південного берегу р. Дністер, було побудовано три піхотні редути для контролю шосе і залізниці Львів-Стрий та прикриття шосейного і залізничного мостів біля м. Розвадів з півдня. Ще 5 додаткових піхотних редути та кілька спостережних пунктів були передбачені для побудови в мобілізаційний період (рис. 3). Аналогічні укріплення в цей же період будуються також довкола м. Галич та м. Львів (РГВИА, дело 3688, дело 3070, дело 3902).

В австрійській традиції було прийнято давати власні назви укріпленням, часто по місцевим топонімам. На жаль, інформація про оригінальні назви або номери укріплень побудови 1895–1902 рр. поки що авторами не знайдена. В російських матеріалах по даним шпигунських донесень використовувалась вочевидь своя нумерація, причому вона змінювалася в кожному новому описі. В наведеній в статті мапі з використано нумерацію з матеріалів за 1902 рік, де укріплення мають номери від № 1 до № 20, але деякі номери мають додаткові літерні індекси (наприклад № 16а, № 16б, № 16с), тому враховують всі споруди. При цьому на оригінальній мапі 1902 року не позначено батарею з піхотним прикриттям, що була перебудована зі старого люнету 1854–1855 рр. (№ 5 на мапі 1, № 1 на мапі 2) і в 1897 році мала № 14. Вочевидь, це помилка, адже ця батарея знову показана на мапі укріплень (та є в тексті) в черговому описі на підставі агентурних відомостей, датованому травнем 1914 року (РГВИА, дело №3902). Дуже важливе тактичне положення цієї батареї на місцевості (на висоті біля дороги Миколаїв–Розвадів) робить сумнівним можливість її ліквідації в ті роки. На мапі з її показано під умовним № 21, якого нема в оригінальній нумерації 1902 року.

Після Балканської кризи і т. зв. «військової тривоги» 1912–1913 рр., коли виникла загроза війни між Австро-Угорщиною та Російською імперією та було навіть проведено мобілізацію, було прийнято рішення посилити укріплення на р. Дністер та біля м. Львів сучаснішими опорними пунктами. Імовірно, вже в 1912 році було створено проект та розпочато перші роботи по будівництву укріплень. В наступному 1913 році розпочинається масове будівництво нового пасу укріплень Миколаїв-Розвадівського передмостового укріплення. На цей раз м. Миколаїв вже включається в оборонний периметр – нові укріплення розташовуються північніше та східніше міста, на оточуючих його висотах «Лисої гори», «Углерища» та інших (Linkarskizzen 1913).

За минулі 10 років з моменту закінчення будівництва попередніх укріплень, знову відбулися зміни в фортифікаційній науці. Австрійськими військовими інженерами були розроблені нові зразки типових споруд, зокрема, відмовилися від попередніх досить компактних піхотних редути, впровадивши замість них більш розлогі піхотні опорні пункти. Це було зроблено з метою ускладнити ворожій артилерії обстріл позицій, примушуючи розосереджувати вогонь по більшій площі. Також крім типових опорних пунктів, створюють і оригінальні опорні пункти, планування яких залежить від умов конкретної місцевості та вогневої задачі. В результаті, укріплена позиція тепер складається з різноманітних за плануванням та займаною площею опорних пунктів. Вперше в складі опорних пунктів будуються сховища та бліндажі не з дерева, а з цегляними або кам'яними стінками та бетонними покриттями. Також будують кам'яно-бетонні спостережні пункти, в деяких місцях стінки стрілецьких траншей обкладають кладкою з місцевого каменю.

Унікальною особливістю нових оборонних споруд Миколаїв-Розвадівського передмостового укріплення стало широке застосування печерних сховищ. Оскільки в цій місцевості залягають значні пласти піщанику, які виходять на денну поверхню на крутих схилах горбів та долин, це відзначили на етапі рекогносцировки майбутніх позицій і було вирішено скористатися цією геологічною особливістю місцевості. Місцевий піщаник в своїй товщі крихкий, легко піддається інструментам, тому гірничі роботи по будівництву печер не повинні були зайняти багато часу та не вимагали значних зусиль. Імовірно, додатковим фактором став приклад печер, розташованих неподалік, біля с. Стільсько.

В загальному вигляді, майже всі печерні сховища мають типове планування – прямий тунель шириною 230–240 см, висотою 220–230 см, з заокругленим склепінням. В довжину зазвичай печери зроблені в 20–25 м, але зустрічаються і коротші, 10–15 м (найкоротша сягає лише 4,5 м). Групи печер складаються з кількох паралельних тунелів, поєднаних між собою внутрішніми переходами. Кожен тунель має власний вхід зовні, де передбачалася наявність стінки з дверима.

В 1913 році будуються дві великі групи укріплень:

Група «Лиса Гора», оригінальна назва «Gruppe Lysa Gora», що займала велику горбисту височину з однойменною назвою, розташовану на північ від м. Миколаїв. Прикривала підходи до м. Миколаїв з півночі та північного заходу, вздовж шосе Львів–Стрий. Найвища точка на австрійській військовій мапі має позначку 364 метри над рівнем моря, в склад укріплень групи входили:

1) Опорний пункт «Північ» (Stützpunkt Nord, на мапі 4 позначено як SP N). Займав північну частину «Лисої гори». Найбільший опорний пункт серед новозбудованих, мав 11 бліндажів, 4 спостережні пункти та

СЕКЦІЯ 4.

2 бліндажі зі спостережними амбразурами. Від траншеї з частиною бліндажів в бойову траншею вів підземний хід сполучення (кам'яно-бетонна потерна неглибокого залягання). Гарнізон орієнтовно дві роти піхоти (488 гвинтівок).

2) Опорний пункт «Захід» (Stützpunkt West, на мапі 4 позначено як SP W) з примкнutoю до нього артилерійською батареєю на 4 гармати. Розрахований на роту піхоти (244 гвинтівки), мав 5 великих бліндажів та імовірно 9 підбрустверних сховищ (6 вціліло, ще 3 зруйновані повністю). В складі опорного пункту було розпочато будівництво печерних сховищ, які не були закінчені. Примкнута батарея на 4 гармати не зберіглася.

3) Опорний пункт «Схід» (Stützpunkt Ost, на мапі 4 позначено як SP O). Розрахований на гарнізон до роти піхоти (244 гвинтівки). Мав 2 великі бліндажі та 2 підбрустверні сховища, один спостережний пункт. В складі опорного пункту є три окремих печерних сховища, з одного з яких зроблено вихід нагору в хід сполучення.

4) «Велика батарея» (Grosse batterie, на мапі 4 позначено як GB) на 8 гармат. Розташовувалася в південній частині «Лисої гори», під прикриттям вищеописаних опорних пунктів. До нашого часу не зберіглася.

5) Дві групи печерних сховищ під загальною назвою «Горжеві (тильні) печери» (Kavernen Kehle, на мапі 4 позначено як KK). Розташовані на крутому південному схилі «Лисої гори». Складаються з окремих західної та східної груп печер, при цьому східна група складається з двох близько розташованих, але не поєднаних між собою під землею, підгруп печер. Основне призначення цих печер – укриття для піхотних резервів, артилеристів «Великої батареї» та, імовірно, боєприпасів. Для самооборони цих сховищ на випадок обходу висоти противником, перед входами кожної групи печер було зроблено майданчики з бруствером, звернутим в бік долини, який дозволяв прикрито розташувати стрільців.

Крім того, в проміжках між опорними пунктами та ними й «Великою батареєю», були облаштовані короткі стрілецькі окопи, скоріш за все вже з початком війни в 1914 році.

Група «Углериче» (Gruppe Uleryszczce), займала велику височину з назвою «Углериче», розташовану на схід від «Лисої гори», на північний схід від м. Миколаїв. На австрійській військовій мапі найвища точка позначена як 367 метрів над рівнем моря. Між нею та «Лисою горою» в долині проходило шосе Львів–Стрий, яке за сідловиною між височинами, спускалося в м. Миколаїв, розташоване в великій котловині. Прикривала підходи до м. Миколаїв з півночі та північного сходу. Група мала в своєму складі:

1) Опорний пункт «Традіторен» (Stützpunkt Traditoren, на мапі 4 позначено як SP T). Розрахований орієнтовно на роту піхоти (244 гвинтівки), та мав два каземати для гармат, спеціально спрямованих для ведення вогню по шосе в долині. Також мав 3 великі кам'яно-бетонні бліндажі, 1 бліндаж з амбразурами, 2 підбрустверні сховища та 2 спостережні пункти. В передовому окопі була зроблена кам'яно-бетонна стрілецька галерея з бійницями. Гарматні каземати були з'єднані підземним переходом, також мали щонайменше одне підземне приміщення і недобудований підземний хід з виходом в середину опорного пункту.

2) Опорний пункт «Гострий конус» (Stützpunkt Spitzkegel, на мапі 4 позначено як SP Sk). Зовсім малий опорний пункт, що мав вигляд кільцевого окопу довкола пісковикової скелі на верхівці. В скелі було зроблене печерне сховище, з якого на верхівку зроблено вихід в спостережний пункт, який увінчував скелю. З цього спостережного пункту добре проглядалася вся долина з шосе між «Лисою горою» та «Углеричем».

3) Опорний пункт «Углериче» (Stützpunkt Uleryszczce, в документі в назві пропущена літера «g», на мапі 4 позначено як SP U). Типовий опорний пункт на роту піхоти (244 гвинтівки), що займав верхівку висоти 367. Мав 10 бліндажів та 7 підбрустверних сховищ, 1 спостережний пункт.

4) Печерні сховища «Переднє житло» (Vordere Unterkunft, на мапі 4 позначено як VU). Розташовані за відрогом височини в тилу опорного пункту «Традіторен», в улоговині.

5) Печерні сховища «Середні» (Mittelkavernen, на мапі 4 позначено як МК). Розташовані на південному крутому схилі висоти «Углериче», в тилу від опорного пункту «Углериче».

6) Печерні сховища «Бічні» (Flugelkavernen, на мапі 4 позначено як FK). Розташовувалися неподалік від «Середніх» печер на тому ж схилі, не збереглися.

В проміжках між опорними пунктами та печерними сховищами було відрито окремі стрілецькі окопи.

Також в 1913 році на інших ділянках оборонного рубежу окремі опорні пункти:

1) Опорний пункт «Верин» (Stützpunkt Weryn). Великий опорний пункт на роту піхоти (244 гвинтівки), що контролював дорогу з с. Верин в м. Миколаїв, прикриваючи підходи до нього з півдня та південного сходу. Мав 10 великих бліндажів та 8–9 підбрустверних сховищ, 1–3 спостережні пункти (не збереглися).

2) Опорний пункт «Під Дебіна» (Stützpunkt Pod Debina). Типовий опорний пункт на роту піхоти, розташовувався вірогідно біля фольварку «Pod Debina» біля дороги з с. Демня в с. Дроговиж. Прикривав підходи з північного заходу. Не зберігся.

3) Опорний пункт «Зубра» (Stützpunkt Zubrze). Типовий опорний пункт на роту піхоти, розташовувався імовірно біля гирла р. Зубра при її впадінні в р. Дністер. Прикривав міст через р. Дністер на дорозі з с. Устя в Розвадів. Не зберігся.

В 1914 році побудовано додатково такі опорні пункти (Pawlik 1932, с. 62–63):

1) Опорний пункт «Воля» (Stützpunkt Wola). Розташовувався на висоті на схід від м. Миколаїв, прикривав підходи з боку села Велика Воля. Не зберігся.

2) Опорний пункт «Адамова гора» (Stützpunkt Adamowa gora). Розташовувався на однойменній висоті між м. Миколаїв та с. Радів. Прикривав підходи до м. Миколаїв з південного сходу. Не зберігся.

3) Опорний пункт «Радів» (Stützpunkt Radziow). Розташовувався південніше с. Радів, біля дороги на х. Прийма. Розрахований на роту піхоти. Зберігся частково, в сильно пошкодженому стані.

Кожен опорний пункт мав в своєму складі кількості метрів стрілецьких траншей та ходів сполучень, декілька кам'яно-бетонних сховищ, бліндажів та спостережних пунктів. В опорних пунктах, збудованих по мобілізації 1914 року, вочевидь не було кам'яно-бетонних споруд, замість яких були швидко побудовані дерево-кам'яні. Також в цей період побудовано окремі стрілецькі окопи в проміжках між опорними пунктами, та суцільну позицію у вигляді стрілецької траншеї вздовж дороги Радів–Прийма–опорний пункт «Верин».

Важливо зазначити, що станом на 1 травня 1914 року російська розвідка ще не мала інформації про існування укріплень, побудованих у 1913 р., маючи лише відомості, що провадяться роботи по винесенню лінії оборони вперед на висоті північніше та східніше м. Миколаїв (РГВИА, дело № 3902).

В 1914 році, з початком Першої світової війни, австро-угорські війська в Галичині зазнали серії поразок в битвах на р. Золота Липа, Гнила Липа та на підступах до м. Львів. Австрійські війська перебували в настільки дезорганізованому та нестійкому стані, що командування прийняло рішення залишити укріплення м. Львів без бою в ніч на 3 вересня. На підходи до Миколаєва 4-го вересня починають стягуватися VIII та XXIV корпуси 8-ї армії генерала Брусилова, 4–5 вересня ведеться розвідка та обстріл укріплень артилерією, штурм був призначений на ранок 6-го вересня. Але 20-а піхотна дивізія 2-ї австрійської армії, яка займала Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення, за наказом відійшла за р. Дністер в ніч на 6 вересня, покинувши на позиціях артилерію (Белой 1929, с. 218, 223).

В ході наступних кількох днів відбувалася т. зв. «Городоцька битва» – великий контрнаступ австрійських військ з метою розгромити наступаючі російські війська. В ході цих боїв 11-го вересня до Миколаїв-Розвадівського передмостового укріплення з заходу знову наближуються австрійські війська 2-ї армії, але основні бої відбуваються північніше, біля с. Демня та Черкаси. На с. Дроговиж зранку 11-го вересня веде наступ 103-я бригада ландштурму, що переправилася через р. Шержець, але її атаки росіяни відбивають силами 14-го стрілецького полку 4-ї стрілецької бригади, кавалерії загону Павлова та кількох артилерійських батарей. Після 16-ї години ландштурмисти відступають назад за річку, а вночі на 12-е вересня починається загальний відступ австрійців на захід (Белой 1929, с. 274–275).

В червні 1915-го року, коли фронт посувався на схід, австро-угорським військам довелося відбивати свої укріплення вже в росіян, які теж не затрималися на цих оборонних позиціях, і в Першу світову війну фронт сюди вже не повертався. Під час Українсько-польської війни 1918–1919 рр. бої на деяких опорних пунктах під Миколаєвом імовірно відбулися 18 травня 1919 року, коли польські війська в ході бою, що тривав весь день, витіснили з району Миколаїв-Розвадів українські війська, змушені відступити на схід (Литвин 1998, с. 359–361). Останні бої під Розвадовим відбулися в 20-х числах серпня 1920 року, коли в ході рейду на м. Стрий 8-ї кінної дивізії Червоного козацтва ними було зруйновано залізничний міст через р. Дністер (Руккас 2013, с. 91).

Від укріплень біля м. Миколаїв та Розвадів до нашого часу зберіглася лише частина споруд. Так, від споруд побудови 1854–1855 рр. зберігся лише редут, перебудований в 1895–1897 рр. в батарею № 10в. В районі розташування редуту № 14 знайдені залишки, що схожі на фрагменти валу, але обриси редуту повністю втрачені. Від споруд побудови 1895–1902 рр. збереглися в гарному стані піхотні редуті №№ 10а, 11в, 12а, в поганому стані – № 4а. Ще декілька споруд збереглися лише фрагментарно. Від споруд побудови 1913–1914 рр. збереглися вісім опорних пунктів (назви вказані вище), в двох з яких є печерні сховища, та чотири окремі групи печерних сховищ.

В 2012 році було надано статус пам'ятки спостережному пункту в опорному пункті «Гострий конус» (охоронний № 2967/1-Лв), та в цілому – комплексу фортифікаційних та інженерних споруд «Фортеця м. Миколаїв» (охоронний № 2967-Лв). В 2019 році було проведено комплекс робіт для надання статусу пам'яток опорним пунктам та печерним сховищам групи «Лиса гора».

Література

- Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. Часть I. Восточно-Галицийский район.* 1915. Петроград, Военная Типография Императрицы Екатерины Великой.
- Белой, А. 1929. *Галицийская битва.* Москва.
- Богданович, М. И. 1876. *Восточная война 1853-56 гг. Том 1.* СПб.

СЕКЦІЯ 4.

- Де́дик, О. 2013. Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації, фортифікації. *Цитаделя*, Ч. 1(9).
- Зайончковский, А. М. 2002. *Восточная война 1853-56. Том 2*. СПб: Полигон.
- К руководству: инструкции для военно-разведывательной службы. Ведомость расквартирования частей войск управлений и учреждений в районе Перемышльской крепости. «Укрепления Николаева. По агентурным сведениям, имеющимся в Штабе Киевского военного округа к 1 мая 1914 года»*. РГВИА, ф. 2067, оп. 1, д. 3902.
- Литвин, М. 1998. *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи.
- Махов Сергей. 2019. *Крымская война: нейтралы со своим мнением* [online]. Режим доступу: <https://warspot.ru/15359-krumskaaya-voyna-neutralny-so-svoim-mneniem>
- Описание «Николаевского тет-де-пона», найденное при разборе материалов по войне 1914–1918 гг. (россытью) в комнате № 35*. 5.09.1928. РГВИА, ф. 2067, оп. 1, д. 3070.
- Піняжко, Т. О. 2008. *Львівська Цитадель*. Львів: ПП «Кварт».
- Руккас, А. 2013. «Разом з польським військом»: *Армія Української Народної Республіки 1920 р.* Ніжин, Видавець ПП Лисенко М. М.
- Укрепление Николаев–Розвадов. Записка о постройке новых укреплений у Ярослава и в пункте Николаев–Розвадов. Николаев–Розвадов. Укрепление Николаев–Розвадов. Розвадов*. 15.09.1897–22.05.1902. РГВИА, ф. 2067, оп. 1, д. 3688.
- Chlopek, M. 2002. Fortyfikacja polowa twierdzy Krakow. *Forteca/Almanach historyczny*, 11.
- Idzikowski, T. 2014. *Twierdza Przemyśl*. Krosno: Wydawnictwo Arete.
- Pawlik, T. 1932. *Bitwa pod Lwowem*. Warszawa: Wojskowe biuro historyczne.
- Von Steinitz, E., Brosch, T. 2007. *Fortyfikacje Austro-Wegier w czasach Conrada von Hotzendorf. Klasyka architektura militaris. T. 5*. Wydawnictwo «Forteca», Pultusk.

Графічні джерела

- Австрійська адміністративна мапа в масштабі 1:115 200 Kummingsberg: *Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien*, лист 31 Rudki, Komarno, Szczerzec, Mikołajów, Medenice, Łąka.
- Австрійська військова топографічна мапа в масштабі 1:75000, *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, лист ZONE 7 COL XXX Mikołajow und Bobrka, видання 1879 року.
- Австрійська військова топографічна мапа в масштабі 1:75000, *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, лист ZONE 8 KOL XXX Zydaczow und Struj видання 1894 року.
- «Linkarskizzen...» – збірний лист схем укріплень, збудованих в 1913 році в Миколаївському передмостовому укріпленні. Копія з Віденського архіву, надана Т. Піняжком.
- «Mikołajow 1880, Beilage № 2» – картосхема проекту передмостового укріплення. Копія з Віденського архіву, надана Т. Піняжком.

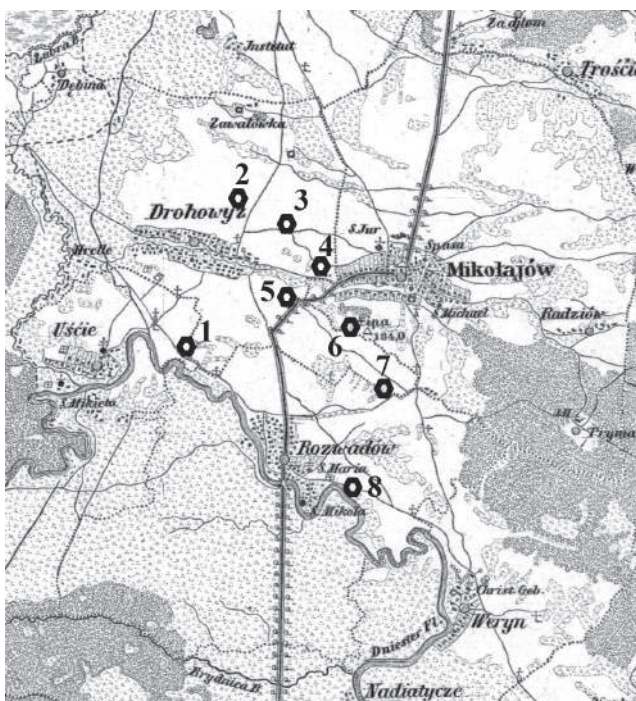

Рис. 1. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення станом на 1855 рік [1].

Еволюція фортифікації XIX-XX ст.

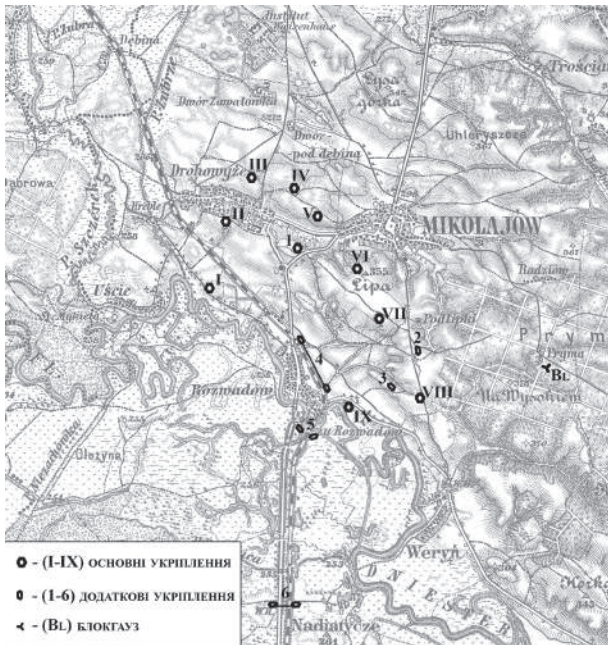

Рис. 2. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення, нереалізований проект 1880-го року, нумерація споруд оригінальна [2-3, 5].

Рис. 3. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення станом на 1902 рік, нумерація споруд оригінальна [2, 3].

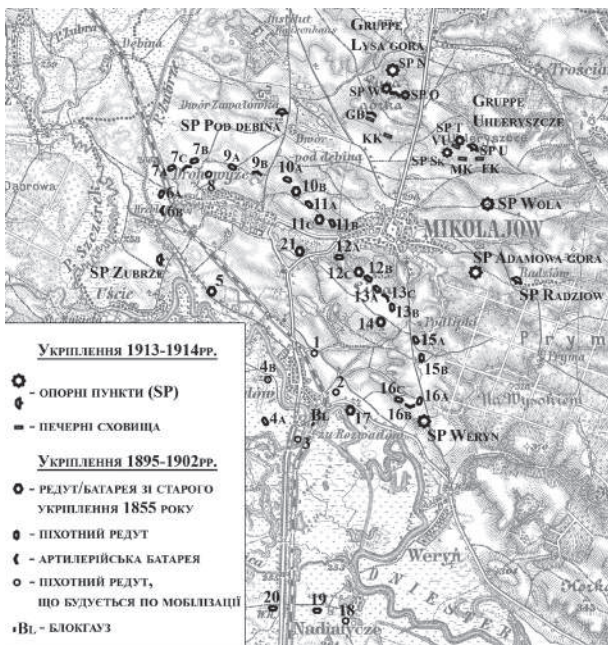
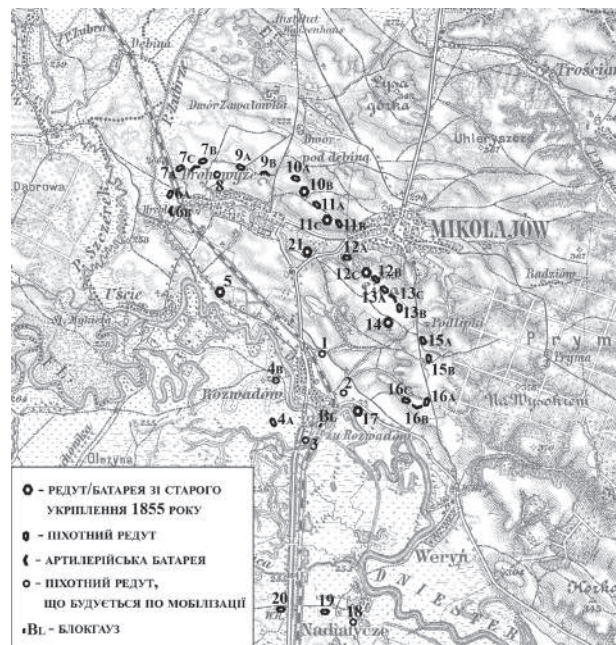

Рис. 4. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення станом на 1914 рік [2, 3, 4].

КОМАНДНІ ПУНКТИ ЛІНІЇ АРПАДА

У статті висвітлено особливості будови, типи та принципи розміщення на місцевості командних пунктів лінії Арпада.

Ключові слова: командний пункт, сховище, бункер, опорний пункт, вузол оборони, лінія Арпада, Карпати.

Однією зі складових ефективного ведення бойових дій є забезпечення командного складу сприятливими умовами для виконання своїх обов'язків. Ці умови полягають у безпечному та зручному перебуванні командного складу в районі проведення бойових дій, ефективності оцінення ними бойової обстановки, можливості своєчасного прийняття рішення та віддавання наказів з подальшим доведенням їх до ввірених підрозділів. Забезпечити перелічені умови здатні спеціально сконструйовані для таких цілей захисні споруди – командні пункти (КП).

Командні пункти розташовують у місцевості, де найзручніше керувати ввіреними підрозділами, є зв'язок з вищим командуванням і на якій споруду буде максимально захищено від обстрілів та спостереження супротивником.

За радянською класифікацією 30-х років ХХ століття командні пункти укріплених районів поділяються за призначенням на КП для артилерійського та піхотного командування (Хмельков 1937, с. 105).

Піхотні командні пункти створюють для командирів взводів, рот, батальйонів, полків, а також для вищого керівництва – командирів бригад, дивізій та комендантів укріплених районів.

Командні пункти є неодмінною ланкою у системі фортифікації. Так, в угорській системі довготривалої оборони в Карпатах часів Другої світової війни – так званої лінії Арпада, присутні різноманітні за конструкцією та рангом командні пункти, як-то КП для опорних пунктів чи вузлів оборони.

Найпростіший та найпоширеніший залізобетонний командний пункт лінії Арпада має в плані шестигранну форму. Довжина грані всередині приміщення 92 см, висота приміщення 205 см, товщина стін 60 см. Покриття в споруди завтовшки 60 см. Такий КП мав броньовані герметичні двері, противідкольний захист з дошок та був розрахований на укриття тільки однієї людини – командира невеликого підрозділу, взводу чи роти (Филоненко 2017, с. 87).

На сьогодні об'єкти такого типу виявлені, або про які відомо щодо їх існування, у Жорнавському, Сольському, Верхньогравніцькому, Сіневирському (фото 1) та Русько-Мокринському вузлах оборони. Всі споруди врізані в скати схилів або посаджені у котловани та обсіпані ґрунтом. Так, у радянському кресленні шестигранного КП, що у Верхньогравніцькому вузлі оборони, показано котлован, в якому розташована споруда, і до якого ведуть три траншеї. Котлован покритий маскувальною сіткою, а дефлектор труби, яка, ймовірно, була пристосована для виведення продуктів горіння пічки, замаскований видовбаним пнем (рис. 1).

Конструкція шестигранних КП є універсальною з аналогічною в плані довготривалою вогневою спорудою (ДВС). Така ДВС конструктивно відрізняється від КП тільки наявністю в одній з граней кулеметної амбразури.

Як і у більшості об'єктів лінії Арпада недоліками таких КП є відсутність конструктивного захисту входу та фільтровентиляційного обладнання.

Для командирів з'єднань та частин споруджували більш великі бункери, які, зазвичай, мали дві кімнати – одна призначалася для служби, інша – для відпочинку (Филоненко 2017, с. 91). Такий КП мав один вхід з герметичними дверима. Підлога та стіни були вкриті 2,5 см дошками, стеля посилена рейками з листами заліза між ними, що слугувало противідкольним захистом. Кімната для служби розміром 200×215×190 см, для відпочинку 211×215×190 мм. Товщина покриття 60 см, а стін – 40 см.

За радянськими документами відомо, що споруда такого типу існувала в Жорнавському вузлі оборони (рис. 2). На території Закарпаття нині знайдено наступні подібні об'єкти: один – в Латорицькому вузлі оборони (рис. 3) і по два – в Лютянському та Керешмезькому (с. Ясіня). В Лютянському вузлі оборони споруди заховано на тилових позиціях в тальвегу потічка, на зворотному від супротивника схилі. В селищі Ясіня бункери розташовані в опорному пункті, що на правому березі ріки Чорна Тиса. Відстань між цими КП, що поєднані траншеєю, складає близько 200 м. Один з об'єктів розміщено за 25 метрів від сховища для гармати. У Латорицькому вузлі оборони командний пункт встановили на передньому краї на найвищій точці пагорба, що займає опорний пункт. Це єдиний на сьогодні об'єкт, що гарно зберігся у тій місцевості (фото 2).

Тип командного пункту з більш потужним рівнем захисту мав товщину покриття 110 см, стін – 100 см. Основне приміщення – з габаритами 600×210×250 см. Особливістю цього проекту було наявність тамбура

розміром 320×150×215 см, що мав дві металеві двері (Филоненко 2017, с. 87). З тамбура до головного приміщення вів вхід завширшки 85 см. Покриття головного приміщення посилене 19 рейками, між якими вставлені листи заліза в якості противідкольного захисту. Аналогічний противідкольний захист і у покритті тамбура, де для жорсткості конструкції використано 12 рейок.

З архіву ЦАМО відомо про існування такого типу КП у Рахівському вузлі оборони (рис. 4). На сьогодні на Закарпатській ділянці лінії Арпада виявлено рештки аналогічних споруд з різним ступенем пошкодження в Сольському та Жорнавському вузлах оборони. Біля селища Сіль бункери розташовані в опорному пункті, що займає пагорб висотою 402,8 м (рис. 5). Їх встановили обіч дороги, під схилом гори, на відстані 50 м один від одного (фото 3, 4). В Жорнавському вузлі оборони КП розмістили на тилкових позиціях передового опорного пункту, у тальвегу потічка, на зворотному від супротивника схилі гори. Споруду повністю зруйновано. Ідентифікувати її тип вдалося лише через характерний уступ на покритті, що зумовлений різницею у висоті приміщень тамбура й каземата.

Найбільші споруди командних пунктів лінії Арпада, що збудовані за типовими проектами, мали загальний внутрішній розмір приміщення 1025×220×250 см (рис. 6). Перегородки утворювали в казематі 5 кімнат різних за площею та призначенням. Бункер мав два вікна, що за потреби зачинялися ззовні металевими віконницями. Покриття завтовшки 110 см посилювалося 31 рейкою, між якими вставлялися листи заліза в якості противідкольного захисту. Товщина стін споруди становить 60 см. Дві кімнати розмірами 220×85×250 мали вентиляційні труби діаметром 18 см, що вели назовні, а також інші труби менших діаметрів для вентиляції, опалення та зв'язку. Підняття 20 см над підлогою в одній з кімнат могло бути основою для двигуна чи пічки. Вхід до бункера вів через тамбур, який, ймовірно, використовувався як дегазаційна камера (фото 5). Товщина покриття тамбура складала 80 см. Споруди такого типу могли виконувати функцію командних пунктів вузлів оборони.

На сьогодні в межах території Закарпаття знайдено три командних пункти такого проекту: в Богданівському (фото 6), Керешмезькому та Яблунівському вузлах оборони. В задовільному стані споруда в Богданівському вузлі оборони. Бункер розміщено на схилі гори, що займає опорний пункт між річками Богдан та Біла Тиса. З метою покращення маскувальних та захисних властивостей цей КП встановлено в котловані. За 150 м від цього командного пункту споруджено залізобетонну кухню. У селищі Ясіня залишки командного пункту нині слугують підвальним приміщенням й фундаментом для місцевої дитячо-юнацької спортивної школи (фото 7). В Яблунівському вузлі оборони споруду командного пункту майже повністю знищено. Рештки об'єкта можна спостерігати на височині лівого берега річки Віча, на одному з тилкових опорних пунктів, що між селищем Яблунів та залізничною станцією Занька (Зимницький, Ткачов 2014, с. 355).

Завдяки наявності великої кількості елементів вентиляції та зв'язку одне зі сховищ Богданівського вузла оборони можна класифікувати за призначенням як командний пункт. Цей об'єкт має приміщення розміром 200×220×200 см, вхід до якого веде через тамбур із габаритами 200×90×200 см, покриття завтовшки 100 см та 80-сантиметрові стіни (рис. 7). З тамбура назовні виводять чотири труби діаметром 12,5 см. Одна труба такого ж діаметра сполучає тамбур з головним приміщенням. Вірогідно, труби з такою товщиною є ланкою системи вентиляції. Також у казематі присутні дві труби завтовшки 6,3 см із залишками телефонного кабелю (10×2 пар проводів) та отвір квадратного перетину розміром 29×29 см у покритті, який, можливо, слугував для виводу димоходу.

Цей КП розташований в опорному пункті, що на лівому березі річки Біла Тиса. Бункер сполучається траншеєю зі сховищем для кулеметного розрахунку та мережею окопів опорного пункту. Споруда гарно замаскована: вона повністю занурена у котлован, який спеціально для неї вирито на схилі гори (фото 8).

Спостережні пункти, що мали бронециліндр, та система підземних сховищ у Верхньограбівницькому вузлі оборони також могли використовуватись як командні пункти (Зимницький 2018, с. 282).

Командні пункти лінії Арпада були добре прилаштовані до місцевості. Всі вони переважно заховані від обстрілів супротивника на зворотних від фронту скатах височин або побудовані у спеціально виритих котлованах. Але через ці умови споруди не могли поєднувати функції командних і спостережних пунктів. На відміну від більшості залізобетонних споруд лінії Арпада проекти деяких КП мали конструктивний захист входу та ознаки наявності фільтровентиляційного обладнання.

Нині залишки командних пунктів лінії Арпада можуть бути цікавими краєзнавцям, дослідникам фортифікації та військової історії й розвивати регіональний військово-історичний туризм.

Література

Зимницький, П. А., Ткачов, А. П. 2014. Яблунівський вузол оборони лінії Арпада. В: Тинченко Я. Ю., Давидюк В. В., Міненко Л. М. (від. ред.). *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття*. Київ: Міністерство оборони України; Національний військово-історичний музей України, с. 352–356.

СЕКЦІЯ 4.

- Зимницький, П. А. 2018. Спостережні пункти лінії Арпада. В: Заремба О. О. (відп. ред. та ін.). *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 280–285.
- Филоненко, Н. В. 2017. *Крах агресора: разгром советскими войсками 1-й венгерской армии в Карпатах осенью 1944 г.* Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ.
- Хмельков, С. А. 1937. *Бетонные и железобетонные сухопутные фортификационные сооружения. Издание второе.* Москва: Военно-инженерная академия имени В. В. Куйбышева.

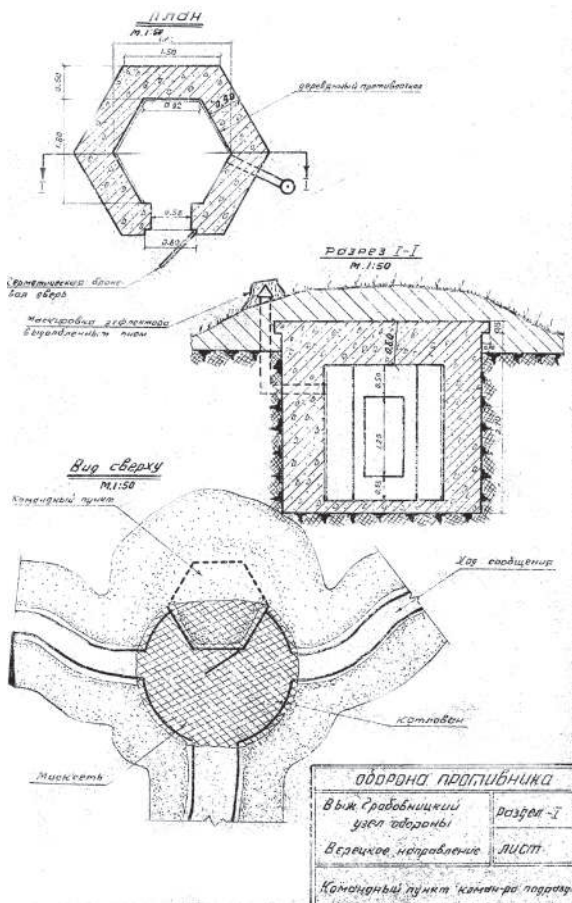

Рис. 1. Командний пункт шестигранної форми Верхньогравівницького вузла оборони (Филоненко 2017, с. 88).

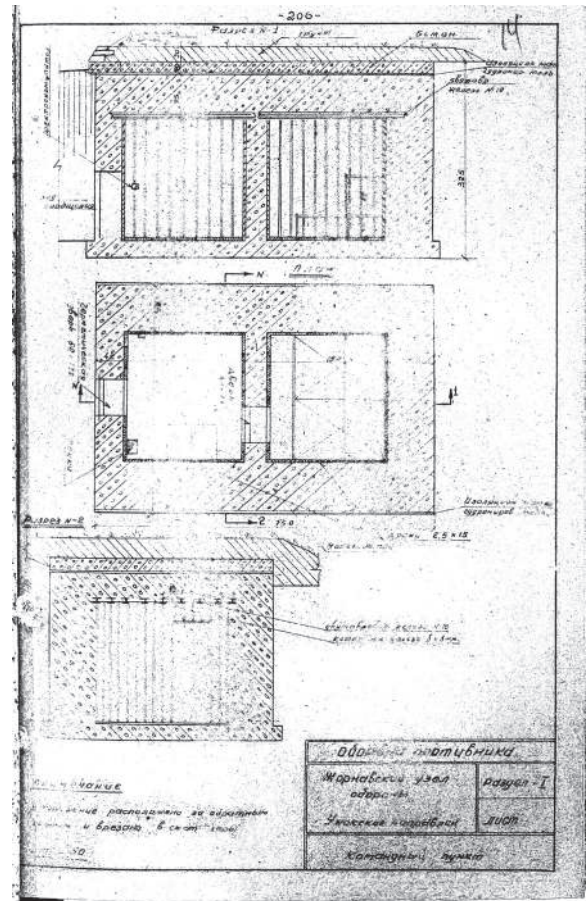
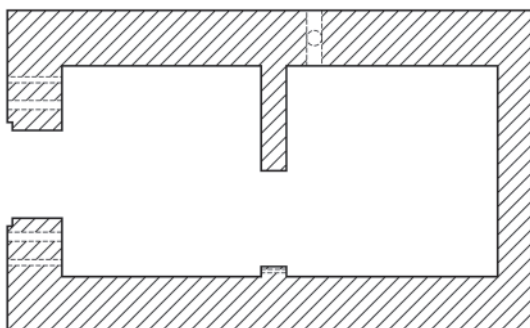

Рис. 2. Командний пункт Жорнавіського вузла оборони (Филоненко 2017, с. 90).

0 50 100 см

© Зимницький П. А.

Рис. 3. Командний пункт Латорицького вузла оборони.

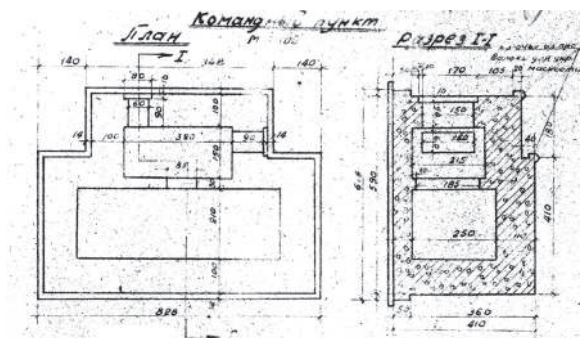

Рис. 4. Командний пункт Рахівського вузла оборони (Филоненко 2017, с. 89).

Еволюція фортифікації XIX-XX ст.

Рис. 5. Схема розташування довготривалих споруд в опорному пункті висоти 402,8 м Сольського вузла оборони.

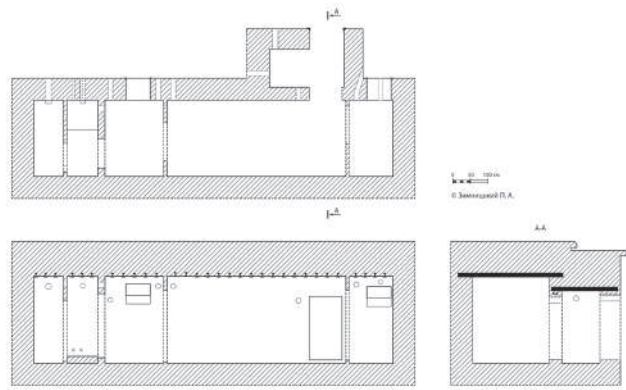

Рис. 6. Командний пункт Богданівського вузла оборони. Правий берег р. Біла Тиса.

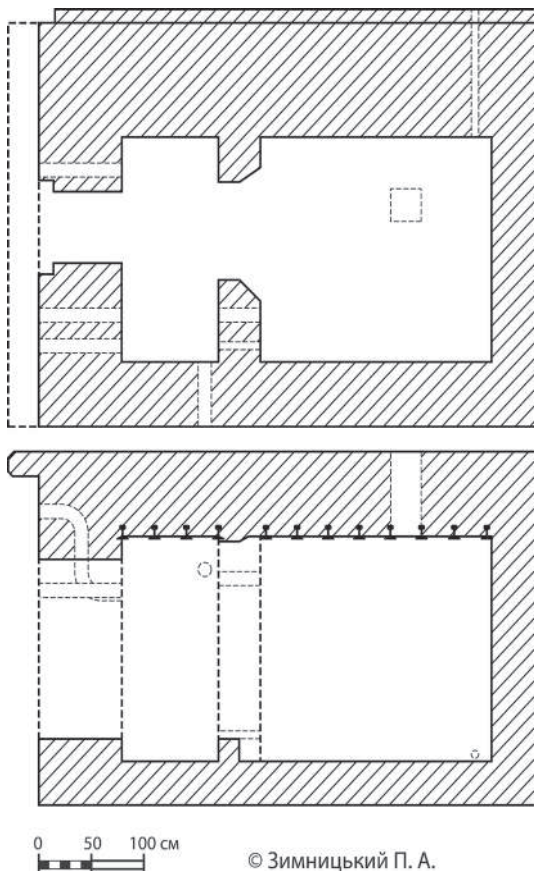

Рис. 7. Командний пункт Богданівського вузла оборони. Лівий берег р. Біла Тиса.

Фото 1. Командний пункт шестигранної форми Синевицького вузла оборони.

Фото 2. Командний пункт Латорицького вузла оборони.

Фото 3. Командний пункт Сольського вузла оборони. Опорний пункт висоти 402,8 м.

СЕКЦІЯ 4.

*Фото 4. Командний пункт Сольського вузла оборони.
Опорний пункт висоти 402,8 м.*

*Фото 5. Вхід до командного пункту Богданівського
вузла оборони. Правий берег р. Біла Тиса.*

*Фото 6. Командний пункт Богданівського вузла оборони.
Правий берег р. Біла Тиса.*

Фото 7. Командний пункт Рахівського вузла оборони.

*Фото 8. Командний пункт Богданівського вузла оборони.
Лівий берег р. Біла Тиса.*

Андрій В'ялець,
заступник генерального директора
Національний історико-архітектурний
музей «Київська фортеця»

ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ МОГИЛІВ-ЯМПІЛЬСЬКОГО УКРІПЛЕНОГО РАЙОНУ

У статті на основі аналізу стану конкретних об'єктів Могилів-Ямпільського укріпленого району розглянуті їх туристичний потенціал та перспективи музеєфікації. Автором запропоновано звернути більшу увагу науковців та широких верств населення на фортифікаційні об'єкти першої половини ХХ ст., та активніше використовувати їх в туристичній діяльності.

Ключові слова: фортифікація, укріплені райони, «Лінія Сталіна», мінна споруда, музеєфікація, туристичний потенціал.

Глобалізація світових процесів та активне включення в цей процес України потребує перегляду багатьох традиційних основ, в тому числі і в туристичній і пам'яткоохоронній галузях. Україна є унікальною країною з точки зору фортифікаційного туризму, адже на її території знаходяться пам'ятки різних фортифікаційних шкіл, періодів та держав. Це колосальний потенціал для розвитку туристичної галузі, яка розвиваючись «підтягне» й інші сфери діяльності. В основному розвинені маршрути до палацово-замкових та сакральних комплексів, при цьому поза увагою залишається цілий пласт туристично привабливих пам'яток фортифікаційного мистецтва першої половини ХХ ст. На відміну від історичних фортифікацій до ХХ ст., подавляюча кількість яких добре відома фахівцям та туристам, перебуває на обліку в якості пам'яток і знаходиться під захистом держави, фортифікаційні об'єкти про які буде йти мова в статті, мало відомі широкому загалу, досить мало досліджені, не мають статусу пам'яток та тихо гинуть від рук мародерів та вандалів. Необхідно розширювати традиційні туристичні маршрути та об'єкти за рахунок регіонів з недостатньо розвинутою інфраструктурою, але багатими на цікаві пам'ятки, в тому числі фортифікаційно-оборонної архітектури. До таких об'єктів зокрема, належать і об'єкти колишнього Могилів-Ямпільського укріпленого району, що розташовані у Вінницькій області. Ефективним механізмом у цьому напрямі є музеєфікація, технологічна сутність якої розкривається завдяки перетворенню пам'яток в об'єкти музейного показу.

Тематиці дослідження проблем оцінки туристичного потенціалу фортифікаційних об'єктів присвячено досить велику кількість робіт. Це зокрема роботи Н. Аніпко, О. Бейдика, А. Жердьова, О. Жукової, В. Клапчука, О. Клапчук, І. Косташука, В. Кравціва, Н. Шиндлярської та ін. В абсолютній більшості досліджень мова йде про історичні фортифікації та замково-палацові комплекси. При цьому фортифікаційні об'єкти початку ХХ ст., так званого «міжвоєнного періоду», залишені поза увагою. Тому робіт, присвячених проблематиці використання саме об'єктів «Лінії Сталіна» в якості туристичних об'єктів, майже немає.

Мета пропонованої статті – визначити та обґрунтувати туристичну привабливість, оптимальні шляхи музеєфікації для збережених об'єктів колишньої «Лінії Сталіна», та розглянути перспективи використання цих об'єктів у галузі військово-історичного туризму, що дасть можливість розвинути туризм у регіонах з не розвинутою мережею туризму та доповнити вже достатньо розвинені маршрути. Об'єктом дослідження є об'єкти колишнього Могилів-Ямпільського укріпленого району, а предметом – специфіка та особливості їх музеєфікації. Також метою є поширення інформації про об'єкти МЯУР серед науковців і спеціалістів, що сприятиме більш глибокому їх вивченню та дослідженню, а пересічних громадян спонукатиме до відвідування цих об'єктів.

В останні роки все більшої популярності набуває внутрішній туризм, що свідчить про підвищення інтересу українців до власних пам'яток та історії. Серед цього процесу виокремлюється та набирає все більшу кількість прихильників військово-історичний туризм. «Військовий туризм (воєнний туризм, мілітарі туризм, зброярський туризм) – різновид туризму, метою якого є відвідання місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями. Ідея військового туризму полягає в тому, щоб зібрати максимум інформації про різні періоди історії. В Україні до військового туризму відносять замки, і пов'язані з ними військові дії, а також фортифікаційні споруди, місця відомих битв, ДОТи, ДЗОТи, окопи, залишки техніки, бункери, великі оборонні лінії часів I та II світових воєн...» (Вікіпедія). Саме про потенціал для розвитку військово-історичного туризму об'єктів колишнього МЯУР і піде мова в цій статті.

В кінці 1920 – першій половині 1930-х років на західних кордонах СРСР розвернулось грандіозне будівництво укріплених ліній, що простягались від Балтики до Чорного моря. В Радянському союзі ці укріплені лінії, а точніше сказати укріплені райони, отримали назви в залежності від назви тих крупних населених

СЕКЦІЯ 4.

пунктів, які вони прикривали. На заході ця укріплена лінія, збудована до 1939 року, та проходила вздовж «старого» державного кордону СРСР, отримала назву «Лінія Сталіна». На території України це Київський (КиУР), Коростенський (КоУР), Новоград-Волинський (НоВУР), Летичівський (ЛеУР) та Могилів-Ямпільський (МЯУР) укріплені райони (рис. 1). Загальна кількість довгочасних вогневих споруд вражає – 1605 шт. різних типів та призначення (Крепость Россия 2005, с. 15). По укріплених районах вони розподілились наступним чином: КиУР – 246, КоУР – 455, ЛеУР – 406, МЯУР – 299 (Кузяк 2005, табл. 2), НоВУР – 212. По різному склалась бойова доля укріплених районів. Наприклад в Могилів-Ямпільському майже всі бойові оголовки знищені, в той час як в інших УР співвідношення вцілілих до знищених коливається.

Основу оборони в укріплених районах складали залізобетонні довгочасні оборонні споруди. За призначенням вони поділялись на вогневі (кулеметні або артилерійські), командно-спостережні, укриття та технічні споруди (вузли зв'язку, зарядні станції та ін.). Окрему групу складали мініні групи – це один або декілька бойових оголовків об'єднаних з підземною частиною, де розташовувались системи забезпечення життєдіяльності, казарми, склади та ін. Крім того, на теренах України було побудовано 5 підземних командних пунктів (2 в Києві, 1 в Коростені, 1 в Вінниці, 1 в Новограді-Волинському), які використовувались як підрозділами УР, так і військовим командуванням більш високого рівня.

Могильов-Ямпільський УР – найбагатший з усіх УР за кількістю підземних споруд. Їх тут аж 24! Серед них найбільша в європейській частині СРСР міна – Серебрійська № 87а-д (рис. 2). Протяжність її підземних галерей близько кілометра. Також значну протяжність галерей мають Бронницька, Яружська, Ямпільська та Кременецька міни.

Особливістю МЯУР було те, що його передній край оборони на більшості протяжності проходив по р. Дністер, який на час будівництва був кордоном. Тому артилерійські пів-капоніри (16 з 18) тут мають розгалужену підземну частину.

В наслідок бойових дій 1941 р. та окупаційного періоду переважна більшість з понад 300 об'єктів МЯУР була підірвана та розграбована. Деякі об'єкти продовжують знищуватись і в наші дні, стаючи об'єктами здобичі для мародерів металу через відсутність у них охоронного статусу пам'яток. Тому пропонується розділити їх на наступні категорії:

1. Повністю збережені (650, 652, 654, 113МК, 554у, 562 (засип, біля палац), 566у, 570, 578, 572 (погреб), 574, 580, 584, 505м, 232у, 228ус, 219м, 588, 520, 532у, 534у, 106Б, 291МК, 441МК (погреб));
2. Частково збережені (212, 536 550, 558, 560, 128у, 133мс,). В цю категорію також потрапляють об'єкти з підземною частиною, оголовки яких знищені (84мин, 86а-г, 86д, 112а-в, 268а, 266а-б, 400а, 416а, 208а-б, 450в, 500, 502);
3. Повністю зруйновані.

Більше всього вціліло об'єктів на правому фланзі УР, в районі с. Муровані Курилівці. На решті території УР вони зустрічаються фрагментарно. На це, напевно, вплинула деяка віддаленість цієї ділянки від кордону та напрямків головних ударів, де УР було свого часу прорвано.

Умови, в яких на сьогодні знаходяться ці об'єкти також дуже різні і мають різні законодавчі особливості. Наприклад частина об'єктів знаходиться на приватній території і використовуються новими власниками на свій розсуд, в якості смітників чи погребів. У всякому разі доступ до них майже неможливий, адже охоронного статусу вони не мають.

Звідси можливо поділити наявні об'єкти на вільно доступні та доступні за певних умов. Більшість потенційних туристичних об'єктів знаходяться на полях, які використовуються сільгосп підприємствами і потрапити до них можливо лише в період відсутності на полях посівів. Деякі об'єкти знаходяться на території господарств, потрапити куди також досить проблематично. Так, наприклад, цілий ДОТ № 106 типу «Б» (великий) на 3 кулемети знаходиться в м. Могилів-Подільський на території виробничого підприємства, більш того, на ньому надбудовано приміщення цеху, сам він використовується в якості складського підвалу, а доступ на нижній поверх зачинено.

Враховуючи стан та цінність зовнішнього вигляду з архітектурної точки зору (архітектурно-естетичну цінність), перетворення цих об'єктів на громадсько-музейні заклади є досить складним завданням. Але для кожного виду об'єктів можливо застосувати свій вид музеєфікації. Так, зруйновані об'єкти можуть бути меморіалізовані, пошкоджені – частково відремонтовані та музеєфіковані. Повністю цілі об'єкти можуть бути, в залежності від місця розташування, не тільки музеєфіковані, але й стати основою для створення комплексних експозицій під відкритим небом.

Слід зазначити, що завдяки великій кількості підземних споруд саме об'єкти МЯУР можуть бути використані в якості основи для віртуальної музеєфікації. Тобто, після сканування реально існуючої споруди створюється її 3D модель. Всередині можливо відтворити умови, які існували на момент бойової роботи (устаткування, агрегати, озброєння, тощо). Можливо здійснювати дистанційні віртуальні тури в такі об'єкти,

а зацікавившись, відвідати їх особисто. В багатьох випадках необхідно здійснити 3D реконструкцію зруйнованих елементів, що дасть відвідувачам повне уявлення про вигляд та влаштування об'єкту. Особливо ефективною така форма буде у випадку поєднання відвідування збережених об'єктів та зруйнованих. Дуже великим достоїнством цього методу є його відносна невелика вартість, в порівнянні з вартістю реставраційно-відновлювальних робіт. Також цей метод буде ефективним для тих ділянок підземних споруд, відвідування яких є небезпечним через їх стан. Окремо необхідно враховувати, що створення 3D моделей супроводжується фото або лазерним скануванням, завдяки чому отримується дуже цінна достовірна інформація про об'єкт, яка накопичується і може бути використана для охорони та захисту цих об'єктів як пам'яток культурної спадщини (Euronews 2017. Захист культурної спадщини за допомогою 3D технологій).

Найбільш цікавим з туристичної точки зору безумовно є міна група № 86а-г в с. Серебрія біля Могилів-Подільського. Ця міна мала чотири бойові оголовки (два артилерійські півкапоніри та два кулеметні оголовки на 3 станкових кулемета кожен). Розгалужена підземна система мала 59 приміщень та загальну протяжність 905 метрів. В підземній частині міни розміщувались наступні приміщення: силової установки, для фільтрів і вентиляції, кімната зв'язку, для відпочинку особового складу, які оснащувались двоповерховими нарами, системою опалення, вентиляції та освітлення, склади (продуктовий, центральний та розхідний для боєприпасів, речового майна та ін.), санвузли (центральний та оголовкові), санітарної частини, котельної, кухні та столової.

Після захоплення міни в 1941 році бойові оголовки було підірвано, а все майно та устаткування, яке знаходилось всередині, розграбовано. Розграбування та нищення не припиняється і дотепер. На сьогодні міна знаходиться в досить гарному стані. Приміщення переважно сухі. Підземна частина ушкоджень в наслідок вибухів не зазнала.

Саме ця споруда має бути комплексно ревіталізована, для чого підземна частина має бути відремонтована та музеєфікована. В окремих приміщеннях відтворена обстановка побуту часів війни та розвернуті експозиційні площі. Бойові оголовки розчищені від сміття та приведені до зручного для відвідування стану. Територія пристосована для прийняття туристів та проведення культурно-масових заходів (реконструкцій, таборів, спортивних змагань, фестивалів тощо). Тут не слід відноситись до цього «скансену» традиційно і звужувати поле діяльності суто військово-патріотичним. Навпаки, беручи за основу цей об'єкт розвивати його як культурний центр для проведення «немілітарних» заходів. Цьому сприятиме місце його розташування, розміри, близькість інфраструктури та гарні краєвиди. Саме Серебрійська міна має стати основою для створення 3D моделі. Викликає надію спроба, зроблена у 2018 році Могилів-Подільською місцевою владою, яка провела військово-історичну реконструкцію на базі цієї міни.

Наступний потенційно цікавий об'єкт для ревіталізації та музеєфікації – це ДОТ № 112а-в, Бронницька міна, чи «Ворошилівська гірка», як вона іменується в архівних документах (рис. 3). Ця міна має три бойових оголовки – один кулеметний та два артилерійських. Протяжність підземних ходів тут значно менша, ніж в Серебрії. Бойові оголовки також знищені. Вхід здійснюється через потерну, що вела до кулеметного оголовку. Після війни використовувалась в якості складу вибухівки. Після цього об'єкт передано Могилів-Подільському краєзнавчому музею. Завдяки активній позиції співробітниці музею Любові Мельник у 2008–2010 рр. робились спроби музеєфікувати міну та створити в ній експозицію. В той же період були громадською організацією Міжнародна асоціація дослідників фортифікації «Цитадель» (м. Київ) були проведені дослідження мін. В результаті знайдено її продовження з вхідним блоком, яке через значні ушкодження в деяких місцях було закладено у 1950-і роки, розчищено шахту і гільзоскиди артилерійського оголовку № 112а. В результаті була знайдена ліва гармата оголовку № 112а, гільзи від бойової роботи гарнізону оголовку та інші цікаві артефакти, що передані в Могилів-Подільський музей. Нажаль, провести остаточну ревіталізацію об'єкту не вдалось, не дивлячись на те, що він відомий в якості пам'ятки і біля нього ще в радянські часи встановлено меморіал з вічним вогнем та відповідно облаштовано територію. Це якраз яскравий приклад того, коли в місцевої влади відсутній інтерес до такого туристично-привабливого об'єкту.

Тут також вбачається за доцільне провести відповідні роботи та створити 3D модель, особливо враховуючи аварійний стан ділянки, відкритої у 2009 році, та можливий її обвал.

Недалеко від Серебрійської міни, вверх за течією Дністра розташована ще одна міна № 84. Єдиний оголовок цієї міни знищений, але за винятком вхідного блоку досить добре збереглись підземні приміщення (рис. 4), які власне і мають бути розчищені та музеєфіковані. Головною загрозою для цього об'єкту є затікання води через пошкоджений вхідний блок, який призводить до поступового замулювання міни. Вхід знаходиться у віддаленні від села, на схилі в досить незручному місці, що не дозволить створити тут якусь додаткову територію. Разом з тим, це буде досить цікавий об'єкт для відвідування в поєднанні зі скельним монастирем у сусідньому с. Лядова та старовинним кладовищем у селі Кремінне, через яке власне і можливо

СЕКЦІЯ 4.

потрапити до міни. Створення 3D моделі також додасть популярності цьому місцю. Будучи включеним до єдиного туристичного маршруту, міна буде дуже цікавим пунктом.

Наступні цікаві для відвідування об'єкти знаходяться в с. Яруга, де розташована міна № 266а-в на два оголовки (артилерійський та кулеметний) та артилерійський напівкапонір № 268а з підземною частиною на протилежному боці села. Тут слід зазначити, що саме село, розташоване на березі Дністра має багату історію і цікаве для відвідування, і знаходиться поряд з дорогою на с. Буша, де туристична інфраструктура досить розвинена. На обох об'єктах необхідно провести роботи по розчистці шахт та оголовків, які повністю знищені. В міні № 266 укріпити потерни в районі знищеного вхідного блоку та створити 3D моделі підземних приміщень. Самі підземні приміщення музеєфікувати, розмістивши там, у тому числі, матеріали по історії села. З урахуванням того, що обидва об'єкти розташовані за межами населеного пункту, то територію коло них також можливо використовувати для туристичних стоянок тощо.

Аналогічний об'єкт на два оголовки з підземною частиною знаходиться в м. Ямпіль. Це міна № 208а-б. Її підземна частина до 90-х років використовувалась в якості складу вибухівки. Вхід до міни досить зручний – через потерну, пробиту з приміщення колишнього туалету. Оголовки міни також знищені (рис. 5), але доступні шахти, по яким до них можна було потрапити. Поряд розташоване старовинне єврейське кладовище. Туристично привабливим цей об'єкт робить близькість до міста Ямпіль та до Дністра. Доповнити цей об'єкт пропонується підземними вузлами зв'язку та укриттями № 228, 232 та маскетою № 219, які повністю збереглись. В цьому районі це єдині повністю цілі споруди. Додатково можливо створити меморіал біля міни 208, так як достеменно відомо про долю бійців його гарнізону, що загинули в 1941 році. Меморіалізувати також слід ряд інших знищених об'єктів, про перебіг штурму яких є достовірні відомості та фотографії (207, 214, 216, 212, 226, 234, 218, 222, 234). Для цього необхідно розчистити їх від сміття, забезпечити вільний доступ, догляд та відповідне маркування маршруту.

Нижче по течії Дністра від Ямполя, біля с. Цекинівка знаходиться ще один цікавий об'єкт, артилерійський напівкапонір з підземною частиною. Оголовок, як і у решти пам'яток, підірвано, але є доступ до підземної частини через зруйновану шахту. На сьогодні це дуже небезпечний шлях, який для вільного відвідання необхідно буде облаштувати. Цікавою особливістю цієї міни є лаз аварійного виходу, влаштований з туалету. Цей об'єкт розташований недалеко від траси Ямпіль–Цекинівка, де працює паромна переправа в м. Сороки (Молдова), тобто буде цікавим і для туристів з сусідньої держави. Тим більш, що в Сороках успішно функціонує фортифікаційний об'єкт Сорокська фортеця.

Тепер розглянемо потенціал цілих споруд, без підземної частини. Вони, як зазначалось раніше, зосереджені головним чином на правому фланзі укріплення, в районі с. Муровані Курилівці. Ці споруди необхідно розкрити, тобто очистити їх від дикої рослинності, почистити від сміття та вирішити питання доступу, адже більшість з них розташована на полях (650, 652, 582, 554у, 566у). Тут також є сенс застосувати методику фотографметрії чи лазерного сканування для створення 3D моделей споруд. В результаті тут їх буде ціла колекція, яку можна буде оглянути віртуально та реально, особливо в комплексі з наявним Мурованих Курилівцях палацом та парком.

Дуже цікавий цілий об'єкт знаходиться також в самому центрі Могилів-Подільського. Це, як зазначалось раніше, двоповерховий ДОТ № 106 типу «Б», розташований на території промислового підприємства, через дорогу від місцевого краєзнавчого музею. З огляду на його стан та розташування, він має бути переданий громаді міста і музею для музеєфікації та організації в ньому експозиції. Звісно, це можливо лише в разі зацікавленості з боку місцевої влади.

Зруйновані об'єкти також мають бути інвентаризовані, прибрані від сміття та позначені на туристичних путівниках, адже без них неможливо буде створити повне та цілісне уявлення про укріплений район.

Всі виявлені об'єкти, згідно законодавства України, мають бути поставлені на державний облік як пам'ятки, адже вони безпосередньо пов'язані з історичними подіями і є складовими частинами унікального фортифікаційного комплексу – Могилів-Ямпільського укріпленого району, одного з тих, що входив до так званої «Лінії Сталіна» і відіграв значну роль на початковому етапі Великої Вітчизняної війни.

Район розташування УР, вздовж Дністра, досить відомий туристичним фірмам, але жодним чином не використовується саме в контексті військово-історичного туризму, не дивлячись на величезний потенціал. Тут великий вплив має досить велика віддаленість від столиці та центральних магістралей. Об'єкти МЯУР лишаться маловідомими для більшості туроператорів, на відміну від скажімо об'єктів КиУР. Більшість об'єктів жодним чином не пристосовані для туристичного відвідування.

Також дуже перспективним вбачається включення в існуючі туристичні маршрути (до скельного монастиря в с. Лядова, с. Буші, с. Мурованих Курилівцях, Могилів-Подільському та ін.) зазначених пам'яток МЯУР, які органічно доповнять одне одного. Також можливо розробити пішохідні та водні маршрути по лінії укріплень УР.

Виходячи з наведеного вище матеріалу, очевидним є те, що колишні об'єкти Могилів-Ямпільського УР мають унікальний та колосальний потенціал для розвитку військово-історичного туризму в депресивних регіонах. Для цього потрібна, в першу чергу, зацікавленість місцевої влади в розвитку інфраструктури та якості надання послуг. Необхідно також привести пам'ятки в безпечний та комфортний стан для відвідування. Самі пам'ятки необхідно належним чином дослідити та поставити на державний облік, з метою забезпечення їх від знищення. Саме тут мають відігравати роль місцеві громади, які мають приймати на свій баланс щойно виявлені пам'ятки, створювати умови для їх відвідування та розміщення туристів. В такому випадку той потенціал, що мають об'єкти «Лінії Сталіна», буде використано на користь всього суспільства.

Література

- Аніпко, Н. П. 2015. Військово-історичний туризм в середньовічних замках і фортецях України. *Науковий вісник Чернівецького університету. Географія*, 744–745, с. 83–85.
- Аніпко, Н. П. 2011. Середньовічні замки і фортеці. Рекреаційно-туристське використання. *Краєзнавство, географія, туризм*, 20, с. 15–18.
- Бейдик, О. О. 2001. *Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування*. Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка.
- Вікіпедія. Електронний ресурс. [online] Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Військовий_туризм [Дата звернення 5 травня 2019р.].
- Еuronews 2017. *Захист культурної спадщини за допомогою 3D технологій* [online] Режим доступу: <https://ua.euronews.com/2017/05/08/3d-in-the-air> [Дата звернення 10 травня 2019].
- Жердьов, А., Притков, В. 2012. Фортифікаційні споруди у системі об'єктів туристсько-рекреаційної діяльності. *Географія та туризм*, 19, с. 143–149.
- Жукова, О. В. 2006. Про охорону пам'яток фортифікаційного будівництва України на початку ХХІ ст. В: *Культура та інформаційне суспільство ХХІ ст.* Харків, с. 62–63.
- Клапчук, В. М., Клапчук, О. О., Клапчук, М. В. 2013. Методика оцінки туристично-рекреаційних ресурсів адміністративних районів Івано-Франківської області для стратегічних потреб розвитку туристично-рекреаційної діяльності. *Карпатський край*, 1(3), с. 119–132.
- Клапчук, О. О. 2011. *Туристично-рекреаційні ресурси Львівської області: територіальна диференціація, оцінка, напрямки використання*. Автореф. дис. канд. геогр. наук. Львів.
- Косташук, І. І., 2010. Методика оцінки сакрально-туристичних ресурсів регіону (на прикладі Чернівецької області). *Науковий вісник ЧНУ. Географія*, 519–520. с. 81–86.
- Кравців, В. С., Гринів, Л. С., Копач, М. В., Кузик, С. П. 1999. *Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери*. Львів: НАН України.
- Кузяк, А. Г., Каминский, В. В., 2005. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928–1936 гг. *Крепость Россия*, 2, с. 6–75.
- Шиндлярська, Н. П., Дем'яненко, С. О. 2014. Оцінка туристичного потенціалу замкових споруд Тернопільської області та їх використання в туризмі. *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів*, 10 (4), с. 66–82.

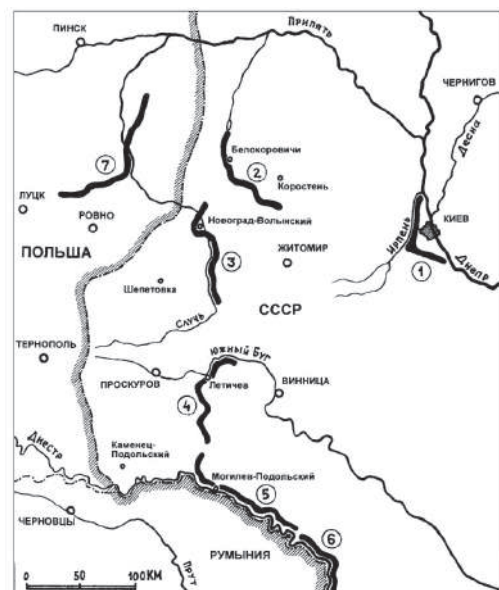

Рис.1. Схема розташування укріплених районів «Лінії Сталіна» на території України:

- № 1. Київський,
2. Коростенський,
3. Новоград-Волинський,
4. Летичівський,
5. Могилів-Ямпільський,
6. Рибницький,
7. Польська оборонна лінія «Бастіон Полісся».

СЕКЦІЯ 4.

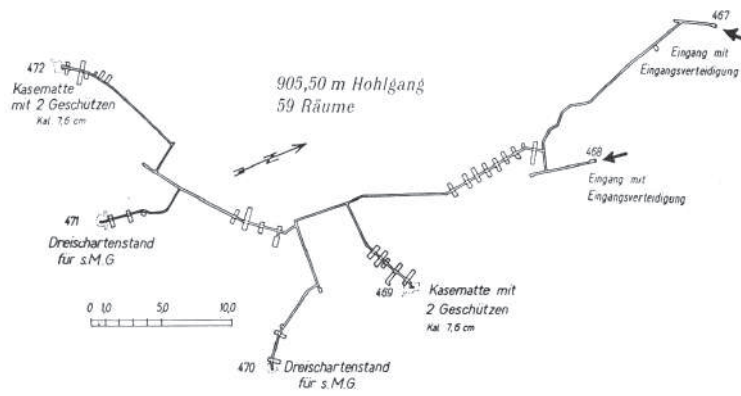

Рис. 2. Мінна група №87а-д в с. Сребрія, МЯУР
(Denkschrift über die Russische Landesbefestigung. Berlin: OKW, 1942)

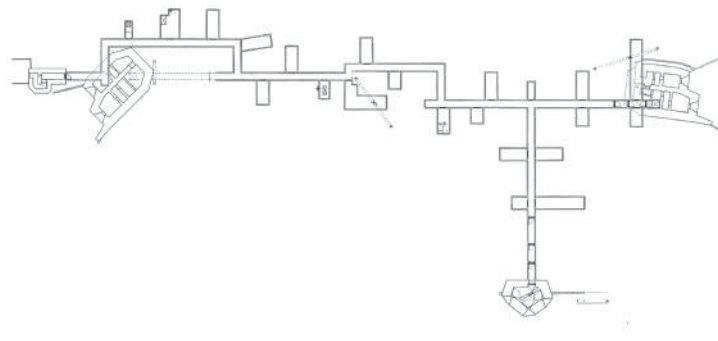

Рис. 3. Мінна група №12а-в в с. Бронниця, «Будьонівська горка».

Рис. 4. Внутрішні приміщення міни №84.

Рис. 5. Оголовок міни №208а.

КАЗЕМАТНЫЕ ПУШКИ ЗИФ-25 И ЗИФ-26

Статья посвящена советским послевоенным казематным пушкам ЗИФ-25 и ЗИФ-26. Опыт окончившейся Второй мировой войны показал, что созданные в её канун казематные артиллерийские системы уже не в состоянии эффективно бороться с появившимися на поле боя хорошо бронированными танками противника. Для исправления ситуации в СССР были спроектированы и приняты на вооружение новые орудия, позволявшие поражать такие цели на поле боя. Разработкой орудия ЗИФ-26 решалась задача перевооружения уже возведенных к этому времени сооружений. Ограничение калибра этого орудия до 85-мм было вызвано невозможностью размещения более крупного орудия в существующих боевых казематах. Для вновь возводимых сооружений было разработано более мощное орудие ЗИФ-25.

Ключевые слова: долговременная фортификация, казематная артиллерия, казематная пушка ЗИФ-25, казематная пушка ЗИФ-26.

Окончившаяся Вторая мировая война способствовала стремительному развитию всех видов вооружения. Впечатляющая эволюция боевых возможностей произошла и в танковых войсках. Буквально в несколько лет произошли разительные изменения в вооружении, броневой защите, подвижности и надежности в работе танков. В результате, те образцы противотанкового артиллерийского вооружения долговременных фортификационных сооружений, которые были разработаны перед началом этой войны, совершенно устарели и перестали отвечать реалиям поля боя. Такое положение дел касалось и советских артиллерийских установок ДОТ-4 и Л-17. Разработанные и принятые на вооружение незадолго до начала войны, они на тот момент полностью отвечали требованиям времени. Однако появление на поле боя модернизированных немецких танков PzKpf III и PzKpf IV, и, тем более, «Тигров» и «Пантер», а также новых самоходных артиллерийских установок, сделало казематные установки ДОТ-4 и Л-17 малоэффективными в борьбе с танками и самоходками противника.

В Советском Союзе после войны для усиления артиллерийского вооружения укрепленных районов широко применялись танки Т-34, ИС-2, ИС-3, ИС-4. Эти танки могли использоваться как подвижные огневые установки, выдвигаясь на заранее оборудованные позиции, так и как неподвижные сооружения. В этом случае из них демонтировался двигатель и трансмиссия, а на их месте оборудовались дополнительные стеллажи для боеприпасов. В годы прошедшей войны отечественная танковая промышленность совершила огромный качественный скачок в своем развитии. Одним из результатов этого развития стало освоение в массовом масштабе производства литых танковых башен для машин разного класса и с самой разной броневой защитой. Это позволило разработать и возвести боевые сооружения, оснащенные башнями танков Т-34, Т-44, Т-54, ИС-3, ИС-4. Все эти огневые сооружения отличались малыми внешними размерами (по существу, над землей выступала только низкая башня), солидной броневой защитой, а также достаточно мощной артиллерией, позволявшей поражать на поле боя практически все броневые цели (особенно орудиями башен танков Т-54, ИС-3 и ИС-4). Широкая номенклатура боеприпасов, позволяла также эффективно бороться с артиллерией и пехотой противника на поле боя и поражать его полевые укрепления. Сооружения, оснащенные танковыми башнями, строились, как из монолитного железобетона, так и из сборных железобетонных элементов. В последнем случае достигалась огромная экономия времени на возведение сооружения, а также экономия денежных средств, т. к. постройка велась из элементов, серийно выпускавшихся для этих целей на комбинатах железобетонных изделий. Для повышения защитных свойств сборного сооружения над ним, при занятии сооружения гарнизоном, устраивался тьюфак.

Также в Советском Союзе получило развитие и иное направление – создание казематных артиллерийских установок, которые по своим характеристикам также позволяли бы решать все задачи, возникшие на поле боя.

К таким установкам относились 85-мм казематная пушка ЗИФ-26 и 100-мм казематная пушка ЗИФ-25.

Казематная 85-мм пушка ЗИФ-26

Казематная 85-мм пушка ЗИФ-26 предназначалась для замены в уже существующих сооружениях устаревших 76,2-мм пушек на капонирных лафетах обр. 1932 г. (рис. 1) и 76,2-мм пушек Л-17 (рис. 2). С пушкой Л-17 новое орудие имело одинаковые закладные части, что значительно упрощало перевооружение сооружений. Для переоборудования казематов Центральным проектным инженерным институтом им. Карбышева был разработан комплект чертежей. Также с этой целью была разработана специальная инструкция (Невский

СЕКЦИЯ 4.

бастион 1999, с. 28–29). Разместить в этих сооружениях орудия более мощные не представлялось возможным из-за размеров их боевых казематов.

Орудие предназначалось для ведения огня по танкам, самоходным орудиям, подавления и уничтожения артиллерии противника, уничтожения пехоты и ее огневых средств.

Орудие имело баллистику 85-мм танковой пушки ЗИС-С-53. Разработчиком орудия являлось конструкторское бюро завода № 7 «Арсенал». Главным конструктором был Н. П. Антонов. Испытания орудия проходили на Ржевском полигоне в 1946–1947 гг., а производство велось заводом «Арсенал» с 1948 г. В период 1948–1949 гг. заводом было выпущено 223 орудия (Военное оружие и армии мира).

Для стрельбы использовались унитарные выстрелы от 85-мм зенитной пушки обр. 1939 г., 85-мм танковой пушки и 85-мм дивизионной пушки. В боекомплект входили бронебойно-трассирующие калиберные снаряды, бронебойно-трассирующие подкалиберные снаряды, осколочные и осколочно-фугасные снаряды, а также дистанционная граната.

Основные характеристики орудия были следующие (Россал 1957, с. 63–66):

- Калибр – 85 мм
- Тип заряжания – унитарное
- Тип ствола – моноблок
- Тип затвора – полуавтоматический с вертикальным клином
- Максимальная дальность стрельбы осколочно-фугасным снарядом при угле возвышения 10° – 8730 м
- Дальность прямого выстрела по цели высотой 2 м – 950 м
- Начальная скорость снаряда:
- калиберного бронебойного – 792 м/сек
- подкалиберного бронебойного – 1040 м/сек
- осколочного – 785 м/сек
- Бронепробиваемость бронебойно-трассирующим снарядом при угле встречи 60° :
- на дальности 500 м – 90 мм
- на дальности 1000 м – 85 мм
- Углы вертикального наведения орудия – $-8 + 10^\circ$
- Угол горизонтального наведения 52° :
- влево – 27°
- вправо – 25°
- Скорострельность – до 12 выстр./мин
- Режим огня:
- непрерывный огонь с наибольшей скорострельностью – до 50 выстрелов
- в первый час стрельбы без охлаждения ствола водой – до 120 выстрелов
- Масса:
- качающейся части – 3228 кг
- откатывающихся частей – 780 кг
- бронетрубы – 620 кг
- маски – 650 кг
- общий вес пушки (с амбразурными деталями) – 7666 кг
- Высота линии огня над полом – 1120 мм

Пушка ЗИФ-26 имеет следующее устройство (рис. 3):

Ствол орудия состоит из трубы, казенника, муфты, бороды для крепления штока тормоза отката и обоймы для крепления накатника. Затвор вертикальный клиновый с полуавтоматикой капирного типа. Люлька орудия литая, обойменного типа, являющаяся корпусом для сборки основных частей пушки. Также она задает направление движения орудия при откате и накате.

Противооткатные устройства состоят из гидравлического тормоза отката и наката веретенного типа, снабженного компенсатором, и гидропневматического накатника. Тормоз отката и компенсатор заполнены стеолом М, а накатник стеолом М и воздухом или азотом, находящимся под давлением 34–37 атмосфер.

Для предохранения расчета от травм перемещающейся казенной частью орудия при ведении огня, на люльке справа и слева укреплены ограждающие щиты.

Станок орудия состоит из подпятника, шара и вертлюга с центральной опорой. При работе механизма вертикального и горизонтального наведения станок обеспечивает возможность поворачивать орудие в вертикальной и горизонтальной плоскостях.

Бронева защита орудия состоит из броневой трубы, защищающей орудийный ствол, и броневой маски, защищающей проем амбразуры и расположенный в ней шар орудийного станка. Она обеспечивает защиту

орудия от повреждения снарядами и осколками. Кроме того, броневая маска, при наличии подпора воздуха от фильтровентиляционной установки сооружения, препятствует попаданию ОВ внутрь боевого каземата. В броневой трубе защиты ствола имелись отверстия для его лучшего охлаждения.

Пушка монтируется в коробе, который заделан в амбразурном проеме стены сооружения. Короб состоит из броневой рамки и цилиндрического барабана, прикрепленного болтами к рамке. Рамка выполнена в виде ступенчатого броневого раструба, который защищает стенки амбразуры от разрушения их снарядами и осколками. В барабане монтируются все части орудия.

Подъемный и поворотный механизмы наведения орудия секторного типа. Сектор подъемного механизма укреплен на люльке, а поворотного механизма – на подпятнике. Маховики механизмов наведения и сиденье наводчика расположены с левой стороны орудия.

Спусковой механизм состоит из механического спуска и электроспуска. Рычаг механического спуска смонтирован на левом щите ограждения, а электроспуск на рукояти маховика подъемного механизма.

Прицельные приспособления состоят из телескопического коленчатого прицела ПУР-26, имеющего две кратности увеличения (3^x и 6^x), шкал горизонтального и вертикального наведения и бокового уровня. Оптический прицел имел шкалы для различных типов боеприпасов и шкалу упреждений. Шкалы вертикального и горизонтального наведения использовались при стрельбе непрямой наводкой или по заранее пристрелянным целям в условиях плохой видимости. Оптический прицел и шкалы имели подсветку от электрических светильников, прицел также имел электрообогрев. Каждое орудие комплектовалось 2 прицелами, один из которых был запасным.

В состав электрооборудования орудия входили: щиток предохранителей, распределительная электрокоробка, светильники для прицела и шкал, стоп-сигнальное устройство и обогреватель прицела. Для нормальной работы электрооборудования напряжение в сети электропитания должно было быть в пределах 22–26 В.

Для уменьшения загазованности боевого каземата при ведении огня орудие было оборудовано системой продува ствола. Механизм продувания обеспечивал автоматическое продувание ствола после каждого выстрела. Сжатый воздух давлением не ниже 25 атмосфер обеспечивал эффективную продувку ствола. Объем баллона в 50 л хватало примерно на 50 выстрелов. Орудие также было оборудовано механизмом продувания отверстия для прицела в случае его загрязнения. Воздухом этот механизм запитывался из того же баллона, что и механизм продувки ствола. Стреляные гильзы по гильзоотводу отводились в гильзосборный колодец, расположенный под полом боевого каземата, что уменьшало его загазованность порохowymi газами.

При ведении огня, в перерывах между выстрелами, требовалось держать затвор орудия открытым для его охлаждения и вентиляции боевого каземата. При интенсивной стрельбе (более 100 выстрелов в час) необходимо было производить охлаждение ствола водой. Для этого использовалось специальное приспособление, которым комплектовались орудия. Приспособление вставлялось в патронник орудия, стволу придавался максимальный угол возвышения, и он заполнялся водой. Охлаждение происходило быстро (2–3 минуты), однако во время охлаждения водой ствол несколько искривлялся, а после окончания действия воды через время снова выравнивался. Поэтому после такой процедуры разрешалось открывать огонь из орудия только через 10–12 минут.

Разработка орудия ЗИФ-26 и произведенное с их помощью перевооружение, позволили не только повысить боевые качества сооружений постройки 1938–1941 гг., прежде вооруженных пушками Л-17 (рис. 4, 5), но и вернуть в строй сооружения, возведенные в первой половине 1930-х годов для 76,2-мм орудий обр. 1902 г. (рис. 6, 7)

Казематная 100-мм пушка ЗИФ-25

Казематная 100-мм пушка ЗИФ-25, спаренная с 7,62-мм пулеметом «Максим», создавалась для вооружения новых огневых сооружений, возводимых уже после окончания Второй мировой войны. При проектировании новых боевых сооружений можно было сразу предусмотреть установку в них орудий более мощных, чем 85-мм, спроектировав боевые казематы больших размеров. Это позволило существенно увеличить их возможности по борьбе с танками на поле боя, т. к. бронепробиваемость 100-мм пушки намного превосходила таковую у 85-мм пушки ЗИФ-26.

Орудие предназначалось главным образом для противотанковой обороны укрепрайонов, а также, как и ЗИФ-26, для подавления и уничтожения артиллерии противника, уничтожения пехоты и ее огневых средств. Баллистические свойства орудия и его механизмы наведения позволяли эффективно вести огонь как по открытым целям, так и по быстро движущимся. Пулемет «Максим» в основном предназначался для непосредственной обороны сооружения.

Орудие имело баллистику 100-мм полевой пушки БС-3. Разработчиком орудия являлось конструкторское бюро завода № 7 «Арсенал». Главным конструктором был Н. П. Антонов. Испытания орудия проходили

СЕКЦИЯ 4.

на Ржевском полигоне в конце 1940-х – начале 1950-х годов. Производство велось заводом «Арсенал» (Невский бастион 1999, с. 29–30)

Для стрельбы использовались унитарные выстрелы от 100-мм полевой пушки обр. 1944 г. В боекомплект входили бронебойно-трассирующие и осколочно-фугасные снаряды.

Основные характеристики орудия были следующие (Россал 1957, с. 67–70):

- Калибр орудия – 100 мм
- Калибр пулемета – 7,62 мм
- Тип заряжания – унитарное
- Тип ствола – моноблок
- Тип затвора – полуавтоматический с вертикальным клином
- Дальность стрельбы:
 - табличная при угле возвышения 12° – 12 257 м
 - прямого выстрела при высоте цели 2 м – 1000 м
- Начальная скорость снаряда:
 - бронебойного – 895 м/сек
 - осколочного – 900 м/сек
- Бронепробиваемость бронебойно-трассирующим тупоголовым снарядом при угле встречи 60° :
 - при дальности 500 м – 132 мм
 - при дальности 1000 м – 121 мм
 - при дальности 1500 м – 110 мм
- Углы вертикального наведения – -12° $+12^{\circ}$
- Угол горизонтального наведения – 60° (по 30° вправо и влево)
- Скорострельность – до 11 выстр./мин
- Режим огня:
 - непрерывный огонь с наибольшей скорострельностью – до 50 выстрелов
 - в первый час стрельбы без охлаждения ствола водой – до 100 выстрелов
- Масса:
 - всей пушки с амбразурными деталями – 25 446 кг
 - качающейся части – 11 200 кг
 - откатывающихся частей – 1 570 кг
 - подвижного бронирования – 5 487 кг
 - Высота линии огня над полом – 1250 мм

Пушка ЗИФ-25 имеет следующее устройство (рис. 8):

Ствол орудия состоит из трубы, казенника, муфты и бороды, которая служит для крепления штока накатника и штока тормоза отката. Затвор вертикально-клиновый с полуавтоматикой копирного типа. Люлька орудия литая, обойменного типа. Она имеет вкладную трубу с втулками, служащими для направления движения орудийного ствола при откате и накате. Эта труба может выниматься вперед, что дает возможность заменять орудийный ствол через амбразуру фортификационного сооружения.

В состав противооткатных устройств входят гидравлический тормоз отката и наката веретенного типа с компенсатором и гидропневматический накатник. Тормоз отката и компенсатор наполнены стеолом М, а накатник стеолом М и воздухом или азотом, находящимся под давлением 44–46 атмосфер.

Заделанные в бетон закладные части – барабан с трубами, кронштейн с основанием, обводка гильзоотвода и др. – служат основанием орудия.

Подпятник с шаром и вертлюгом предназначены для крепления пушки в барабане. При работе механизмами горизонтального и вертикального наведения они дают возможность наводить пушку в горизонтальной и вертикальной плоскостях.

Бронирование пушки защищает ее от повреждения пулями, снарядами и осколками, и состоит из неподвижного броневое щита, прикрывающего амбразуру сооружения, и подвижного бронирования, состоящего из броневой маски и броневой трубы (рис. 9). Броневая труба защищает орудийный ствол, а броневая маска защищает проем в броневом щите амбразуры и расположенный за ним шар орудийного станка. Кроме того, броневая маска, при наличии подпора воздуха от фильтровентиляционной установки сооружения, препятствует попаданию ОВ внутрь боевого каземата.

Подъемный и поворотный механизмы наведения орудия секторного типа. Маховики механизмов наведения расположены с левой стороны орудия. Сиденье наводчика закреплено на левой щеке люльки и позволяет ему сидя пользоваться прицелом, наводя орудие и пулемет в цель, и производить выстрел. Спусковой

механизм состоит из механического (ручного) спуска и электроспуска. Рычаг со шнуром ручного спуска закреплен на левой щеке люльки, а электроспуск закреплен на рукоятке маховика вертикального наведения. Пулемет Максима имеет механический спуск, который выведен на левую сторону орудия. Для облегчения заряжания пушки довольно увесистым и большим по размерам унитарным патроном орудие снабжено механизмом заряжания, состоящим из лотка и блокирующего устройства.

Пулемет крепится к правой стороне люльки. Крепление пулемета имеет устройство для выверки положения пулемета относительно оси орудия и отверстия для пулемета в броневой маске. Пулемет для казематной установки ЗИФ-25 комплектуется специальными деталями – надульником, распорной трубкой, выводной трубкой, трубкой для отсоса газов и шлангами для подачи и отвода воды.

Гильзоотводы (отдельные для гильз орудия и пулемета) служат для отвода стреляных гильз пушки и пулемета в гильзосборный колодец, размещенный под полом боевого каземата (рис. 10). Для уменьшения задымления каземата пороховыми газами орудийные гильзы отводятся дульцами вниз.

Важной мерой по уменьшению загазованности боевого каземата при ведении огня было оборудовано орудия системой продува ствола. Механизм продувания обеспечивал автоматическое продувание ствола после каждого выстрела. При этом давление сжатого воздуха для эффективного продувания ствола должно было быть не ниже 25 атмосфер. Объем баллона в 50 л при давлении 50 атмосфер хватало примерно на 40 выстрелов. Орудие также было оборудовано механизмом продувания отверстия для прицела в случае его загрязнения. Воздухом этот механизм запитывался из того же баллона, что и механизм продувки ствола.

Прицельные приспособления состояли из оптического прицела ПУР-25, шкал горизонтального и вертикального наведения и бокового уровня. Шкалы вертикального и горизонтального наведения использовались при стрельбе непрямой наводкой или по заранее пристрелянным целям в условиях плохой видимости. Оптический прицел и шкалы имели подсветку от электрических светильников, прицел также имел электрообогрев. Каждое орудие комплектовалось 2 прицелами, один из которых был запасным.

В состав электрооборудования орудия входили: щиток предохранителей, распределительная электрокоробка, светильники для прицела и шкал, стоп-сигнальное устройство и обогреватель прицела. Для нормальной работы электрооборудования и электроспуска напряжение в сети электропитания должно было быть в пределах 22–26 В.

Так же, как и в орудии ЗИФ-26, для лучшего охлаждения орудийного ствола и проветривания каземата в перерывах между выстрелами рекомендовалось держать затвор орудия открытым. Охлаждения водой ствола орудия при интенсивной стрельбе проводилось таким же образом, как и у орудия ЗИФ-26, однако время, необходимое для выравнивания ствола после охлаждения составляло уже 15–20 мин.

Создание пушки ЗИФ-25 позволило вооружить вновь возводимые долговременные сооружения мощным средством борьбы с противником на поле боя.

Литература

Военное оружие и армии мира. Режим доступа: <http://warfor.me/85-mm-kazematnaya-pushka-zif-26/>

Невский бастион 1999, 1, с. 28–29.

Россал, Н. А. 1957, *Наставление по долговременной фортификации без обложки и титульного листа.* б/и

СЕКЦИЯ 4.

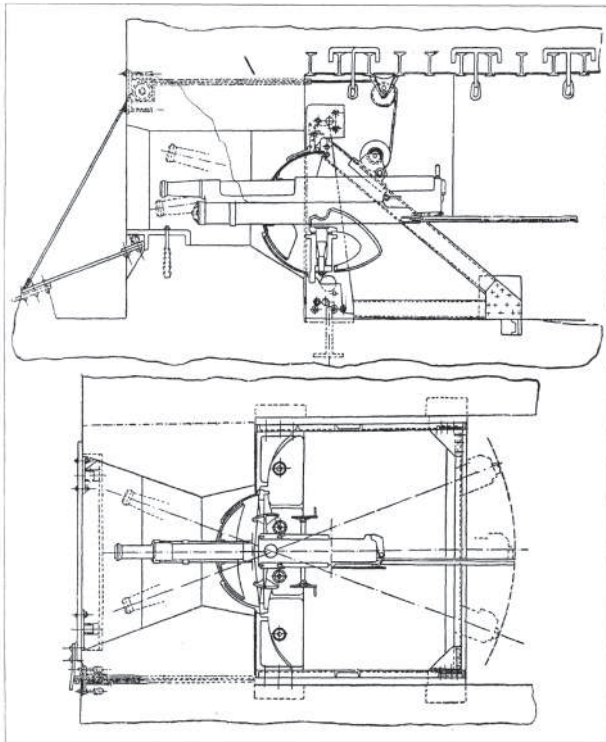

Рис.1. Капонирный лафет обр. 1932 г. для 76,2-мм пушки обр. 1902 г. Самый распространенный лафет для 76,2-мм пушек в УРах постройки первой половины 1930-х гг.

Рис.4. Внешний вид 85-мм казематной пушки ЗИФ-26, установленной вместо пушки Л-17 в процессе перевооружения в артиллерийском сооружении Карельского УРа. Фото с ресурса www.aroundspb.ru

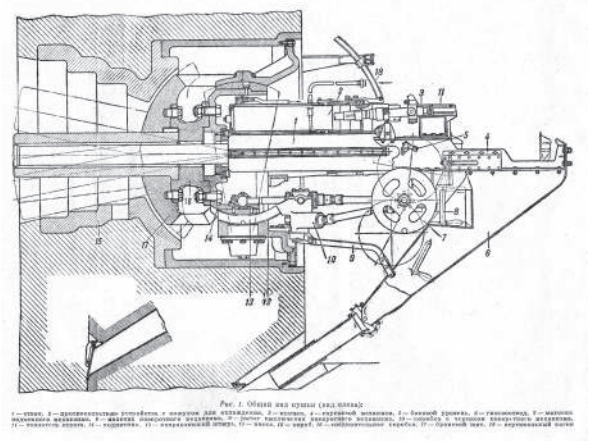
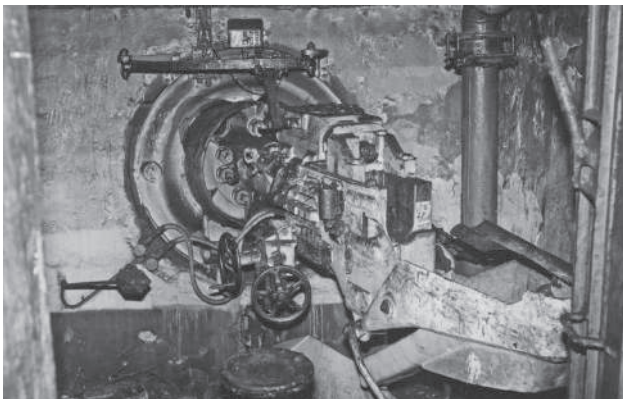

Рис.2. 76,2-мм казематная пушка Л-17.

Этим орудием вооружались как сооружения, построенные перед началом Великой Отечественной войны, так и те, что были возведены в ходе боевых действий. Являясь хорошим образцом казематного орудия такого калибра в начале войны, оно, с появлением на поле боя танков с мощным бронированием, устарело по своим боевым возможностям.

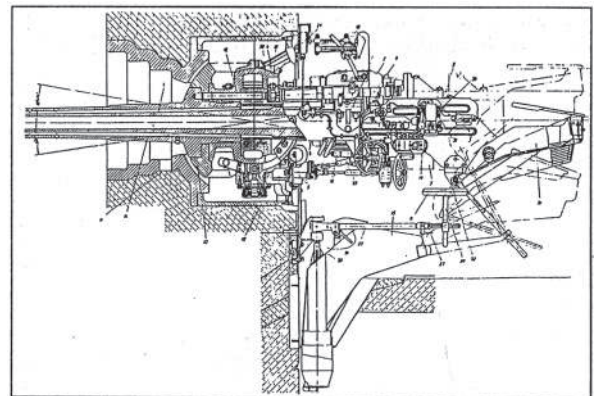
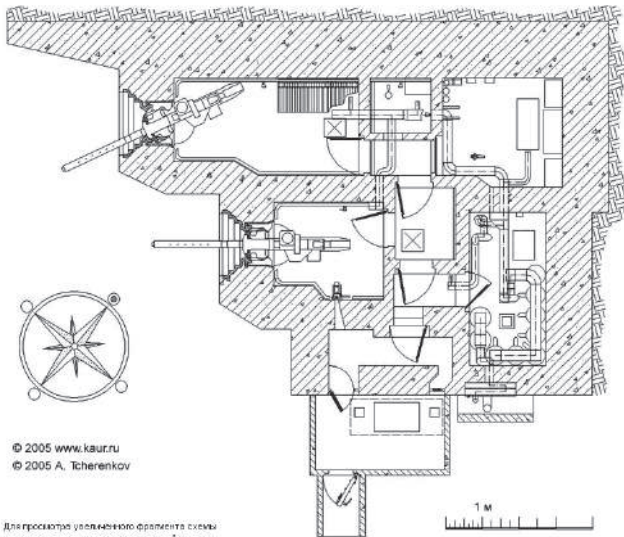

Рис.3. 85-мм казематная пушка ЗИФ-26. Вид слева. Рисунок из сборника «Невский бастион», №1, 1999 г.

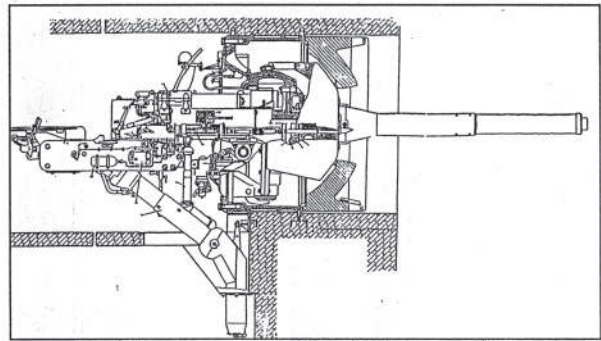

Рис.6. Артиллерийский полукапонир, построенный для 76,2-мм пушек обр. 1902 г. на лафетах обр. 1932 г., перевооруженный казематными 85-мм пушками ЗИФ-26. Дальний Восток. Фото Ю. Иванов (Владивосток)

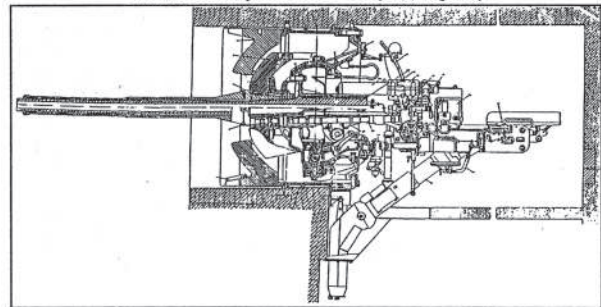
Еволюція фортифікації XIX-XX ст.

*Рис.7. План типового полукапонира для 76,2-мм пушек на лафетах обр. 1932 г. после перевооружения его казематными 85-мм пушками ЗИФ-26. Карельский УР.
Рисунок А. Черенкова (Санкт-Петербург).
Рисунок с ресурса www.kaur.ru*

Казематная пушка ЗИФ-25 (вид справа)

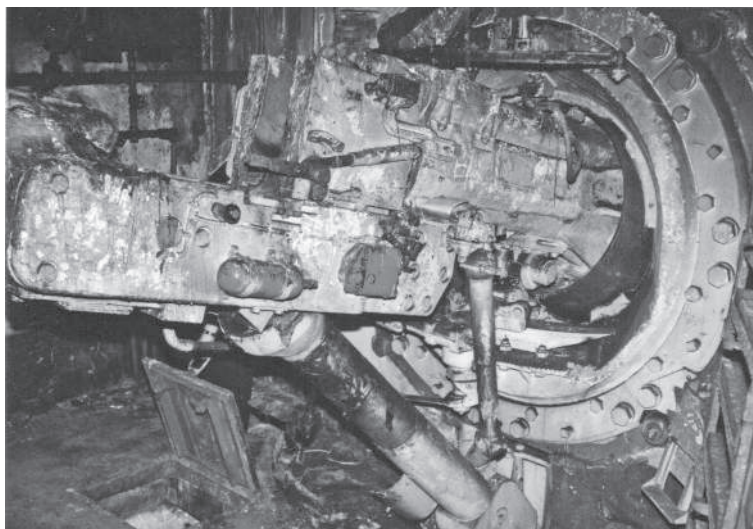

Казематная пушка ЗИФ-25 (разрез, вид слева)

*Рис.8. 100-мм казематная пушка ЗИФ-25.
Рисунок из сборника «Невский бастион», №1, 1999 г.*

Рис.9. Сооружение Карельского УРа, вооруженное 100-мм казематной пушкой ЗИФ-25. Фото Ю. Иванов (Владивосток)

*Рис.10. Вид справа на казенную часть казематной 100-мм пушки ЗИФ-25.
Фото Ю.Иванов (Владивосток)*

СЕКЦІЯ 5.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно- фортифікаційних досліджень

Тетяна Радієвська,
старший науковий співробітник відділу збереження фондів
Національного музею історії України

Ірина Костюк,
завідувач сектору відділу наукової реставрації пам'яток
Національного музею історії України

Світлана Сорочіна,
завідувач сектору відділу збереження фондів
Національного музею історії України

«СЕЙ КЛИК ДОПОТОПНИЙ МАМОТА»: З ІСТОРІЇ ОДНОГО ЕКСПОНАТА

Більш ніж вісімдесят років експозицію Національного музею історії України прикрашає величезний уламок бивня мамонта, знайдений Кіндратом Андрійовичем Лохвицьким поблизу с. Трипільля у 1836 р. Немає відвідувача чи екскурсії, які, оглядаючи експозицію залу «Доба каменю», оминули би його своєю увагою. Незважаючи на постійну відкритість та атрактивність цього експонату, він не привернув ще достатньої уваги дослідників. Музейна історія цього предмета цілком заслуговує на дослідження та висвітлення.

Ключові слова: мамонт, бивень мамонта, Кіндрат Лохвицький, Церковно-археологічний музей, Національний музей історії України.

У світовій практиці побудови експозицій історичних, тим більше національних історичних музеїв, вже давно обов'язковою складовою стала передісторична тематика. Експозицію залу «Доба каменю» Національного музею історії України (НМІУ) присвячено найдавнішому культурно-історичному періоду в історії України – від початку заселення давньою людиною теренів сучасної України до кінця кам'яного віку. Окрасою експозиції цього залу є медальний фрагмент бивня мамонта з вирізьбленим написом, який повідомляє, що цей предмет був знайдений Кіндратом Андрійовичем Лохвицьким (1770–1849). Особистість К. А. Лохвицького як одного з представників плеяди перших київських пам'яткознавців I половини XIX ст. викликала жвавий інтерес, його біографії та археологічній діяльності присвячена ціла низка публікацій, у яких його робота оцінювалась суперечливо (Терновський 1863; 1865; Федорова, 1992; Горбик, Федорова 1996; Ковалинський, 2006; 2014). Значний внесок у дослідження особистого архіву археолога-аматора та містика зробила Т. Ананьєва (Ананьєва 1996; 2009а; 2009б; 2013; 2015; 2016а; 2016б).

Відомо, що К. А. Лохвицький виховувався у сім'ї московського професора, першого ректора Московського університету, першого голови Московського товариства історії і старожитностей російських Х. А. Чеботарьова (1745–1815), який, на думку дослідників, і пробудив інтерес до історичної давнини. В домі Х. А. Чеботарьова К. А. Лохвицький познайомився з містичними масонами, серед яких були державні діячі, впливові особи (Терновський, 1963, с. 169; Ананьєва 2013, с. 265–266). Свою кар'єру він розпочав з діяльності, далекої від археології, служив копіїстом Експедиції державних рахунків Сенату та в різних державних установах (Адміралтейська, Військова колегія) (Ковалинський 2014, с. 480–481). Вже в 1816 р. він отримав чин статського радника (чиновника 5 класу, згідно «Табелю про ранги»). У 1819 р. К. А. Лохвицький залишив службу в Санкт-Петербурзі, у 1823 р. переїхав до Києва.

З 1824 р. в Києві розпочалася археологічна діяльність К. А. Лохвицького, коли він проводив дослідження залишків Десятинної церкви (Ананьєва 1996, с. 15–23). Важливою подією стало відкриття Золотих воріт (1832)

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень (Оглоблин 1891, с. 142–149; Ананьева 2016) та Ірининської церкви (1833). Він також намагався знайти місце встановлення хреста апостолом Андрієм та могилу Діра.

У 1834 р. був заснований Київський університет св. Володимира, якому К. А. Лохвицький подарував колекцію старожитностей. Надалі, при університеті у 1835 р. був заснований Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві (Шандра 1989, с. 36–37). За рішенням комітету від 19.11.1835 р. був заснований Музей старожитностей, затверджений міністром народної освіти у березні 1837 р. Опікуватись музеєм Тимчасовий комітет призначив К. А. Лохвицького. Проте він був звільнений з посади через конфлікт з комітетом вже у 1838 р. (Ананьева 2017, с. 64–70).

Дослідники по-різному оцінюють археологічну діяльність К. А. Лохвицького, відзначаючи його аматорський підхід та відсутність глибоких наукових знань, проте ніхто не міг заперечувати його рідкісну успішність у пошуку пам'яток. Розглядаючи архів К. А. Лохвицького, неоднозначність його діяльності ще наприкінці XIX ст. яскраво охарактеризував М. М. Оглоблин¹.

З іменем дослідника-аматора також пов'язані матеріали досить віддалені від часів Давньої Русі. Це різноманітні рештки мамонта: бивень («клик»), зуби, кістка від нижньої частини ноги тварини, які були виявлені влітку 1836 р. у містечку Трипілля² в Київській губернії. Дослідити це місце К. А. Лохвицький вирішив у зв'язку з отриманням листа від київського головного лісничого Кондзеровського, у якому повідомлялося про знахідку згаданих решток мамонта³ (Терновский 1865, с. 2; Пеняк 2002, с. 141). Знахідка мамонтових кісток у цьому регіоні не викликає подиву, адже подібні рештки зустрічаються як на стоянках верхньопалеолітичних мисливців Північної України, так і на місцях природної загибелі тварин, здебільшого в заплавах ділянок річок Дніпро, Десна, Судость, Снов, Сейм, Супой (Шидловський, Лисенко 2016, с. 19–20).

Так знахідка кісток мамонта потрапила до колекції К. А. Лохвицького, який відразу подав повідомлення до серпневого номеру Журналу Міністерства народної освіти. У повідомленні зазначалося: *«Остатки допотопных животных в Киевской губернии. – Киевской Губернии в местечке Треполе в Июне месяце сего года найден Соревнователем Московского Общества Истории и Древностей Российских Лохвицким клык огромного допотопного животного, имеющий весом 2 пуда 28 ³/₄ фунт⁴, а в длину 7 футов⁵, в окружности толстой оконечности ³/₄ арш.⁶ в поперечнике 4 вершка⁷; верхний слой до половины истлел, а концы клыка по большей части превратились в известку. Эта достопамятная редкость принадлежит Г-ну Лохвицкому. Там же, по его указанию, найдены зубы и кость от нижней части ноги мамонта; в каждом зубе весу 20 фунт.⁸, длина 7 верш.⁹, окружность в 4, а в поперечнике 2 вершка¹⁰; в зубах не достаёт корней»* (Журнал... 1836, с. 528).

З перелічених кісток в Національному музеї історії України зберігається лише великий медальний фрагмент бивня мамонта, який був записаний до інвентарної книги 25.08.1948 р. до колекції а107 Київщина (Інв. №. а107/373). Сам бивень¹¹ представляє собою товстий дугоподібний фрагмент, кінці якого нерівно

1 *«Исследователи киевской седой старины не могут не помянуть добрым словом известного в свое время местного археолога Кондрата Андреевича Лохвицкого, немало потрудившегося в деле разыскания и раскрытия этих памятников. Дилетант-археолог, не обладавший научным образованием и большими знаниями, высказывавший иногда довольно странные взгляды и увлекавшийся ими до крайностей, Лохвицкий тем не менее обнаруживал нередко значительное археологическое чутье, блистательно оправдывавшее его поиски. Он был положительно счастлив в своих находках: определение места и открытие развалин Золотых ворот и Иррининского монастыря, открытие фундаментов древней Десятинной церкви – это такие крупные археологические подвиги, что имя Лохвицкого не может быть забыто в истории русской археологии. Тем более, конечно, оно должно быть памятно киевлянам»* (Оглоблин 1889, с. 239).

2 Сучасне с. Трипілля Обухівського району Київської області. Місто Триполь (Треполь) вперше згадується в літописах під 1093 р. пізніше стало містечком, а селом – після 1917»р.

3 *«Милый Кондрат Андреевич! В бытность мою, во время осмотра киевских лесов в м. Триполье тамошний подлесничий Покорский представил мне замечательные окаменелости мамонта: клык, два коренных зуба и кость сустава, найденные трипольскими крестьянами во время разлива весной воды при береговых возвышенностях Днепра. Поставлю себе особенным удовольствием препроводить эти древности к вам ...».*

4 44,535 кг.

5 2,13 м.

6 0,532 м.

7 17,752 см.

8 8,19 кг.

9 31 см.

10 8,876 см.

11 Бивні – це видозмінена пара різців зубної системи слона. Вони не мають коренів і в процесі життя тварини постійно ростуть. Розміри бивня можуть дещо варіювати залежно від конкретної популяції тварин (довжина – від 1,5 до 4,5 м), деякі відмінності спостерігаються і у формі дистальних кінців бивнів. Так, в процесі життя вони зношува-

відламані з обох боків. Для найкращого експонування бивень розміщено на спеціально виготовленій підставці у формі човна (рис. 1.1). У найбільш потовщеній частині бивня розташовано вирізьблений напис: «Кієвъ. 1836 года 25 іюна. Сей клыкъ допотопный, Мамота открытъ Кіевс. Губ. въ мѣс. Треполь. Вѣсъ 2^п 28 ³/₄^ф. Длина 7 футъ¹². С. О. И. и Д. Р. 5 К. Лохвицкій»¹³. Напис зберігся повністю, пошкоджена лише буква «а» у слові «Мамота», від якої залишилася тільки нижня половина (рис. 1.2). Аббревіатура наприкінці «С. О. И. и Д. Р. 5 К», вірогідно, розшифровується як: «Соревнователь Общества истории и древностей Российских 5-го класса»¹⁴. Відомо, що 28.04.1833 р. К. А. Лохвицького було визнано «змагателем» (соревнователем) Товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті¹⁵ (Тодийчук 1989, с. 39; Ананьева 2009а, с. 612). Товариство складалось з членів дійсних, почесних, благодійників та членів-змагателів¹⁶ (Тодийчук 1989, с. 10).

Історія надходження бивня до НМІУ виявилась доволі складною, адже до цього експонат змінив кілька музеїв. Традиційно вважалось, що бивень К. А. Лохвицького надійшов до археологічної збірки Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (ЦІМ) у 1936 р. з Музею старожитностей університету св. Володимира. Ця точка зору зазвичай викладалася в екскурсіях по музею та популярних оглядах експонатів. Вона виглядала цілком логічною, враховуючи той факт, що К. А. Лохвицький був фундатором і першим завідувачем університетського музею. Основу зібрання Музею київських старожитностей склали археологічні знахідки давньоруської доби, подаровані К. А. Лохвицьким разом з планами, малюнками і пояснювальною запискою ще в день відкриття навчального закладу. Перші записи (рис. 2) в каталозі «Книга для записей вещей Музея Древностей Императорского Университета св. Владимира» зазначають: «№№ 1–88 принесены в дар для основания Музея чиновником 5 класса Лохвицким в день торжественного открытия Императорского Университета св. Владимира. 1834 г. июля 15 дня, при предписании попечителя Киевского учебного округа фон Брадке от 15 июля 1834 года за № 16» (Каталог... арк. 2–3). Вивчення двох книг Університетського Каталогу не дало позитивних результатів щодо знаходження запису про надходження бивня.

Наступна згадка про розглядуваний бивень відноситься до 1837 р. у списках під назвою: «Опись древностям ископаемым в Киеве на выставке представленным Его Императорскому Высочеству Государю Цесаревичу и Наследнику Всероссийского престола», у якій під зазначається: «От куска клыка во 108 фунтов¹⁷ в семь фут длину мамонта допотопного найденного в местечке Треполе в 50 верстах от Киева из осколков коего кольцо, три креста и два образа царицы Александры и архистратига Михаила освященные при мощах св. Великомученицы Варвары в Михайловском Монастыре» (Опись ... 1837, арк. 9–93в.). Цей запис свідчить, що з уламків розглядуваного бивня були створені різного роду вироби, для представлення спадкоємцю все-російського престолу. Як слушно зазначає Т. Ананьева, для К. А. Лохвицького було характерно виготовлення

лись, стирались, на їх зовнішній поверхні утворювались потовщені ділянки. Нерідко бивні ламались і в подальшому відбувалось вторинне заточування (Хлопачев, 2006, с. 18).

- 12 Вказані в написі розміри та вага бивня співпадають з параметрами, наведеними у першій публікації. Проте внаслідок зміни умов збереження протягом ХХ ст. (переїзди музеїв до інших приміщень, вивезення до Німеччини, реституція, нещасні випадки) наявні виміри експонату дещо відрізняються від початкових. Сучасні розміри експонату: загальна довжина – 170 см, висота – 85 см, ширина максимальна – 40 см.
- 13 Напис розшифровується: «Київ. 1836 року 25 червня. Цей клык допотопний мамонта відкритий у Київській губернії в містечку Трипілля. Вага 2 пуди 28 ³/₄ фунтів. Довжина 7 футів. Змагатель Товариства історії та старожитностей російських 5 класу. Лохвицький». Розміри та вага бивня вказані в одиницях міри та ваги, які були рекомендовані Імператорським Археологічним Товариством для опису предметів та пам'яток (Записка... 1831, с. 4).
- 14 Відомо, що К. А. Лохвицький дарував свої знахідки різним установам та впливовим особам. Перед цим він замовляв для них обрамлення та таблички з написами (Ананьева 2016а, с. 400). Аналогічний напис з його ім'ям був розміщений навіть на рештках Золотих воріт (Оглоблин 1891, с. 157–160). На думку дослідників, факт нанесення написів та згадка у ньому чиновницького статусу автора знахідки, міг пояснюватися намаганням використати археологічну діяльність як засіб для набуття зв'язків і репутації задля отримання винагороди (Ананьева 2009а, с. 624).
- 15 Московское общество истории и древностей Российских (МОИДР) – наукове товариство, засноване в 1804 р. при Московському університеті з ініціативи А. Л. Шлецера. Діяльність спочатку проводилась на добровільні пожертви, з 1837 р. і на державні. Статут затверджено в 1811 р. Активну діяльність Товариство продовжувало до кінця 1918 р., офіційно закрито в 1929 р. Х. А. Чеботарьов був головою МОИДР у 1804–1810 рр. (Тодийчук 1989, с. 7, 11, 14).
- 16 Згідно уставу, до членів-змагателів обиралися особи, готові виконувати наукові доручення Товариства, повідомляти про матеріали для його видань, надавати різні відомості щодо предметів. Члени-змагателі брали участь в засіданнях та нарадах Товариства, але не голосували та не брали участь у виборах, як і члени благодійники. Видання Товариства вони отримували за ті роки, коли вони брали участь своєю працею. І якщо впродовж 3-х років Товариство не мало відомостей від члена-змагателя, то воно приймало це як знак, що дана особа не бажає більше брати участь в роботі Товариства
- 17 Вага, вказана у напису на бивні, 2 пуди 28 фунтів дорівнює 108 фунтам, що беззаперечно доводить, що йдеться про той самий бивень.

різних виробів із стародавніх знахідок для дарування впливовим особам (Ананьєва 2013, с. 256, 268). Цесаревич Олександр Миколайович перебував у Києві 5–8 жовтня 1837 р. у рамках подорожі по Російській імперії¹⁸. У місті він відвідав Києво-Печерську лавру, Софійський собор, Михайлівський монастир, Андріївську церкву, залишки Золотих воріт та інші місця. Зазначено також, що він відвідав виставку виробів та Університет св. Володимира (Журнал... 1837, с. 174–176). В одному з цих місць він міг бачити вироби з бивня мамонта.

Подальша доля бивня не зовсім зрозуміла. Плутанину також вносить згадка Т. Ананьєвої про передачу «непрофільного» бивня мамонта з Музею старожитностей до Зоологічного кабінету університету, адже стаття супроводжується фотографією напису¹⁹ на бивні з НМІУ (Ананьєва 2017, с. 69, II). Журнал засідання Тимчасового комітету 29.07.1837 р. дійсно згадує, що з речей, подарованих університету, бивень мамонта та книжки передаються до Зоологічного кабінету та бібліотеки Університету (Журнал засідання... 1837, арк. 66). Трохи пізніше у вересні 1837 р. був складений список цих предметів, у якому зазначено: «*Остаток клыка мамонта допотопного весом один пуд и двенадцать фунтов, открытый в местечке Треполи в 50 верстах от Киева, пожертвованный чиновником 7 класса Ликевичем*» (Опись предметам ... 1837, арк. 16). Таким чином, у м. Трипілля було знайдено два бивні мамонта. Бивень, переданий до Зоологічного кабінету, не походив з подарунків К. А. Лохвицького і був майже вдвічі меншим.

Подальшу інформацію про бивень з колекції К. А. Лохвицького містилася в покажчику Церковно-археологічного музею при Київській Духовній Академії (ЦАМ КДА)²⁰. Збірка ЦАМ комплектувалася шляхом закупівлі пам'яток та пожертвувань приватних осіб. Оскільки музей не мав виразної концепції комплектування, а формувалася завдяки подарункам (за перші 10 років нараховані 377 дарувальників), то переважну частину його колекцій склали нецерковні (непрофільні) пам'ятки. Збірка була розділена на 12 відділів, серед яких був відділ первісних та доісторичних старожитностей, куди зокрема входили речі кам'яного віку з різних губерній Російської імперії (Федорова, 2011, с. 139–146; 2013, с. 160). Бивень включений до окремого пункту «*IX. Остатки костей допотопных животных*» під № 1655 разом з іншими подібними знахідками: бивнями, кістками, зубами мамонтів з Київської, Херсонської та Тульської губерній (Петров 1897, с. 15). Поки що лишається нез'ясованим як бивень потрапив до ЦАМ, що був заснований лише у 1872 р., тобто понад 20 років після смерті автора знахідки. Як зазначала Т. Ананьєва (2009а, с. 623), К. А. Лохвицький не тільки передавав свої знахідки до музеїв, але й робив особисті дарунки впливовим особам. Так само і бивень міг знаходитися у приватній колекції, пізніше бути переданим до ЦАМ. З іншого боку, дослідники згадують, що у 1848 р. К. А. Лохвицький жертвував експонати безпосередньо КДА (Карсим 2003), частина експонатів перебувала в бібліотеці КДА, а пізніше була передана до музею (Дубровіна 2015, с. 163).

Після ліквідації 1920 р. Київської духовної академії більшість експонатів ЦАМ було передано до Лаврського музею культур та побуту (ЛМКП) в 1922–1923 рр. (Федорова 2013, с. 166; Себта, Качан 2016, с. 162). Бивень, ймовірно, також був туди переданий разом з іншими колекціями. Принаймні, його не передали до Всеукраїнського музею ім. Т. Г. Шевченка (ВІМ). У путівнику по археологічному відділу 1928 р. в описі експозиції палеоліту В. Є. Козловська багато уваги приділяє залишкам кісток викопних тварин, але знахідка К. А. Лохвицького там не згадується (Козловська 1928, с. 4–8). Так само, слідів перебування розглядуваного бивня не було знайдено в списках колекцій Археологічного музею ВУАН, складених В. Є. Козловською (Козловська 1936, арк. 1–3; Яненко 2017, с. 196–203). Хоча у них вже були наявні деякі експонати, зокрема, фінікійські, кіпрські та єврейські старожитності, передані до Всеукраїнського музейного городка (ВМГ) від ЦАМ КДА (Яненко 2017, с. 253–254). Проте, не всі археологічні колекції колишнього ЦАМ були передані до Археологічного музею ВУАН, зокрема єгипетська колекція залишилася в Лаврському музею культур та побуту. Враховуючи відсутність згадок про розглядуваний бивень в документації інших музеїв, логічно припустити, що він також залишався у фондах ВМГ.

У 1936 р. до ЦІМ почали передавати археологічні матеріали з різних установ, зокрема згадується надходження матеріалів, що походили з колишнього ЦАМ КДА, а саме, ікони, археологія та нумізматики (Ковтаниук, Шовкопляс 1999, с. 14). Згідно інвентарних книг ЦІМ у 1936 р. також була передана й єгипетська колекція (Радієвська, Себта, Сорокіна 2018, с. 856). У якій би установі попередньо не перебував бивень мамонта з колекції К. А. Лохвицького, він потрапив до ЦІМ не пізніше 1936 р.

18 У 1837 р. після закінчення навчання цесаревич Олександр здійснив подорож по Російській, яка тривала сім місяців, після цього він подорожував країнами Західної Європи. Подібні подорожі були обов'язковим елементом виховання спадкоємця престолу. Маршрут було визначено заздалегідь у спеціальній брошурі. Цесаревич вів щоденник, у якому перерахував всі відвідані міста (Барковец 2018, с. 9). До приїзду спадкоємця у губернських містах готувалися сільськогосподарські та промислові виставки, одна з яких була в Києві.

19 Дата, вказана на фотографії, 2009 р. не відповідає дійсності, адже в цей період експонат перебував у фондах, не виставлявся і не фотографувався.

20 Висловлюємо подяку к. і. н. Я. В. Затилюку за допомогу.

СЕКЦІЯ 5.

Такий габаритний, атрактивний експонат в стінах ЦІМ відразу ж продовжив свою експозиційну долю, що зафіксовано на багатьох фотографіях 1938–1940 рр. (рис. 3). Нова археологічна експозиція готувалася та відкривалася поступово, починаючи вже з 1937 р. Будівництво експозиції кам'яної доби розпочинав завідувач відділу Докласового суспільства, відомий археолог Т. Т. Тесля (Сорокіна, Радієвська, Завальна 2016, с. 327). Відкриття цієї експозиції спочатку планувалося на 1.11.1937 р. (Резолюція ... 1937, арк. 31), але пізніше строки були перенесені на 1.07.1938 р. (Лист ...1938, арк. 52). Це могло бути пов'язане з арештом Т. Т. Теслі²¹, який був засуджений і розстріляний у листопаді 1937 р. Крім звинувачень в участі у антирадянській націоналістичній організації йому закидали зрив побудови експозиції ЦІМ. Зокрема Т. Т. Тесля повідомляв: «Лично в моем отделе благодаря вредительской деятельности вышеуказанных лиц, сорвана работа по открытию экспозиции к XX годовщине Октября. По указанию Хвьи и Знойко, Гринченко систематически перебрывал ценные материалы музея из одного помещения в другое, тем самым не давая возможности нормально проводить работу по подготовке экспозиции» (Протокол... 1937, арк. 11). Закінчував будівництво цієї експозиції відомий археолог П. П. Курінний, спочатку як консультант, а пізніше як старший науковий співробітник ЦІМ (Особові ... 1939, арк. 12).

Під порядковим номером 1083 бивень мамонта записаний також до повітряного опису експозиції відділу докласового суспільства, який розпочали складати з початку 1939 р. («Книга експонатів знайдених в експозиції отдела докласового общества на 1/1-39 г.»), біля нього вказаний інвентарний номер ЦАМ (№ 1655). Бивень знайшов своє місце і в путівнику по експозиції ЦІМ 1941 р. (Центральний ... с. 7), де він розглядався як частина «природного оточення первісного стада». Фауністичні знахідки були представлені кістками носорога, бізона, дикого кабана, північного оленя, кістками мамонта з Кирилівської стоянки, які були виставлені в спеціальній восьмикутній вітрині, поряд з якою розташовувався бивень мамонта з колекції К. А. Лохвицького (Сорокіна, Радієвська, Завальна 2016, с. 321, 324).

Ця експозиція проіснувала до кінця 1941 р. Уже наприкінці 1941 р – на початку 1942 р. під час гітлерівської окупації, вона була розібрана співробітниками Оперативного штабу райхслайтера Розенберга і перевезена до колишнього музею В. І. Леніна по вул. Володимирській, 52 (Сорокіна, Радієвська, Завальна, 2017, с. 347–365). Бивень мамонта, який залишився в окупованому Києві, переїхав на нове місце разом з іншими колекціями та, ймовірно, був виставлений у новій експозиції Крайового музею до- і ранньої історії. Характеризуючи експозицію цього музею, Р. Штампус писав: «Кістки тварин дають огляд тваринного світу льодовикового часу» (Сорокіна, Радієвська, Завальна 2017, с. 353). Це дає підставу вважати, що бивень також був виставлений в експозиції.

Додаткову інформацію про експозицію Крайового музею надає документ з особистих паперів П. П. Курінного. Це невеличкий довоєнний буклет музею В. І. Леніна, на плані першого поверху якого зберігалися рукописні нотатки чорнилами, зроблені, ймовірно, рукою П. П. Курінного. Ці нотатки подають план розміщення вітрин залу палеоліту-мезоліту Крайового музею. Два центральні квадрати на плані могли відповідати габаритним експонатам, таким як скульптура «Неандерталець» та кістки тварин льодовикового періоду, або бивень мамонта К. А. Лохвицького (Сорокіна, Радієвська, Завальна, 2017, с. 356–358, рис. 7, 8).

У 1943 р. археологічні колекції музею були вивезені до Німеччини. Ми не маємо документальних свідчень щодо вивезення бивня мамонта на захід, проте серед документів Комісії про прийом, інвентаризацію та розподіл музейних і бібліотечних цінностей, повернених з Німеччини, є акт (від 6.02.1948 р.), в якому згадується бивень мамонта, запакований разом з задньою частиною саней та фрагментом дверей (тобто іншими габаритними експонатами).

Після повернення колекцій до Києва було побудована нова експозиція, у якій бивень зайняв належне місце, як і раніше, неподалік від скульптури неандертальця. Ця експозиція з невеличкими змінами та доповненнями проіснувала до 1973 р., коли музей було закрито на капітальний ремонт. З того часу залишилося кілька фотографій, які демонструють місце розташування бивня та його переміщення по виставковому залу. Зокрема на фотографіях можна побачити кілька місць перебування бивня. Найбільш вигідна позиція була під величезною картиною І. С. Іжакевича «Кирилівська стоянка» (рис. 4). У певний період на стіні, біля бивня, розмістили невеликі ілюстрації у рамках. На початку 1960-х рр., під картиною був виставлений макет, що відтворює вигляд Кирилівської стоянки під час розкопок, а бивень посунутий трохи вбік (рис. 5.1). На наступному етапі під картиною залишився лише макет Кирилівської стоянки, а бивень мамонта піднято на верх однієї з шаф²² (рис. 5.2).

21 Трохим Трохимович Тесля (1903-1937) – обіймав посаду завідувача відділу Докласового суспільства ЦІМ. 29.10.1937 р. – заарештований, 27.11.1937 р. – розстріляний (Григоренко 2015; Яненко 2016, с. 133).

22 Зміни ці відбулися не пізніше 1966 р., адже путівник по музею, датований цим роком, засвідчує, що під картиною І. С. Іжакевича стоїть саме макет Кирилівської стоянки. Попередня згадка макету у Путівнику 1955 р. визначає його місце розташування – біля вікна (Київський ...1955, с. 12; Державний... 1966, с. 7).

Після капітального ремонту музею у 1977 р. була побудована нова експозиція. Експозиційні зали музею отримали нові меблі, вітрини. Розділ «Первісне суспільство», як і попередні експозиції 1950–1960-х рр., був побудований за науковою концепцією зав. відділу, к. і. н. Т. Г. Мовші. На відміну від попередніх експозицій, які займали тільки один зал, новостворена, за пропозицією автора, розмістилась у двох залах. Тема «Кам'яний вік» була виділена окремо (Радієвська, Якубенко 2016, с. 68). Бивень, знайдений К. А. Лохвицьким, прикрашав цю академічну експозицію, яка відтворювала найдавнішу історію України за загальноприйнятою на той час археологічною періодизацією, із збереженням комплексів пам'яток (рис. 5.3). В середині 1990-х рр. ця експозиція зазнала часткових змін і бивень мамонта був спущений до фондів.

У 2012 р. перший зал «Кам'яний вік» був демонтований у зв'язку з плановою реекспозицією. Під час підготовки діючої експозиції за новою концепцією (Наукова...2012, арк. 1–22) була здійснена значна робота з консервації та реставрації експонатів. Зокрема, зав. сектором відділу наукової реставрації І. О. Костюк була проведена реставрація бивня (рис. 6.1). Методиці консервації та реставрації викопних залишків ссавців пізнього міоцену–плейстоцену, музейній практиці збереження і експонування викопної кістки присвячена низка статей (Крахмальна, Кепін 2010, с. 135–150; Крахмальна, Кепін 2011, с. 34–37).

Стан збереження бивня був відносно задовільний, зважаючи на його поважний палеонтологічний вік. Колір кістки – темно-коричневий, поверхня блискуча. На думку реставратора, бивень якийсь час пролежав у воді, яка сама по собі являється природним консервантом. Пам'ятку було вкрито застарілими пиловими на шаруваннями під час тривалого зберігання з моменту знахідки. Край бивня, у його основі, мав механічне пошкодження та злам. Уламки збереглись²³. Реставрація була трудомістка, зважаючи на великий об'єм предмету. Реставраційна програма передбачала поступове розчищення, склеювання відламаних частин та локальну консервацію свіжих сколів, подряпин та потертостей. Пам'ятку було розчищено вологими ватно-марлевыми тампонами, просоченими сумішшю: етиловий спирт, ПЕГ (поліетилен-гліколь), дистильована вода (3:1:6). Після ретельного висихання (через три доби) проведено склеювання 10% розчином ПВБ (полівінілбутираль) в етиловому спирті та законсервовано тим же 3% розчином.

Після реставрації бивень набув експозиційного вигляду і був розміщений у спеціально замовленій вітрині – більш видовженій та поглибленій, ніж сусідні (рис. 6.2). Більше 80 років бивень мамонта К. А. Лохвицького входить до складу колекції НМІУ. І майже весь цей час він перебував в експозиції, викликаючи зацікавленість у відвідувачів.

Література

- Ананьева, Т. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1930-ті рр.). В: *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: Видавництво «АртЕк», с. 15–23.
- Ананьева, Т. 2009а. Производство знаний о киевских древностях в начале XIX в.: протагонисты и статисты (по эпистолярным и мемуарным источникам). *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*, 19, кн. 1, с. 603–630.
- Ананьева, Т. 2009б. «Экспедиции» Кондрата Лохвицкого (из киевской переписки археолога 1830-х годов). В: *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: «Ліра», 3, с. 248–280.
- Ананьева, Т. 2013. Между божественным и профанным: забытая находка 1830-х – киевский «Крест» Апостола Андрея Первозванного. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, 3, с. 256–270.
- Ананьева, Т. 2015. Київські археологічні старожитності та економіка престижу на початку XIX ст. (за даними джерел особового походження). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 19, с. 398–403.
- Ананьева, Т. 2016а. «Сей камень от церкви Десятинной»: археологические находки начала XIX века – «древности ископаемые» и символические. *Opus Mixtum*, 4, с. 89–97.
- Ананьева, Т. 2016б. «Золотоворітські» сторінки зі щоденника Кіндрата Лохвицького. [online]. *Музей історії Десятинної Церкви*. Режим доступу: <http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B0.pdf> [Дата звернення 22 вересня 2019].
- Ананьева, Т. 2017. «Дабы сии древности были в Киевском музее»: к истории создания музея древностей Университета Святого Владимира. *Opus Mixtum*, 5, с. 61–77.

23 В кінці 1980-х рр. (на той час бивень експонувався у відкритому показі) стався прикрий випадок. Нагадаємо, що це був час посиленої уваги до такого матеріалу як бивень, він користувався попитом як предмет продажу за валюту. Відвідувачами-варварами був пошкоджений один край експоната – відламаний фрагмент. Не розуміючи, що для художньої обробки цього матеріалу, необхідні відповідні умови зберігання бивня (наприклад, вічна мерзлота) і переконавшись, що здобутий «шматок наживи» непридатний для продажу, він був викинутий на схили поза музеєм. Через деякий час до музею небайдужі люди принесли відламаний фрагмент. Після інциденту для подальшого експонування реставратором музею Іваненком В. А був виготовлений спеціальний футляр з плексиглазу.

СЕКЦІЯ 5.

- Барковец, О. Александр П. Воспитание просвещением. В: *Император Александр II. Воспитание просвещением*. Москва: Кучково поле, с. 8–15.
- Горбик, В. О., Федорова, Л. Д. Лохвицький Кіндрат Андрійович. *Українська біографістика*, 1, с. 87–90.
- Григоренко, Т. О. 2015. *Археолог Трохим Тесля: розтоптана доля* [online]. Режим доступу: http://www.museum.dp.ua/article_2015_46.html [Дата звернення 19 вересня 2019].
- Державний історичний музей Української РСР*. 1966. Київ: Видавництво «Реклама».
- Дубровіна, Л. А. 2015. *Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Путівник*. Київ.
- Журнал Министерства народного просвещения*. 1836. Санкт-Петербург, 11, с. 528.
- Журнал Министерства народного просвещения*. 1837. Санкт-Петербург, 17, с. 174–176.
- Журнал заседания Временного комитета изыскания древностей в Киеве 29 июля 1837 года. № 7*. 1837. Институт рукопису НБУВ, ф. II, спр. 22942.
- Записка для обозрения русских древностей*. 1831. Санкт Петербург.
- Карсим, І. А. 2003. Церковно-археологічний музей при Київській Духовній Академії (1872–1923) [online]. *Вісник прес-служби УПЦ*. Січень, 16. Режим доступу: http://pravoslavye.org.ua/2003/01/_karsim_tserkovno-arheologchniy_muzeu_pri_kiivsky_duhovny_akademii_1872-1923/ [Дата звернення 19 вересня 2019].
- Каталог «Книга для записей вещей Музея Древностей Императорского Университета св. Владимира. По разряду древностей»*. Архів НМІУ, т. 1, арк. 2–3.
- Ковалинський, В. 2006. Загадки Кіндратія Лохвицького. В: *Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва)*, 6, с. 64–73.
- Ковалинський, В. 2014. Десятинна церква Різдва Пресвятої Богородиці. В: *Київські мініатюри. Книга десята. Долі київських храмів*. Київ: Купола.
- Ковтанюк, Н. Г., Шовкопляс, Г. М. 1999. Сторінки історії музею (20–50-ті роки ХХ ст.). В: *Національний музей історії України: його фундатори та колекції*. Київ: ТОВ «ІІ, Лтд», с. 3–24.
- Козловська, В. Є. 1928. *Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у Києві*. Київ: «Київ-Друк».
- Козловська, В. Є. 1936. *Короткі відомості про основні комплекси експонатів бувшого Археологічного музею ВУАН та колишнього кабінету Антропології ВУАН з документальним матеріалом*. Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. 176.
- Крахмальна, Т. В., Кепін, Д. В. 2010. Експонування палеоприродної спадщини четвертинного періоду. *Праці Центру пам'яткознавства*, 17, с. 135–150.
- Крахмальна, Т. В., Кепин, Д. В. 2011. Музейная практика сохранения ископаемой кости. *Археологія і давня історія України*, 6, с. 34–37.
- Лисенко, М. М. 1955. *Київський державний історичний музей (путівник)*. Київ: Київська обласна друкарня.
- Лист до Директора Інституту геології УАН від 22.06.1938 р.* 1938. Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 33.
- Наукова концепція та розширена тематична структура експозиції залу № 1 «Кам'яна доба»*. 2012. Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, оп. 2, спр. 4314а.
- Оглоблин, Н. Н. 1889. Из бумаг К. А. Лохвицкого. *Киевская старина*, 7, с. 239–245.
- Оглоблин, Н. Н. 1891. К истории открытия Золотых Ворот (1832–1838 гг.) (по бумагам К. А. Лохвицкого). *ЧИОНЛ*, 5, с. 142–171.
- Опись Древностям ископаемым в Киеве на выставке представленным Его Императорскому Высочеству Государю Цесаревичу и Наследнику Всероссийского престола*. 1837. Институт рукопису НБУВ, ф. II, спр. 22946.
- Опись предметам, пожертвованным в совет Императорского университета св. Владимира при описи Временного комитета изыскания древностей*. 1.09.1837. Институт рукопису НБУВ, ф. II, спр. 22940.
- Особові листки по обліку кадрів робітників ЦІМ в м. Києві*. 1939. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 395.
- Пеняк, П. С. 2002. З історії Української археології першої половини ХІХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія*, 7, с. 139–142.
- Петров, Н. И. 1897. *Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии*. Киев, Типография Императорского университета св. Владимира.
- Протокол допроса обвиняемого Тесли Трофима Трофимовича от 15.11.1937 г.* 1937. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37201-фп.
- Резолюція від 14.08.1937 р.* 1937. Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 33.
- Радієвська, Т. М., Якубенко О. О. 2016. Музейний відлік життя Тамари Григорівни Мовші. В: *Науковий вісник Національного музею України. Зб. наук. пр.: у двох частинах*. Київ: Національний музей історії України, 1 (2).
- Себта, Т. М., Качан Р. І. 2016. *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Сорокіна, С., Радієвська, Т., Завальна, О. 2016. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.). В: *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, с. 320–329.
- Сорокіна, С. А., Радієвська, Т. М., Завальна, О. М. 2017. Археологічна експозиція Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1942–1943). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 21, с. 347–365.
- Терновский, Ф. 1863. Материал для истории мистицизма в России (Записки К. А. Лохвицкого). *Труды КДА*, III, с. 161–203.
- Терновский, Ф. 1865. К. А. Лохвицкий и его жизнь в Киеве. *Киевлянин*, 144–146.
- Тодийчук, О. В. 1989. *Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей Российских*. Киев: Наукова думка.
- Федорова, Л. Д. 2011. Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.). *Праці центру пам'яткознавства*, 20, с. 137–152.
- Федорова, Л. Д. 2013. *З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-ті рр.* Київ: Інститут історії НАН України.
- Хлопачев, Г. А. 2006. *Бивневые индустрии верхнего палеолита Восточной Европы*. Санкт-Петербург: Издательство «Наука».
- Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник*. 1941. Київ: Радянська школа.
- Шандра, В. 1989. Перше пам'яткоохоронне товариство в Києві. *Пам'ятки України*, 2, с. 36–37.
- Шидловський, П. С., Лисенко, С. Д. 2016. Палеогеографія Середнього Подніпров'я у праісторичні часи. В: Шидловський П. С., Лисенко С. Д., Кириленко О. С., Сорокун А. А., Пічкур Є. В. *Первісна археологія Нижнього Подесення*. Київ, с. 19–20.
- Яненко, А. 2016. *Історія музейної археології УСРР (1919–1934)*. К.: НКПІКЗ.
- Яненко, А. 2017. *Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали*. Київ: НКПІКЗ.

Список скорочень

- ВІМ – Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка.
 КДА – Київська духовна академія.
 НМІУ – Національний музей історії України.
 ЦАМ – Церковно-археологічний музей.
 ЦІМ – Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка.
 ЧІОНЛ – Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.

Рис. 1. Бивень мамонта, знайдений К. А. Лохвицьким та напис на ньому.

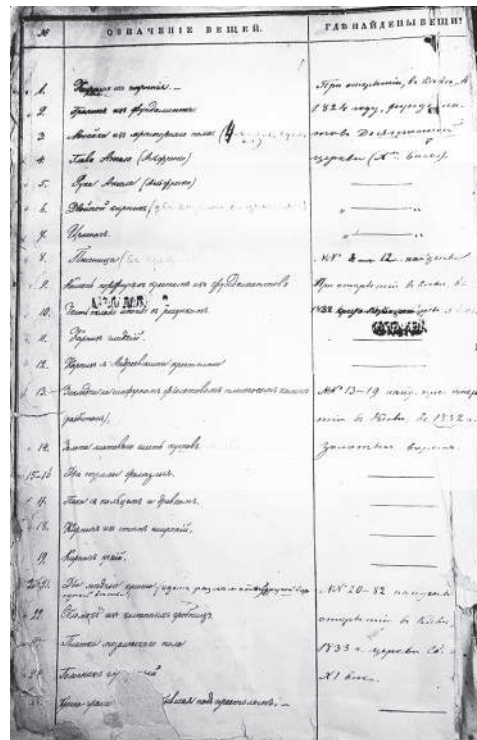

Рис. 2. Перша сторінка каталогу Університету св. Володимира із записами колекції К. А. Лохвицького.

СЕКЦІЯ 5.

Рис. 3. Бивень мамонта в експозиції ЦІМ (1938–1941).

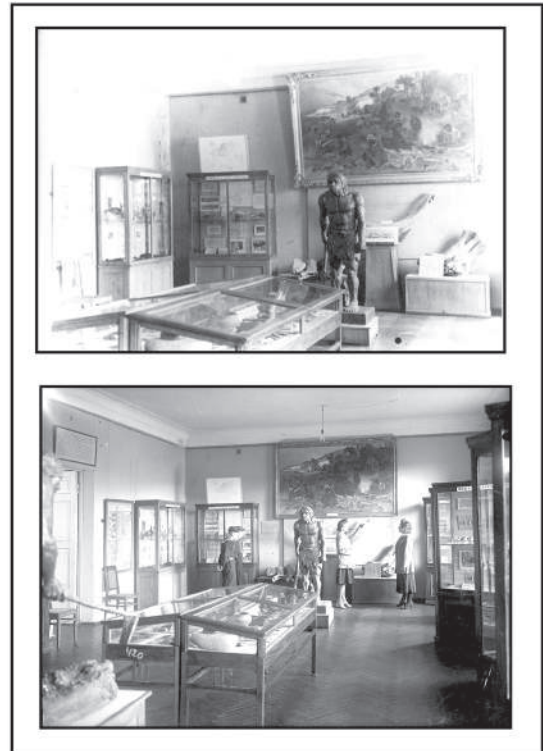

Рис. 4. Бивень мамонта в експозиції 1950-х рр.

Рис. 5. Бивень мамонта в експозиції 1960-х – кінця 1970-х рр.

Рис. 6. Бивень мамонта в сучасній експозиції НМІУ:
1 – реставрація бивня реставратором І. О. Костюк;
2 – вітрина залу «Кам'яна доба».

Вікторія Вовкодав,
молодший науковий співробітник
науково-методичного відділу охорони
культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав»

АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ТЕРИТОРІЇ ТА ОКОЛИЦЬ НИНІ ЗАТОПЛЕНИХ СС. В'ЮНИЩЕ ТА КОЗИНЦІ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ

У статті здійснено огляд історії археологічних досліджень території та околиць колишніх сс. В'юнище та Козинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., що нині затоплені водами Канівського водосховища.

Ключові слова: археологічні дослідження, пам'ятка, Канівське водосховище, с. В'юнище, с. Козинці, Переяслав-Хмельницький район.

Будівництво Канівської ГЕС, що тривало впродовж 1964–1972 рр., зумовило потребу затоплення низки населених пунктів Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Зокрема, в зону водосховища потрапили сс. В'юнище та Козинці. У контексті пошуків досліджень минулого втрачених територій Переяславщини, що відбулося в останні роки, був започаткований проект, який має на меті зробити огляд історії сс. В'юнище та Козинці. Для розуміння найдавніших етапів заселення території було проведено роботу з узагальнення інформації про археологічні пам'ятки, виявлені до затоплення даного мікрорегіону. Його результати й запропоновані нами в даній розвідці.

Дослідження місцевості навколо згаданих вище сіл розпочав у 1906 р. член Імператорського Російського археологічного товариства М. О. Макаренко. Він обстежив території нині не існуючих сс. Андруші, Підсінне, В'юнище, Циблі (Макаренко 1907, с. 38–90). Після тривалої перерви археологічні дослідження зазначених вище територій продовжив А. А. Піонтковський в 1928–1929 рр. Він обстежив низку населених пунктів у межах Переяслав-Хмельницького р-ну: сс. Рудяки, В'юнище, Козинці, Циблі, Городище, Хоцьки, Трахтемирів та Монастирок. В околицях сс. В'юнище та Козинці А. А. Піонтковський виявив кілька пунктів із незначним керамічним матеріалом (Коршак 1930, с. 58–59). Перспектива створення водосховища вплинула на збільшення інтенсивності археологічних досліджень території, що планували затопити. Зокрема, мікрорегіон в подальшому обстежувався експедиціями Інституту археології АН УРСР (ІА АН УРСР) (А. П. Савчук, Д. Я. Телегін, С. С. Березанська, М. Ю. Брайчевський, Н. М. Кравченко), Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (ПХДІМ) (М. І. Сікорський), Харківського державного університету (Б. А. Шрамко), Київського університету (Б. Б. Бондарь).

У ході згаданих досліджень було виявлено низку пам'яток, огляд яких запропонований нами нижче.

Пам'ятка **Загай** розташована в кількох кілометрах нижче м. Переяслав-Хмельницький, там, де долина р. Трубіж зливається із заплавою р. Дніпро. Це, як зазначав А. П. Савчук: «Невисоке підвищення серед лугової площі до 20 га оточене болотами й озерами. Ймовірно, це колишній річковий острів. Старожили пам'ятають, що тут колись росли великі дуби, але ніколи не зустрічалась сосна» (Савчук 1968, с. 79). Він вперше відвідав пам'ятку в 1952 р., а з 1953 р. її територія була розорана і до затоплення постійно досліджувалася археологами. Окрім А. П. Савчука, Загай неодноразово обстежували Д. Я. Телегін, С. С. Березанська, М. І. Сікорський, М. М. Бондар та М. П. Кучера (Лисенко 1999, с. 16–128). Так, в 1957 р. територія була оглянута експедицією ПХДІМ. У результаті розвідок було виявлено хрест-енколпій, бронзову застібку від книги, шиферні прясличка, уламки залізних предметів та фрагменти гончарного посуду XI–XIII ст. (Сікорський, Савчук 1971, с. 140–145). У 1959 р. експедиція ІА АН УРСР на чолі з Д. Я. Телегіним здійснила обстеження в гирлі р. Трубіж. У результаті чого було обстежено та виявлено низку пам'яток, зокрема і ур. Загай (Телегін 1959, с. 6). У 1960 р. дослідження території навколо сс. В'юнище та Козинці продовжила Канівська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом М. Ю. Брайчевського та Н. М. Кравченко (Брайчевський, Кравченко 1960, с. 11). У 1961 р. М. І. Сікорським знайдено залишки так званих «жител» та ям заокруглено-видовженої форми з численними фрагментами кераміки, кам'яних та металевих виробів (Бондарь 1974, с. 127).

Улітку 1962 р. спільна експедиція ІА АН УРСР та ПХДІМ (М. І. Сікорський, А. П. Савчук, М. Д. Шавейко) здійснювала археологічне обстеження території Переяслав-Хмельницького району. Зокрема, було оглянуто і ур. Загай, де виявлено комплекс крем'яних виробів – 30 трапецій видовженої форми, які в науковій літературі отримали назву «малі траншеї» або «волинські трапеції». Крім того, знайдено велику кількість мезолітичних мікролітів – великих різців на пластинах та нечисельну серію знарядь, що нагадують примітивну сокиру-різак (Сікорський 1963, с. 40–42; Савчук 1968, с. 79).

Загалом, як стверджує А. П. Савчук (Савчук 1975, с. 92–98) на території пам'ятки було знайдено чотири пункти з мезолітичним кремнієм. На першому за кілька років розвідок було зібрано 700 предметів епохи

мезоліту: 100 знарядь, 240 уламків нуклеусів та платівок, відщепи (Гавриленко 1998, с. 15). Їх неодноразово розглядали А. П. Савчук (1971, 1974, 1975), Л. Л. Залізняк (1980, 1981, 1984, 1986, 1989) та Д. Я. Телегін (1982, 1985, 1989). У результаті досліджень цих предметів останнім було виділено кілька серій: скребачки, різці, трапеції, ретушовані платівки, платівки із затупленими окрайками, відщепи з вирівняним краєм тощо. Остання серія, на думку Д. Я. Телегіна, могла бути заготовками відщепових трапецій або слугувала наконечниками стріл (Савчук, Сікорський 1964, с. 156).

На інших трьох пунктах загалом знайдено близько 2100 знарядь із кременя, зокрема і 65 трапецій, але іншого типу. Вони ширші й виготовлені з більших і правильніших пластин. Саме ці знахідки свідчать про заселеність даної місцевості з давніх часів, де за доби мезоліту виникла стоянка, а потім могильник, започаткований племенами дніпро-донецької культурно-історичної спільності (Сікорський, Савчук 1971, с. 11). Про це також свідчить виявлений археологами комплекс дніпро-донецької неолітичної кераміки та кам'яних знарядь.

Подальші археологічні дослідження зазначеної вище території виявили поховання з уламками кераміки місцевої пивихинської культури з трипільськими імпортами періоду В I – В II та софіївського типу С II (Тетеря, Прядко 2017, с. 33). Характерною рисою пивихинської кераміки є яйцеподібна або баночна форма посудин із широко відігнутими насадженими вінцями у формі розтрубу та потовщеними денцями. В орнаментативній перевагають так звані «позитивні перлин» (Гавриленко 1998, с. 80), відтиски гребінця, мушельний штамп, шнуровий та прокреслений орнамент (Роздобудько, Юрченко 2008, с. 31). У керамічному комплексі софіївського типу переважає посуд із домішками черепашки чи піску. Він дуже крихкий та пористий, зверху покритий брунатним ангобом, в орнаменті присутні пальцеві заціпи, вдавлення по вінцях, мушельний штамп.

У науковій літературі виникла версія про існування великого поселення в ур. Загаї, котре проіснувало аж до I тис. до н. е. А. П. Савчук, а потім і С. С. Березанська вважали, що виявлені на цій місцевості ями є ні що інше, як житла часів фінальної бронзи (Березанська 1982, с. 74–75, рис. 19; Савчук 1966, с. 4). Останні дослідження пам'яток такого ж типу на боровій терасі, а також переосмислення старих матеріалів дозволило визначити досліджені «житла» як поховальні чи ритуальні комплекси. На пам'ятці Загаї вони розташовувалися паралельними рядами, відстань між якими була близько 6 м. Тілопальні поховання були правильною прямокутної форми і були заповнені попелом, шматочками обгорілого дерева, уламками битого посуду тощо (Березанська 1976, с. 192; Роздобудько 2007, с. 21).

Наявність значної кількості уламків кераміки неоліту, пізнього енеоліту, епохи бронзи, скіфського часу та бронзових і кам'яних виробів, а також велика кількість металевих прикрас та зброї дає підстави стверджувати про існування багатощарового могильника в ур. Загаї поблизу Козинець протягом тривалого часу: з XVI по VI ст. до н. е. (Лисенко 1999, с. 126). Про це свідчать і спогади мешканців колишнього села (Сікорський, Савчук 1971, с. 67). Останні розповідали про велику кількість скелетів із прямим та скорченим положенням, виявлених у розмиві над озером Вир(ій) (Бузян 2018, с. 27). Загалом, за словами С. Д. Лисенка, подібні багатощарові могильники є звичайним явищем для території Північної України (Комарів, Гордіївка, Малополицьке-3).

Численні знахідки з ур. Загаї можна побачити в експозиції археологічного музею Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Зокрема, вістря спису листовидної форми та безвушквий шестигранний кельт лебедівської культури, ніж-кинджал зрубної культури, кинджал із паралельними лезами культури багатоважкої кераміки, однолезовий ніж зарубенецької культури, численна колекція зі шпильок, підвісок, сережок, вістря стріл та крем'яних серпів, а також комплекс керамічних виробів (Лисенко 1999, с. 116–128).

Городок 1, 2, 3, Дубки – це група багатощарових пам'яток, функціонально пов'язаних між собою. Вони розташовані вздовж краю борової тераси на узбережжі Канівського водосховища за 2,5–3,5 км на захід від с. Цибли Переяслав-Хмельницького району Київської області. Пам'ятки Дубки, Городок 1 відкриті в 1994 р., Городок 2, 3 – в 1998 р. З моменту виявлення і по 2008 р. на них систематично здійснювались охоронно-рятувальні роботи.

З 1996 р. по 1998 р. через постійний розмив борової тераси лівобережжя Канівського водосховища на території пам'яток **Городок 1, 2, 3** здійснювались систематичні розвідки співробітниками археологічного відділу НІЕЗ «Переяслав» М. В. Роздобудьком та О. В. Юрченко. Під час них було виявлено уламки керамічного комплексу лукашівського та софіївського типів (Бузян 2018, с. 29). У 2002 та 2008 рр. проводилися рятувальні розкопки розмитих решток тілопальних поховань білогрудівської культури. Загалом на території пам'яток **Городок 1, 2, 3** було знайдено численні підйомні матеріали доби енеоліту, періодів ранньої та фінальної бронзи, а також ранніх слов'ян. Власне багаторічні спостереження за керамічними зборами з вище зазначених пам'яток та характером культурних нашарувань дозволили трактувати їх як три окремі могильники (Роздобудько 2011, с. 174).

Могильник **Дубки** знаходився в північно-східній околиці колишнього с. В'юнище. Тут виявлені матеріали пивихинської культури ранньобронзового часу: ямного та середньодніпровського типу, культури

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень багатовапеликової кераміки, зрубної, білогрудівської, лебедівської, зарубинецької культур. (Роздобудько, Вовкодав, Юрченко 2004). Дослідження цієї пам'ятки відбувалося разом із подібними археологічними об'єктами, такими як Городок 1, 2, 3.

Варто також згадати про низку археологічних об'єктів, виявлених у межах досліджуваної території, що не мають детальних описів, а лише згадуються у науковій літературі: пам'ятки епохи бронзи на дюнах біля с. Козинці в ур. Підвалок та біля с. В'юнище, стоянки епохи бронзи на заплавному терасі біля с. Козинці в ур. Шеюха та біля с. В'юнище в ур. Бермевщина, поселення черняхівської культури, давньоруське поселення та кілька курганів на краю плато поблизу с. В'юнище (Брайчевський, Кравченко 1960, с. 11). Нажаль, подальше вивчення цих пам'яток стало неможливим через затоплення даного мікрорегіону.

Результати проведеного нами дослідження дають можливість стверджувати, що територія у межах колишніх сс. В'юнище та Козинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., а також їх околиць була заселена ще з давніх часів. Очевидно, зручні природно-географічні умови сприяли появі численних різночасових комплексів як поселенського, так і поховального типу. Всі вони свідчать про значний археологічний потенціал мікрорегіону, який повністю не вдалося розкрити. Все ж, навіть, досліджені пам'ятки яскраво віддзеркалюють минуле цього краю.

Література

- Березанська, С. С. 1976. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Київ: Наукова думка, с. 190-221.
- Березанська, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Київ: Наукова думка.
- Бондарь, Н. Н. 1974. *Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы*. Київ: Вища школа.
- Брайчевський, М.Ю., Кравченко, Н.М. *Отчет о разведке Каневской экспедиции 1960 г.* Научный Архив ИА НАНУ, ф. е., 1960/2 в.
- Бузян, Г. 2018. До історії досліджень пам'яток трипільської культури на Лівобережжі Середнього Дніпра. В: Лукашевич О.М. та ін. (ред.). *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Матеріали V обласної наукової конференції «Археологія Київщини: дослідження, знахідки, проблеми охорони та збереження». Переяслав-Хмельницький, Вип. 13(15), с. 23-38.
- Гавриленко, І. 1998. Про культурну приналежність мезолітичної стоянки Загай 1. В: Стогній І. П. (ред.). *Переяславська земля і духовний світ людини*. Київ, Переяслав-Хмельницький: Пальміра, с. 15-17.
- Коршак, К. 1930. З праці семінару при Археологічному відділі Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка у Києві. В: Козловська В. (ред.). *Хроніка археології та мистецтва*. Ч. 1. Київ, с. 58-59.
- Лисенко, С. Д. 1999. Комплекс споруд доби бронзи біля села Козинці на Київщині. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. Вип. 3. Київ, с. 116-128.
- Макаренко, Н. Е. 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия археологической комиссии*. СПб., Вып. 22, с. 38-90.
- Роздобудько, М. 2007. Спочатку був Загай. Від кам'яного віку до епохи бронзи. *Нариси з історії давнього Переяслава (До 100-ліття першої літописної згадки)*. Київ: Міленіум, с. 10-22.
- Роздобудько М. 2011. Керамічний комплекс ритуального призначення періоду пізньої бронзи з Переяславського лівобережжя. *ПЕРЕЯСЛАВІКА. Збірник наукових праць*. 5(7). Переяслав-Хмельницький, с. 171-179.
- Роздобудько, М. В., Вовкодав, С. М., Юрченко, О. В. 2004. Охоронно-рятувальні дослідження лівобережжя Канівського водосховища. *Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр.* Київ: Шлях, с. 286-288.
- Роздобудько, М., Юрченко, О. 2008. Багатошарова пам'ятка в урочищі Германів Ліс поблизу Переяслава. В: М. І. Сікорський та ін. (ред.). *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Вип. 2 (4). Київ: Міленіум, с. 30-33.
- Савчук, А. П. 1966. *Звіт про розкопки кургану «Вибла могила» («Хрест») на території Переяслав-Хмельницького етнографічного музею*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1966/89.
- Савчук, А. П. 1968. З найдавнішої історії Київщини. *Український Історичний Журнал*. 9. Київ, с. 79-83.
- Савчук А. П. 1975. Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье. *Советская археология*, 4, с. 92-98.
- Савчук А. П., Сікорський М. І. 1964. Археологічні дослідження на Переяславщині. *Український Історичний Журнал*. 5, с. 156.
- Сікорський, М. І., Савчук, А. П. 1971. Находки в с. Козинці Переяслав-Хмельницького району. *Археологія*. 4, с. 65-73.
- Сікорський, М. 1963. Поселення епохи бронзи. *Нове в музеях України*. Київ, с. 40-42.
- Сікорський, М. І., Савчук, А. П. 1971. Переяславщина напередодні Київської Русі. *Середні віки на Україні*. Вип. 1. Київ: Наукова думка, с. 140-147.
- Телегин, Д. Я. *Отчет о командировке в устье р. Трубеж в марте 1959 г.* Науковий Архів ІА НАНУ, ф. е., 1959/37.

Тетеря, Д., Прядко, О. 2017. Нове поселення трипільської культури на Переяславському Лівобережжі. В.: Заремба О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 33–38.

Юлія Безкоровайна,
завідувач сектору,
Національний музей історії України

Світлана Сорокіна,
завідувач сектору,
Національний музей історії України

Наталія Малюк,
старший науковий співробітник
Національний музей історії України

ЗАХИСНИЙ ОБЛАДУНОК-КОЛЬЧУГА ВОІНА-КОЧОВИКА З КУРГАНУ БІЛЯ С. КОВАЛІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.: МУЗЕЙНИЙ ШЛЯХ ОДНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У Національному музеї історії України зберігаються залишки комплексу з поховання воїна поблизу с. Ковалі Черкаської обл. Цей комплекс надійшов до Київського товариства старожитностей та мистецтв у 1897 р. і з того часу став незмінним супутником музейних експозицій. Внаслідок трагічних подій Другої світової війни комплекс сильно постраждав, частина предметів втрачена, а найбільший експонат – кольчуга втратила свій експозиційний вигляд і більше не виставляється.

Ключові слова: кольчуга, обладунок, с. Ковалі, Є. О. Зноско-Боровський, М. Ю. Бранденбург, О. О. Бобринський.

Захисний обладунок-кольчуга воїна-кочовика XII – перш. пол. XIII ст. з кургану № 53 біля с. Ковалі Черкаської обл. походить з розкопок Євгена Олександровича Зноско-Боровського у 1897 р. Наразі цей комплекс зберігається у Національному музеї історії України (далі – НМІУ). Під час Другої світової війни значну частину комплексу було втрачено. Стаття присвячена більш ніж сторічній музейній історії комплексу та характеристиці його сучасного стану.

Перший перелік речей, знайдених у похованні воїна-кочовика у кургані № 53 поблизу с. Ковалі, був поданий самим Є. О. Зноско-Боровським (1854–1899) у «Покажчику до колекції старожитностей з курганних розкопок у Канівському повіті» (1897, с. 14). У примірнику покажчика, що зберігається в НМІУ, типографським способом надруковані лише обкладинка та титульна сторінка, у той час, як перелік колекції написаний від руки та містить багато правок. Те, що наявний примірник є попереднім незакінченим варіантом, підтверджується рукописним написом на обкладинці: «Образец, вернуть обратно по окончании работы». Можливо, поява цього покажчика пов'язана з рішенням передати ці колекції до Київського товариства старожитностей та мистецтв, куди він потрапив вже у 1897 р. Того ж року комплекс був записаний до інвентарної книги археологічного відділу Музею старожитностей і мистецтв рукою В. В. Хвойки. На той момент комплекс включав 51 предмет і був заінвентаризований під №№ 5601–5624. За свідченням запису в книзі, археологічні знахідки були отримані від дружини дослідника Анастасії Йосипівни Зноско-Боровської (Ластовський 1996, с. 30–31).

Знайдений у кургані комплекс з поховання кочовика не був опублікований автором розкопок. Перша коротка публікація згаданого археологічного комплексу була здійснена німецькою мовою М. Ю. Бранденбургом ще в 1897 р. (Brandenburg 1897, s. 288) (рис. 1.1). Більш детальна публікація увійшла до третього тому видання графа О. О. Бобринського «Кургани та випадкові археологічні знахідки біля містечка Сміли» (1901, с. 122–124, табл. XXI). Враховуючи детальну публікацію О. О. Бобринського, немає необхідності повторювати тут всі подробиці поховання. Проте наголосимо на ключових моментах, що стосуються поховального інвентарю. Згідно публікації кістяк повністю зотлів. На голові воїна був залізний шолом-шишак і залізна маска на обличчі (рис. 1.2). Маска кована з двома бронзовими литими вухами з отворами та залишками золочення. У лівому вусі та на підборідді в кільці знаходились два бронзових кільця. Кільце з правого вуха було втрачене та замінене шкіряним ремінцем. Кільця, ймовірно, служили елементами кріплення маски. Посередині лоба по верхньому обрізу маски знаходилося кріплення прямокутної форми до шолому. Воїн був одягнений у залізний обладунок, виготовлений з великих кілець. Обладунок вкрився продуктами корозії заліза, затвердів

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

і прийняв форму тіла похованого. На лівому боці воїна лежала залізна крива шабля. З тієї ж сторони на поясі було 4 залізних масивних наконечника стріл (або дротиків). На місці лівого вуха лежало золоте кільце. Біля правого боку був знайдений залізний ніж з дерев'яним, майже повністю знищеним, руків'ям. У ногах лежав точильний брусок. Знайдено було також залізне фрагментоване кресало, залізна бойова сокира, бронзовий клепанний казан і наконечник залізної чотиригранної піки. Сам небіжчик лежав у дерев'яному ящику, який був збитий 12-ма залізними костиллями. Також було знайдено 10 залізних гвіздків з великими шляпками. У могилі також було поховано два коня, від яких залишилися фрагменти кінського спорядження, залізні підпружні кільця та пряжки, бронзові орнаментовані бляхи, стремена, вудила, шкіряний ремінь, оббитий мідними скобами та круглими срібними цвяхами.

Коротенька стаття М. Ю. Бранденбурга додає цікаві подробиці: кольчуга була роздавлена верхніми шарами землі та дошками труни та розбита на багато фрагментів. Ці фрагменти так добре підходили один до одного, що кольчугу було можливо відреставрувати, якою вона була. О. О. Бобринський зазначає, що кольчуга вже реставрована.

Вже від початку існування Київського художньо-промислового і наукового музею комплекс поховання кочовика був представлений в експозиції, про що повідомляє путівник 1905 р. За його свідченням у залі № 3 («Епоха переселення народів та слов'янська») у вітрині, що стояла в проході, розташовувалися предмети з поховання кочовика¹. Зверху вітрини були розміщені черепи коней, похованих разом з небіжчиком. У путівнику 1908 р. у вітрині з'являється номер – 47 (Киевский ... 1905, с. 38; 1908, с. 40; 1910, с. 37; 1911, с. 35).

До початкового етапу існування музею відноситься знайдена в архіві ІА НАНУ фотографія вітрини (Древности ...1899–1902, арк. 4) (рис. 2), у якій виставлено весь поховальний комплекс². На передньому плані можна побачити черепи коней, що експонувалися разом з поховальним інвентарем. Фотографія фрагментована, верхні кути та бічні сторони частково обрізані, проте хороша якість зйомки дозволяє роздивитися навіть дрібні деталі комплексу. Фотографія була знята для публікації у четвертому випуску «Древностей Поднепровья» (Ханенко, Ханенко 1901, табл. III). Тобто фотографія вітрини датується між 1897 та 1901 рр. Разом з нею в архіві зберігається інший варіант фотографії, на якому кольчуга, шолом і шабля представлені на білому тлі, тобто у вигляді, який пішов у публікацію. Початковий варіант з фрагментами вітрини є цінним джерелом для історії музею.

З усього вищеописаного комплексу, згідно музейного каталогу, надійшли наступні предмети:

Інв. №	Назва	Кількість
5601	Дві бронзові бляхи від сідла	2
5602	Бронзова бляха на шкірі з срібними гвіздками	1
5603	Залізне стремено	1
5604	Мідний казан	1
5605	Залізна бойова сокира	1
5606	Залізні цвяхи зі шляпками	10
5607	Залізна піка	1
5608	Залізні костилі від труни	12
5609	Шолом та шишак залізний	1
5610	Маска залізна	1
5611	Золота сережка-кільце	1
5612	Кольчуга залізна	1
5613	Шабля залізна	1
5614	Залізний наконечник стріли	1
5615	Залізний наконечник стріли	1
5616	Залізний наконечник стріли	1
5617	Залізний наконечник стріли з хрестоподібними отворами посередині.	1

1 «В проходе стоячая витрина №№ 392–422. Железный шлем с такой же маской и железная кольчуга, которые были надеты на покойнике, железная сабля, удила, стремени, наконечник, пики, боевой топорик, костыли от гроба, бронзовые орнаментированные бляхи и остатки наборных ремней. Наверху: черепа лошадей, погребенных вместе с покойником. Внизу, бронзовый котел из того же погребения. Из раскопок Е. А. Зноско-Боровского» (Киевский ... 1905, с. 38).

2 Автори висловлюють щире подяку Інституту археології НАН України за можливість публікації матеріалу.

СЕКЦІЯ 5.

5618	Залізний ніж	1
5619	Точильний брусок	1
5620	Пара залізних стремен	2
5621	Залізні вудила	1
5622	Шкіряний наносник з бронзовими прикрасами	1
5623	Шматок залізного кресала	1
5624	Кільця та пряжки залізні від підпруг	6

У наступний час комплекс постійно перебував в експозиції. Зокрема, знаходження в експозиції Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка засвідчується «Провідником по археологічному відділу» 1928 р., складеному В. Є. Козловською (Козловська 1928, с. 39), де зазначається, що речі з могил кочовиків виставлені у вітринах № 24, 25 та 26 залу № III (Слов'янська культура). Серед виставлених предметів вказується: бойовий одяг, зброя, вудила, стремена та маска. Судячи з опису, кольчуга та маска виставлялися у різних вітринах.

Після переведення музею на територію Києво-Печерської лаври і перейменування на Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка була побудована нова експозиція. Експозиція відділу «Київська Русь» була відкрита наприкінці 1937 р. У ній був гідно представлений комплекс воїна-кочовика з с. Ковалі, йому була присвячена окрема вітрина (Безкоровайна, Сорочіна 2018, с. 181, 191, рис. 7). Путівник по ЦІМ 1941 р. подає фотографію залу та окремо фотографію самої вітрини з комплексом поховання воїна-кочовика (Центральний ... 1941, с. 21, 23). З фотографії видно, що комплекс ще повністю збережений, а обладунок-кольчуга все ще ціла.

Золотої сережки на той час в експозиції вже не було. В 1933 р. Народний Комісаріат Просвіти УСРР видав директиву за № 873/1 від 27 листопада 1933 р. про передачу музейних цінностей з дорогоцінних металів (золото, платина, дорогоцінне каміння, алмази, діаманти) на зберігання до Держбанку. Відповідно до цієї директиви Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка здійснив у 1933–1934 рр. відбір і передачу на зберігання до Київської обласної контори Держбанку всіх музейних експонатів з дорогоцінних металів і каміння. З початком війни всі музейні експонати з Київської обласної контори Держбанку були евакуйовані спецпотягом до Москви, звідки з іншими матеріальними цінностями їх вивезли до м. Уфа. 30 серпня 1941 р. Башкирський художній музей прийняв вище згадані цінності. У 1946 р. вони надійшли до Держсховища в Москві та невдовзі повернулись до музею (Безкоровайна 2016, с. 309–316).

Після відступу з Києва радянських військ і початку окупації комплекс з поховання кочовика залишився в окупованому місті. Певний час колекції музею ще залишалися на території Лаври, проте експозиція сильно постраждала. Угорський археолог Н. Феттіх описує розбиті вікна, зламані двері, розтриті шафи, засміченість: «...такі руїни, про які людина, що звикла до порядку, навіть уявити собі не могла» (Феттіх 2004, с. 37). Зусиллями співробітників Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга та місцевих науковців, археологічні колекції ЦІМ були перевезені до приміщення колишнього музею В. І. Леніна по вул. Володимирська, 52 (тепер Будинок вчителя). На цьому новому місці знову була відкрита експозиція (Сорочіна, Радієвська, Завальна 2017, с. 357). Зал № 8 був присвячений так званій «Київській імперії», в якому, ймовірно, і був розташований комплекс кочовика. На думку німецького керівництва музею, обладунки і зброя кочовиків мали ілюструвати занепад «Київської імперії» під ударами зі Степу. Р. Штампфус у своєму описі експозиції Музею до- і ранньої історії побіжно згадує розглядуваний комплекс: «Навалу зі степу в той час можна впізнати за знахідками з поховання степового воїна 10–11 ст. з панциром, шоломом і маскою для обличчя» (Stampfuss 2009, s 255). На час окупації згадок про втрати або псування комплексу не виявлено.

У 1943 р. колекції музею було спакковано, вивезено спочатку до Кракова, а на початку 1944 р. до Німеччини, де їх було розміщено у замку в м. Гьохштедт на Дунаї (Радієвська, Себта, Сорочіна 2018, с. 815–819). Факт втрати комплексу воїна-кочовика з с. Ковалі підтверджується даними акту про збитки, заподіяні музею, що склалися співробітниками ЦІМ у 1943 р. Під № 17 значиться: «Поховання кочовика біля с. Ковалі на Канівщині, Х ст., розкопки Зноско-Боровського (шолом, кольчуга, сокира, шабля, бойова маска, стремена, прикраси для зброї, стріли і т. інше)» (Акт 1943, арк. 5).

Про перебування комплексу з с. Ковалі в Німеччині майже нічого невідомо. Наступну згадку про нього знаходимо в статті Нади Германн «Свідоцтва вікінгів у Києві», надрукованій у журналі «Спадщина германців» у 1943 р. (Hermann, 1943, s. 42, abb. 14). У статті Н. Германн наведено загальний нарис історії Давньої Русі. Фотографії експонатів, вивезених з Києва, лише ілюструють загальні положення, інформація по ілюстраціях не конкретизується. У статті наведена лише фотографія кольчуги без інших супроводжуючих матеріалів. Як показує аналіз фотографій зі статті Н. Германн, більшість з них мала довоєнне походження, тому фотографія кольчуги може не відповідати її реальному стану на час виходу статті.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

У 1947 р. вивезені до Німеччини археологічні матеріали повернулися до Києва. На початку 1948 р. вони були передані до музею. На жаль, акти Комісії з прийому, інвентаризації та розподілу музейних і бібліотечних цінностей, повернених з Німеччини майже не конкретизують розпаковані матеріали, тому їхнє визначення може бути лише здогадним. Так, згідно акту № 142 від 21.01.1948 р., у ящику № у-804 містилися наступні предмети: кольчуги залізної фрагменти в пакетах, шолом розламаний, маска залізна фрагментована, стремена, бойова сокира, залізні цвяхи. Згаданий в акті набір приблизно відповідав комплексу з розглядуваного поховання кочовика, хоча в даному ящику безсумнівно містилися й матеріали з інших пам'яток. Таким чином, з великою вірогідністю можна припустити, що на момент повернення кольчуги до музею у 1948 р., вона вже була розбита на значну кількість фрагментів (рис. 3). Не викликає подиву той факт, що крихка та попередньо реставрована кольчуга не витримала численних перевезень і розсипалася по місцях склеювання. Значна частина супроводжуючого поховального інвентарю була втрачена. Наразі в комплексі немає казана, вудил, ножа, огнива, бронзових бляшок, з трьох стремени залишився лише один фрагмент, шолом повністю втрачено. Наразі у комплексі немає вудил, ножа, огнива, з трьох стремени залишився лише один фрагмент, шолом втрачено. Загублена також нижня частина маски (рис. 4.3). Внаслідок згаданих подій Київський історичний музей (КІМ) втратив один з найбільш видовищних експонатів, який був окрасою археологічної експозиції протягом майже половини століття.

У фондах КІМ залишки комплексу воїна-кочовика пройшли нову інвентаризацію. Далі наведено перелік предметів, що збереглися до нашого часу:

Інв. №	Назва	Кількість
Вд 2766, вд-2767	Дві бронзові бляхи від сідла (рис. 6.1)	2
Вд 2768	Бронзова бляха (рис. 6.1)	1
Вд 2762	Бронзовий казан (рис. 6.2)	1
В 4556/11-13	Залізні цвяхи зі шляпками (рис. 5.4)	3
В 4556/2	Залізна піка (рис. 4.1)	1
В 4556/5-8	Залізні костилі від труни (рис. 4.2)	4
В 4790	Маска залізна (рис. 4.3)	1
МКУ (ДМ-6704)	Золота сережка-кільце (рис. 5.1)	1
Вд 2761, Вд 2909, Вд 3318, Вд 3319	Кольчуга залізна (рис. 3)	1
В 2590	Шабля залізна (рис. 5.9)	1
В 4556/19	Залізний наконечник стріли з хрестоподібними отворами посередині (фрагмент) (рис. 5.2)	1
В 3265	Точильний брусок (рис. 5.7)	1
В 4556/9	Фрагмент стремени (рис. 5.8)	1
Вд 2068	Шкіряний наносник з бронзовими прикрасами (рис. 4.4)	1
В 4556/14, 15, 16, 17	Кільця та пряжки залізні від підпруг (Рис. 5.3, 5, 6)	4

Не викликає подиву бажання співробітників у повоєнні роки повернути хоча б частково подібний цікавий експонат до вітрин експозиції. Тому для надання кольчугі експозиційного вигляду після війни був створений муляж, який дуже приблизно передавав обриси початкового вигляду кольчуги. Для цього найбільший за розміром уламок був частково доповнений фрагментами з пап'є-маше та записаний до науково-допоміжного фонду, як муляж кольчуги з Київської обл. У такому вигляді він перебуває й з зараз у експозиції НМІУ в залі № 8 (інв. № Вд 2909). Візуальний огляд муляжу у вітрині залу № 8, проведений реставратором НМІУ Ю. П. Бутом, дозволив впевнено стверджувати, що для виготовлення муляжу було використано оригінальний залізний фрагмент (рис. 7.1). Під час огляду також вдалося визначити приблизні межі оригінального фрагменту. Встановлено, що решта муляжу тримається на дерев'яній основі і виготовлена з пап'є-маше, в якому навіть видно нефарбовані краї старих газет (рис. 7.2, 3). Решта уламків кольчуги зберігається у фондах музею (інв. №№ Вд 2761, Вд 3318, Вд 3319).

Маска, не зважаючи на свій фрагментований вигляд, була відреставрована та продовжує експонуватися на музейних і закордонних виставках НМІУ, зокрема, експонувалась на виставці «Золотий горизонт: 4000 років кочівництва в Україні» в Австрії у 2010 р., «Зброя: від давнини до сучасності» (2016–2019, НМІУ), а також публікується в музейних фотоальбомах (Національний ... 2011, с. 168, рис. 175).

СЕКЦІЯ 5.

Враховуючи, що кольчуга та маска втратили свій початковий вигляд, у наступних публікаціях використовувалися старі зображення, переважно малюнки з публікації О. О. Бобринського (Пятишева 1964, с. 3–6, табл. VI, VII). У роботі А. М. Кирпичникова, присвяченій давньоруському обладунку, наведена фотографія «Древностей Приднепровья» (Кирпичников 1971, табл. III, XIV.1).

Комплекс з поховання воїна-кочовика з кургану № 53 поблизу с. Ковалі зазнав жахливих руйнувань. Такої значної шкоди йому могло завдати лише транспортування або перебування в Німеччині (1943–1947 рр.). Реставрація кольчуги та возз'єднання залишків комплексу в експозиції НМІУ залишається важливим завданням на майбутнє.

Література

- Акт № 1 от 15 ноября 1943 года об ущербе, нанесенном немецко-фашистскими захватчиками Историческому музею. 1943. Науковий архів НМІУ, ф. р-1260, оп. 3, спр. 2.
- Безкоровайна, Ю. 2016. Доля археологічних коштовностей Центрального Історичного музею (1930–1940-ві рр.) мовою документів. В: Заремба О. О. (ред.). *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 309–316.
- Безкоровайна, Ю. Г., Сорокіна, С. А. 2018. Експозиція відділу «Київська Русь» Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (1937–1941). *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ, 3, с. 174–194.
- Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Дневники раскопок 1889-1897 гг. Т. III. О курганах Звенигородского, Каневского и Роменского уездов*. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделом.
- Зноско-Боровский, Е. А. 1897. *Указатель к коллекции древностей из курганных раскопок в Каневском уезде*. Канев: Типография А. К. Нестерова.
- Киевский Художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел Археологии. *Краткий указатель предметов*. 1905. Киев: Типография Мейнандера.
- Киевский Художественно-промышленный и научный музей Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел Археологии. *Краткий указатель предметов*. 1908. Киев: Типо-литография «Прогресс».
- Киевский Художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел Археологии. *Краткий указатель предметов*. 1910. Киев: Типо-литография К. В. Андрусича.
- Киевский Художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел Археологии. *Краткий указатель предметов*. 1911. Киев: Типография Первой киевской артели печатного дела.
- Кирпичников, А. Н. 1971. Древнерусское оружие. *САИ*. Вып. Е1-36, Т. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. Москва-Ленинград.
- Козловська, В. Є. 1928. *Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у Києві*. Київ: «Київ-Друк».
- Ластовський, В. В. 1996. Дослідник археологічних пам'яток Черкащини Є. О. Зноско-Боровський. *Міжнародна археологічна конференція: матер. IV Міжнар. археол. конф. студентів і молодих вчених*. Київ: Видав. дім «Соборна Україна», с. 30–32.
- Національний музей історії України. 2011. Київ: «Мистецтво», 1.
- Древности Приднепровья*. 1899–1902. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 10.
- Пятишева, Н. В. 1964. *Железная маска из Херсонеса: к вопросу о происхождении и назначении кочевнических шлемов с масками*. Москва: Государственный исторический музей.
- Радієвська, Т., Себта, Т., Сорокіна, С. 2018. Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943-1945 роках. *Археографічний щорічник*. Київ: Українські пропілеї, 24/25, с. 799–860.
- Сорокіна, С. А., Радієвська, Т. М., Завальна, О. М. 2017. Експозиція Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1942–1943). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 21, с. 347–365.
- Феттіх, Н. 2004. *Київський щоденник (з. XII. 1941–19. I. 1942)*. Київ: «Софія-А».
- Ханенко, Б. І., Ханенко, В. Н. 1901. *Древности Приднепровья*. Вып. IV. Эпоха великого переселения народов. Киев: Фото-Типография С. В. Кульженко.
- Центральный исторический музей им. Т. Шевченка в м. Києві*. Короткий довідник. 1941. Київ: Радянська школа.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень Brandenburg, von N. 1897. Eine alte Rüstung, gefunden in einem der Hügelgräber (kurgan) Südrußlands. *Zeitschrift für Historische Waffenkunde*. Organ des Vereines für historische Waffenkunde. Dresden, 1, s. 228.

Hermann N. 1943. Zeugen der Wikinger zu Kiew. *Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte*. Heft 3/4, s. 34–46.

Stampfuss R. 2009. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew. Seitz R. H. *Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge*. s. 241–272.

Список скорочень

ВІМ – Всеукраїнський музей ім. Т. Г. Шевченка.
 КІМ – Київський історичний музей.
 МІКУ – Музей історичних коштовностей України.
 НМІУ – Національний музей історії України.
 ЦІМ – Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка.

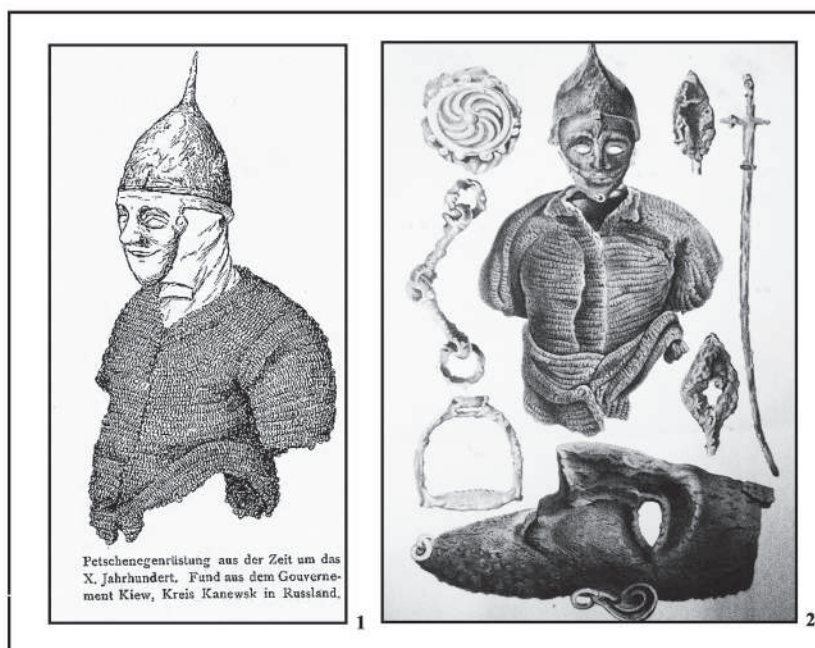

Рис. 1. Малюнки комплексу з поховання воїна-кочовика поблизу с. Ковалі у перших публікаціях М. Ю. Бранденбурга (1897 р.) та О. О. Бобринського (1901 р.).

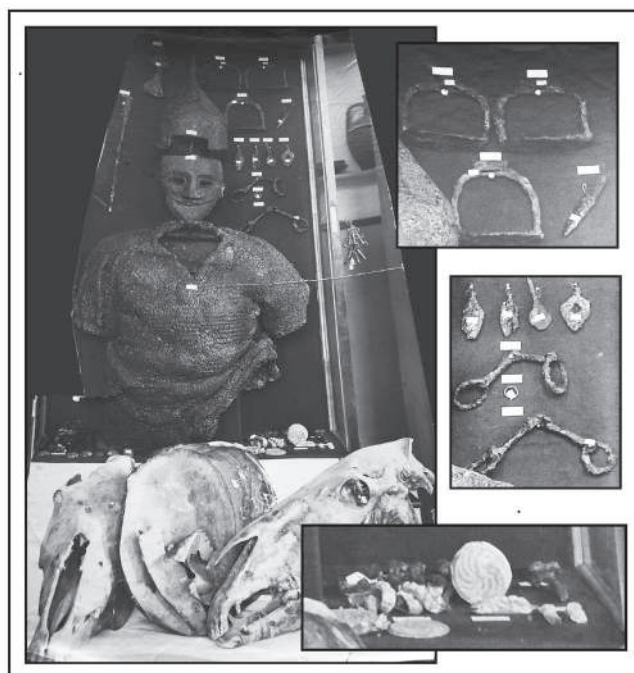

Рис. 2. Комплекс з поховання воїна-кочовика поблизу с. Ковалі у вітрині Київського міського музею старожитностей та мистецтв (1897–1901).

СЕКЦІЯ 5.

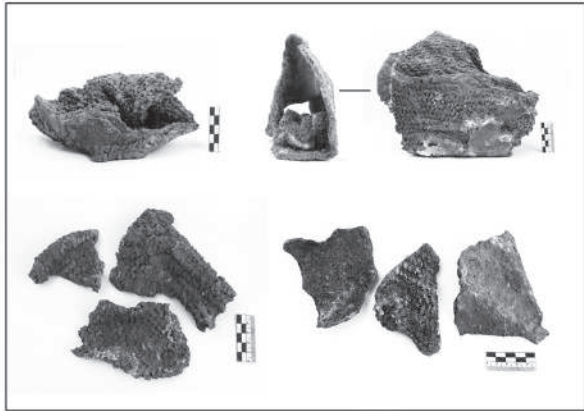

Рис. 3. Фрагменти кольчуги (сучасний стан).

Рис. 4. Наконечник піки, костилі від труни, бойова маска, фрагменти шкіряного ремню (сучасний стан).

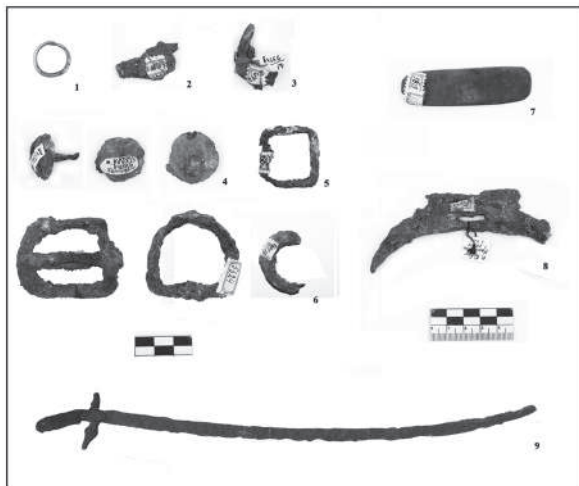

Рис. 5. Матеріали з поховання воїна-кочовика поблизу с. Ковалі (сучасний стан): 1 – золоте кільце-сережка; 2 – фрагмент наконечника стріли; 3, 5, 6 – пряжки та кільця від підпруг; 4 – гвіздки; 7 – точильний брусок; 8 – фрагмент стремена; 9 – шабля.

Рис. 6. Матеріали з поховання воїна-кочовика поблизу с. Ковалі (сучасний стан): 1 – бронзові бляшки; 2 – бронзовий казан.

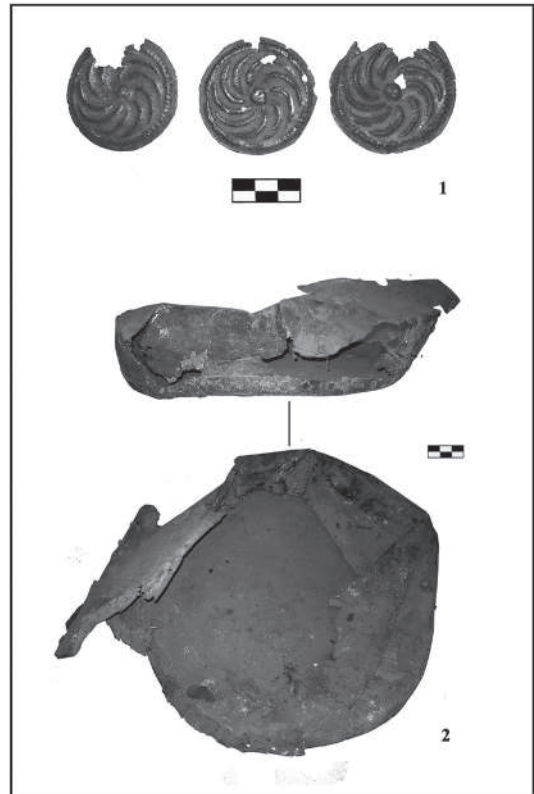
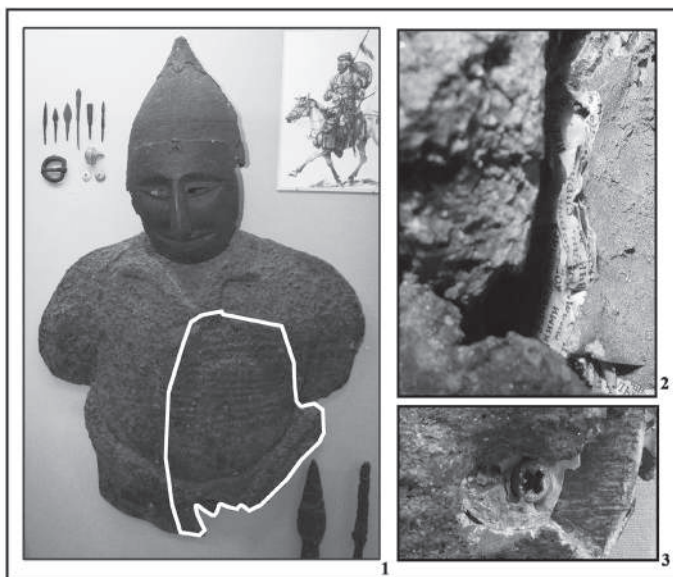

Рис. 7. Муляж кольчуги в експозиції НМІУ: 1 – муляж кольчуги з позначенням оригінального фрагменту; 2 – деталі пап'є-маше зі шматків старих газет; 3 – кріплення муляжу на дерев'яні дощці-основі.

Марина Стрельник,
зав. відділу Національного музею історії України

Володимир Колибенко,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА: ВІД АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК ДО ВИСТАВКОВОГО ПРОЕКТУ

Статтю присвячено цікавому виставковому проекту Національного музею історії України, який було запропоновано широкому загалу громадськості у 2017 р. під назвою «Князі та гончарі. Новітні дослідження посаду давньоруського Вишгорода X – початку XIII ст.». Ця виставка дала можливість не тільки представити близько ста оригінальних виробів з розкопок у Вишгороді в 2013 – 2016 рр., а й прослідкувати шлях археологічних артефактів від моменту знахідки, наукової обробки та інтерпретації до виставкової експозиції.

Ключові слова: виставка, розкопки, археологічні старожитності, Вишгородський гончарний посад.

Серед археологічних виставок, створених в Національному музеї історії України, чи не найбільший інтерес відвідувачів привернула серія виставкових проектів (започаткована в 2015 р.), що висвітлюють новітні дослідження вітчизняних археологів, й, зокрема, розкопки на території давньоруських городищ. До цієї роботи залучаються Інститут Археології НАНУ, регіональні краєзнавчі музеї, інші організації. Протягом останніх років було збудовано декілька таких виставок, в тому числі: «Древлянський град Олевськ» (2015 р.), «Скарби землі Чорнобильської» (2015 р.), «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності» (2015–2016 рр.). Практично всі, представлені на виставках артефакти експонувалися вперше.

Наступний проект – спільна виставка Національного музею історії України та Вишгородського історико-культурного заповідника: «Князі та гончарі. Новітні дослідження посаду давньоруського Вишгорода X – початку XIII ст.», яка проходила у музеї з 24 червня до 1 жовтня 2017 р. (рис. 1) На виставці були представлені цікаві речі XI–XII ст. з розкопок з ремісничого посаду Вишгорода у 2013–2016 рр. Це близько ста оригінальних експонатів з фондів Вишгородського історико-культурного заповідника, в першу чергу археологічні старожитності (всі ці знахідки були виставлені вперше), а також фотографії досліджених об'єктів та графічні реконструкції (Колибенко 2017, с. 1–12; Стрельник, Колибенко 2017, с. 1–7).

Сучасний Вишгород – місто з унікальною історією, його витоки сягають давньоруського часу. У «Повісті Минулих літ» перша згадка про нього відноситься до 946 р., коли Руссю правила княгиня Ольга. З літопису також дізнаємося про облогу міста у 1173 р. суздальським військом під проводом Андрія Боголюбського та про інші події. Місто було і значним церковним центром Русі. Сюди, у 1115 р., в спеціально збудовану церкву, було перенесено мощі перших руських святих – канонізованих братів страсотерпців Бориса та Гліба (Орлов, Терпиловський 1998, с. 2–4).

Такі міста, як Вишгород, Білгород, Василів, що входили до системи оборонного кільця навколо Києва, відігравали важливу роль у житті Русі. Вишгород виник за 15 км вище від Києва, поблизу переправи через Дніпро. Місто було оточене земляними валами, а навколо нього розміщувалися сторожеві пункти, які контролювали північно-західні підступи до Києва. Вишгородську фортецю київські князі вважали не менш надійною, ніж Київська (Івакін 1976, с. 218).

Вишгород був і значним ремісничим центром, продукція якого задовольняла потреби усієї округи, а розвитку торгівлі сприяло географічне положення міста. Протягом всієї давньоруської історії місто виступало, як передмістя Києва, навіть тоді, коли в ньому правили свої князі. Останні зазвичай призначалися великим князем з числа молодших родичів. Очевидно, у другій половині XII ст. Вишгород відіграв роль заміської великокнязівської резиденції (Зоценко 2000, с. 18).

Сучасні дослідження посаду Вишгорода дали серію цікавих артефактів, що дозволяє по-новому поглянути на історію цього середньовічного міста. Ці матеріали становлять значний інтерес як неординарні предмети матеріальної культури XI–XII ст., свідчать про винятковість даної археологічної пам'ятки та дають можливість продемонструвати особливості повсякденного життя звичайного населення давнього Вишгорода. Вишгородський посад є одним із найбільших гончарних осередків середньовічної доби у Східній Європі, де обсяг виробленої власної продукції значно перевищував потреби населення самого міста.

Виставка «Князі та гончарі. Новітні дослідження посаду давньоруського Вишгорода X – початку XIII ст.» органічно доповнила стаціонарну музейну експозицію і стала невід'ємною частиною залу № 8 на першому

поверсі музею, де якраз і представлено матеріали з історії і археології Київської землі XI–XIII ст., в тому числі і Вишгорода (рис. 2).

Виставка складалася з шести вітрин і двох стендів, розміщених в центрі залу; кольорове вирішення – відповідно до загального оформлення експозиції: в зеленкувато-коричневих тонах.

Вітрину № 1 було присвячено історії археологічних досліджень гончарного поселення літописного Вишгорода, розташованого в урочищі «Гончарі» на південь та південний захід від Вишгородського городища між р. Монашка та колишньою притокою Дніпра Коноплянкою. За останніми підрахунками, його площа становила близько 19 га, що вдвічі перевищувало територію решти міста.

Відкриття археологами вишгородського гончарного поселення відбулося в 1936–1937 рр., коли на схилах яру біля сучасного собору Вишгородської Богородиці Теодосієм Мовчанівським було розкопано перші три гончарні горни та виявлено більше десятка плям випаленої глини. В 1947 р. Василь Довженок розкопав ще один горн поруч із вже знайденими (Довженок 1950, с. 64–91; Довженок 1952, с. 21). На початку 1960-х рр. Олександр Бобринський, Василь Довженок і Петро Толочко під час обстеження урочища «Гончарі» виявили близько 15 плям горнів, один з яких був повністю досліджений (Толочко 1980, с. 212). Протягом 1990–1995 рр. на площі близько 2000 м² проводилися охоронні дослідження кооперативу «Археолог» під керівництвом Віктора Чабая, Руслана Орлова і Олега Серова, результатом яких стало близько 50 м розкопаної вулиці з розташованими обабіч садибами гончарів (Зоценко 2000, с. 43–54). З 2013 р. охоронними розкопками на території поселення займається Вишгородська експедиція Інституту археології НАНУ під керівництвом Всеволода Івакіна та Дмитра Бібікова (Івакін, Бібіков, Оленич, Зоценко 2015, с. 5).

Розкопки 1990 та 2013–2016 рр., що велися великими площами, дозволили встановити, що садибна забудова сформувалася на території поселення лише в другій половині XI ст. В більш ранній час окремі житлово-господарські комплекси не відмежовувалися парканами. На думку сучасних дослідників, дана незвична обставина вказує на належність вишгородських гончарів до числа вотчинних майстрів (Бібіков 2016, с. 12–15). Загалом, за підрахунками провідних дослідників, на посаді в період розквіту одночасно могло функціонувати 250–300 горнів, а вишгородське керамічне виробництво забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів (Івакін, Бібіков, Оленич, Зоценко, 2016, с. 79). Існує й інша точка зору, за якою гончарне виробництво Вишгорода пов'язане з необхідністю виготовлення посуду, що відповідав би державній системі мір, у зв'язку з накопиченням натурального податку (Орлов, Терпиловський 1998, с. 19). Основні роботи експедиції 2013–2016 рр. зосереджувалися в провулку Старосільському, де було локалізовано центр поселення давнього Вишгорода.

У другій чверті XII ст. більша частина поселення припинила своє існування. Дослідники схильні пов'язувати це явище з подіями 1136 р., коли, за літописними даними, Ольговичі разом з половцями спустошили київські околиці аж «до Вишгорода».

У вітрині можна було побачити цікаві фото: «Розкопки у Вишгороді експедиції Теодосія Мовчанівського 1936 р.», «Горн для випалу кераміки. Розкопки 1936 р.», «Розкопки на посаді давнього Вишгорода. 2014 р. Аерофотозйомка», «Загальний вид поселення Вишгорода з висоти пташиного польоту», а також «План Вишгородського археологічного комплексу X–XIII ст.».

Окрім артефактів, що стосуються безпосередньо функціонування ремісничого поселення – жител та гончарних горнів, під час роботи експедиції на посаді виявлено і господарські споруди: ями для зерна, невелику смолокурню та споруду для сушіння снопів. Основна частина досліджених матеріалів складається із залишків характерних для давньоруських міст побутових предметів. Деякі з них свідчать про розвиток на посаді домашніх ремесел: прядіння, вичинки шкіри, обробки дерева, кістки і каменю та промислів: полювання, рибальства, збиральництва, вигонки дьогтю і випалювання вугілля. І, саме про господарське життя давнього Вишгорода давала уявлення вітрина № 2 (рис. 4). Експонувалися різноманітні кістяні вироби, зокрема, астрагали і проколки, багато пірофілітових прясел, залізні та бронзові вироби. Інтерес також становили світліни залишків житла з розкопок 2014 р., решток смолокурні та конструкції для сушіння снопів.

Наступні вітрини, № 3 і № 4 (рис. 5) характеризували гончарство, яке було основним заняттям мешканців поселення. Загалом за сімдесят років археологічних робіт на цій території в різних її частинах виявлено і досліджено понад 20 гончарних горнів, стільки ж знайдено в зруйнованому стані. Ще п'ять подібних споруд розкопано протягом 2013–2016 рр. В цих вітринах знайшли своє місце макет двокамерного горну для випалу кераміки у масштабі 1:10, цілі форми, фрагменти посуду та фрагмент глиняної іграшки «коник із сідлом» (рис. 3) XI–XII ст., фото залишків горнів для випалювання кераміки XII ст. з розкопок 2014 та 2016 рр., На безпосередній зв'язок із київським княжим двором вказують знахідки актових печаток Ізяслава Ярославича та Володимира Мономаха (Івакін, Бібіков, Зоценко 2016, с. 258), а також численні клейма у вигляді знаків Рюриковичів на денцях горщиків. Вочевидь, поселення мав забезпечити керамічними виробами жителів столиці

Русі – Києва, де залишків власного гончарного виробництва виявлено мало (Калюк, Сагайдак 1988, с. 42). Величезний гончарний центр був створений з метою цілеспрямованого забезпечення керамічною продукцією Києва (Готун 2005, с. 54). Саме виконанням столичних замовлень можна пояснити і привілейований стан вишгородських гончарів.

Існувала і певна спеціалізація горнів на вишгородському посаді. Після ретельного дослідження керамічного комплексу гончарного горна першої половини XI ст. з розкопок 2013 р., було з'ясовано, що цей горн призначався, в першу чергу, для випалювання середньовеликих та середніх кухонних горщиків. Клейма, які подекуди зустрічалися на денцях посуду з цього горну, можна ідентифікувати, як «знаки майстра» (Бібіков 2015, с. 155; Оленич, Бібіков 2016, с. 254). Клеймам на денцях давньоруського посуду присвячено роботи багатьох дослідників, зокрема Б. О. Рибаківа (Рыбаков, 1948, с. 615).

В разі потреби відбувалася певна переорієнтація виробництва. Так, у кінці XI – на початку XII ст. частина населення посаду обслуговувала будівництво Борисоглібської церкви: в гончарних горнах випалювалися керамічна плитка для підлоги та цегла-плінфа, а один із горнів було перетворено на піч для випалювання вапна (Бібіков, Оленич 2017, с. 320).

Вітрина № 5 розповіла про активну торгівельну діяльність мешканців вишгородського посаду. Величезний об'єм виробництва кераміки потребував додаткових ринків збуту, тож вишгородські гончарі мали вести активну торговельну діяльність. Про неї свідчать виявлені на території посаду ваги і вагові гирьки, а також численні знахідки предметів імпорту: візантійські амфори та бронзова з позолотою кінська бляха-решма, скляні вироби східного походження, скандинавська срібна оббивка, – речі, так чи так пов'язані з торгівлею або товарообміном. Завдяки розкопкам 2013–2016 рр. цей перелік поповнився скандинавською фібулою та деталями поясного набору (накладками, пряжками) поволзького, балканського та, ймовірно, угорського походження, срібною підвіскою-монетою з заклепаним вушком – імітацією германської монети імператора Оттона III та Адельгейди, яких у цей час було доволі багато в обігу та іншими нетиповими для пам'яток такого типу артефактами (Івакін, Бібіков, Зоценко 2016, с. 260).

Неординарність і широке географічне походження частини знахідок є хорошим індикатором розвинутих торгово-економічних контактів місцевого населення (Івакін, Бібіков, Зоценко 2016, с. 258).

І, нарешті, останню вітрину № 6 було присвячено ролі міста в історії Русі XI–XII ст. Низка знахідок вказує на високий рівень духовної культури населення давньоруського Вишгорода. З пережитками язичницьких вірувань пов'язані глиняний ритуальний хлібець та срібна підвіска-лунниця. Зібрана досить репрезентативна колекція натільних хрестиків. Виявлено натільні хрестики місцевого виробництва та хрестоподібні підвіски, виробництво яких було налагоджено в Києві (Івакін, Бібіков, Зоценко 2016, с. 261). В центрі однієї з житлових садиб виявлено ранньохристиянське поховання з кістяною іконкою. На Вишгородському посаді знайдено також і речі скандинавського походження (Зоценко 2007, с. 45); експонувався фрагмент хрестика скандинавського типу.

На двох стендах розмістилися афіша виставки (рис. 1), анотація та інформація про археологічні дослідження міста. Цікавим доповненням до експозиції виставки стали фото керамічних виробів сучасних вишгородських майстрів-гончарів. До відкриття виставкового проекту було видано буклет.

Таким чином, виставка виконала всі поставлені перед нею завдання: із залученням оригінальних експонатів з фондів Вишгородського історико-культурного заповідника, творів образотворчого мистецтва та фотоілюстративного матеріалу репрезентувати матеріальну та духовну культуру наших пращурів, показати образ життя та рівень матеріальної культури жителів Вишгорода княжої доби; висвітлити діяльність сучасних дослідників та презентувати результати їхньої роботи; популяризувати співпрацю музеїв і академічних інституцій, науковців з різних установ.

Література

- Бібіков, Д. В. 2015. Конструктивні особливості гончарного горну кінця X–XI ст. з розкопок 2013 р. у Вишгороді. В: К. Крайній (ред). *Болховітіновський щорічник 2013/2014*. Київ: видавець Олег Філюк, с. 153–157.
- Бібіков, Д. В. 2016. Роль князівської адміністрації в організації гончарного виробництва давньоруського Вишгорода. В: *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XV міжнародної студентської наукової конференції*. Чернівці: ІА НАНУ, Чернівцівський національний педагогічний університет, с. 12–15.
- Бібіков, Д. В., Оленич, А. М. 2017. Гончарні горни давньоруського Вишгорода та їх еволюція. В: Патриляк Б. К. (ред). *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ: Національний музей історії України, с. 304–328.

СЕКЦІЯ 5.

- Готун, І. 2005. Гончарні осередки Вишгород та Автунічі: загальне і особливе. В: *Старожитності Вишгородщини. Збірник тез і повідомлень 12 науково-практичної конференції*. Вишгород: Вишгородський історико-культурний заповідник, с. 49–68.
- Довженок, В. Й. 1950. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. *Археологія*, II, с. 64–91.
- Довженок, В. Й. 1952. Розкопки древнього Вишгорода В: Єфименко П. П. (відп. ред.) *Археологічні пам'ятки УРСР: ранні слов'яни і Київська Русь: матеріали польових досліджень Інституту археології академії наук УРСР за 1947–1948 рр.* Київ: Академія наук УРСР, ІА. III., с. 14–28.
- Зоценко, В. М. 2000. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор. В: *Борисо-Глебский сборник (Collectanea Borisoglebica)*. Paris, Выпуск 1, с. 15–56.
- Зоценко, В. М. 2007. Скандинавські старожитності Вишгороду. В: *Старожитності Вишгородщини. Збірник тез і повідомлень 12 науково-практичної конференції*. Вишгород: Вишгородський історико-культурний заповідник, с. 43–70.
- Івакін, Г. Ю. 1976. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. В: Толочко П. П. (відп. ред.) *Археологічні дослідження Стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, с. 214–221.
- Івакін В., Бібіков Д., Зоценко І. 2016. Колекція металевих виробів з розкопок Вишгородського гончарного посаду 2013–2015рр. В: Патриляк Б. К. (ред.) *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ: Національний музей історії України, 1 (I), с. 256–264.
- Івакін В., Бібіков Д., Оленич А., Зоценко І. 2015. Попередні результати розкопок Вишгородського посаду. В: Федоришин М. (ред.) *Археологічні зошити з Пересопниці*, III. Пересопниця: О. Зень, с. 4–11.
- Івакін, В. Г., Бібіков, Д. В., Оленич, А. М., Зоценко, І. В. 2016. Посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013–2015 рр. *Русский сборник*, 1(8), с. 74–88.
- Калюк, О. П., Сагайдак, М. А. 1988. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу. *Археологія*, 61, с. 36–47.
- Колибенко, В. О. 2017. Тематико-експозиційний план виставки «Князі та гончарі. Новітні дослідження посаду давньоруського Вишгорода X – початку XIII ст.». НА НМІУ, ф. 1260, № 1168, арк. 12.
- Оленич, А. М., Бібіков, Д. В. 2016. Керамічний комплекс гончарного горна з посаду давньоруського Вишгорода (за матеріалами 2013 р.). В: Патриляк Б. К. (ред.) *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ: Національний музей історії України, 1(I), с. 250–256.
- Орлов Р., Терпиловський Р. 1998. *Давній Вишгород. Виставка нових археологічних матеріалів до 1050-річчя першої згадки Вишгорода у літописі і 25-річчя району і райцентру: проспект*. Вишгород.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Наука.
- Стрельник, М. О., Колибенко, В. О. 2017. *Наукова концепція та тематична структура виставки «Князі та гончарі. Новітні дослідження посаду давньоруського Вишгорода X – початку XIII ст.»*. НА НМІУ, ф. 1260, № 1167, арк. 7.
- Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков*. Київ: Наукова думка.

Рис. 1. Афіша виставки «Князі та гончарі. Новітні дослідження посаду давньоруського Вишгорода X – початку XIII ст.».

Рис. 2. Дослідники давньоруського Вишгорода – Всеволод Івакін, Петро Толочко та Іван Зоценко на виставці «Князі та гончарі. Новітні дослідження поселу давньоруського Вишгорода X – початку XIII ст.».

Рис. 3. Один з артефактів виставки: фрагмент глиняної іграшки «Коник із сідлом».

Рис. 4. Експонати вітрини № 2.

Рис. 5. Керамічна продукція з Вишгорода. Вітрина № 4.

Світлана Смірнова,
магістр історії,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

**КРАЄЗНАВЧО-АРХЕОЛОГІЧНА ЗАПИСКА 1928 Р.
(С. ЗАКУПНА, М. САТАНІВ, С. ВЕРХІВЦІ, ТРАЯНОВІ ВАЛИ) З ФОНДІВ К-ПДІМ-3**

У статті опубліковано краєзнавчо-археологічну записку 1928 р., що зберігається у фондах К-ПДІМ-3 серед церковних літописів. У ній описані назви гір біля ст. Закупна, археологічні пошуки вчителя Демковецької школи Ф. Янчевського на г. Замок, здійснено опис фортифікацій м. Сатанова, простежується протязність Траянових валів у цьому регіоні. Вона буде цікава для археологів, реконструкторів, екскурсоводів, краєзнавців та любителів старовини.

Ключові слова: археологія, товтри, фортеця м. Сатанова, Траянові вали, українська пісня.

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігається колекція церковних літописів Подільської губернії. Серед цієї колекції нами було знайдено краєзнавчо-археологічні нотатки подільського дослідника, що датуються 1928 роком. Рукопис виконаний на чотирьох аркушах з зошита, чорним чорнилом, дрібним почерком. Весь документ записаний російською, зі вставками українською мовою. Рукопис немає титульної сторінки, він розпочинається описом географічного розташування залізничної станції Закупна. В цьому документі описано пам'ятки за маршрутом ст. Закупна, м. Сатанів, с. Верхівці, с. Борщівка, с. Лісоводи (Церковний літопис с. Закупна, арк. 1–4).

Знайдений рукопис є інформативно цінним для дослідників. Він складається з чотирьох тематичних частин: перша – це географічно-археологічний опис с. Закупна; друга – це опис природи та фортифікацій м. Сатанова; третя – простеження «Траянових валів» вздовж лінії Сатанів–Верхівці–Борщівка–Лісоводи; до четвертої тематичної частини відноситься записана українською мовою пісня у с. Вільхівці.

Велика частина рукопису містить інформацію про флору та фауну в зазначеному регіоні, назви гір, що знаходяться біля с. Закупна, відзначається потенціал природних копалин для економічного розвитку краю, акцентована увага на вапняковий кар'єр біля г. Куцихи (Закупна) та на вапняковий кар'єр «синього каменю»¹ біля Сатанова.

Більшість інформації стосується археологічних досліджень в цьому регіоні, як автора, так й інших осіб. Наприклад, в рукописі є опис археологічних досліджень вчителя Демковецької школи Ф. Ф. Янчевського, спільно з учнями Кутковецької агрономічної профшколи на г. Замок, та їх знахідки із зазначенням глибини на якій вони були знайдені, здійснено їх побіжний опис. В нотатках описано знахідки селянами металевих знарядь праці та уламки керамічних виробів без віднесення цих знахідок до конкретної археологічної культури (Церковний літопис с. Закупна, арк. 1).

У розвідці також подано власні дослідження Сатанівської фортеці (із зазначенням розмірів фортечних стін та необхідності їх збереження), описано міську браму, де на той час розташовувався прикордонний пост. Відзначається, що міська брама і замок у м. Сатанові становлять першу лінію оборонних укріплень, а трьохповерхова вежа, що була перебудована в синагогу – другу лінію оборони. Окремо подається інформація щодо Траянових валів (із замірами висоти та ширини, зафіксовані впадини на валу).

Цікавим є повідомлення, що у фортеці м. Сатанова у 1928 р. розташовувався дров'яний склад цукрового заводу. Викликає інтерес опис парку зі скульптурами та фонтанами поміщика Вожаховського у с. Верхівці.

Доповідь написана російською мовою початку ХХ ст. зі вставками українською мовою. Публікацію документу здійснено без змін, збережено мову та лінгвістичні конструкції. В квадратних дужках подано інформацію для уточнення змісту.

«[Железнодорожная] ст.[анция] Закупна², Чемеровецкого района, Каменецкого округа.

Ст. Закупна лежит по железной и шоссейной дороге «Ярмолинцы-Гусятин» в 12 км от Гусятин. Само село расположено во впадине замкнутой со всех сторон товтрами³, которые здесь особенно ярко подчер-

1 Синій камінь – мається на увазі гранітний щебінь.

2 Закупне – лінійна вантажно-пасажи́рська залізнична станція Південно-Західної залізниці. Розташована у смт. Закупне на лінії Ярмолинці–Копичинці, між станціями Лісоводи (14 км) та Гусятин (18 км). Станцію відкрито 1916 року. Приміського руху немає. Станція обслуговує лише вантажні перевезення.

3 Товтровий кряж (або Медобори) — це колишній бар'єрний риф, який починається біля смт. Підкамін'я у Львівській області і простягається в напрямку Скалата, Кам'янця-Подільського і далі за р. Дністер у Молдову.

квивають своє кораллове походження. Через впадину протікає река Жванчик, впадаюча в р. Дністр. Жванчик прорвавшись через «горний кряж» товтр, розділяє гори в «Замок» і «Стінку» глибоким каньйоном. Шість гор охопили с. Закупну кільцем, розорванним на С.[єверє], В.[остоке] і Ю.[ге].

Гори розташовані в такому порядку: с СВ [северо-восточной] сторони возвишається г. «Замок», к югу от нее г. «Стінка», к западу от последней «Ріжок», «Кругла»; на север от г. Круглой – «Довга» і «Шибениця».

Г. Замок обривається к р. Жванчик в южной своей части крутими и высокими скалами. По преданию, на ней был, когда-то замок. Это было так давно, что еще в период поселения, во впадине, первых жителей Закупны, замок уже не существовал; и от него возвышалась лишь одна полуразрушенная башня, упавшая, по рассказам крестьян, однажды на Пасху⁴ (по сведениям Каменец-Под. Историко-археологического музея, с. Закупна было основано в XVIII веке.). К северу от замка было местечко, разрушенное одновременно с замком. Теперь от него не осталось и следа, да и место расположения этого местечка никто из крестьян точно указать не мог. У местного населения сохранились еще кое-какие сведения об замке, по которым замок был разрушен татарами. Другие же утверждают, что дело разрушения принадлежит туркам.

Эти сведения подтвердил учитель *Демковецкой* (Чемеровецкого района) школы **Ф. Ф. Янчецкий**. Он читал летопись Кутковецкой церкви, в которой говорилось о замке и местечке. Он вместе с учениками *Кутковецкой* агрономической профшколы⁵ произвел на г. **Замок** кое-какие раскопки. Там, на южной части горы есть площадка квадратной формы, огороженная с севера и Запада рвом. Площадка в периметре около 250 шагов. Поверхность площадки неровная, изрытая. На глубине 20–30 см. в земле находят в слое, толщиной 30–40 см., черепки глиняной посуды, обломки кирпича, кафеля, осколки стекла, изредка кусочки заржавленного железа. На черепках часто нарисованы красной, реже – черной краской орнамент. Изредка орнамент лепной в виде ямочек разной величины и формы. Нередки гофрированные края посуды. Встречаются куски глазурованной (зеленая глазурь) посуды. В результате раскопок Янчецкого был найден большой кусок орнаментированной глиняной вазы, отосланной им в Каменецкую Художественную профшколу. Студент Каменецкого Химического Техникума, житель села Кутковец Кушнир Константин Павлович нашел, копаясь на указанной площадке, серебряную ложечку (утраченную им). На той же площадке, недавно в яме была обнаружена стена, с довольно хорошо сохранившейся кладкой. Яма глубиной около 2-х метров. В настоящее время кладка почти разрушена.

Не менее красочно и название другой горы – «Шибениця». По преданию, на ней еще во время существования замка «пани» повесили одного из крепостных крестьян, восставших против их гнета.

К северу от железно-дорожной станции, возле торфяного болота, на поле встречаются куски грубой глиняной посуды серого, реже красного цвета, толщиной около 1,5 см. Попадают куски более тонкой посуды. Кусков орнаментированной посуды не найдено. По рассказам крестьян, один из жителей Закупны нашел в земле кусок заржавленного железа в форме серпа (утрачено). Другой крестьянин выпал на пригорке квадратную площадку из камня шириной приблизительно около 1,5 метра (уничтожено).

К югу от станции возвышается самая высокая гора «Куциха» на которой Каменецким окр. Камхозом ведутся разработки известняка. В настоящее время там насчитывается 46 карьеров, которые *за сей 1928 г.*⁶ должны были дать 1000 вагонов известняка. Рабочих около 85 ч., техник 1. На каждый карьер полагается по 2 рабочих. За погрузку камнем одного вагона рабочие получают 8 р. 75 к.

Разработка ведется вручную и подрывным путем. Запасы известняка в этих местах огромны и при таком темпе разработка камня наблюдается в настоящее время, их хватит еще на сотни лет.

4 Ця інформація є в церковному літописі с. Кутковець, авторства Ананія Длугопольского: *«Мы сами тщательно осматривали поверхность северной горы, и видели, что на помянутой горе действительно имеются следы древнего замка и воинских укреплений, от которых ныне остаются следы древнейших фундаментов. При осмотре северной горы нам сообщили, что под руинами оной, скрываются и теперь еще не открытые погребов находящегося замка, в которых, по преданию, находится древнее воинское оружие и прочее; а один из Кутковецких крестьян заявил нам в присутствии местного священника о. Филимона Дыдевича, что в недавнем прошедшем, на той же северной горе, в день св. Воскресения Христова, произошел сильнейший грохот. Когда народ сбегался узнать о причине произошедшего грохота, то оказалось, что там обвалились своды двух погребов и вследствие того на тех же местах вся земля с руинами значительно понизилась. Тогда же в одном из провалившихся погребов, за отвалом земли, найдено было несколько металлических луков и стрел, и, кроме того, большое количество полотна, по давности времени уже совершенно истлевшего и испепелившегося. В самой середине помянутого замка, покрытого руинами, и в настоящее время при топоте, или при ударе о землю колом, или камнем издается гул, показывающей, что в не очень глубоком расстоянии под этими руинами заросшими, находится пустота, или погребов, в которых, быть может, согласно преданию, и действительно скрываются какие-нибудь военные припасы, оставшиеся в неизвестности после разорения замка, обращенного в развалины».*

5 Тепер Кутковецький професійний аграрний ліцей (30 серпня 2019 р. перестав діяти).

6 Цей запис датує весь документ 1928 роком.

К западу от Куцыхи идет цепь покрытых лесом товтр.

Возвышающиеся в лесу скалы известняка, расцвеченного мхами во все оттенки зеленого, серого и белого цвета изъедены водой, полны пещер, не раз служивших контрабандистам для укрывания контрабанды. Полны пещер и другие горы, пещер небольших: лишь в некоторых из них может поместиться стоя несколько человек. Но к югу от горы «Стінка», в г. «Баба» есть пещера почти неизвестная в населении, сравнительно больших размеров. Сталактитов в ней нет.

Местечко Сатанов, Проскуровского округа.

Из с. Закупна дорога на Сатанов идет через с. «Вівся» и с. Иванковцы. Последнее лежит возле громадного букового леса, чрезвычайно болотистого и дикого. Ровные высокие буки, как свечи прямые и крутые, стреляют в небо своими вершинами. Лес переходит через р. Збруч и продолжается, с небольшими перерывами, далеко вглубь Польши. Фауна леса разнообразная, но что особенно интересно – в лесу встречаются отдельные стада диких свиней. Лес покрывает так же и целый ряд товтр, в этих местах невысоких. Известняк, из которого состоят товтры, служит местному населению важным строительным материалом. Возле м. Сатанова дороги проходят около карьера известняка кристаллического строения, называемого у местных жителей «синим камнем».

Образцы известняков, собранных в карьере м. Сатанова помещены в коллекции минералистического кабинета Каменец-Подольского Химического Техникума⁷.

Выстроенные из Сатановского известняка военные строения прошлых веков являются теперь важными историческими памятниками. Город Сатанов (раньше было не местечко, а город) издавна служил важным военным пунктом. Он является крайним аванпостом (на территории УССР) завоеваний императора Траяна.

От укреплений более поздних времен остались 2 башни и развалины крепости. Крепость расположена на возвышенном берегу Збруча (территория УССР) возле сахарного завода. Она (крепость) имеет форму квадрата, с 3-х сторон обнесенного каменными стенами, а с четвертой высоким земляным валом. Стены в настоящее время высотой около 3 метров и в толщину 75 см. По углам стен находится 4 башни. 3 башни – западная, северная и восточная – 4-угольные, трехэтажные; четвертая – южная, тоже трехэтажная, но уже круглая и значительно меньших размеров. Входы в башни полузасыпаны. Длина стен около 75–80 м.

С Ю[го]-З[ападной] стороны вместо стены насыпан высокий земляной вал, заворачивающийся у южной башни внутрь крепости и доходящий почти до С[еверо]-В[осточной] стены. Теперь внутри крепости помещается дровяной склад сахарного завода. Стены башни медленно, но верно разрушаются. А между тем они являются ценными историческими памятниками и требуют охраны (рис. 1).

Вход в город с ЮЗ охраняет большая трехэтажная баня (занята пограничным постом)⁸. Расположена она у самого Збруча. В первом этаже башни, сводчатые ворота закрывающиеся чугунными дверями (теперь заложены с одной стороны каменной кладкой), вероятно, служили въездом в город. Из башни на польскую сторону был подземный ход, проходивший под Збручем. Он начинался в погребе, дверь в который находится с правой стороны башни. По словам одного красноармейца-пограничника, служившего в этом пограничном посту задолго до войны 1914–1918 гг. на польской стороне ход закрывался тремя парами чугунных дверей. Пограничники часто пользовались им (ходом) для перехода на австрийскую сторону. Это нарушало правильность границы, во избежание чего ход был заложен кирпичом в самом начале.

Над воротами башни укреплен каменная доска с надписью на латинском языке: ... (рис. 2)⁹

Надпись сохранилась довольно хорошо, правда, по словам вышеупомянутого красноармейца, некоторые буквы отбили пограничники в часы дождя. Над надписью помещен герб художественной работы на котором на щите изображены полумесяц и звезда.

Вторая линия укреплений оставила после себя другую башню, тоже трехэтажную и четырехугольную, но уже без надписи и герба. В прошлом веке эта башня была переделана в синагогу.

Траянов вал.

Траянов вал начинается от Збруча к северу Сатанова и идет по направлению с СЗ на ЮВ. В этом месте он едва заметен, так как из года в год в течении около 2000 лет распахивается. Дорога из Сатанова на с. Вер-

7 Хімічний технікум існував з 1921 р. по 1931 р. (Нестеренко В., 2003)

8 Сучасна пам'ятка архітектури – міська брама.

9 Переклад: «Адам Микола Сенявський із Гранова, власник Шклова і Міши, каштелян краківський, гетьман польний коронний, для громадської безпеки оцю твердиню відновив року 1722, маючи намір мурами захищати батьківщину, що її стільки раз захищав грудьми. Віщим помислом благодійника побудовано оцю браму, щоб Отоманській Порті загородити дорогу до Польщі, щоб користуватися рівною силою проти нападів варварів, лютому татарину протиставив Сатанів, якого навіть і ворота пекла не здолають, надто коли цю твердиню закрито перед ворогами. Одному тільки Богові, Королеві і Батьківщині віддаватиме свої ключі. Року Божого 1724». (Сіцінський 1928, с. 50–51.)

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

ховці, подійдя к валу заворачивает и сливается с ним. Тут и на небольшом протяжении за селом Верховцы, вал заметить невозможно.

С. Верховцы интересно громадным парком б.[ывшего] помещика Вожаховского. Парк состоит, по преимуществу, из елей и берез, усаженных по бокам алей, фигур и т. п. Целый ряд фонтанов, каскадов снабжаются водой из довольно большого пруда, примыкающего с ЮВ стороны к парку. С ЮВ, ЮЗ и СЗ к парку присоединяются громадные плодовые сады, состоящие из прекраснейших сортов фруктовых деревьев. Парк огорожен высокой каменной стеной с красивыми чугунными воротами.

Вскоре за Верховцами дорога сворачивает с вала, и последний опять становится заметным. Но особенно заметен он в лесу, примыкающему к с. Борщовка. Высота вала и его ширина сразу возрастают, при чем он на всем своем протяжении остается с С[еверо]-В[осточной] стороны более крутым, а с Ю[го]-З[ападной] более пологим. В высоту вал достигает в некоторых местах до 6 м. и в ширину до 9 м. По большей же части, высота его в лесу около 2-х метров, а ширина 3-4 м. местами на нем встречались воронки глубиной около $\frac{3}{4}$ м., а диаметром до 2-3 м.

У местного населения о вале ходят несколько легенд, две из которых были рассказаны крестьянином с. Борщовка. По первой из них жил на земле когда то змей людоед. Пожирал он несметное количество людей и вскоре все население пришло в ужас. Но появляется богатырь, который после поединка со змеем, окончившегося в ничью, соглашается поделить землю пополам. Был изготовлен огромный плуг, которым и пропахал богатырь, запрягши змея, вал до самого моря.

По другой легенде летел над землей когда-то громадный змей. Крыльями он касался земли и сгреб на своем пузе длинный вал – «смугу», по названию местных жителей.

Из Борщовецкого леса вал выходит на поле; высота его сразу падает и снова увеличивается в следующем лесу. Выходя из третьего по счету леса вал делается незаметным до села Лесоводы, расположено немного южнее, и лишь от села ясно заметной насыпью, не меняя своего направления, идет дальше к морю, о котором говорит первая легенда.

Песня которую пели в старину крестьяне с. Вильховцы Чемеровецкого района. Теперь эта песня сохранилась только в с. Вильховцы (Ольховцы).

«Ой давнем, я давнем в батенька булла,

Та вже тая стежечка терном заросла.

Ой заросла терном щей терниною,

Куди проходила дівчиною.

Ой візьму я косу терен просічу,

До свого батенька орликом злечу.

Та й злечу я орлом ще й зозулю,

Та й сяду в вишневім саду.

Як зачну кувати,

Всьюй гай розів'ю...

Як почну плакати,

Всьюй рід засмучу...

Ой як вийшла мати, та стала в порозі,

Вона се згадала, що дочка в стороні...

Ой цїтте но діти, слухайте но ви,

Що то за така зозуля в тім гаю кує...

Ой то не зозуля –То п'ята сестра,

Вона тут родилась, вона тут зросла,

Тільки на чужину та й заміж пішла...

Ой візьми ти, сину, тую рушницю

Та й іди забий тую зозулицю...

Нехай вона в саду не кує,

Нехай мому сердоньку жалю не дає.

Ой як пішов братчик, як вимірявся...

Не бий мене брате, я твоя сестра,

Бо я тут родилась, бо я тут зросла.

Тільки на чужбину та й заміж пішла.

Ой як ти сестричко, то прошу до хати,

А як зозулиця, то йди в гай кувати».

СЕКЦІЯ 5.

Зафіксована в рукописі інформація досить часто не пов'язана між собою, це наводить на думку, що перед нами польова записка, нотатки, які мали в подальшому опрацьовуватись.

Остаточно нез'ясованим залишається питання авторства описуваних нотаток, оскільки документ не підписаний. Аналізуючи виклад матеріалу, можна припустити, що автор описуваної розвідки – це геолог, краєзнавець, що цікавиться фортифікацією та археологією.

На підтвердження тези, що віднайдений документ написаний геологом виступають ґрунтовні знання родовищ та видів каменю в цьому регіоні:

1. відзначає коралове походження товтр;
2. фіксує біля ст. Закупна 46 кам'яних кар'єрів;
3. використовує інформацію про об'єми промислового видобутку вапняку на 1928 р, способи добування, кількість робітників та їх зарплату;
4. заявляє про великі запаси вапняку біля ст. Закупна;
5. подає інформацію про маловідому населенню печеру в г. Баба і про відсутність там сталактитів;
6. зауважує, що біля Сатанова є кар'єр з «синім каменем» і, що зразки вапняків зібрані в цьому кар'єрі зберігаються в колекції Мінералістичного кабінету Кам'янець-Подільського хімічного технікуму.

Ми припускаємо, що автором описуваного документу міг бути В. О. Геринович або хтось з його учнів. На користь авторства Гериновича виступає типова стилістика викладу матеріалу як в означеному рукописі, так і в його роботах (Геринович 1930 а, б). Деякі тези з нотаток перегукуються зі статтею Гериновича «Наші товтри»: «Товтри треба до значної міри ідентифікувати з так званим Валом Траяна, на якому легіони обороняли північно-східні границі римського імперіалізму» (Геринович 1930 б, с. 24); «..Товтри являють собою значний інтерес з погляду економічного... криють в собі великі запаси знаменитого вапняка (чистого вану 96%), що зараз тільки тут і там, переважно для місцевих потреб, експлуатується, які утворюють широкі перспективи для розвитку добувальної і перероблювальної промисловості, чому сприяють дві залізничні вітки: Ярмолинці–Гусятин і Ярмолинці–Нігин» тощо (Геринович 1930 б, с. 27).

Описуваний рукопис датується 1928 р., на цей час В. Геринович перебував у м. Кам'янці і займався дослідницькою краєзнавчою роботою. А вже восени 1928 р. його перевели до м. Харкова, пізніше репресували (Завальнюк, Петров 1991, с. 178–183). Спираючись лише на схожість тез у працях Гериновича з нотатками, ми не можемо остаточно ідентифікувати його як автора описуваного рукопису. Додатково потрібно провести порівняльний аналіз почерку, але це напрямок майбутніх досліджень.

Відняйдена розвідка є цінним джерелом для вивчення історіографії археологічних досліджень та краєзнавчих пошуків на території Поділля. Вона відкриває раніше невідомі факти археологічних розкопок вчителем школи Ф. Янчеським на г. Замок (між с. Кутківці і ст. Закупна) на руїнах замку; повідомляє про невелику печеру в г. Баба та фіксує один з варіантів української пісні з с. Вільхівці «Ой давнем я давнем в батечка була». Опублікований рукопис можуть використовувати у своїх студіях історики, археологи, географи, етнологи та краєзнавці.

Література

- Геринович, В. О. 1930 а. Кам'янець на Поділлі. *Краєзнавство*, 1–5, с. 8–16.
- Геринович, В. О. 1930 б. Наші товтри. *Краєзнавство*, 1–5, с. 16–29.
- Гудзь, Т. 2005. Громадська та краєзнавча діяльність В. Гериновича в Кам'янець-Подільському ІНО у 1923–1928 рр. *Хмельниччина Дивокрай*, 1–2, с. 57–59.
- Завальнюк, О. М., Петров, М. Б. 1991. «Винним себе визнав...» (В. О. Геринович). В кн.: *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)*. Київ, с. 178–183.
- Нестеренко, В. 2003. Хемічний технікум. *Подільнин*, 23 трав., с. 6–7.
- Сіцінський, Є. 1928. *Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси*. Київ: УАН.
- Церковний літопис с. Закупна*. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док. д/п 215.
- Церковний літопис с. Кутківці*. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док. д/п 241, 34 арк.

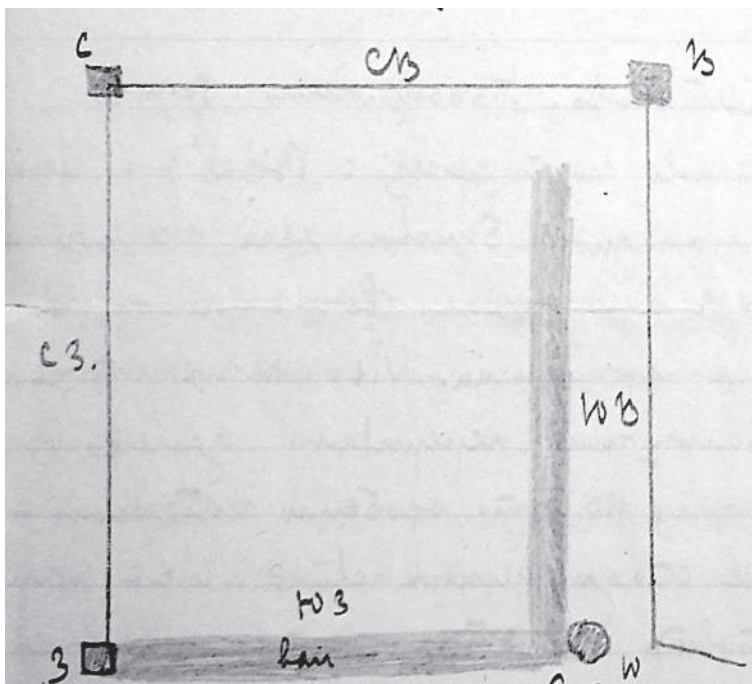

Рис. 1. План замку м. Сатанова (із записки 1928р.)

Рис. 2. Міська брама смт. Сатанів

Віталій Гуцал,
кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідної лабораторії
археології Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

СПІВПРАЦЯ Б. ТИМОЩУКА І Г. ХОТЮНА В ДОСЛІДЖЕННІ БАКОТСЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ

У статті йде мова про внесок Б. Тимощука і Г. Хотюна в археологічні дослідження літописної Бакоти, які розпочались у 1961–1962 рр.

Ключові слова: Музей, археологія, Бакота, Б. Тимощук, Г. Хотюн.

Для обох дослідників можливість познайомитись з пам'ятками археології розпочалась в музейних установах у перші післявоєнні роки. Визначальним для вчорашніх ветеранів став 1946 р. Саме в цей час Г. Хотюн після демобілізації влаштувався інспектором музейної справи Воронежського обласного відділу культури, з часом його було призначено директором Станіславського обласного історичного музею, а у 1949 р. він обійняв посаду директора Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника (Данілов 1997, с. 80).

Схоже, але дещо драматичніше розпочався кар'єрний ріст у Б. Тимощука. Після звільнення з полону з тавром «ворог народу» спроба працевлаштуватись до Житомирського музею була невдалою, але саме в стінах цього закладу доля звела його зі знаним українським археологом В. Гончаровим, який запропонував бідоласі посаду землекопа в археологічній експедиції Незабаром, враховуючи неабияку зацікавленість новачка дослідженнями та паралельне студіювання теоретичного курсу і т. п., доручив йому керівництво окремим розкопом. Це позитивно вплинуло на вирішення життєвих проблем й згодом дозволило Б. Тимощуку влаштуватись завідувачем археологічного відділу Бердичівського краєзнавчого музею (Тимощук 2009, с. 10–11). Активна діяльність у галузі археології, а відтак впізнаваність у науковому середовищі сприяла його запрошенню у 1947 р., як фахівця археолога, до Чернівецького краєзнавчого музею (Пивоваров 2010, с. 24).

Тож враховуючи географічну близькість музейних установ, а відтак схожість напрямів роботи, зокрема, у виявленні, дослідженні, та охороні пам'яток археології Придністров'я, у Б. Тимощука і Г. Хотюна встановились добрі ділові стосунки. Найбільш тісно вони проявились у зв'язку з початком реалізації плану будівництва Дністровської ГЕС, який вимагав прискореного обстеження берегової лінії, що підпадала під затоплення. У зв'язку з нехваткою археологів цей процес у межах Кам'янецьчини дещо затягувався, тож з кінця 1950-х рр. – чернівецькі археологи брали активну участь в обстеженнях Дністровського лівобережжя, зокрема, Новоушицького району (Рукописи статей... 1953, арк. 107) та підтримували контакти з іншими загонами комплексної Південно-Подільської (Дністровської) експедиції, що працювали на Кам'янецьчині в околицях сс. Врублівці, Островчани, Боришківці (Баженов 2011).

Окремо слід зупинитись на ролі Б. Тимощука і Г. Хотюна в розвідкових дослідженнях Бакотського мікрорегіону впродовж 1961–1962 рр., про що свідчать деякі документи з особистого архіву Г. Хотюна, який зберігається в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї. Зокрема, у тезах його доповіді про археологічні дослідження в районі Бакоти йдеться про те, що до складу експедиції, окрім співробітників Кам'янець-Подільського історичного музею Г. Хотюна і А. Гречко, входив завідувач відділу первісного суспільства Чернівецького краєзнавчого музею Б. Тимощук, який був потрібний саме як кваліфікований археолог (Матеріали про Бакоту... 1961). Найкраще про його роль у цьому проекті говорить один із листів до Г. Хотюна, у якому він обумовлює умови своєї участі в проекті, зі знанням справи дає рекомендації щодо відповідного комплектування експедиції необхідним людським, технічним та інформаційним ресурсом. Зокрема зазначає «потрібні такі матеріали: рулетка (10–20-метрова), компас, ножі і щітки для розчистки (по 5 шт.), 2-х метрова рейка з поділками, шнур (шпагат), пакувальний матеріал (папір, міліметровка (10 шт.), фотоматеріали (з розрахунку плівки проявляти на місці). Землекопів можна брати не більше 8–10 людей на день (із більшою кількістю не справитись нашими силами). ... До виїзду потрібно зібрати відомості, які археологічні роботи проводились на території Старо-Ушицького району (щоб не повторювати зроблену роботу)» (Лист Тимощука... 1961), що, загалом, сприяло б кращому проведенню запланованих робіт.

Тож врахувавши всі побажання, експедиція почала свою роботу 21 серпня 1961 р. Розвідки проводились у самому селі та найближчих урочищах Монастириськ, Біла, Двір, Пушкарівка. У процесі проведених робіт були зібрані решки матеріальної культури періоду палеоліту, раннього і пізнього трипілля, міді і бронзи, ранньозалізного віку, низка слов'янських поселень, датованих VIII–XIII ст. Особливо цікавими виявились предмети періоду міді й бронзи (орнаментовані миска і прясло, уламки горщика), що походять із шурфів, зроблених в печері поряд з монастирем (роботи проведені особисто Б. Тимощуком), залізні вироби

з території монастирського двору, пов'язані з функціонуванням обителі, і залишки середньовічної кам'яної будівлі в урочищі Двір [Матеріали про Бакоту... 1961; Винокур, Горішній 1994, с. 208]. Пошукові роботи бакотського мікрорегіону набули широкого розголосу в середовищі радянських археологів. Дослідників відвідали такі відомі вчені, як завідувач кафедри історії мистецтв історичного факультету Ленінградського університету професор М. Каргер (1961 р.), академік АН СРСР М. Тихомиров (1962 р.), що сприяло налагодженню особистих контактів та обміну науковою інформацією (Тезиси доклада... 1963; Винокур, Горішній 1994, с. 201).

За результатами досліджень для Інституту археології працівниками Кам'янець-Подільського історичного музею був підготовлений науковий звіт, який у свою чергу був переданий для ознайомлення Б. Тимощуку. З цього приводу цікавим є епістолярна спадщина науковця, яка характеризує автора не лише як професійного дослідника, але й рецензента. У першу чергу Борис Онисимович звернув увагу не лише на деякі погрішності в тексті, але дав рекомендації щодо структурування та наукового оформлення зібраного матеріалу. Особливо це стосувалось необхідності підсилення доказовості деяких тверджень із використанням джерельної бази та ін. (Лист Тимощука... 1962). Слід зазначити, що цей відгук й досі може слугувати орієнтиром та взірцем для молодих науковців при складанні звітів за підсумками археологічних розвідок й досліджень.

В цілому, проведені роботи дали можливість порушити питання про планомірне вивчення пам'ятки (Тезиси доклада... 1963) чим фактично скористався учень Б. Тимощука І. Винокур, який разом із ними неодноразово відвідував цю пам'ятку, а з часом використав досвід, напрацьований у попередніх польових сезонах, і запропонував створити у 1964 р. на базі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту постійну археологічну експедицію за участю музейних та науково-дослідних закладів. Це питання було обговорено на розширеному засіданні кафедри історії за участю істориків-краєзнавців, учених-археологів, музейних працівників, усіх зацікавлених осіб у вивченні давньої історії Поділля (ДАХО, ф. р-302, оп. 10, спр. 6, арк. 23–25). Б. Тимошук, як тодішній заступник директора Чернівецького музею, і Г. Хотюн разом із колегами беззаперечно підтримали такий формат експедиції, обравши І. Винокура її безпосереднім керівником (ДАХО, ф. р-302, оп. 8, спр. 309, арк. 23 зв, 24 зв.). Останній, використавши дослідження Б. Тимощука, і Г. Хотюна, починаючи з 1963 р. і упродовж наступних десятиліть продовжив розпочаті ними роботи в околицях Бакоти, що дало можливість зафіксувати процес формування цього давньоруського міста (ДАХО, ф. р-302, оп. 10, спр. 37, арк. 163–170, 285–290) та зрозуміти суть історичних процесів, що відбувалися в регіоні [Винокур, Горішній 1994, с. 46, 74].

Загалом треба відмітити, що в Б. Тимощука залишились гарні спогади про ті часи та про кам'ячан, з якими йому довелося співпрацювати. Про це знаходимо свідчення в його листі, адресованому І. Винокуру за 1987 р. У той час він був уже знаним московським археологом, який працював на посаді наукового співробітника відділу слов'яно-руської археології при Інституті археології АН СРСР. Тож готуючись до робіт на горі Богит, що на Тернопіллі, Борис Онисимович пам'ятав про свого давнього товариша й запрошував його до участі в дослідженнях: «Передай Г. Хотюну, що ми раді його бачити в складі нашої експедиції» (НА НДЛА К-ПНУ ім. І. Огієнка, спр. 121, арк. 347 зв.). На жаль, на той час скористатись запрошенням Григорію Миколайовичу було проблематично, оскільки він уже декілька років перебував на пенсії та відійшов від справ.

Таким чином, інтелектуальні контакти цих двох дослідників спонукали вчених (І. Винокура, П. Горішнього, І. Кучеру) звернути увагу на цей важливий історичний регіон України та розпочати широкомасштабні дослідження літописної Бакоти, що в результаті дозволило стверджувати безперервність соціально-економічного й культурного розвитку населення Придністров'я впродовж всього I тис. і перших століть II тис. н. е.

Література

- Баженов, Л. В. 2011. Археологічні дослідження Середнього Подністров'я. В: Травінський В. С. (ред.). *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 137–141.
- Винокур, І. С., Горішній, П. А. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський.
- Данілов, І. 1997. Григорій Хотюн. В: *Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937–1997)*. Хмельницький, 1997. С. 79–82.
- Держархів Хмельницької області, ф. р-302, оп. 8, спр. 309.
- Держархів Хмельницької області, ф. р-302, оп. 10, спр. 6.
- Держархів Хмельницької області, ф. р-302, оп. 10, спр. 37.
- Лист Б. Тимощука до Г. Хотюна. 1961. НА К-ПДІМЗ, ф. Хотюн Григорій Миколайович.
- Лист Б. Тимощука до Г. Хотюна. Зауваження на звіт про археологічні дослідження в Бакоті. 1962. НА К-ПДІМЗ, ф. Хотюн Григорій Миколайович.
- Матеріали про Бакоту. Щоденник археологічної експедиції Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника 1961 р. 1961. Науковий архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – НА К-ПДІМЗ), ф. Хотюн Григорій Миколайович.

СЕКЦІЯ 5.

- Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, спр. 121.
- Пивоваров, С. В. 2010. «Буковинський» період життя та наукової діяльності академіка І. С. Винокура. В: *Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф., присвяч. 80-річчю від дня народження І. С. Винокура*. Кам'янець-Подільський: Абетка, с. 22–31.
- Рукописи статей*. 1953. Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (далі НА НДЛА К-ПНУ ім.І.Огієнка), ф. 2, оп. 1, спр. 34.
- Тезиси доклада об археологических разведках в районе с. Бакота Каменец-Подольского района, Хмельницкой области 1963 р.* 1963. НА К-ПДІМЗ, ф. Хотюн Григорій Миколайович.
- Тимошук, Б. О. 2009. *Найкраща моя знахідка*. Чернівці: Зелена Буковина.

Додатки

Лист Б. Тимощука до Г. Хотюна 1961 р.

Шановний Григорій Миколайович!

Признаюсь – столиця Пониззя – Бакота та її околиці мене захопили уже давно. Таке передчуття, що там будуть відкриття союзного значення. Зрозуміло, що кожному археологу хочеться взяти участь в таких розкопках.

Мене Бакота цікавить ще й тому, що вона з усіх столиць Галицької Русі – найближча наша сусідка.

Сьогодні говорив з Новицьким про спільну експедицію. (Ми уже закінчили роботи у Хотині). Він не проти моєї поїздки до Вас на 1–1,1/2 місяця. Але сказав, що заплатити командировачних він не зможе. А чи зможе це зробити Ваш музей?

Експедицію краще всього провести у вересні. Адже ж вона буде розвідковою і потрібно, щоб значна площа була вільною від посіву. Якщо ж Ви вважаєте, що її доцільніше почати в серпні – я згодний. Я тоді свій відпуск перенесу на пізніший час. В Чернівцях я буду ще тиждень. Про своє рішення відносно терміну експедиції сповістіть Л. Новицького, як тільки отримаєте листа.

Для експедиції потрібні наступні матеріали: рулетка (10–20 метрів), компас, ножі і щітки для розчистки (по 5 шт.), 2 метрова рейка з поділками, шнур (шпагат), пакунковий матеріал (бумага, ящики), міліметровка (10 штук), фотоматеріали (з розрахунку плівки проявляти на місці).

Землекопів можна буде брати не більше 8–10 чоловік в день (з більшою кількістю не справитись нашими силами). З цього розрахунку потрібно готувати гроші для робітників.

До виїзду потрібно зібрати відомості, які археологічні роботи і де проводились на території Старо-Ушицького р-ну (щоб не повторити зроблену роботу).

Ще раз прошу, повністю домовитись з Новицьким про мою участь у Вашій експедиції.

Вітайте від Нас – чернівчан Вашу дружину, дочку і всіх наукових працівників музею.

Лист Б. Тимощука до Г. Хотюна. 17.05.1962 р.

Зауваження на звіт про археологічні дослідження в Бакоті.

1. Це звіт науковий і всі висновки автора повинні бути науково обґрунтованими. Так, автор пише що в центрі села знайдена кераміка 8–9 ст. А це потрібно доказати: подати фото або малюнки знахідок і привести аналогії з інших пам'яток, які вже датовані.

Потрібно коротко написати про історію досліджень в Бакоті, а то виходить, що музей першим почав там археологічні дослідження. Якби Т. Гречко написала про історію досліджень, то не потрібно було б описувати палеолітичну стоянку, яка вже опублікована. В звіті відсутні плани, карти, зсилки на літературні джерела. (Де написано, що Бакота до 14 ст. була столицею Поділля?).

Експедиція одержала цінні данні про датування Бакотського монастиря. А в звіті про це ні слова. Невідомо із звіту скільки часу проіснувала експедиція, де знаходяться урочища Двір, Пушкарівка, Біла і т. д.

2. В зв'язку з тим, що основною метою експедиції було відшукати літописну Бакоту, потрібно детально описувати пам'ятки XI–XIII ст., подати карту поширення знахідок цього часу з нанесенням об'єктів (городище, монастир, житла). Також потрібно виготовити карту археологічних пам'яток на території Бакоти і її околиць і описати все, що відомо про них (використавши і матеріали попередніх досліджень).

Олександр Григоренко,
доктор історичних наук, професор

Сергій Єсюнін,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України,
провідний науковий співробітник Хмельницького
обласного краєзнавчого музею

ЖИТОМИРЩИНА В ЖИТТЄВІЙ І НАУКОВІЙ ДОЛІ УКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГА ІОНА ВІНОКУРА

В публікації висвітлено дитячі та юнацькі роки відомого українського археолога, доктора історичних наук, професора Іона Срулевича (Ізраїлевича) Винокура. Акцентується увага читачів на період життя майбутнього вченого в містах Ружині і Житомирі.

Ключові слова: Винокур Іон Срулевич, Житомирщина, Волинь, наукові дослідження, археологічна експедиція, доктор наук, професор.

В історії української історичної та археологічної науки яскраво вирізняється постать відомого дослідника, археолога, історика та педагога Іона Винокура (1930–2006). Кожна людина, як і кожна епоха залишає по собі слід. Слід, який залишив цей великий вчений, ще при житті гідно був оцінений сучасниками. В своїх сотнях наукових праць він зумів поставити археологічну науку на високий ступінь розвитку. Керуючи археологічною практикою студентів історичних факультетів Житомирського, Чернівецького та Кам'янець-Подільського університетів, він провів майже 20 експедицій. Головним напрямком його наукових досліджень були черняхівські племена.

Чимало вітчизняних та зарубіжних вчених досліджували життєвий і творчий шлях цього видатного вченого. Серед них Л. Баженов, С. Баженова, С. Єсюнін, С. Демидко, О. Завальнюк, А. Філінюк, В. Степанков, О. Пламєницька, В. Прокопчук, А. Гуцал, В. Гуцал, О. Погорілець, Б. Тимошук, В. Мегей, Я. Гурба, І. Старенький, С. Гуменюк, Л. Вакулєнко, О. Приходнюк, С. Шпаковський, Ю. Блажевич, П. Слободянюк, П. Нечитайло та багато інших. У кожного автора своє бачення, свої акценти. Однак всі єдині в твердженні – все почалося з рідної хати. Майбутній археолог народився 4 липня 1930 року в містечку Ружин на Житомирщині. «Ружин – містечко тихе, звичайне для його жителів і зовсім несподіване для людини, що тільки-но з дороги, – писав письменник Анатолій Скрипник. – Одразу тут хочеться пожити – при нагоді днів кілька, а можливо, варто було б і все життя. Розташоване воно так, що не важко здогадатися. Історія його починається з давнини, коли наші предки для своїх поселень мали змогу обирати найблагодатніші місця: над тихими, але сильними в повільні і завжди спроможними крутити важкі млинові колеса річками, на горбах, що немовби підносяться і спонукають людину до широкого погляду в навколишній світ» [Козельський 2015, с. 125]. Його першими учителями були батьки – Сруль Гершкович, відомий в окрузі майстер бляхарської справи, відзначався гострим розумом та товариською вдачею, та Марія Хаїмівна, добра господиня, привітна, лагідна людина. Вони й прищеплювали у свого сина любов до праці, повагу до людей, уміння долати труднощі й перешкоди, яких стільки багато було на його життєвій дорозі.

У Ружині маленький Іон провів усього шість літ [Макарова, Трубочанінов 2010, с. 294]. 1930-ті роки були важкими роками голодомору і репресій радянської тоталітарної системи проти українського народу, але в його пам'яті назавжди закарбувалися добрі спогади про містечко, його людей, природу і навіть запахи. У 1936 році батьки переїхали до Житомира, щоб дати синові ґрунтовну освіту. В Житомирі вони проживали на вулиці Міщанській (тепер Лесі Українки), біля Сінного ринку. Там його батьки купили будинок. Багато в чому сім'ї треба було починати спочатку, обживатись, вrostати в нове середовище. Жили тоді дуже бідно, були випадки, коли батько носив сина до школи на плечах, коли тому не було що взути. Живучи в Житомирі, юний Іон щорічно приїжджав на шкільні канікули відпочити в Ружин, в якому проживав його дядько Зуся Виноградов. За розповідями місцевих краєзнавців, його син був першим кіномеханіком Ружина. В Житомирі Іон Винокур навчався в школі № 25. Це місто стало для нього великим і славним, а головне – рідним містом. Тут пройшло його дитинство і юність, сюди він навідувався і в зрілі роки.

В Житомирі батько Іона, Сруль Гершкович, став знаним жерстяником-покрівельником. З добре розвиненим почуттям гумору він вважався у колі професіоналів високим майстром, професіонали називали його професором свого фаху. Не було речі, яку би не втілювали в метал його умілі руки. Лійки, ринви, чайники, відра, покрівельні роботи – це все для нього було за іграшки. Йому замовляли прилади, від яких усі

житомирські майстри навідріз відмовлялися, обґрунтовуючи це тим, що таке замовлення виконати неможливо. А він розмірковував, робив креслення і брався. Одного разу його запросили прийти до головного інженера великого заводу. Треба було зробити складне устаткування витяжної вентиляції. Детально ознайомившись із кресленням, у відповідь на запитання головного інженера, чи можливо цей проект реалізувати, дав негативну відповідь. Той подумав, що це дуже складно для виконання, на що жерстяник зауважив, що якщо зробити так, як накреслено, система буде недієздатна. Не буде тяги, і показав інженеру, де утворяться зустрічні потоки повітря. Той попросив жерстяника удосконалити схему цього приладу. Тиждень довелося попрацювати Срулю Гершковичу, щоб довести його до ладу. Така система була схвалена відділом головного інженера заводу і затверджена. А після виконання – діяла безвідмовно [Кузіна 2012, с. 288].

Іон Срулевич ставився до батькової професії з великою повагою. Батько навчав свого сина усього, що знав. Навчав він його поступово, ніби й ненавмисне. Але, звичайно, у вправності і у фасі син поступався батькові. В роки раннього парубоцтва, у повоєнний період, коли Іон Срулевич навчався в Чернівецькому університеті і приїжджав додому в Житомир на канікули, то одягав робу, брав інструменти і працював під батьковим керівництвом.

Житомирська шкільна сторінка біографії І. Винокура була закрита страхіттями Другої світової війни. Після закінчення третього класу він поїхав на канікули до родичів в Ружин. Йому було тоді одинадцять років. В середині дня 22 червня він почув лемент і плач жінок, які бігали вулицями і голосили: «Ой, леле, війна! Людоньки! Війна!». Ворог просувався дуже швидко і невдовзі вже був під Житомиром. За наполяганням матері сім'я 27 червня виїхала в Житомир, а 2 липня – до Києва, звідти – до Ашгабата. Пізніше Іон Срулевич розповідав колегам про ті страшні й тривожні дні і ночі. «Як зараз пам'ятаю один авіаційний наліт на наш ешелон. Це було у ясний, літній, сонячний день. Потяг проходив по безмежних пшеничних полях Подніпров'я. Ворожі винищувачі один за одним пролітали над нами, скидаючи бомби, поливаючи жінок, дітей, стариків свинцевим дощем. Їм було добре видно, що це їдуть беззбройні, беззахисні біженці, німі люди. Звіряча личина фашизму уособлює для мене хиже обличчя пілота одного з літаків, що полював на нас. Він був без шолома. Щоб краще бачити пекельну картину зсунув на лоба льотні окуляри і, сповнений азарту, хижо посміхався. Це обличчя – втілення маски смерті для мене» [Кузіна 2012, с. 289].

Після звільнення Житомира від окупантів сім'я повернулася на попереднє місце. Закінчивши середню школу у 1948–1953 роках, І. Винокур навчався на історичному факультеті Чернівецького університету. Навчався добре, активно займався громадською роботою. Дисциплінованого і наполегливого студента помітив і підтримав його земляк із Житомирщини Б. Тимошук. Уже тоді він був відомим археологом і педагогом, викладачем університету. Він брав допитливого студента на археологічні розвідки по Буковині, дослідження давньоруського городища Василева Заставнівського району, в 1952–1953 роках включав до складу Галицької археологічної експедиції Академії наук України, яку очолював В. Довженок. Два сезони археологічних робіт у літописному Галичі дали значний досвід, склали основу дипломної роботи «Нові археологічні матеріали з історії Галицько-Волинської Русі» [Винокур 2013, с. 120]. Його наукова робота здобула призове місце на міжвузівському студентському конкурсі в 1952 році [Винокур 2003, с. 192].

В серпні 1953 року після закінчення університету І. Винокур повернувся на рідну Житомирщину. Майже чотири роки він плідно працював науковим співробітником обласного краєзнавчого музею, набував досвіду музейника, організатора археологічних досліджень. В місцевих газетах час від часу з'являлись статті молодого дослідника. В республіканському журналі «Україна» виходили його нариси і розвідки культурознавчого характеру: про давніх овруцьких каменерізів, композитора В. Косенка, польського письменника Ю. Крашевського [Баженов 2003, с.68-69]. Але головним покликанням науковця були археологічні дослідження. Стаціонарні роботи на Пряжівському і Слободищенському (1955–1957), Маркушівському й Іванківському (1959) черняхівських поселень II–V ст. н. е., розвідки по р. Тетерів в околицях Житомира та вздовж течії р. Случ – все це давало матеріал для аналізу, узагальнень, нових висновків і, звичайно, – праць, що з'явилися на сторінках обласної газети «Радянська Житомирщина». Увагу читачів обласної газети привернули статті та замітки «Про давньоруські пам'ятки», «Пам'ятки первісної історії Житомирщини», «Новоград-Волинський скарб римських монет», «Відкриття Радомишльської палеолітичної стоянки», «Літописний Колодяжин», «Стародавній Житомир», «Стародавній Коростень», «Стародавній Овруч» та ін. У Житомирі І. Винокур видав свою першу брошуру «Археологічні пам'ятки Житомирщини» [Винокур 1956].

«Житомирський період» освітянської, наукової і громадської діяльності І. Винокура був знаменний ще й тим, що з ним познайомився і запросив читати на історичному факультеті педагогічного інституту курс археології доцент Л. Коваленко. Авторитетні історики, доктори історичних наук, професори, які добре обізнані з життєвим шляхом і творчими здобутками І. Винокура О. Завальнюк і В. Прокопчук зазначають, що на цьому етапі його життя «неоціненний внесок у розвиток дослідницького таланту молодого вченого-археолога

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень вніс Леонід Антонович Коваленко» [Завальнюк, Прокопчук 2013, с. 133]. В Житомирі окреслились наукові пріоритети дослідника – вивчення й узагальнення старожитностей Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. Твердження про приналежність пам'яток черняхівської культури в лісостеповій зоні України слов'янським племенам в подальшому стало головним у дослідженнях І. Винокура [Винокур 2000, с. 275–278].

Роки життя і праці в Житомирі І. Винокура були в значній мірі вирішальними в його подальшій науковій біографії. У 1957–1963 роках він працював в Чернівецькому університеті. У березні 1963 року на запрошення ректора Кам'янець-Подільського державного педінституту І. Зеленюка та завідувача кафедри загальної історії Л. Коваленка Іон Ізраїлевич переїхав до Кам'янця-Подільського [Прокопчук 2000, с. 154]. Спочатку він працював асистентом, згодом старшим викладачем, доцентом кафедри загальної історії, а з 1969 року очолив кафедру історії СРСР і УРСР (1991 року реорганізована в кафедру історії Східної Європи та археології). 1978 року в Інституті археології АН України І. Винокур захистив докторську дисертацію на тему: «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя (перша половина I тисячоліття н. е.)», а через два роки став професором. Такі помітні успіхи викладача закладу вищої освіти з периферії не залишилися непоміченими владними органами республіки і в 1981 році йому було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник вищої школи Української РСР». Ще одним визнанням, що засвідчувало науково-педагогічну кваліфікацію І. Винокура було його обрання академіком Академії наук вищої школи України [Гуцал 2012, с. 346].

Доктор історичних наук, професор І. Винокур залишився в світлій пам'яті волинян, подолян і буковинців передусім як відомий вчений, культурно-освітній і громадський діяч, талановитий педагог і наставник молодих археологів. Такою постаттю по праву може пишатися вся країна.

Література

- Баженов, Л. В. 2003. Іон Ізраїлович (Срулевич) Винокур. В: Завальнюк, О. М. (ред.) *Кам'янець-Подільський державний університет в особах*. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 67–80.
- Винокур, І. С. 1956. *Археологічні пам'ятки Житомирщини*. Житомир.
- Винокур, І. С. 2003. Археолог і краєзнавець Б. О. Тимошук. *Краєзнавство*, 1-4, с. 192–196.
- Винокур, І. С. 2000. *Черняхівська культура: витоки і доля*. Кам'янець-Подільський.
- Винокур Іон Срулевич – доктор історичних наук, професор. 2013. В: Конет, І. М. (ред.) *Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, с. 118–131.
- Гуцал, В. А. 2012. Особова справа І. С. Винокура з архіву Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка В: *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, с. 345–349.
- Завальнюк, О. М., Прокопчук, В. С. 2013. Український археолог Іон Винокур. *Археологічні студії «Межибіж»*, 2, с. 130–144.
- Козельський, Я. Д. 2015. Ружин над Роставицею – мала батьківщина Іона Винокура. *Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства «Межибіж»*, 2, с. 125.
- Макарова, Л. В., Трубочанінов, С. В. 2010. Професор Іон Винокур – науковець, наставник і людина (до 80-річчя від дня народження). *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 15, с. 294–303.
- Кузіна, Б. С. 2012. Інтерв'ю під пекучим сонцем. Пам'яті академіка Винокура Іони Ізраїлевича. *Збереження національної ідеї та національної свідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття*, 5, с. 288.
- Прокопчук, В. С. 2000. 70-річчя доктора історичних наук І. С. Винокура. *Український історичний журнал*, 5, с. 153–156.

Анна Ніколаєва,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

РЕМОНТНІ РОБОТИ У КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ЗАМКУ В ЧАС РОЗМІЩЕННЯ В НЬОМУ АРЕШТАНТСЬКОЇ РОТИ/ВІДДІЛЕННЯ

У статті на основі «Журналів Особливого Попечительства над Кам'янецької арештантською ротою № 29 цивільного відомства», «Журналів Особливого Попечительства над Кам'янецьким виправним відділенням», «Оглядів Подільської губернії» та іншої літератури було розглянуто питання ремонтних робіт, проведених в будівлях Кам'янецького замку. Із зазначених документів стало відомо, що роботи хоч і проводились досить регулярно, але, на жаль, не в повному обсязі, що призвело до серйозних руйнувань об'єкта.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський фортечний тюремний замок, Кам'янецька арештантська рота № 29 цивільного відомства, Кам'янецьке арештантське відділення, Попечительство, журнал Попечительства, Огляд Подільської губернії, ремонт.

Діяльність Кам'янецької арештантської роти № 29 цивільного відомства, перейменованої з 2 квітня 1882 року у Кам'янецьке арештантське відділення, досі ще не була об'єктом комплексного вивчення. Вивчення тюремних закладів м. Кам'янця-Подільського торкались у своїх дослідженнях В. В. Дячок¹, І. О. Старенький², В. П. Соловей^{3 4 5}.

Метою мого дослідження є огляд ремонтних робіт, проведених у Кам'янець-Подільському замку (в документах часів Російської імперії «колишній турецькій фортеці»), свідчення про які збереглись в Журналах Особливого Попечительства над арештантською ротою/відділення, губернаторських звітах «Огледах Подільської губернії» та інших документах.

Арештантська рота цивільного відомства була розміщена в Кам'янець-Подільському замку у 1859 році, після виведення його стін у нову будівлю губернської в'язниці. Хорошим джерелом для дослідження питання ремонтних робіт є Журнали Особливого Попечительства над Кам'янецькою арештантською ротою/відділенням.

З журналів дізнаємось, що 28 лютого 1878 року члени-попечителі розглядали питання, які стосувались ремонту механізму для підняття води з криниці та підлоги у вежі, де вона розташована. Також було підняте питання про необхідність встановлення нових вхідних у роту воріт. Оскільки наймати підряд було дорого, тому було вирішено зробити ремонт господарським способом (силами арештантів). Гроші на матеріали відповідно до кошторису, зробленого Губернським Архітектором Введенським має виділити Розпорядний комітет Губернського правління (740 руб.00 коп. на проведення робіт)⁶.

Ремонтні роботи були проведені і члени-попечителі заслухали звіт про них 12 вересня 1878 року. На цьому ж засіданні було підняте питання про необхідність додаткових ремонтних робіт. Так, у приміщеннях роти необхідно відремонтувати 30 квадратних сажнів даху з черепиці та 20 квадратних сажнів гонтового даху; відремонтувати у всіх камерах та у квартирі командира 22 опалювальні печі та одну пекарську піч; побілити всі камери та зробити 20 нових дверей для них, а також компенсувати командирі роти, згідно з рапортом, 33 руб. 46 коп. за вставлені у віконні рами 297 нових шибок, рахуючи по 18 коп. за кожную. Постановили: звітну документацію передати в Розпорядний комітет та просити їх про надання нового асигнування для проведення необхідних робіт відповідно до кошторису губернського архітектора Анкудінова, а також виділити кошти на компенсацію витрат Командирі роти на шибки⁷.

На засіданні 29 травня 1879 року слухали відношення Подільського Губернського Розпорядчого комітету від 17 травня 1879 року № 3339 з приводу проведення ремонтних робіт у приміщеннях роти. До означеного 12 вересня 1878 року переліку додалось ще вставлення нових 325 шибок, ремонт підлоги в камерах, встановлення

1 Дячок В. В. Про ув'язнення Устима Карманюка (Кармалюка) в Кам'янець-Подільській фортеці: вигадки та дійсність у світлі документів// Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. 2013. С. 179–186.

2 Старенький І. О. До питання охорони Кам'янець-Подільської фортеці в 1812–1928 році. Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. 2012. С. 170–173.

3 Соловей В. П. У фортеці – в'язниця? Музейний вісник. 1998. № 5.

4 Соловей В. П. Кам'янець-Подільська фортеця – в'язниця. Музейний вісник. 2008. № 17.

5 Соловей В. П. В'язень Кам'янець-Подільської фортеці. Подолянин. 2010. 17 груд.

6 Державний архів Хмельницької області, м. Хмельницький. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5–6.

7 Державний архів Хмельницької області, м. Хмельницький. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 16–19.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

нових віконних рам, встановлення нового даху на одному з флігелів роти. Для цього Розпорядчий комітет зобов'язався виділити 1319 руб. 88 коп. Перша частина в 1000 руб. мала бути надана одразу для закупівля матеріалів, а решта буде видана згодом на основі акту техніка про належну якість матеріалів, до вживання їх у роботу, а також про якість та обсяг проведених робіт. Для того, щоб Будівельне відділення Губернського правління командувало техніка, до нього має звернутись Розпорядчий комітет⁸. На жаль, звіту про проведення означених робіт у журналах за наступний період не трапилось, тому можна припустити, що ремонт не відбувся.

11 листопада 1879 року Розпорядчий комітет дозволив провести ремонт даху силами арештантів на складському приміщенні для інструментів розміщеному у цейгаузі, на що було виділено 268 руб. 58 коп. Окрім цих робіт ще необхідно встановити ліхтарі на трьох караульних постах для зручності охоронців у нічний час, а також відремонтувати нари в деяких камерах⁹.

27 серпня 1880 року було засідання, де піднімалось питання про будівництва трьох нових місць для постових (одне – всередині роти, два за стіною роти – біля ретирадних місць і найближчої до південної стіни башти). Зробити три будки та три ліхтарі, а також відремонтувати старі будки. На все було виділено 35 руб.¹⁰.

На засіданні 10 листопада 1880 року обговорювали скарги мешканців містечка Карвасари щодо небезпеки, яка їм загрожує від каміння, що падає на їх сторону зі стін Кам'янецького замку. Після огляду стіни і башти зі сторони м. Карвасари губернський архітектор прозвітував, що підібратись близько до цих будівель неможливо, оскільки вони стоять на краю скелі. Архітектор все ж оглянув цю сторону замку з далекої відстані і жодних пошкоджень не помітив, також він наголосив, що ця ж вежа розташована і у дворі арештантської роти, і ніколи з неї каміння не падало. Тому він припустив, що проблема не в стіні чи вежі, а в скелі, на якій стоять будівлі. Верхня частина скелі складається з «рухляка», який сильно вивітрений і пошкоджений. Архітектор запропонував зібрати комісію для детального огляду небезпечної ділянки¹¹. Висновків комісії в наступних журналах немає.

12 грудня 1880 року члени-попечителі звернулись до Розпорядчого комітету з проханням провести ремонтні роботи силами арештантів у приміщеннях роти, як-то:

1. перекрити новим гонтом дах на криниці;
2. на приміщенні теслярської майстерні і камер №№ 8, 9, 10 переробити частину крокви, перекрити новим гонтом дах та замінити старе риштування;
3. у всіх приміщеннях, як арештантських, так і в казармах для наглядачів переробити підлогу з додаванням 2/3 нових дошок і 1/3 нових балок;
4. зробити три нових тамбура на ганках;
5. накрити новим гонтом дах на лазні та на передпокої лазні, відремонтувати крокви, замінити до 16 кв. сажнів риштування, переробити у передпокої лазні стелю, зробити в лазні та передпокої лазні нову підлогу з балками і нову пічку з трубою;
6. у всіх приміщеннях переробити нари з додаванням нових брусків та дошок.

На придбання матеріалів на зазначений ремонт потрібно виділити 1354 руб. 14 коп. На жаль, необхідна сума виділена не була.

У Журналах Попечительства за 1881–1884, 1886–1889 роки не містилось жодної інформації про ремонтні роботи на будівлях замку. Також за цей період збережені губернаторські звіти «Огляди Подільської губернії». В «Оглядах» у розділі «Казенні та суспільні будівлі» є витяги з кошторисів витрат Міністерства Внутрішніх справ. З них відомо, що 1881, 1883, 1885, 1886, 1887 та 1888 роках гроші на ремонт не виділялись. Невеличке асигнування в розмірі 180 руб. було виділене у 1889 році¹². Протягом 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903, 1905, 1908 років асигнування були щорічні загалом 7332 руб. 80 коп. Окрім зазначеної суми протягом 1891–1894 років було виділено додатково 1718 руб. 90 коп. на ремонт стін «колишньої турецької фортеці»¹³, а також у 1892 році, щоб підтримати башти південного бастиону, на них встановили нові гонтові покриття¹⁴. У 1896 році ще 89 руб. 90 коп. було виділена на ремонт стіни в арештантському відділенні¹⁵. Для порівняння за період з 1881–1908 років на розбудову і ремонт нової Кам'янецької в'язниці було витрачено 51596 руб. 55 коп.¹⁶.

8 Державний архів Хмельницької області. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 38–41.

9 Там само. Арк. 70.

10 Там само. Спр. 2. Арк. 47–48.

11 Державний архів Хмельницької області. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 66–68.

12 Обзор Подольской губернии за 1889 год. С. 63.

13 Ніколаєва А. О. До питання про пенітенціарні заклади другої половини XIX ст. у Кам'янці-Подільському. С. 70–71.

14 Геровська О. Кам'янець-Подільська фортеця як в'язниця. Кам'янець-Подільський вісник. 1995. 22 квіт.

15 Обзор Подольской губернии за 1896 год. С. 87.

16 Ніколаєва А. О. Вказ. праця. С. 70–71.

СЕКЦІЯ 5.

На жаль, більше сказати про ремонтні роботи в замку у 90-ті роки ХІХ – на початку ХХ ст. сказати складно. Але відомо, що 1913 році стався обвал частини фортечної стіни¹⁷. А вже в травні 1914 року міська дума одногосно постановила прийняти «Турецьку фортецю», де зараз арештантське відділення. Надалі міська дума планувала обговорити питання, як найкращим чином влаштувати збереження цієї цінної пам'ятки старовини, коли напівзруйновані будівлі «Турецької фортеці» перейдуть на баланс міста¹⁸.

Отже, проаналізувавши наявні джерела, вдалось встановити, що Кам'янецький замок та його внутрішні приміщення у період розташовування у них арештантської роти/відділення постійно потребували ремонту. Стараннями попечителів над ротою/відділенням певні асигнування на ремонт виділялись Губернським Розпорядчим комітетом, але вони не охоплювали всі потреби. Роботи в приміщеннях замку проводились силами арештантів, які часто не мали відповідної кваліфікації. Ремонтні заходи були націлені на покращення внутрішнього облаштування приміщень: відновлення підлоги, стелі, нар, пічок і т. п., хоча кілька разів ремонтувались також дахи та стіни приміщень. За 1891–1894 роки був проведений ремонт зовнішніх стін замку та були перекриті новим гонтом дахи веж південного бастіону. На жаль, більшість звернень членів-попечителів до Губернського правління з приводу ремонту не були затверджені. Як наслідок, замок повільно руйнувався, що було відзначено Кам'янецькою міською радою під час прийняття його на баланс міста у 1914: він був описаний як наполовину зруйнований.

Анна Кулішова,
завідділом реставрації
та реабілітації пам'яток Національного
історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

Валентин Пагор,
кандидат історичних наук (PhD),
науковий співробітник Національного
історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

ДО ПИТАННЯ ГІДРОГЕОЛОГІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті ведеться мова про перші гідрогеологічні дослідження Кам'янця-Подільського, які проводилися на початку ХХ ст. інженером О. Я. Паскаренком і не втратили актуальності до сьогодні. Окрема увага звертається на результати комплексних гідрогеологічних досліджень міста, проведених Київським геологічним інститутом у 1942–1943 роках.

Ключові слова: гідрогеологія, джерела, пам'ятки, Кам'янець-Подільський, колодязі.

Впродовж століть жителі Кам'янця-Подільського намагалися вирішити проблему забезпечення міста якісною водою. Ця проблема актуальна і сьогодні, якщо згадати недавнє встановлення шлюзової сорбентової завіси для фільтрування води на Лебединому озері та відповідні дослідження якості ґрунтових вод в парку Героїв Євромайдану. Проте, перші гідрогеологічні дослідження в Кам'янці-Подільському відбулися лише на початку ХХ ст. Якість питної води стала предметом дослідження лікарів Багіна, Каниціна, Шагіна, професора Ласкар'єва (Belke Gustaw 1859; Materyaly... 1865; Виржиковський 1926; Ласкарев 1914). В 1911 р., за сприяння міського голови К. В. Туровича, член Товариства подільських природодослідників і любителів природи, інженер О. Я. Паскаренко провів гідрогеологічне вивчення території Кам'янця-Подільського. До роботи були залучені інженери В. І. Броніковський, К. І. Міллер та природознавець М. Григорев, який виконав всі необхідні креслення.

Важливо було в'яснити, звідки і якими водами наповнюються колодязі Кам'янця-Подільського? Безпосередній вплив на водоносні шари мав навколишній рельєф. На північ від міста, простягнулися великі пагорби – Медобори, або як їх ще називають Товтри. Минаючи підвищення біля с. Нігин, вапнякові породи розмежовує р. Смотрич. Далі на південний схід, приблизно на відстані в 5 км, недалеко від Привороття є дуже стрімке пониження між Товтрами, де протікає р. Мукша. Ці дві річки, які проходять паралельно, одна із західної, друга зі східної сторони міста, прорізавши водами вапнякові нашарування силурійського періоду, протікають значно нижче загальноприйнятого в місті рівня ґрунтових вод, тим самим формують гідрогеологічне середовище на якому розташоване місто (Паскаренко 1912, с. 81–82).

¹⁷ Старенький І. О. Вказ. праця. С. 171.

¹⁸ Подолія. 1914. 14 мая.

За результатами проведених досліджень Нового плану встановлено, що в дощові пори року, залежно від складу порід ґрунту, підземні води залягають на глибині 4–7 м. Це так звана підшкірна або ґрунтова вода. Вона спостерігається в районах за Семінарською (Небесної сотні) і Високою (Сіцінського) вулицями, де підвали будинків в період паводків і сильних дощів заливаються водою. Ці верхні води не постійні, так як вони скоро проникають глибше, поки не досягнуть більш щільного шару (глини, суглинків). Водонепроникні шари порід знаходяться в Кам'янці на різних глибинах. В різних місцях від 5 м до 20 м.

О. Я. Паскаренко, обстеживши колодязь губернської земської лікарні, колодязь поблизу перетину Московської (Огієнка) і Семінарської (Небесної сотні) вулиць, профілі колодязів на Лагерному провулку і колодязь П. Н. Бучинського на Бульварній (Шевченка) вулиці, зробив висновки, що чорнозем, червона глина з вапняковими нашаруваннями дуже рихлі і легко пропускають воду. Це пояснює те, що в сезони дощів відбувається затоплення багатьох погребів і підвалів будинків. В більшості ці неглибокі ґрунтові води слугують для наповнення колодязів міста, але якість води знаходиться в прямій залежності від щільності заселення місцевості.

Щодо Старого міста, то погана якість питної води, на його думку, пояснюється тим, що із збільшенням населення, підшкірні води джерел отримували ознаки забруднення азотною кислотою, хлором, аміаком та особливо речовинами органічного походження. Все це призводило до того, що така вода становилася не лише шкідливою, але й небезпечною. На якість води впливала відсутність каналізації, існування помийних ям і зрештою просочування в ґрунти всіх нечистот з дворів, вулиць і площ. Історія засвідчує, що захворюваність і смертність в містах без каналізації була вищою, а населення, яке споживало недоброякісну воду, крім шкоди для здоров'я ризикувало захворіти на епідемії тифу, дизентерії, холери (Паскаренко 1912, с. 71, 74, 76). Такі випадки захворювань неодноразово були зафіксовані в Кам'янці-Подільському.

Розташування водонепроникних нашарувань і ґрунтової води в місті знаходиться вище рівнів води в річках Смотрич і Мукша. Звідси випливає, що ґрунтові води живлять річки. Це явище можна було спостерігати на крутих схилах Смотрича: 1) поблизу Руських фільварків; 2) біля Державного банку; 3) на Міському бульварі, поблизу Пушкінського будинку; 4) біля будинку Лозинського і далі до берегів р. Мукша. Також в річку впадає вода з джерел розташованих за будинком малолітніх злочинців і свічковим заводом; за міською фермою і біля цегляного заводу Дембіцького. Таким чином, О. Я. Паскаренко підсумовує, що колодязі міста живляться не з сусідніх річок, а головним чином атмосферними опадами (Паскаренко 1912, с. 81–82).

У дослідженні наведено маловідомі факти існування озер в північній частині Нового плану, поблизу дороги на Проскурів (сьогодні так звана територія Трьох ставків). За свідченнями старожилів, деякі озера в давнину були глибокі, в них можна було купатися і плавати на рибацьких човнах. В XIX ст. більшість озер перетворилися на заболочені місцевості. На початку XX ст. болотисті місцевості лише зрідка наповнювалися водою і представляли собою невелику впадину, яка обмежена невеликим підвищенням з боку р. Мукша. Рівень води в озерах лежав вище рівня річки Смотрич на 71 м. З цього приводу О. Я. Паскаренко пише: *«обстеживши місцевість, я не знайшов зовнішніх, видимих виходів води з цієї впадини, як наприклад пониження до річки. Вздовж берегів р. Мукші також не видно виходів води. Місцевість за свічковим заводом має рів для водовідведення у вигляді невеликого струмка, без назви, який впадає в річку. Ця долина і сусідня болотиста місцевість, яку я буду називати «озерами», має площу близько з квадратних верств (більше з км².) з навколишніми пагорбами, з яких вода стікає в озера. На протязі багатьох років в цій впадині вода зробила свого роду підземний басейн, де може бути значний запас води»* (Паскаренко 1912, с. 84).

Обстеживши колодязі міста, дослідник підсумував, що вода в більшості з них за результатами проведеного хімічного аналізу середньої або низької якості. Тому він перед міською владою активно піднімав питання буріння артезіанських свердловин і прокладання водопроводу для забезпечення Кам'янця якісною питною водою.

Наступним етапом гідрогеологічних досліджень міста стало обстеження водних ресурсів проведене у 1916 р. Б. Л. Личковим. Результати цього дослідження базувалися переважно на замірах колодязів. Було підраховано, що більшість колодязів знаходилося на Новому плані та в долині р. Смотрич. В Старому місті не було виявлено жодного нормально функціонуючого колодязя з якісною водою. Тут глибина залягання водонесних шарів в тріщинах силурійських вапняків знаходиться на відмітці 30–40 м. А верхній водонесний горизонт живився виключно на рахунок атмосферних опадів, що характерно і для сьогоdnішнього дня.

Повну картину водонесних шарів Кам'янця-Подільського могло дати лише комплексне гідрогеологічне дослідження. Воно було проведено в період німецької окупації. Була організована робота експедиції з вивчення гідрогеології міста та причин деформації житлових будинків. З грудня 1942 до квітня 1943 року роботи проводив Геологічний інститут м. Києва на запит Міської управи Кам'янця-Подільського. Метою експедиції стала розробка заходів для боротьби з деформацією житлових та громадських будівель, в тому числі об'єктів історичної архітектури, які розташовані на території Старого міста. В склад експедиції ввійшли інженер, науковий керівник експедиції П. І. Дранишніков, інженер-геолог Є. В. Ріпській, гідрогеолог О. В. Лучицький,

СЕКЦІЯ 5.

геологи О. О. Савельйов, Г. Е. Горбачевський, М. В. Ярцева, З. П. Калитенко, завідуючий лабораторією ґрунтів О. Б. Мандровська, топограф М. О. Геровський (Лучицький 1943, арк. 4).

Експедицією підготовлено «Журнал з матеріалами про характер руйнації будинків в м. Кам'янці-Подільському», на 180 сторінках якого розглянуто такі питання: 1) цільове призначення і об'єм інженерно-геологічних досліджень; 2) геологічний нарис території міста Кам'янця-Подільського; 3) коротка кліматична характеристика території Кам'янця; 4) коротка кліматична характеристика міста; 5) літологічна будова і геотехнічні якості ґрунтів Кам'янця-Подільського; 6) причини масових деформацій різних споруд в межах міста; 7) основні заходи боротьби з деформаціями будівель в Кам'янці-Подільському; 8) графічні додатки (Лучицький 1943, арк. 1).

Крім геологічних досліджень, фахівцями проводилося вивчення водоносних горизонтів, здійснювався хімічний аналіз підземних вод на глибині від 1,5 до 8 м, стійкість та несучі якості ґрунтів (Лучицький 1943, арк. 2). З метою вивчення гідрогеологічних питань, вказані заміри зафіксовані нівелюванням, обстежено 239 колодязів міста. Науковці не обійшли увагою і джерела питної води. За весь час досліджень колодязів, які черпають воду з різних горизонтів, проводилися стаціонарні спостереження за режимом ґрунтових вод.

Станом на 1942 р., водопостачання Кам'янця-Подільського здійснювалося водопроводами, які наповнювалися за рахунок двох артезіанських свердловин, що проходили крізь тріщини силурійських вапняків. Артезіанська вода в санітарно-гігієнічному відношенні була задовільною, але мала дещо підвищену жорсткість. В районах, де була слабо розвинена система водопроводів, воду набирали з колодязів. Насамперед, це північні окраїни міста, Руські фільварки та місцями ділянки, які прилягали до ринку. Всього в місті було зареєстровано 233 колодязі, з яких 119 експлуатувалися, 76 не використовувалися, 40 були законсервовані (Лучицький 1943, арк. 11).

Більшість глибинних свердловин черпали воду з горизонту, який залягає на 50–70 м нижче р. Смотрич. Натомість, основна частина колодязів в місті наповнювалися водою з глибини до 40 м. Встановлено, що характер долини р. Смотрич знаходиться прямій залежності від геологічних особливостей місцевості, сформованої як би в два шари: нижня частина складається з міцних вапняків, верхня з м'яких глин з прошарками пісків (рис. 1.) Найбільш масивними є палеозойські відкладення вапнякових порід, які найкраще простежуються в каньйоні р. Смотрич. Видима частина палеозойських відкладень складає 45 м. За даними геолога Р. Виржиковського, палеозойські відкладення району відносяться до верхнього рубежу силурійської системи слоїв (Лучицький 1943, арк. 12).

Здійснюючи обстеження на Новому плані, Б. Л. Личков встановив, що найбільш стабільним є нижній водоносний горизонт, який прилягає до силурійських порід. Вода залягає в сарматських глиняних пісках і верхній товщі піщаних глин. Глибина залягання сягає 5–8 м. З нього наповнюються водою більшість колодязів міста, в тому числі Гунська криниця (Лучицький 1943, арк. 35–36). Напрямок потоків води ясно виражений в сторону р. Смотрич, яка безперечно впливає на ці водоносні горизонти. Натомість, в середній частині Нового плану, водоносні потоки спрямовані на Захід в долину р. Мукші (Лучицький 1943, арк. 46).

Експедиція працювала скрупульозно. Для реалізації програми інженерно-геологічних дослідних робіт, фахівці заклали 703 свердловини, глибиною від 5 до 40 метрів, загальною метражем 4900 м. При проведенні досліджень, використано дані, отримані при розвідувальному бурінні. Проведено 10 відкачок для визначення дебіту водоносних горизонтів, здійснено стаціонарні спостереження за коливанням рівнів і температури ґрунтових вод, виконано 22 повних і 100 хімічних експрес-аналізів ґрунтових вод. В результаті проведення пошукових робіт, підготовлено карти глибин залягання і поширення водоносних горизонтів. Встановлено, що більшість багатих водою шарів знаходилися в Північній частині міста (Лучицький 1943, арк. 38).

Інспекторами зафіксовані випадки виливання нечистот в колодязі, які не використовувалися. Запропоновано сурово карати населення за такі дії. Також заборонялося самовільно влаштовувати смітники поблизу колодязів (Лучицький 1943, арк. 115).

Закладено 15 шурфів біля фундаментів деформованих будинків і ряд шурфів з метою детальної геологічної розвідки території. Також проведено дослідження навантажень на ґрунти (Лучицький 1943, арк. 3). Встановлено, що несуча спроможність ґрунтів, фізичні властивості і стійкість залежить головним чином від ступеня вологості, яка в свою чергу пов'язана з сезонами атмосферних опадів. Тому стійкість громадських та історичних споруд, як вияснили фахівці, залежала переважно від кількості атмосферних опадів. 1942 р. для Кам'янця-Подільського видався явно засушливим. Це призвело до того, що в результаті ґрунти просіли, зменшився об'єм, що значно пришвидшило інтенсивність деформацій окремих будинків (Лучицький 1943, арк. 115, 127). Ще у 1912 р. О. Я. Паскаренко зафіксував: «В Кам'янці чорнозем, червона і жовта з вапняком глини дуже рихлі і легко пропускають воду. Цією легкою водопроникністю верхніх слоїв можна пояснити затоплення погребів і підвальних поверхів в дощові дні. Цей процес впливає і на колодязі» (Паскаренко 1912, с. 71).

Фахівці встановили, що розташування глин в місті є неоднорідним. В суглинчастих породах зустрічаються вапнякові прошарки у вигляді пластів і жилок. Дослідження показали, що при опусканні породи у воду,

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень вона здатна розчинятися, що є несприятливим для будівельних цілей (Луцицкий 1943, арк. 132). Частково цей фактор відбивається і на несучих якостях ґрунтів з низькою в'язкістю. Основною причиною деформації споруд і погіршення несучих якостей ґрунтів були делювіальні глини, які мають властивість сильно стискатися при навантаженнях і змінювати свою якість в залежності від вологості. Амплітуда коливань в зміні об'єму цих глин досягає майже 200%. Тому учасники експедиції наголошували: «якщо такі породи будуть служити основою для будівель, то необхідно прийняти всі можливі міри, щоб не допустити зміни вологості породи на якій споруджується фундамент» (Луцицкий 1943, арк. 145). Найбільш небезпечними для деформацій були південні райони Нового плану, а стійкістю ґрунтів відзначалися північні райони забудови міста (Луцицкий 1943, арк. 162). В якості мір для боротьби з наступними випадками деформації будівель, фахівці пропонували в майбутньому закладати широкі фундаменти на цементному розчині на більшу глибину ніж це було прийнято. А також слідкувати за збереженням постійної помірної вологості ґрунтів. В якості найбільш ефективного підходу – встановлювати якісний дренаж (Луцицкий 1943, арк. 178).

Отже, результати гідрогеологічних досліджень свідчать про складну ситуацію з водозабезпеченням Кам'янця-Подільського впродовж багатьох століть. В Старому місті, яке розташувалося на кам'яному півострові, водоносні горизонти живилися переважно атмосферними опадами. Колодязі і джерела тут мали шкідливі органічні домішки. Найбільш якісною була вода в глибоких колодязях за межами міста, зокрема на території лікарні. Беручи до уваги гідрогеологічні дослідження, слід враховувати, що багато пам'яток архітектури мають ризики стійкості у зв'язку з наявністю в ґрунті атмосферних вод у період сезону дощів. Така проблема існує на пам'ятках: Башта на броді, Північному і Південному дворах фортеці, Вірменському бастионі, частково в Будинку єзуїтського колегіуму. Не виключається ризик затоплення Польської та Руської брам, в результаті сильних паводків на р. Смотрич. Всі перелічені фактори варто враховувати при заходах збереження і реставрації пам'яток архітектури та реалізації програми відбудови втраченої історичної забудови на території Старого міста.

Література

- Belke Gustaw, 1859. *Rys historyi naturalnej Kamienca Podolskiego, popbzkdzony tka wiadomoscia o pkacach uczonycii w przedmiotach geologie paleontologii, botaniki i zoologii, w polsce w XIX wieku.* Warszawa.
- Materyaly do topografii lekarskiej i higieny Podola*, 1865. Warszawa.
- Виржиковський, Р. О. 1926. *Геологический путеводитель по Западной Подолии.* Каменец-Подольский.
- Ласкарев, В. Д. 1914. *Геологический исследования в Юго-Западной России.* ТГК.
- Личков, В. Л. 1922. До гідрогеології міст Поділля. *Вісник Українського геологічного комітету*, 3, с. 1–19.
- Луцицкий, О. В. 1943. *Отчет об инженерно-гидрогеологических исследованиях в г. Каменец-Подольске.* Киев.
- Паскаренко, О. Я. 1912. *Водоснабжение г. Каменца-Под. Записки общества Подольских естествоиспытателей и любителей природы.* Каменец-Подольск.

ТАВЛИЦА № 1.
Разрезы наслоений почвы Н. Плана г. Каменца-Под. изъ колодезь
Губ. Зем. Вольниця (г. Вирка. П. Н. Вучи-
скаго).

№№	Названіе породъ.	ВЪ ПУТЯХЪ								
		Мощ- ность.	Глубина	Мощ- ность.	Глубина	Мощ- ность.	Глубина.			
1	Черноземъ.	6	Общая глубина около 87,5 фут.	5,2	Общая глубина около 38,5 фут.	5,2	Общая глубина около 56 фут.			
2	Красная глина	3		2,7		2,7				
3	Желтая глина съ илломъ.	19		3,5		3,55				
4	Зеленая глина	16		4,5		14,5				
5	Песокъ сивій	нѣтъ.		нѣтъ		0,25				
6	Синяя глина	3		нѣтъ		нѣтъ				
7	Желтая глина	8		6		7,5				
8	Желтая глина съ камнями	13		Количество воды известно.		Количество воды около 11,5 фут.		Количество воды около 14 фут.		
9	Желтая глина съ пескомъ	13							13,5	17,4
10	Известнякъ рыхлая и изъ свѣтлыхъ плитъ чистый	6							—	4,5
11	Красная глина	—		—		—		—		
12	Синяя глина	—		—		—		—		

*) Колодезь Губ. Зем. Вольниця засыпанъ въ 1910 году.
Примечаніе. Образцы почвъ изъ этихъ колодезь мною переданы во вновь образующійся музей Общества Под. Вет. и Люб. Пр.

Розріз слою ґрунтів із колодязів
Кам'янця-Подільського

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОХОРОНИ ТА ВИКОРИСТАННЯ БАСТІОННИХ ФОРТЕЦЬ УКРАЇНИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

Стаття присвячена проблемам утримання фортифікаційних об'єктів шляхом музеєфікації. Розповідається про бастіонні фортеці України та Північної Америки XVIII–XIX ст. Їх історія будівництва та архітектурні форми, стан та умови збереження.

Ключові слова: Печерська (Петровська) фортеця, Звіринецьке укріплення, фортеця Луїсбург, фортеця Дюкейн, фортеця Пітт, Українська оборонна лінія, Дніпровська оборонна лінія, бастіонна система.

На території України на сьогодні існує досить велика кількість фортець. Вони являються частиною історико-культурної спадщини нашої держави та заслуговують на збереження тієї частини їх до туристичної сфери. Але на шляху досягнення цієї мети зустрічається багато питань, спробуємо на них відповісти в цій статті.

Туристичний потенціал залежить від багатьох факторів. В першу чергу це історична важливість об'єкта, тобто з якими видатними людьми пов'язане місце або які військові події там відбувались. Майже всі збудовані укріплення на сучасній території України XVIII–XIX ст. будувались для захисту кордонів, але всі вони в силу великої віддаленості від ворога мали тиловий характер. У зв'язку з цим на сьогодні маловідомі для широкого загалу та майже зруйновані Українська та Дніпровська лінії укріплень. Вони потребують догляду, реконструкції та включення до туристичних маршрутів.

Для прикладу розглянемо ситуацію зі збереженням фортець в нашій країні та за кордоном. Період спорудження бастіонних фортець на території України та Північної Америки співпадає, це пов'язано з тим, що характер укріплення завжди залежав від типу зброї, яка могла використовуватись. Оскільки за бойовими характеристиками артилерія XVIII ст. була приблизно однаковою, то відповідно й систему захисту застосовували подібну. Так з початку XVIII ст. у Французькій, Британській, Російській імперіях почали використовувати гармати «нового типу» (Веремеев 2016). Це призвело до застосування бастіонної системи при будівництві укріплень. Власне бастіонна система означає використання бастіонних фронтів, де один бастіон складався з двох фасів, двох фланків та двох куртин. Але для захисту від пострілів нових гармат цього було замало, тому почали застосовувати закриття з різними профілями, які називались батареями, верками та ін., в залежності від форми та розміщення на плані (Веремеев 2016).

Серед інших, в Україні за бастіонною системою зводились:

- Печерська (Петровська) фортеця 1706–1723 рр.;
- Звіринецьке укріплення;
- фортеці Української лінії 1731–1733 рр.;
- фортеці Дніпровської лінії 1770–1791 рр.

На території Північної Америки за бастіонною системою було збудовано багато фортець різними державами – Францією, Британією, США. Фортеця Луїсбург (1719–1743 рр.), фортеця Дюкейн (1754 р.), фортеця Пітт (1758 р.), фортеця Принца Уельського (1731–1771 рр.), цитадель Квебек (1820–1831 рр.), Нижнє укріплення Гаррі (1830 р.), Верхнє укріплення Гаррі (1822 р.) (George, Rothrock, Mackinnon 2006). З перерахованих укріплень Північної Америки детально розглянемо фортеці Луїсбург, Дюкейн та Пітт.

Фортеця Луїсбург

Перше поселення на місці нинішньої фортеці з'явилося у 1713 р., згодом рибальський порт перетворився на головний комерційний порт і міцно захищену фортецю. Спорудження Луїсбурзької фортеці (рис. 1) тривало більше 24 років, будувалась під керівництвом військових інженерів Жана-Франсуа Вервілле, та пізніше Етьєном Верр'є, на основі проектів Себастьяна Ле Престре де Вобана, головного інженера французького короля Людовіка XIV. Стіни укріплення в деяких місцях були товщиною майже 11 метрів, висота стін 9 метрів, з 3-х сторін вони виходили до моря. озброєння фортеці складалось з 148 гармат, хоча повне озброєння гармат ніколи не встановлювалось. Додаткові місця для розміщення гармат були навколо гавані Луїсбурга та на острові Батарі, що мало ще більше захищати підхід до міста з моря. Зі сторони суходолу місцевість біля фортеці вважалася занадто заболоченою, щоб дозволити атакуючому противнику розміщувати важку артилерію. Луїсбург вважався неприступним та був одним з найбільших (та дорогих) європейських укріплень, побудованих у Північній Америці (Moore 2006).

Як виявилось в ході бойових дій, фортеця була захищена недостатньо, оскільки розташовувалась на низині, тому була обстріляна ворогом з поряд розташованих пагорбів. Наступним недоліком фортеці було її

далеке розташування від Франції та Квебеку, звідки могло бути відправлене підкріплення. Таким чином укріплення було захоплене британськими колоністами в 1745 р.

Фортеця стала головним торгом у переговорах, що призвели до договору 1748 р. про припинення війни за австрійську спадщину. Після чого фортецю повернули французам в обмін на прикордонні міста в сучасній Бельгії. Новий напад відбувся у 1758 р. британськими військами в ході Семирічної війни (1756–1763 рр.) та закінчився капітуляцією французів. Британці використовували фортецю як опорний пункт для облоги Квебеку 1759 р., що завершилася битвою на рівнинах Авраама.

Після завоювання англійські інженери цілеспрямовано знищували укріплення в Луїсбурзі, для того, що б в разі повернення острова Кейп-Бретон французи не могли більше скористуватись укріпленням і портом. Британці тримали гарнізон у Луїсбурзі до 1768 р.

Укріплене містечко Луїсбург знаходилося на острові Кейп-Бретон Нова Шотландія, на сьогодні реконструйована лише його п'ята частина. Тут налічувалось 250 будівель, зведених французькими колоністами між 1713 і 1745 роками. Між 1961 та 1982 роками канадські реконструктори мали за мету створити велику культурну туристичну пам'ятку в Атлантичній Канаді, тим самим стимулювати інтерес та гордість до маловідомої тодішньої частини канадської історії. У відтворенні пам'ятки брали участь археологи, історики, інженери та архітектори. У реконструкції допомагали безробітні вугільники з промислового району Кейп-Бретон, багато з яких вивчили французьку техніку кладки XVIII ст. для створення точної репліки. Там, де це було можливо, використовували оригінальне каміння.

В результаті, сьогодні Луїсбурзька фортеця є найбільшою національною історичною пам'яткою Канади. Реконструйована територія площею майже 4 гектари, яка, у свою чергу, оточена укріпленнями, довжина яких сягає 1,17 км (Johnston 2007) (рис. 2).

Десятки дослідників працювали над проектом протягом п'яти десятиліть. До них увійшли британські археологи Брюс В. Фрай та Чарльз Ліндсей, канадські історики Б. А. Бальком, Кеннет Донован, Брендан Данн, Джон Фортъє, Маргарет Фортъє, Аллан Грір, А. Дж. Б. Джонстон, Ерік Крауз, Енн Марі Лейн Йона, Т. Д. Маклін, Крістофер Мур, Роберт Дж. Морган, Крістіан Поуез та Джилс Пролкс та багато інших.

Сьогодні до фортеці регулярно приїздять екскурсійні групи, проводяться екскурсії. Будівля музею, що на території містечка, збудована 1936 р., належить до федеральної спадщини. Фортеця значною мірою допомагає місцевій економіці міста Луїсбурга, оскільки бере участь в економічній диверсифікації, у зв'язку із занепадом риболовлі Північної Атлантики (National Historic Site of Louisburg 2016).

Фортеця Дюкейн

На початку 1750-х рр. французи намагалися заборонити доступ Англії до території Огайо. У 1754 р. Французькі війська захопили форпост Трента і почали будувати фортецю Дюкейн (рис. 3) при злитті річок Алегхені та Мононгагела в Онтаріо. Вона складалась з 4-х бастіонів. Слід зауважити що 2 бастіони, що зі сторони поля мали кам'яну одежу, інші 2 були повністю дерев'яними. Також зі сторони поля розміщувались 2 рavelіни, у фасах яких були збудовані магазини, біля куртин розташовувались офіцерські бараки.

В такому вигляді укріплення простояло до війни з англійцями, що тривала з 1754 по 1758 рр. Англійці боролися за повернення своїх колишніх володінь. Не дивлячись на успішний бій гарнізону фортеці у 1758 р., з огляду на значну перевагу англійців, комендант прийняв рішення відступити, а фортецю зруйнувати. Але поряд, вже англійці, збудували фортецю Пітт (рис. 4), названу на честь Вільяма Пітта. Згідно плану Бернара Ратцера 1761 р. нове укріплення складалось з 5 бастіонів, 2-х ravelінів розташованих поряд з укріпленням, до них йшов міст через ворота прорізані в куртинах. Бастіони зі сторони поля мали кам'яний ескарп. Також на плані показано, що рів укріплення можливо заповнювався водою з річки Алегхені. В місці злиття річок розташовувалось передове укріплення, воно складалось з 3-х невеликих бастіонів які з'єднувались ломаною куртиною у вигляді палісаду (Ronald 2013).

До 1759 р. англійці захопили практично всі володіння Франції у Північній Америці. Війни в Новому Світі частино припинились. Відповідно до Паризького договору (1763 р.), Франція відмовилася від контролю над усіма своїми колишніми територіями Північної Америки Англією.

Фортеця Пітт була знесена у 1792 р., залишилась недоторканою лише одна будівля на її території – Блок-хаус, оскільки він уже використовувався з 1785 р. як резиденція. У 1894 р. меценат Мері Шенлі подарував Блок-хаус дочкам американської революції (DAR History 2018). Зараз будинок має статус «Історичної пам'ятки» від Пітсбурзького фонду історії та визначних пам'яток.

Територія на якій знаходились обидві фортеці, на сьогодні є Національним парком Пойнт. Його площа 150 000 м², він був відкритий у 1974 р. На території парку викладені контури французької фортеці Дюкен та британської Пітт, в пам'ять про військові події (рис. 5).

Також на території парку існує музей «Фортеця Пітт», він підпорядковується Історичному центру сенатора Джона Хайнца, це філіал Смітсонівського інституту, який є найбільшим історичним музеєм, що входить

у федерацію Співдружності Пенсільванії, США. Музей розміщений у відтвореному бастіоні укріплення, його експозиція присвячена історії обох укріплень та представлена детальна інформація про роль фортеці Пітта під час американської революції, повстання Віскі та заснування Пітсбурга. Музей був створений у 1969 р., в серпні 2009 р. він був зачинений після скорочення державного бюджету. У квітні 2010 р. Центр Хайнца взяв його під свій контроль та відновив роботу музею (Burke 2018).

11 жовтня 2006 р. секретар Департаменту охорони природи та природних ресурсів Пенсільванії Майкл Деберардініс оголосив план на 25 мільйонів доларів на реконструкцію державного парку Поїнт. В плані йшлося про збільшення кількості зелених насаджень у парку, розширення можливостей для відпочинку, збереження історичних споруд, та оновлення застарілих комунікацій, в результаті, кінцева сума – 36 мільйонів доларів. Проект планувалося завершити протягом чотирьох років, більшість робіт було завершено вчасно, до святкування 250-річчя Пітсбурга у 2008 році.

Парк відіграє важливу роль в житті міста, в першу чергу це рекреаційна зона для масштабних культурних заходів, фестивалів та регати (Point State Park Fountain 2013).

Печерська (Петровська) фортеця та Звіринецьке укріплення

У зв'язку з загрозою вторгнення шведського короля Карла XII на територію України, за наказом Петра I 15 серпня 1706 р. почалось будівництво бастіонної фортеці навколо Києво-Печерської лаври. При виборі місця будівництва була обрана територія Лаври, оскільки там вже існували кам'яні споруди – стіни та башти, зведені за кошти Мазепи.

Основні будівельні роботи були завершені в 1723 р. Печерська фортеця складалась з 9 повних бастіонів – Різдвяного, Семенівського, Олексіївського, Андрієвського, Кавалерського, Успенського, Петрівського, Спаського, Павлівського та одного неповного – Олександрівського. Фронти між Олексіївським, Андріївським, Кавалерським, Успенським, Петровським та Спаським бастіонами були посилені тенелями. Між Кавалерським, Успенським, Петровським, Спаським, для посилення, були збудовані рavelіни – Васильківський, Новий Київський, Київський. До фортеці вело троє воріт – Московські, Васильківські, Київські. На Павлівському, Успенському, Петровському, Кавалерському, Олексіївському бастіонах та в ближньому ретраншементі були побудовані кам'яні порохові погребі. В 1784–1798 рр. на території фортеці була побудована двоповерхова будівля Арсеналу.

В 1810 р. у зв'язку з загрозою війни з наполеонівською Францією було збудоване Звіринецьке укріплення, яке мало три бастіони (Великий, Повний і Печерський), один напівбастіон (Видубицький), один горнверк, два дерев'яні капоніри. Фронти укріплення були посилені ravelінами і деякими іншими невеликими укріпленнями. Перед шпiцом Печерського бастіону розташовувалася напівкругла батарея для обстрілу підступів до Наводницької дороги. В укріпленні розташовувалися артилерійські і провіантські склади, а також тимчасові казарми на дві роти.

Більше фортифікаційні роботи на укріпленні не проводились. У 1918 р. Звіринецьке укріплення було дещо пошкоджено від вибуху військових складів, що розташовувались неподалік. У 1936 р. поряд з укріпленням закладено Ботанічний сад Інституту ботаніки АН УРСР. У 1944 р. на території колишнього укріплення був створений Центральний республіканський ботанічний сад, земляні ж укріплення й досі можна впізнати на місцевості. На валах Повного бастіону зараз влаштований оглядовий майданчик.

На відміну від Звіринецького укріплення, Петровській фортеці військові інженери завжди приділяли особливу увагу, це пов'язано з тим, що в ній знаходився арсенал, будинки коменданта фортеці та управління. У 1830 р. розпочалось будівництво Нової Печерської фортеці, будували нові укріплення – Васильківське, Госпітальне та окремо розташовані оборонні споруди у вигляді башт, казарм, підпірних стін та ін. Петровська фортеця з цих пір стає цитаделлю, її зімкнули оборонною стіною, яка мала довжину близько кілометру. В цій стіні було 42 артилерійські амбразури та 733 рушничні бійниці, вона дозволяла вести кругову оборону всього укріплення. Підступи до цитаделі з півдня прикрили 4 люнетами. Більше фортифікаційні роботи на території цитаделі не проводились, лише була приведена в бойовий стан у зв'язку з польським повстанням 1830–1831 рр. (Кузяк, В'ялець, Новікова-Вигран 2018).

У 1873 р. на території Лаври, яку оточували оборонні стіни, було започатковано загальнодоступний музей міста – Церковно-Археологічний, він діяв при Церковно-Археологічному товаристві. Колекція цього музею була унікальна, вона налічувала понад 30 тисяч експонатів. Метою його створення було визначено захист та зібрання церковних старожитностей, а також вивчення церковної історії. За своїми організаційними принципами музей був закладом цивільним, діяв на громадських засадах та існував на добровільні пожертви.

Після революції 1917 р. музей був закритий та за рішенням комуністичної влади колишній монастир мав був перетворений на Всеукраїнське музейне містечко. Роботи були завершені 4 серпня 1929 р. Головне завдання Всеукраїнського музейного містечка – бути центром антирелігійної пропаганди в УРСР. Перед

Наркоматом внутрішніх справ УСРР порушено клопотання про негайне виселення з території містечка осіб духовного звання, котрі до цього часу в ньому проживали.

З 1996 р. Києво-Печерський заповідник отримав статус національного. 1994 р. внесений до переліку Світової спадщини ЮНЕСКО. Є найбільшим музейним комплексом України, де зосереджено 144 споруди, 122 з яких – пам'ятки історії та культури. Серед них – дальні і ближні печери в яких спочивають мощі святих, храми, пам'ятки архітектури XI–XIX ст., виставкові приміщення. Оборонні споруди навколо діючого монастиря належать Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику. Також на території Лаври знаходиться резиденція предстоятеля Української православної церкви, Київська духовна академія та семінарія. Заповідник щорічно відвідують сотні тисяч туристів (Малаховський 2010).

Фортеці Української Лінії

В період XVII–XVIII ст. Російська імперія укріплювала й південні кордони, до яких на той час відносились територія України. Таким чином, у 1730 р. за рішенням російського уряду для оборони кордонів Російської держави, Лівобережної і Слобідської України від нападів кримського ханства було прийнято рішення про будівництво Української оборонної лінії. Будувалася Українська оборонна лінія за проектом і під керівництвом генерал-майора Дебрінї. Щорічно на лінії працювало близько 40 тисяч селян та козаків. Розпочиналась оборонна лінія біля Дніпра, неподалік містечка Орлик, продовжувалася уздовж річок Орїлі, по Берестовій та Береці і закінчувалася на річці Сіверський Донець, коло міста Ізюм. На лінії було збудовано 16 укріплень, 57 редутив, 87 реданів, 3 кавальєри, ряд люнетів, а також укріплення біля фортив берегом річки.

Фортеці Української оборонної лінії, на річках Оріль, Берестова та Береці були збудовані на правому березі, і тільки в місцях знаходження бродів та переправ.

Укріплення Української оборонної лінії будувались за зразковим (типовим) проектом польового укріплення бастіонового типу. Орловська і Лівенська фортеці були п'ятибастіонними, решта – чотирибастіонними. Фортеці Орловського полку (м. Царичанка), Лівенського полку (с. Лівенське), Рязського полку (с. Ряске), Козловського полку (с. Залінейне) будувались у малий профіль, а решта 12 укріплень – у повний профіль. Висота земляних валів укріплень повного профілю сягала 8–10 метрів, ширина ровів – від 12 до 18 метрів, глибина – від 5 до 6 метрів. Вали й рови укріплень малого профілю були менших параметрів. Вали укріплень будувались із загострених до верху дубових брусів (паль), вертикально вкопаних у землю у вигляді частоколу, висотою 3–3,5 метра. По периметру фортеці розчищалась відкрита місцевість – еспланада. Вона надавала можливість вести обстріл з гармат уздовж валу укріплення, що робило фортецю неприступною. Усередині кожної фортеці знаходились казарми, залоги, будинок коменданта, пороховий льох, цейхгауз, провіантський «магазин», колодязь, вартівні та інше.

Українську лінію розформували до 1764 р., оборонне значення вона втратила у 1770-х роках, коли на південь від неї між Дніпром і Азовським морем збудували нову – Дніпровську лінію, а після приєднання Кримського ханства у 1783 р., Українська лінія остаточно втратила своє військове значення і у 1784 р. її ліквідували. Війська, озброєння та інше майно передали до фортець Дніпровської лінії (Заїка 2001).

Укріплення Української лінії, взяті на облік як пам'ятки архітектури національного значення (постанова Ради Міністрів УСРС від 06.09.1979 № 442) і відповідно до норм статті 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» визнаються пам'яткою і заносяться до державного реєстру нерухомих пам'яток України:

1. рештки укріплення в с. Рудка Царичанського району Дніпропетровської області (охоронний № 1085);
2. рештки Васильківської фортеці в с. Нехвороща Новосанжарського району Полтавської області (охоронний № 1482);
3. Петровська фортеця в с. Петрівське Балаклійського району Харківської області (охоронний № 1609);
4. Тамбовська фортеця розташована між с. Секретарівка і с. Мар'ївка Балаклійський району Харківської області (охоронний № 1607);
5. Федорівська фортеця розташована біля с. Залінійне Зачепилівського району (охоронний № 1609);
6. Козловська фортеця розташована біля с. Залінійне Зачепилівського району (охоронний № 1610);
7. Слобідська фортеця розташована на правому березі р. Лозовенька, біля с. Лозовського Лозівського району Харківської області (охоронний № 1614);
8. Михайлівська фортеця розташована на правому березі р. Кисіль біля с. Михайлівка Первомайський району Харківська області (охоронний № 1618);
9. Олексіївська фортеця розташована на виїзді з села Олексіївка Первомайський району Харківська області (охоронний № 1619);
10. Єфремівська фортеця розташована на виїзді з с. Єфремівка Первомайського району Харківської області (охоронний № 1617);
11. Парасковіївська фортеця розташована на виїзді з села Парасковія Нововодолазького району Харківської області (охоронний № 1613);

СЕКЦІЯ 5.

12. Орловська фортеця біля с. Дячківка Нововодолазького району Харківської області;
13. Іванівська фортеця біля с. Жовтнєве Красноградського району Харківської області (охоронний № 1613);
14. Більовська фортеця в м. Красноград Харківської області (охоронний № 1612) (Державний реєстр нерухомих пам'яток України).

Фортеці Дніпровської лінії

Будівництво Дніпровської лінії було викликано війною з Османською імперією, яка розпочалась 25 вересня 1768 р. Віце-президент, генерал-аншеф, граф Захар Григорович Чернишев запропонував створити оборонну лінію «від Дніпра до Азовського моря». Проект був складений М. А. Деденевим, прийнятий 22 квітня 1770 р., також його призначили Головним командиром Лінії.

Кожна фортеця була обнесена ровом, за яким йшов прикритий шлях та гласис. Інженерні особливості – застосування полігональних фронтів, коли фази укріплення направлені в здовж лінії полігону. Це дозволяло вести оборону Лінії відносно невеликими силами. Крайні фортеці – Олексіївська та Петровська, а також центральна – Кирилівська мали складатись із гарнізону в 1 батальйон. Микитинська, Григоріївська, Олексіївська та Захаріївська – 2-х ротні гарнізони. Ці фортеці були однотипними.

На озброєнні фортець та редутив Дніпровської лінії планували розмістити 508 гармат різних калібрів, мортир 2-х пудових – 20, мортир 6 фунтових – 39.

Збройні сили Лінії складались з батальйонів переведених з Азова, Києва та фортеці св. Дмитрія, що в Ростові-на-Дону.

У 1775 р. Військо Запорізьке Низове було скасовано, землі що контролювалися запорізькими козаками були розподілені між Миколаївською та Азовською губерніями.

У 1784 р. Високим рескриптом на ім'я генерала-фельдмаршала князя Потьомкіна-Таврійського Дніпровська лінія була скасована, за виключенням фортець на флангах – Олександрійської біля Дніпра і Петровської біля Азовського моря, котрі були включені в число штатних фортець і зберегли значення під час всього царювання Катерини II.

У фортифікаційному відношенні Дніпровська лінія представляє інтерес, тому що там з'явилися споруди, які раніше не застосовувалися в Російській імперії. Головна огорожа батальйонних укріплень складалася з капонірних або полігональних фронтів, розташованих у вигляді правильного чотирикутника, із земляними будівлями посередині, що замінили капоніри, мали вигляд горнверку, зімкнутого валом і відокремленими від головного укріплення ровом, являючи собою таким чином форти або невеликі цитаделі.

2-ротні фортеці теж представляли собою поєднання полігональних фронтів із земляними відкритими капонірами у вигляді бастиону з відступними фланками.

Безперервна лінія (9 вер. – 9,6 км) складалася з 5-футового (1,5 м) брустверу, з ровом 9 футової (2,7 м) глибини, посиленого 10 зімкнутими окопами двох типів – редутами та подвійними фельдшанцями, які передбачались на відстані 1 версти один від одного. Подвійні фельдшанці представляли собою окопи, в яких флангова оборона ровів складалась з 6 напівбастионів, розташованих навколо огорожі. Редути відрізнялися від фельдшанців більш простим виглядом у плані (Макидонов 2016).

На сьогодні збереглися Захаріївська, Олексіївська, Микитинська фортеці. Але вони не включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Фортеці Української та Дніпровської лінії не музеєфіковані та знаходяться в занедбаному стані. Відвідати оборонні споруди можна лише Української лінії, скориставшись послугами приватного екскурсійного бюро, де пропонують тур на джипах для компанії не більше 6-х чоловік. Будь-яких екскурсійних турів по фортецям Дніпровської лінії в мережі Інтернет не виявлено.

Отже, у підсумку бачимо, що для збереження фортець в першу чергу потрібно залучати державу, так як це відбувається в Північній Америці. Навіть на місці зруйнованої фортеці створений музей та організована величезна паркова зона. Всі колишні укріплення охороняються та інвестуються державою.

Укріплень Української та Дніпровської ліній, навіть які на разі охороняються законом, не включені до офіційних туристичних маршрутів та руйнуються як під впливом навколишнього середовища, так і від людського фактору. Для збереження історичних пам'яток потрібно залучати також меценатів з метою створення культурного туристичного центру.

Література

- Веремеев, Ю. 2016. *Французская артиллерия на рубеже XVII–XVIII веков* [онлайн]. Режим доступу: <http://army.armor.kiev.ua/hist/franart-17-1.php> [Дата звернення 5 серпня 2019].
- Заїка, Г. П. 2001. *Українська лінія*. Київ; Полтава: Археологія.
- Кузяк, О. Г., В'ялец, А. В., Новікова-Вигран, О. С., Ющенко, О. І. 2018. *Київська фортеця*. Київ.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Кучма, Л. Д. 13 березня 1996 р. № 181/96. Указ президента України про надання статусу національного Києво-Печерському державному історико-культурному заповіднику. Режим доступу: <https://zakoni.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=181%2F96&pr=1260343170231885> [Дата звернення 27 серпня 2019].
- Макидонов, А. В. 2016. *Днепровская пограничная линия в документах середины 1770 – начала 1780 гг.* Запорожье: Кругозор.
- Малаховский, Е. И. 2010. *Прошлое и настоящее Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры.* Киев: Адеф-Украина.
- Реєстр пам'яток національного значення. Державний реєстр нерухомих пам'яток України [онлайн]. Режим доступу: https://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245365203&cat_id=244910406 [Дата звернення 28 серпня 2019].
- Сытин, И. Д. 1912. *Военная энциклопедия. Т. IX. Двина Западная.* Елец; СПб.
- Burke, M. 2018. *Happy Thanksgiving, and Happy Birthday Pittsburgh!* [онлайн]. Режим доступу: <https://www.heinzhistorycenter.org/blog/fort-pitt-museum/happy-thanksgiving-happy-birthday-pittsburgh> [Дата звернення 30 серпня 2019].
- DAR History. 2018 [онлайн]. Режим доступу: <https://www.dar.org/national-society/about-dar/dar-history> [Дата звернення 20 серпня 2019].
- Fortress of Louisbourg National Historic Site. 2016 [онлайн] Режим доступу: <https://www.cbisland.com/businesses/fortress-of-louisbourg-national-historic-site/> [Дата звернення 27 серпня 2019].
- George, A. Rothrock, C. Stuart Mackinnon. *Fortification. The Canadian Encyclopedia* [онлайн]. Режим доступу: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/fortification> [Дата звернення 03 вересня 2019].
- Hopey, D. 2006. State will provide \$25 million for Point State Park. *Pittsburgh Post-Gazette.*
- Johnston, A. J. V. 2007 *Fortress of Louisbourg: from History to Historic Site. Encyclopedia of French Cultural Heritage in North America* [онлайн]. Режим доступу: http://www.ameriquefrancaise.org/en/article-389/Fortress_of_Louisbourg:_from_History_to_Historic_Site_.html [Дата звернення 21 серпня 2019].
- Moore, C. 2006. *Louisbourg. The Canadian encyclopedia* [онлайн]. Режим доступу: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/article/louisbourg> [Дата звернення 20 серпня 2019].
- Point State Park Fountain. 2013 [онлайн]. Режим доступу: <https://riverlifepgh.org/riverfront-guide/point-state-park-fountain> [Дата звернення 20 серпня 2019].
- Ronald, J. D. 2013. *Fort Duquesne. The Canadian encyclopedia* [онлайн]. Режим доступу: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/article/fort-duquesne> [Дата звернення 21 серпня 2019].

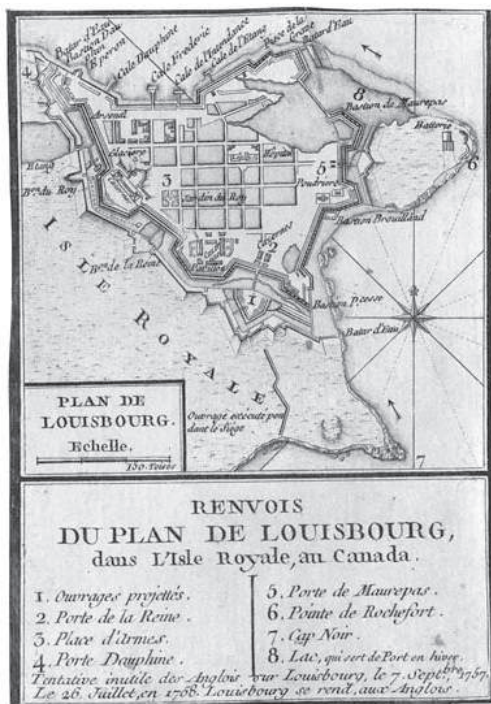

Рис. 1. План фортеці Луїсбург.
Джерело: Енциклопедія французької культурної спадщини в Північній Америці

Рис. 2. Національний музей «Фортеця Луїсбург».
Джерело: сайт TripAdvisor

СЕКЦІЯ 5.

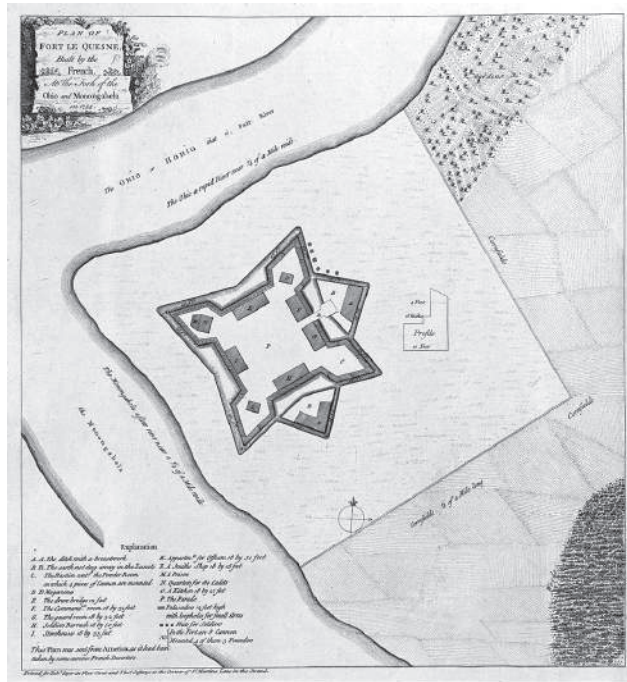

Рис. 3. Форт Дюкейн.

Джерело: офіційний сайт університету Мічиган

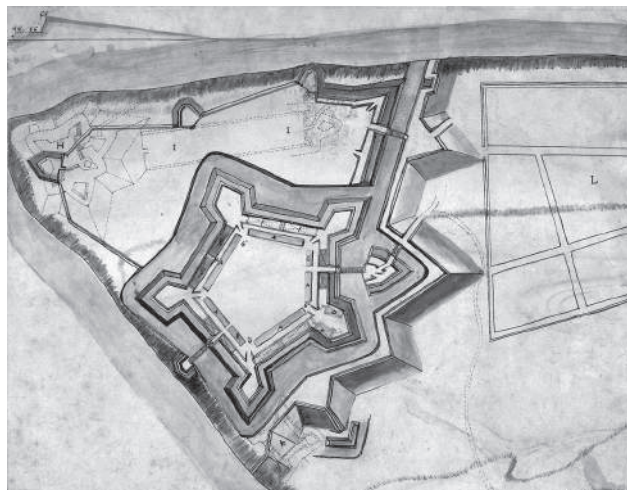

Рис. 4. Карта Бернара Ратцера 1761 р. форт Пітта, та обриси форту Дюкен і форту Мерсера.

Джерело: сайт Центру історії сенатора Джона Хайнца

Рис. 5. Обриси Форту Дюкейн (менший, з ліва) та Форту Пітт (більший, з права) у Національному парку Пойнт, Пітсбург. Джерело: Google Earth

ФРАНТИШЕК ЗВЕРЖИНА ТА ЙОГО МАЛЮНОК «ЗАЛИШКИ ЦЕРКВИ ОБОРОННОЇ ПІД ЧИГИРИНОМ»

Стаття присвячена чеському художнику Франтішеку Звержині та його малюнку, що зображає оборонну споруду в околицях колишньої гетьманської столиці Чигирин – «Залишки церкви оборонної під Чигирином».

Ключові слова: Франтішек Звержина, Чигирин, гравюра, оборонна споруда.

Іконографічні джерела є надзвичайно цінними як для відтворення загальної картини історичного ландшафту, так і для відновлення пам'яток. Протягом XVII–XIX ст. маємо певну, доволі обмежену кількість іконографічного матеріалу, який стосується пам'яток Чигиринщини, зокрема першої гетьманської столиці – Чигирин. Серед них зображення з літопису С. Величка, роботи Й. Г. Мюнца, П. Сплетссера, Т. Шевченка, Д. Де ля Фліза, К. Пжишиховського, Н. Орди.

У 1879 р. в польському «Щотижневику ілюстрованому» за № 165 було опубліковано зображення залишків оборонної церкви під Чигирином (Szczatki 1879, s. 122). Малюнок підписаний як «В. P. J. SOSNOWSKI. SC». Ян Сосновський – маловідомий варшавський гравер, який працював у майстерні Б. Пука у 1878–1880 рр. (Zakład Artystyczno-Drzeworytniczy), що діяла у 1878–1904 рр., відомий творами для «Щотижневика ілюстрованого» («Tygodnik Ilustrowany») і «Бесіда літературна» («Biesiada Literacka») (Antykwariat Polyart 1993; AllegroArchiwum 2012).

На зображенні бачимо круглу з конічним дахом вежу та фрагмент оборонного муру з дерев'яним бойовим ходом. У верхній частині вежі знаходяться машикулі – кам'яні кронштейни. На рівні машикуль – вікно біфорій – два заокруглених аркових вікна, розділені колоною (рис. 1).

У 1897 р. це зображення було опубліковане у виданні «Живописная Россія», том 5, частина 1, с. 291. Згодом воно стало хрестоматійним, але безіменним, як зображення романтичних руїн.

Український архітектор та мистецтвознавець, дослідник архітектури Чигирин С. К. Кілессо (Кілессо 2000, с. 51–52) вважав зображення однією із таємниць міста, стверджуючи, що оригінал гравюри XVII ст. чи то малюнку із зображенням круглої вежі XVII ст. в Нижньому місті зберігається в Національному музеї у Кракові. На його думку вежа знаходилась у долішній частині міста, де нині знаходиться Будинок рад, а наявність біфорію свідчила про спорудження укріплень італійським зодчим. Т. Бажанова (Бажанова 2002, с. 38–39) вважає зображену споруду Кримською брамою, що збереглася в місті до часу створення малюнку у XIX ст.

Спробуємо з'ясувати, ким був автор цього малюнка та що на ньому зображено.

У польському «Щотижневику ілюстрованому» за № 165 (1879 р.) зображення супроводжувалося невеликим дописом. Наведемо наш переклад частини цього тексту:

«Залишки церкви оборонної під Чигирином

Неподалік міста повітового Чигирин, у губернії Київській, знаходяться представлені на гравюрі нашій, рештки церкви оборонної, званої людом довколишнім Соботина.

Приховані рештки того будівництва, з баштою округлою та оточуючими мурами, свідчать про його старожитність, що сягає принаймні межі XVII століття – епохи воєн турецько-татарських і заворушень Дорошенка, під час яких безсумнівно існуюча там віддавна церква стала укріплена... Малюнок цієї цікавої з багатьох поглядів пам'ятки, зроблений недавно на місці художником чеським – Франтішеком Звержиною, подаємо тут у копії дереворитній» (Szczatki 1879, s. 122).

Хто такий художник Франтішек Звержина дізнаємося з його життєпису. Франтішек Богумір Звержина народився у 1835 р. у Хротовіце на Мораві, поблизу Зноймо (Zvěřina 1909a, s. 189). Був десятим з дванадцяти дітей в родині панського урядника Францішека Звержини та Франтішки Крихуберової (Zvěřina 1909a, s. 189; Howling pixel 2019). Батько працював спершу в графа Гарнокурта, а пізніше в барона Сіни (Zvěřina 1909a, s. 189). І барон, і граф захоплювалися мистецтвом, мали колекції робіт старих та нових майстрів, на які приїздили подивитися художники з Відня та Брно (Zvěřina 1909a, s. 189; Howling pixel 2019). Родина майбутнього художника також цікавилася мистецтвом – батько малював та грав на гітарі, діти гарно малювали, цікавилися грою на музичних інструментах; двоюрідним братом матері був відомий віденський портретист Йозеф Крихубер (Howling pixel 2019; Фонд Викимедиа 2014). Художній талант десятирічного хлопчика розгледів барон Сіна (Howling pixel 2019).

СЕКЦІЯ 5.

Після закінчення середньої школи у 1851 р. Франтішек вступив до Празької академії мистецтв, де його викладачами були Макс Хаушофер, Антонін Лотта та Едуард Енгерт. Навчався протягом 1852–1859 рр. З 1852 р. він привернув увагу своїми малюнками і картинами (Howling pixel 2019). До робіт молодого художника прихильно поставилися як критики, так і поціновувачі мистецтва – вже у 1854 р. обидві роботи, які молодий художник надав на виставку, були придбані (Zvěřina 1909a, s. 189–190).

Звержина був художником слов'янського сходу. Навіть у його студентських роботах вже переважала слов'янська тематика. Саме панславистські погляди художника стали причиною того, що він був змушений покинути навчання в академії (Galerie Kroupa 2016; Howling pixel 2019; Фонд Вікімедіа 2007).

Після від'їзду з академії Ф. Звержина обіймав посаду вчителя малювання в муніципальній школі в Кутна Горі, де працював до 1865 р. (Howling pixel 2019). Згодом його перевели в Горице, де він почав інтенсивно вивчати балканські слов'янські мови, потім відправили в Марібор (Howling pixel 2019).

У 1866 р. Ф. Звержині було присвоєно звання професора. Він викладав малюнок, описову геометрію та каліграфію, читав лекції чеською, німецькою та словенською мовами (Hrotovice 2018 FRANTIŠEK). У 1871 р. художник повернувся до Брно, а з 1876 р. до своєї смерті безперервно жив у Відні, де викладав у найвідомішій австрійській середній школі (Фонд Вікімедіа 2007). Помер художник 27 грудня 1908 р. у Відні. Був похований на центральному кладовищі міста (Фонд Вікімедіа 2007). Творчість Ф. Звержини відноситься до романтизму (Howling pixel 2019). Його роботи виконані чорнилом, сепією та аквареллю. Є в них і химерна архітектура крутих скель, диких ярів, високих дерев, будівель та млинів, багатство дикої природи, поетична ідилія крутих гір та пустельних степів, свіжі типи і реалістичні образи чоловіків і жінок (Galerie Kroupa 2016). Основною темою робіт художника були, переважно, моравські та словацькі пейзажі (Štármková 2008).

Ф. Звержина залишив по собі величезну художню спадщину. За життя художник провів ряд виставок у Празі, Брно, Будапешті, Відні, Кракові та інших місцях (Фонд Вікімедіа 2007). Він брав участь у виставці, яка проходила в Кюнстлерхаузе у Відні у 1892 р., потім у березні 1898 р. у Празі, де експонувалося 104 роботи художника. У 1935 р., вже після його смерті, було організовано виставку робіт Ф. Звержини у Брно. Велика виставка була організована в березні 1936 р. у Празі. На ній було представлено 246 робіт художника, окрім дрібних начерків та ескізів (Galerie Kroupa 2016). У 1913 р. у Хротовіце був збудований пам'ятник художнику, який у 1972 р. був перенесений до будинку художника. У 2009 р., щоб познайомити широку громадськість з творами видатного художника, чий спадок залишається несправедливо забутим, місто Хротовіце організувало виставку в галереї Височина в Їглаві (Hrotovice 2018 Muzeum).

Вже з юності Ф. Звержина мав схильність до подорожування – мандрував під час свят та у вільні дні, протягом усього свого життя. Під час близьких та далеких подорожей він замальовував краєвиди, поселення та їх пам'ятки (Howling pixel 2019). Художник так описував свою пристрасть до подорожей: «З року в рік мої шляхи простиралися все далі на схід аж до влади дуже цікавого народу русинського» (Zvěřina 1909a, s. 189). У 1861 р. художник відвідав Румунію. У 1862–1863 рр. побував на півдні Росії, в Україні і в Криму (Howling pixel 2019). З 1865 по 1867 рр. подорожував через Татри, Словаччину (тобто Верхню Угорщину) і Угорщину, а також на Карніолу і навколо Любляни (Howling pixel 2019). Його малюнки та статті про подорожі були опубліковані в багатьох ілюстрованих виданнях того часу, як у Чехії (15 видань), так і за кордоном зокрема: «Злата Прага» (Zlata Praha), «Святозар» (Světazor) та «Квіт» (Květ), Flowers, Die Heimat, Illustrierte Zeitung (Howling pixel 2019; Hrotovice 2018 FRANTIŠEK).

Мандрівки Ф. Звержини розпочалися в 1854 р., коли він отримав перші кошти від продажу картин на виставці. Це були шляхи романтика і авантюриста. Він мандрував з обладнанням, яке включало лише, «найнеобхідніші предмети близьки, невелику книжку ескізного малюнка, револьвер і скрипку» (Jungová 2012). Під час подорожей він невтомно малював все, що здавалося характерним, відмінним і цікавим – типи людей, пейзажі. Йому подобалися руїни замків, покинуті монастирі і напівзруйновані хати. Завдяки гарній техніці і цікавим сюжетам, його твори добре публікувалися. В останні роки життя Звержини його живопис став більш спокійним та втратив динаміку (Jungová 2012).

Звержина був не лише художником, а й реставратором – відновлював розписи в чеських церквах – Крхова, Валеча, Далешиці, Мислиборжіце (Howling pixel 2019).

Художник був також збирачем та перекладачем російських і українських народних пісень, знав ряд слов'янських мов. У 1897 р., під час поїздки до Петербурга, Звержина був удостоєний аудієнції у царя (Hnilíčková 2009).

Українська тематика здавна привертала увагу художника. Вже у 1853 р. він виконав замальовку «Голова русина», у 1858 – «Русинську ідилію» (Web umenia 2019). Про жвавий інтерес до української тематики згадував і сам художник: «Провадив я також екскурси до східних балканських земель, до степів південноруських і ногайських, тоді коли міг подорожувати разом із чумаками (степовими візниками – прим. З. Ф.). Пізнав

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень їх звичаї, танці і пісні, та опублікував потім окрім малярських студій також історичний допис про козаків і збірку малоросійських, мною самим зібраних, народних пісень, які переклав німецькою, у географічному часописі «Глобус» (1875)» (Zvěřina 1909b, s. 200).

Щодо чигиринського малюнка Ф. Звержини вважаємо, що, імовірно, маємо реальне зображення пізньосередньовічної пам'ятки, що існувала, принаймні, до середини XIX ст. На користь цього свідчать як допис у польському виданні, в якому говориться, що художник малював свою роботу на місці, так і роботи майстра, які хоча й відносяться до романтизму, але відзначаються надзвичайною увагою до деталей. Як приклад можна згадати надзвичайно інформативні та детальні зображення замків у Битові – Чехія (Hrad Bítov) та Предямі – Словаччина (Predjama), авторства Ф. Звержини. Подібним є і чигиринський малюнок. Час його створення можемо віднести до періоду з 1854 – року початку мандрівок художника, до 1879, коли зображення було опубліковане в польському виданні. Не можемо погодитись із твердженням Т. Баженової та С. К. Кілессо, що зображена пам'ятка знаходилася в самому місті. Жоден із мандрівників – дослідників та митців, які побували в Чигирині у XVIII – на початку XX ст., шукаючи пам'яток старовини, не зафіксували існування цієї пам'ятки в самому місті ні в описах, ні в зображеннях (Й. Гільденштедт, Й. Г. Мюнц, М. Маркевич, П. Куліш, З. Фіш, М. Александрович, М. Костомаров, Ф. Равіта-Гавронський, Д. Дорошенко та ін.) (Кукса, Діденко 2018). Можливо, зважаючи на назву церкви, вказану у дописі в польському виданні – Соботіна (Суботіна), зображені рештки оборонної церкви, розташовувались неподалік міста, в напрямку Суботова. Цьому відповідає і рельєф місцевості.

Таким чином, малюнок чеського художника Ф. Звержини – свідчення існування поблизу Чигирини надзвичайно цікавого об'єкта – оборонної церкви із укріпленнями. Подальші дослідження, робота із творчою спадщиною художника, педагога, реставратора, маловідомого нині як у чеському, так і в європейському мистецтві художника дадуть можливість встановити, коли саме і де було зроблено малюнок, пролити світло на історію споруди, що на ньому зображена.

Література

- Бажанова, Т. 2002. Малюнок Чигирини з літопису Самійла Величка: спроба історико-містобудівничої інтерпретації. *Пам'ятки України*, 2, с. 33–39.
- Кілессо, С. К. 2000. *Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю*. Київ: Техніка.
- Кукса, Н. В., Діденко, Я. Л. 2018. *Наддніпрянська минувшина. XVIII–XX століття*. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г.
- Фонд Вікімедіа. 2014. *Крихубер, Йозеф* [online]. Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%85%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80_%D0%99%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%84 [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Фонд Вікімедіа. 2007. *František Bohumír Zvěřina* [online]. Режим доступу: https://cs.wikipedia.org/wiki/Franti%C5%A1ek_Bohum%C3%ADr_Zv%C4%9B%C5%99ina [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Allegro Archiwum. 2012. *Drzeworyt 1879 Czehryn Kresy – Ukraina-Kijowskie* [online]. Режим доступу: <https://archiwum.allegro.pl/oferta/drzeworyt-1879-czehryn-kresy-ukraina-kijowskie-15070939098.html> [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Antykwariat Polyart. 1993. *Numer katalogowy: i03381* [online]. Режим доступу: <https://sklep.antykwariat.biz/object/index/id/3545> [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Galerie Kroupa. 2016. *Zvěřina František Bohumír (1835–1908)* [online]. Режим доступу: <http://www.galeriekroupa.cz/cs/m-243-zverina-frantisek-bohumir-1835-1908/> [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Hnilíčková S. 2009. *Zvěřina František Bohumír* [online]. Режим доступу: <https://www.kr-vysocina.cz/zverina-frantisek-bohumir/d-4018475> [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Howling pixel. 2019. *František Bohumír Zvěřina* [online]. Режим доступу: https://howlingpixel.com/i-cs/Franti%C5%A1ek_Bohum%C3%ADr_Zv%C4%9B%C5%99ina [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Hrotovice. 2018. *FRANTIŠEK BOHUMÍR ZVĚŘINA* [online]. Режим доступу: http://www.hrotovice.cz/vismo/zobraz_dok.asp?id_org=4846&id_ktg=10553&n=museum-hrotovicka [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Hrotovice. 2018. *Muzeum Hrotovicka* [online]. Режим доступу: http://www.hrotovice.cz/vismo/zobraz_dok.asp?id_org=4846&id_ktg=10553&n=museum-hrotovicka [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Jungová M. 2012. *Romantický kreslíř František Bohumír Zvěřina* [online]. Режим доступу: <http://www.marold.cz/blog/romanticky-kreslir-frantisek-bohumir-zverina/> [Дата звернення 18 вересня 2019].
- Szczatki cerkwy warownej pod Czehrynem. 1879. *Tygodnik Ilustrowany*, 165, s. 122.
- Šrámková E. 2008. *Zvěřina, František Bohumír (1835–1908)* [online]. Режим доступу: <https://www.knihovnazn.cz/component/k2/itemlist/user/64-jirirudorfer.html?start=290> [Дата звернення 18 вересня 2019].

СЕКЦІЯ 5.

Web umenia. 2019. *František Bohumír Zvěřina* [online]. Режим доступу: <https://www.webumenia.sk/katalog?search=Franti%C5%Aek+Bohum%C3%ADr+Zv%C4%9B%C5%99ina&page=3> [Дата звернення 18 вересня 2019].
Zvěřina, Fr. B. 1909a. *Vlastni Zivotopis. Zlata Praha*, XXVI (16), s. 189–190.
Zvěřina, Fr. B. 1909b. *Vlastni Zivotopis. Zlata Praha*, XXVI (17), s. 199–200.

Wzrostki cerkwi warownej na Ukrainie, pod Czehrynem. Rysował na miejscu Franciszek Zverzina.

44

Малюнок 1. Звержина Ф. Залишки церкви оборонної під Чигирином.

Марина Стрельник,
зав. відділу Національного музею історії України

Антоніна Литовченко,
історик, мистецтвозавець

**СЕРІЯ КАРТИН «ДАВНІЙ КИЇВ» ХУДОЖНИКА А. Н. ВОЛНЕНКА
ЯК ВІЗУАЛЬНА СКЛАДОВА СТАЦІОНАРНИХ ТА ТИМЧАСОВИХ ЕКСПОЗИЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

В статті аналізується досвід використання серії картин «Давній Київ» (34 полотна) художника А. Н. Волненка в експозиційній та виставковій роботі НМІУ. Над цими картинами митець працював протягом 1946–1964 рр. У 1998 р. 28 робіт з цієї серії експонувалися на виставці «Древній Київ», у 2006 р. – 9 картин стали органічною складовою стаціонарної експозиції музею розділу «Східні слов'яни. Держава Русь» (після перебудови розділу у 2012 р. експонується 8 полотен), а у 2015 р. 2 картини було представлено на виставці «Стародавній Іскоростень. Витоки слав'янської державності». Картини А. Н. Волненка надають неповторності експозиції і виступають як допоміжний матеріал, необхідний для розкриття теми.

Ключові слова: експозиція, виставки, цикл картин «Давній Київ», художник Волненко А. Н.

Побудова сучасних стаціонарних та виставкових музейних експозицій, особливо в музеях історичного профілю, неможлива без використання творів образотворчого мистецтва, які візуально відтворюють сприйняту дійсність, мають предметну форму, не змінюються в часі і просторі. Це різноманітні схематизовані зображення, скульптура, малюнки–реконструкції, стилізації на історичну тематику, історичний живопис, вироби декоративно–прикладного мистецтва, графіка. Всі вони надають неповторності експозиції і виступають як допоміжний матеріал, необхідний для висвітлення теми та показу міжпредметних зв'язків (Майстровская 2016, с. 561; Майстровская 1985, с. 29; Майстровская 1997, с. 344).

Твори образотворчого мистецтва допомагають формувати образне уявлення про певне явище, процес, феномен, додають емоційності, відтворюють атмосферу епохи (Юрєнева 2006, с. 427). Національний музей історії України володіє унікальною колекцією історичних художніх робіт видатних українських митців. Однією з найцікавіших є збірка творів художника А. Н. Волненка.

Анатолій Никонович Волненко народився в с. Водяне на Харківщині 11 листопада 1902 р. Батько майбутнього художника був столяром–червонодеревником. Хлопець змалку любив малювати і у 1915 р. вступив у Харківську художню школу. Роки навчання не були легкими, йому доводилося підтримувати свою родину. З 1918 р. А. Н. Волненко працював в художньо–промислових майстернях Харкова, у 1920 р. став плакатистом УКРОСТА, викладав також малювання в дитячому будинку с. Водяне. У 1922 р. він вступив до Харківського художнього інституту на театральнo–декораційний факультет, де викладав О. В. Хвостенко–Хвостов (Габелко 1983, с. 6).

У становленні стилю молодого митця, безперечно, неабияку роль відіграли роки навчання в цього видатного художника, проте не меншим був і вплив старшого товариша й колеги А. Г. Петрицького, з яким А. Н. Волненко почав співпрацювати в Харківському оперному театрі у 1925 р. Наприкінці того самого року художник закінчує макет до опери Джузеппе Верді «Аїда». Це була перша значна робота молодого митця на ниві сценографії. Макет був прийнятий художньою радою оперного театру. Через рік художникові доручається до «десятих роковин Жовтневої революції» здійснити оформлення нової опери Б. К. Яновського «Вибух», спеціально написаної композитором до цієї дати.

Як і попередня, ця постановка свідчила про прагнення художника до сценографії активних, дійових зорових образів. Виконані в дусі того часу, аскетичні за композицією, лаконічні та загострені в малюнку, декорації А. Н. Волненка мали великий успіх у глядачів. Працюючи на ниві музичного театру, художник оформляв спектаклі в Харківському Народному театрі, де здебільшого йшли п'єси українського класичного репертуару. Серед кращих робіт цієї доби «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського. Вперше в декораціях художника яскраво проявився талант майстра сценічних пейзажів. Ескізи до «Наталки Полтавки», виконані 1929 р. є яскравим прикладом української сценографії тих років.

У 1929 р. Волненко знайомиться з новим режисером Харківського оперного театру М. М. Форрегером. Визначною їх спільною роботою стала перша постановка «Бориса Годунова» М. П. Мусоргського на українській оперній сцені. Твір, насичений великими історичними колізіями та широкими образними узагальненнями, вперше поставив перед художником творчі завдання неабиякого масштабу. Тонкий психологізм, точна передача побуту та вірне розуміння музичних образів опери відзначають сценографію вистави. Колорит декорацій «Бориса Годунова» значною мірою передавав той емоціональний стан, до якого прагнули і художник

і режисер. Так, у першій картині опери панувала гармонія насичених світлих тонів, а в останній дії густий зібраний колорит утворював могутній акорд, повний трагічного звучання. Прем'єра відбулася на сцені Харківського оперного театру на початку січня 1933 р., в пресі з'явилися схвальні відгуки.

На початку 30-х рр. художник починає писати пейзажні етюди, створює ряд натюрмортів. І не випадково, одразу після переїзду у 1935 р. до Москви, він багато уваги приділяє станковим роботам, водночас працюючи в керованому М. М. Фореггером Московському обласному драматичному театрі. Серед творчого доробку тих років ескізи до «Сорочинського ярмарку» М. П. Старицького та «Руслана і Людмили» М. І. Глінки. Було також створено ряд станкових полотен і цикл пейзажних етюдів краєвидів Підмосков'я. Активно співробітничав художник у московських видавництвах, оформляв видання військово-масової літератури, а з початком Другої світової війни з'являються плакати, листівки та інші види друкованої продукції з малюнками А. Н. Волненка.

Улітку 1942 р. А. Н. Волненко добровольцем іде на фронт зі зброєю в руках захищати Батьківщину. У складі військ Першого українського фронту рядовим бійцем – автоматником він пройшов від Москви до Відня, діставши не одне поранення. Улітку 1945 р. художник-боєць бере участь у виставці, влаштованій радянським командуванням у Відні. Тут були представлені його роботи з циклу фронтових малюнків «На шляхах Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», нашвидкуруч накидані олівцем. Ці малюнки – яскраві, емоційні документи воєнної доби стали основою для створення станкових полотен, присвячених героїзму радянських бійців.

Восени 1945 р. митець іде до Києва, міста, яке згодом стає для нього рідним. У 1946 р. він вступає до Спілки художників УРСР. В цей же час він працював в Управлінні справами архітектурних пам'яток при Раді міністрів України і приймав участь у післявоєнному відновленні пам'яток архітектури. Він не тільки багато малював, а й вивчав рельєф Києва, що згодом знадобилося йому під час роботи над історичними творами.

З 1951 р. на сцені Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка йдуть вистави, оформлені А. Н. Волненком. Він стає постійним художником-постановником театру й представляє класичну школу сценографії. Його роботи відзначались надзвичайно динамічною композицією, глибоким розумінням стилю і образної побудови музичного твору, тонким колоритом. Етапними стали декорації до балету О. В. Свешнікова «Маруся Богуславка», до опери «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемівського, до балету «Лісова пісня» М. А. Скорульського. За останню роботу А. Н. Волненко у 1958 р. був удостоєний звання заслуженого діяча мистецтв УРСР. В останній рік життя художник розпочав працювати над ескізами до балету «Кам'яна квітка» С. С. Прокоф'єва, але здійснити свій задум на сцені митець уже не встиг. 21 серпня 1965 р. його не стало (Габелко 1983).

За сорок років роботи на ниві театрального оформлення А. Н. Волненко створив декорації майже до 100 вистав. У його мистецькій спадщині близько тисячі театральних ескізів, сотні станкових полотен і графічних малюнків. Крайні театральні ескізи посідають чільне місце в зібранні Музею театрального, музичного та кіномистецтва України (Каталог 1983).

Анатолій Никонович дуже любив Київ, вивчав його минуле і відтворював на полотні різні етапи існування міста. Для художника характерна швидка, широка манера письма без вимальовки дрібних деталей, інколи його картини нагадують театральні декорації, деякі з них недописані, але навіть у цьому випадку вони виглядають як цілком завершені роботи (Токарева 1973, с. 16).

Роботи А. Н. Волненка циклу «Давній Київ» є окрасою Національного музею історії України. Цей цикл був створений у 1946–1964 рр., хоча перші задуми та ескізи робіт виникли ще у 1927 р. Серія картин складається з 34 полотен. Частина робіт А. Н. Волненка (п'ятнадцять одиниць зберігання) була закуплена Міністерством культури для музею у 1964 і 1966 рр. Акти прийому № 365 від 01.07.1965 р. і № 140 від 30.11.1966 р. після персональної виставки живописця, інші роботи (тринадцять одиниць зберігання) були подаровані музеєві у 1971 р. його сином О. А. Волненком. Акт прийому № 2189 від 13.04. 1971 р. І, нарешті, у 1984 р. дирекція виставок Спілки художників України передала до музею ще п'ять робіт А. Н. Волненка. Акт прийому № 3309 від 23.11. 1984 р. Одну з робіт цього циклу «Фортеця перед заходом сонця» О. А. Волненко у 1964 р. подарував академіку Б. О. Рибакі.

Тематично серію «Древній Київ» можна умовно поділити на декілька тематичних блоків: «Заснування Києва», «Слов'янське язичництво», «Архітектура давнього Києва», «Торгівля і ремесло в стародавньому Києві». Картини цієї серії відзначаються динамізмом, тонким розумінням давньої вітчизняної історії, чіткою композицією, єдністю стилю. Художник дивиться на давній і вічно молодий Київ очима сучасника, роботи сповнені властивою майстрові поетичністю та надзвичайно тонким звучанням колориту. Дуже часто глибоке знання фольклору та етнографії давніх слов'ян поєднується в нього з фантазією, особливо при зображенні міфологічних чи легендарних персонажів.

У 1998 р. 28 робіт з цієї серії експонувалися на виставці «Древній Київ», організованій в Національному музеї історії України (Тематико-експозиційний план 1998). На час проведення виставки один з музейних залів перетворився на справжнє «віконце у сиву давнину». Перед відвідувачами на полотнах постали

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

легендарні засновники Києва – могутні князі-воїни Кий Щек та Хорив, які стоять на пагорбі над Дніпром, готові захистити своє місто від ворогів: картина «Кий, Щек та Хорив» – інв. № М–1661. Портрет літописного князя-богатиря Кия можна було побачити на картині «Кий – засновник Києва» – інв. № М–1647. Хоча на цих полотнах і не зовсім достовірно передані деталі озброєння та одягу, але створені вони були з таким натхненням, з такою художньою силою та широтою, що одразу привертати до себе увагу відвідувача.

Цікавився А. Н. Волненко і релігійними уявленнями слов'ян. Тема грізних язичницьких богів хвилювала митця, примушувала замислитися над питаннями будови Всесвіту, а палка уява змалювала життя міста дохристиянської пори. На виставці експонувалися картини: «Капище» – інв. № М–1646, «Боги над Дніпром» – інв. № М–1648, «Перун» – інв. № М–1649.

Ще одна тема – картини, присвячені архітектурі давнього Києва. Це дуже динамічні роботи – життя на них вирує, навколо будівель багато людей, зайнятих власними справами. Особливо приваблювали автора Софія Київська та Золоті ворота. Цим спорудам присвячено ряд картин: «Софія взимку» – інв. № М–1650, «Софія» – інв. № М–1705, «Софія місячною ніччю» – інв. № М–1693, «Золоті ворота» – інв. №№ М–1655, 1704, 1656. Софійський собор виписано з особливою старанністю, любов'ю і шаную.

Експонувався також ряд робіт присвячених київському порту: «Пристань під Києвом» – інв. № М–1653, 1697, «Київська пристань» – інв. № М–1701, «Пристань на Почайні» – інв. № М–1698. На них зображено багато кораблів, можна побачити київських та іноземних купців, різні товари, привезені на торг (Белічко, Підгора 1982, № 7, № 10.).

Виставка викликала значний інтерес, зацікавила як художників – професіоналів, так і пересічних громадян.

У 2006 р. було збудовано нову експозицію розділу НМІУ «Східні слов'яни. Давньоруська держава Київська Русь» (Стрельник 2005). У 2012 р. зали розділу НМІУ «Східні слов'яни. Держава Русь» знову було перебудовано (Стрельник 2012).

Одним з найважливіших завдань побудови сучасних експозицій розділу стало збереження єдності змісту та форми. Це питання вирішувалося вже на стадії відбору предметів для експонування: визначалися найбільш доцільні форми розміщення експонатів в окремих комплексах, естетичне оформлення експозиції, її кольорове, світлове та просторове рішення, підбір і графічне оформлення текстів, використання аудіовізуальних засобів. І тут, в значній пригоді стали картини А. Н. Волненка циклу «Давній Київ», які долучилися до створення неповторного художньо-експозиційного образу.

Зараз в музейній експозиції представлено вісім картин художника з цієї серії, які допомагають відтворити епоху Київської Русі, «перенестися» в її столицю – давньоруський Київ. Зал № 7 НМІУ присвячено історії Києва від найдавніших часів до середини XIII ст. Тут зібрано матеріали, які розповідають про архітектуру та будівництво в Києві, представлені вишукані ювелірні прикраси та ремісничі вироби, експонуються речі, які характеризують одяг, побут та дозвілля киян. Не випадково, саме тут знайшли своє місце картини А. Н. Волненка «Будівництво Ярославом Мудрим Верхнього Києва» – інв. № М–1652, «Пристань в Києві» – інв. № М–1652 та «Передграддя» – інв. № М–1654. На центральній стіні – картина «Будівництво Ярославом Мудрим Верхнього Києва» (рис. 1). На ній відображено історичний момент побудови нових укріплень «Міста Ярослава», яке було розпочате князем у 1037 р. Картина сповнена життєстверджуючої сили, захоплює глядача правдивістю і переконливістю зображення, точно передає дух будівництва нового міста. Художник зобразив на полотні князя Ярослава Мудрого, який приїхав подивитися на хід робіт, він стоїть на ще недобудованій вежі. Центральна частина композиції віддана ремісникам – майстрам своєї справи. Це вони будують своє місто, обтисують величезні колоди, кують гвіздки, варять смолу.

А. Н. Волненко передає одяг русичів, характерні знаряддя праці, багате вбрання князя і дружинників. Ярослава Мудрого зображено в бойовому обладунку. Саме таким, на думку художника, повинен був бути князь, який щойно переміг орди печенігів і розбудовує свою столицю. Створенню картини передувала значна кількість ескізів та замальовок. Дуже вдалим в картині є використання повітряної перспективи, м'якого сполучення жовтогарячого, блакитного та зеленого тонів. Чудово використано колористичні контрасти в картині «Пристань під Києвом, XII ст.». Протиставлення темних і світлих кольорів надає зображенню особливого звучання. Сонячним, яскравим світлом сповнена верхня частина міста – його дитинець. Сонце, що заходить, висвітлює церковні бані, князівські палаци, заможні двори, міські вежі та ворота. Водночас, на Подолі вже темнішає. В темній коричнево-синьо-фіолетовій гамі прописані купецькі кораблі, які стоять біля берега, портові споруди тощо. В цілому, картина дає реалістичне уявлення про київську топографію, створює чудовий настрій.

Часто художник виконував свої картини в одній колористичній гамі, яка чітко відповідала обраному зображенню, додавала глибини й полегшувала сприйняття. Темним, непривітним постає перед нами вечірній зимовий Київ язичницької пори на картині «Передграддя» (рис. 2). Над Подолом височить укріплена фортеця – дитинець. На передньому плані зображено невеличке язичницьке капище з кількома ідолами та

СЕКЦІЯ 5.

священним вогнищем, присвячене богу Велесу. Поряд – будинки ремісників. По дерев'яній мостовій повертається додому загін дружинників. В кузні яскраво горить вогонь – коваль терміново виконує чиесь замовлення. Всі поспішають завершити свої буденні справи. Минув ще один трудовий день киян і залишився в нашій пам'яті, увічнений назавжди пензлем видатного майстра. І на всіх полотнах А. Н. Волненка – і вдень, і на заході сонця, і пізнього вечора Київ постає величним, могутнім та красивим середньовічним градом – взірцем для розбудови інших давньоруських міст.

Навпроти «Діорами Давнього Києва» художника О. В. Казанського, експонується картина А. Н. Волненка «Золоті ворота» – інв. № М–1655. Власне, кам'яні ворота займають майже весь простір твору, виконаного в коричнево-охристій гамі. Один штрих, невеличкий акцент білою фарбою – і картина оживає: плинуть хмари, ходять люди, їдуть вершники, піклується про безпеку сторожа (рис. 3).

Ще більше значення мають картини А. Н. Волненка в оформленні експозиції залу № 8 «Економічний розвиток Русі. Доба роздробленості». Тут знайшли своє місце такі роботи: «Золоті ворота зимою» – інв. № М–1704, «Софія взимку» – інв. № М–1650, «Львівська брама» – інв. № М–1657, «Київ, Щек та Хорив» – інв. № М–1661. На полотнах художника відтворені чудові архітектурні споруди, збудовані руками давньоруських майстрів й змальовані князі – фундатори Києва. Ці твори створюють у залі затишну атмосферу, примушують замислитись, допомагають уявити життя наших далеких прашчурів (рис. 4). Картина «Золоті ворота зимою» – іще одне своєрідне, образне бачення цієї цікавої будівлі. На полотні буяють оранжево-рожево-жовті кольори вечірнього неба, які ще більше підкреслюють велич і красу найкращих, парадних київських воріт, недаремно названих Золотими.

В серії «Древній Київ» всі картини мають своє «обличчя», своє кольорово-просторове рішення. Ще одні ворота – Львівська брама – і зовсім інше враження. Синьо-білі кольори виділяють особливу міць споруди, яка з півночі захищала Київ. В давнину біля Львівських воріт був торг, мешкало чимало різного торгового люду, приїздили купці-гості. Особливо багато тут було іноземних купців, зокрема зі сходу. Як і всі інші полотна А. Н. Волненка, ця картина сповнена життя. Статичні, величні ворота, збудовані на віки є невід'ємною частиною міського пейзажу, предметом законної гордості середньовічних киян.

Картини А. Н. Волненка «Слов'янський князь» – інв. № М–1663 та «Язичницьке святилище Велеса» – інв. № М–1647 (рис. 5) зіграли неабияку роль у формуванні загального іміджу виставкового проекту «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності. Новітні дослідження Житомирської експедиції Інституту археології НАНУ у 2001–2015 рр.» (Стрельник 2015а; Стрельник 2015б). На виставці, яка відкрилася 23 жовтня 2015 р., можна було побачити археологічні матеріали VII – початку XI ст. й дізнатись чимало цікавого про історію м. Коростеня. Картини значно поживляють виставкову експозицію, сприяють кращому сприйняттю археологічних артефактів. Творча фантазія автора картин переносить відвідувача в далеке язичницьке минуле, коли київським князям весь час доводилось боротися з місцевими елітами за свою зверхність, подекуди й такими жорстокими методами, як спалення літописного града Іскоростеня.

Вдивляючись в картини А. Н. Волненка неможливо не відзначити високий художній рівень цих полотен. Незважаючи на те, що подекуди це доволі умовні, далекі від історичної достовірності, реконструкції давніх споруд та краєвидів, вони мають величезне художнє, пізнавальне і виховне значення, викликають любов до своєї Батьківщини, до свого рідного краю.

Література

- Белічко, Ю. В., Підгора, В. П. 1982. *Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві. XII – XX століть. Альбом.* Київ: Мистецтво.
- Габелко, В. Т. 1983. *Анатолій Волненко: нарис про життя і творчість.* Київ: Мистецтво.
- Каталог виставки творів Волненка А. Н.* 1983. Київ: Спілка художників України.
- Майстровская, М. Т. 1985. Архитектурно-художественные компоненты в музейной экспозиции. В: Майстровская М. Т (ред.) *Музееведение. Искусство музейной экспозиции и технологическое оснащение музеев.* Москва, с. 27–47.
- Майстровская, М. Т. 2016. *Музей как объект культуры. Искусство экспозиционного ансамбля.* Москва: Прогресс – Традиция.
- Майстровская, М. Т. 1997. Музейный образ – поиски и находки (экспозиционное искусство 90-х годов). В: Майстровская М. Т (ред.) *Музейная экспозиция.* Москва: Российский институт культурологии, с. 342–346.
- Стрельник, М. О. 2005. *Наукова концепція, тематична структура та тематико-експозиційний план розділу «Східні слов'яни. Давньоруська держава Київська Русь».* НА НМІУ, ф. 1260, оп. 1, спр. 927.
- Стрельник, М. О. 2012. *Наукова концепція, тематична структура та тематико-експозиційний план розділу «Східні слов'яни. Держава Русь».* НА НМІУ, ф. 1260, оп. 1, спр. 1026.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Стрельник, М. О. 2015а. *Наукова концепція та тематична структура виставки «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності»*. НА НМІУ, ф. 1260, оп. 1, спр. 1145.
- Стрельник, М. О. 2015б. *Тематико-експозиційний план виставки «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності»*. НА НМІУ, ф. 1260, оп. 1, спр. 1146.
- Тематико-експозиційний план виставки «Древній Київ»*. 1998. НА НАНУ, ф. 1260, оп. 1, спр. 927.
- Токарева, В. С. 1973. *Майстер театрального живопису. Український театр*, 1, с. 16.
- Юрєнева, Т. Ю. 2006. *Музєєведение. Учебник для высшей школы*. Москва: Академический Проект.

Список скорочень

- НМІУ – Національний музей історії України.
НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України.
УКРОСТА – Всеукраїнське Бюро Російського Телеграфного агентства.
Інв. № – інвентарний номер.
УРСР – Українська радянська соціалістична республіка.

Рис. 1. Картина А. Н. Волненка «Будівництво Ярославом Мудрим Верхнього Києва» в експозиції залу № 7.

Рис. 2. Волненко А. Н. Передграддя. Папір, акварель.

СЕКЦІЯ 5.

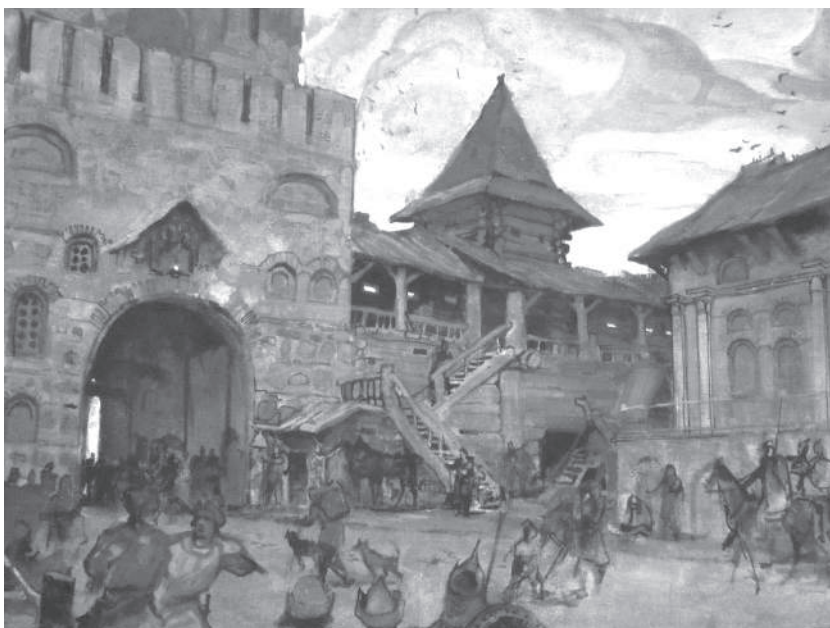

Рис. 3. Волненко А. Н. Золоті ворота. Полотно, олія.

Рис. 4. Картини А. Н. Волненка в експозиції залу № 8.

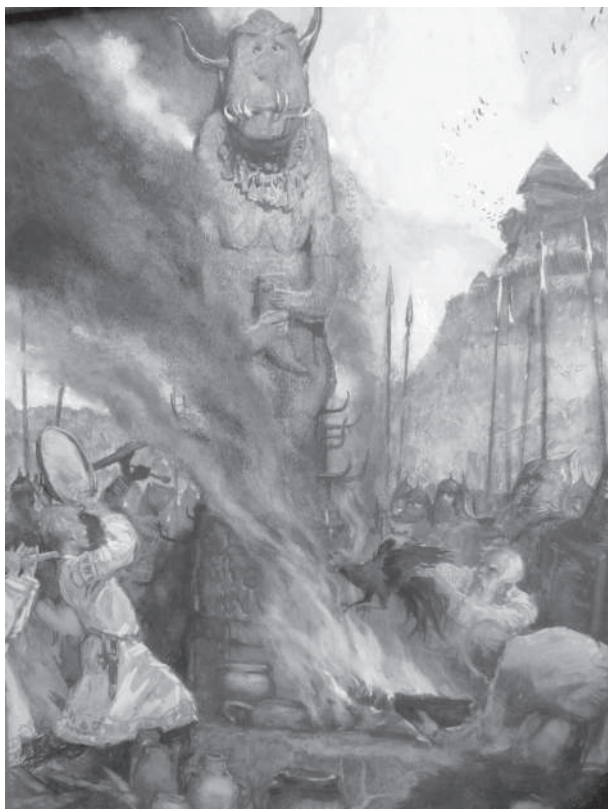

Рис. 5. Язичницьке святилище Велеса. Полотно, олія.

СЕКЦІЯ 6.

Нумізматика. Боністика

Юрій Ляшко,
завідуючий історичним музеєм
Кам'янського державного історико-
культурного заповідника

ГАМАНЕЦЬ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ ІЗ ОКОЛИЦЬ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА ЖАБОТИНА

В статті розповідається про знахідку монетного комплексу (гаманця) в околицях історичного сотенного містечка Жаботин Чигиринського полку та проводиться опис монет і речей, які були знайдені під час обстеження місця знахідки.

Ключові слова: доба козащини, гаманець, монети.

Весною 2019 року на північній околиці с. Жаботин Кам'янського району Черкаської області під час санітарної вирубки лісу, місцевими жителями було знайдено кілька середньовічних монет. Всього після ретельного обстеження цієї ділянки в радіусі 2 метрів, було знайдено 34 монети і срібну підвіску у вигляді пташки. Це може свідчити про загублений гаманець, який з часом зітлів (рис. 1). До речі, під час розкопок поля Берестецької битви в кількох знайдених гаманцях окрім монет також зустрічалися прикраси, що, мабуть, було характерним для того періоду (Свешніков 1992, с. 201). Також треба зазначити, що в кількох метрах від місця знахідки монет було виявлено залізний ромбовидний наконечник стріли загальною довжиною 51 мм (рис. 2). Важко сказати чи пов'язаний він із знахідкою монет, чи потрапив сюди випадково, проте подібний наконечник походить із розкопок поля Берестецької битви (Свешніков 1992, с. 237, рис. 62.9).

Вміст гаманця складався із монет таких номіналів: п'ять півтораків (1/5 гроша), один з яких має пробитий отвір (використовувався як підвіска); п'ять грошів; двадцять чотири соліди, що в загальній сумі становить 15,5 грошів. В хронологічному відношенні наймолодшою монетою є ризький солід, карбований польським королем Сигізмундом III у 1616 році, а найстаршою – лівонський солід, карбований шведською королевою Христиною у 1652 році (Зварич 1978, с. 43, 134, 158). Часовий проміжок вмісту гаманця, між найстаршою і наймолодшою монетою, становить 36 років, а загублений він був десь після 1652 року. Знайдені монети зведені в таку таблицю:

№п/п	Номінал	Країна	Правитель	Карбування	Дата	К-сть
1	півтораак	Річ Посполита	Сигізмунд III	державне	1620	1
2	півтораак	Річ Посполита	Сигізмунд III	державне	1623	1
3	півтораак	Пруссія	Георг Вільгельм	державне	1625	2
4	півтораак	Швеція	Густав II Адольф	державне	1623	1
5	грош	Польща	Сигізмунд III	державне	1624	1
6	грош	Литва	Сигізмунд III	державне	1626	2
7	грош	Швеція	Густав II Адольф	м. Ельбінг	1629	
8	грош	Річ Посполита	Сигізмунд III	м. Гданськ	1626	1
9	солід	Річ Посполита	Сигізмунд III	м. Рига	1616	1
10	солід	Річ Посполита	Сигізмунд III	м. Рига	1619	1
11	солід	Річ Посполита	Сигізмунд III	м. Рига	1621	1
12	солід	Річ Посполита	Сигізмунд III	м. Рига	н/д	1
13	солід	Річ Посполита	Сигізмунд III	державне	1624	1
14	солід	Польща	Сигізмунд III	державне	1627	1
15	солід	Пруссія	Георг Вільгельм	державне	1625	1
16	солід	Пруссія	Георг Вільгельм	державне	1627	1

СЕКЦІЯ 6.

17	солід	Швеція	Густав II Адольф	м. Ельбінг	1630	1
18	солід	Швеція	Густав II Адольф	м. Рига	1630	1
19	солід	Швеція	Густав II Адольф	м. Рига	1632	1
20	солід	Швеція	Густав II Адольф	м. Рига	н/д	2
21	солід	Швеція	Христина Августа	м. Рига	1638	1
22	солід	Швеція	Христина Августа	м. Рига	1643	1
23	солід	Швеція	Христина Августа	м. Рига	1648	1
24	солід	Швеція	Христина Августа	м. Рига	н/д	1
25	солід	Швеція	Христина Августа	Лівонія	1647	1
26	солід	Швеція	Христина Августа	Лівонія	1648	2
27	солід	Швеція	Христина Августа	Лівонія	1649	1
28	солід	Швеція	Христина Августа	Лівонія	1650	1
29	солід	Швеція	Христина Августа	Лівонія	1652	1
30	солід	Швеція	Христина Августа	Лівонія	н/д	1

Знайдені монети представлені найнижчими розмінними одиницями тодішнього грошового ринку козацької України, і в принципі були досить розповсюджені по всій території. Виключенням може бути лише грош шведського короля Густава II Адольфа, карбований у 1629 році в м. Ельбінг, який не так часто зустрічається в скарбах Центральної України (Шостопап 2007, с. 108).

Можна припустити, що власник гаманця міг бути не дуже заможною людиною, так як в той час за 15,5 грошів можна було придбати на ринку: п'ять літрів молока або 60 яєць, або півтора метри полотна. Проте треба зазначити, що все ж таки для власника це була болюча втрата, оскільки в той час денна плата найманого робітника становила 3–8 грошів (Шостопап 2011, с. 58).

Як вже зазначалося, серед монет було знайдено срібну підвіску, можливо (деталь сережки?!) у вигляді стилізованої пташки або курочки, про що може свідчити невеличкий гребінець на голові (рис. 3). Розмір підвіски: довжина – 21 мм, висота – 15 мм. Виготовлена вона шляхом лиття з подальшим схематичним гравіруванням малих деталей: пір'я, хвоста, крил, очей. На спині пташки прикріплене лите вушко, до якого приєднано кільце. Подібне вушко знаходиться на дзьобу, а в нижній частині, яка стилізовано зображає ніжки, зроблено три литих вушка. Мабуть це є лише частина ювелірного виробу, в протилежному випадку на ній не були б втрачені інші елементи прикраси. Можна припустити, що до гаманця ця річ потрапила по причині її цінності (срібло). Враховуючи те, що ювелірні прикраси доби козащини Центральної України вивчені досить слабо, зараз важко точно визначити приналежність цієї прикраси.

Таким чином до нас потрапив закритий нумізматичний комплекс середини XVII ст., який на прикладі показує особливості грошового ринку Центральної України доби козащини.

Література

- Зварич, В. В. 1978. *Нумізматичний словник*. Львів: Вища школа. Свешніков, І. К. 1992. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово.
- Шостопап, А. В. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси.
- Шостопап, А. В. 2011. Аналіз монетних скарбів XVII ст., знайдених на Черкащині. В: Полтавець В. І. (ред.). *Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції*. Черкаси: Вертикаль, с. 58.

Нумізматика. Боністика

Рис. 1. Монети і підвіска знайдені на околиці с. Жаботин.

Рис. 2. Наконечник стріли знайдений біля скупчення монет.

Рис. 3. Ювелірна прикраса знайдена із монетами.

Наталія Ганусевич,
 молодший науковий співробітник
 Національного заповідника
 «Замки Тернопілля»

МОНЕТИ ДРУГОЇ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩІ НА ТЕРИТОРІЇ МОНАСТІРЯ ОО. БЕРНАРДИНІВ М. ЗБАРАЖ

У статті розповідається про монетний скарб поч. ХХ ст., що карбувалися за правління Йозефа Пільсудського. Скарбований матеріал проливає світло на основні грошові одиниці та особливості грошового обігу на території нашого краю, який перебував у складі Речі Посполитої.

Ключові слова: монети, грошовий обіг, скарб, монетний двір, гріш (*groszy*), злоті, герб, номінал, музей, фонди.

Одним із найважливіших джерел вивчення грошового обігу є монетні скарби. Основними причинами створення таких скарбів були політичні кризи, спустошливі війни, пожежі, епідемії, занепад економічної системи держави, розвиток торгівлі, заощадження сімейних багатств з метою одруження дітей, купівлі землі чи іншої власності, надлишок грошей в умовах слаборозвинутих товарно-грошових відносин (Бакалець, Шапринський, Лесько 2015, с. 318). Скарби довготривалого чи короткотривалого накопичення є своєрідним зрізом з грошового обігу певного історичного відрізка часу (Бакалець 2012, с. 305).

Розглянемо і проаналізуємо монетний скарб, виявлений 2 серпня 2019 року на території монастиря оо. Бернардинів міста Збараж Тернопільської області.

Фундатором Великого храму і монастиря став у 1750-х роках Станіслав Потоцький, який розібрав старий костел до фундаментів і на його місці побудував новий, значно розширивши його площу. Храм і монастир належали ордену Братів Менших – бернардинам. Священики опікувалися парафією і храмом до 1945 року, коли їх репатріювали до Польщі.

Перша світова війна 1914–1918 років, а потім революційні бої, які тривали до 1920 року завдали великої шкоди монастиреві. Знову виникла потреба у відбудові, як моральній, так і в матеріальній. Це відродження проводив отець Даніель Магонський, настоятель монастиря у 1914–1924 роках. Міжвоєнний час проводив у напруженій душпастирській і освітній роботі. Гімназія і надалі залишилась в монастирі, не дивлячись на те, що у 1924 році отримала державні права. Всі школи на території парафії обслуговувались катехізаторами монастиря.

З моменту початку Другої світової війни у 1939 році, збараський монастир став на певний час місцем притулку для багатьох біженців з Центральної і Західної Польщі, як духовних, так і цивільних. В період воєнних дій у 1941–1945 роках монастир не зазнав сильних руйнувань, хоча не обійшлося і без шкоди. Монастир репатріювали, а костел закрила місцева влада (Kachel 2001, с. 52).

Як бачимо в проміжку з 1929 по 1939 роки і надалі до 1945 року на території монастиря вирувало інтенсивне життя. Тому напевне сказати чому саме на цій території і ким саме був захований скарб дуже важко.

Під час земляних робіт працівниками господарського відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля» на глибині 1 метр було виявлена скляну посудину, наповнену монетами (Республіки Польща) міжвоєнного періоду 1923–1939 рр. Викопаючи екскаватором яму для вапна, працівники помітили скляну посудину, яка тріснула і щось посипалось на дно. Коли Юрій Ятищук зупинив машину, тоді і побачили, що на дні були розсіпані монети. Вага знайденого скарбу становить приблизно 6 кг і складається з монет номіналом від 2 грош до 1 злотого.

Найбільше в скарбі було монет номіналом 10 і 20 грош (1923 р.), десяток 50 грош та чотири злоті по одному і декілька десятків монет номіналом 5 і 2 грош (різних років поч. ХХ ст.), які дуже погано збереглися, тому що метал мав в собі домішки міді чи бронзи і від вологи окислювався, деякі від окислення з'єднані були з іншими монетами і без додаткових методів їх роз'єднати буде дуже важко.

На даний час наукові працівники фондового відділу сортують монети по номіналу, очищають їх від забруднень (водним розчином оцту й соди). Після процедури монети краще промити лугом, щоб зупинити реакцію, а саме промивають мильним розчином і висушують, а опісля ручним методом очищують від залишків нальоту (рис. 6). Монети з незначними забрудненнями треба вимочити в отриманому розчині протягом 2–3 годин. Монети з рясним нальотом можна тримати в підготовленій рідині близько доби. Очищений нумізматичний матеріал фондовими працівниками атрибується і описується, а дані вносяться в інвентарну книгу надходжень – група «нумізматика», поповнюється електронний каталог і створюється інвентарна картка надходжень для кожної монети, так як монети різняться між собою по номіналу, роках і матеріалу виготовлення. Монети 2 і 5 грош 1923 року виготовляли з бронзи, а в пізніші роки вже використовували мідь.

Після наукового дослідження монети поповнить запасники Національного заповідника «Замки Тернопілля» і будуть експонуватися в залі нумізматика Збаразького замку (рис. 5).

У перші роки існування відновленої Польської держави на грошовому ринку цілком не було монет. Лише після здійснення грошової реформи 1924 р. на ринку з'явилася значна кількість монет різних номіналів (Шуст 2007, с. 285). Польський уряд постановою вирішив назвати нову валюту злотий, а її сота частина так і лишилася – грош (Марковецька, Марковецький 2004, с. 51). На період входження українських земель до польської Корони основні коронні монетні двори знаходились у Кракові, Вільно, Варшаві. У період 1613–1632 років в Речі Посполитій діяло чотири монетних двори – у Варшаві, Гданську, Олькуші та Бидгощі. Варшавський монетний двір був заснований королем Станіславом Августом Понятовським у 1766 році і карбував монету до кінця існування Речі Посполитої, а потім і під час великого герцогства Варшавського. 9 січня 1796 року прусські війська увійшли до Варшави і Варшавський монетний двір припинив свою діяльність. Знову Варшавський монетний двір відновив свою діяльність 14 квітня 1924 році, на вулиці Марківського. Однак ще у 1922 році на вулиці Злотій, в тимчасовому приміщенні, на привезених з Франції верстатах були викарбувані перші пробники. У 1926 р. заснований нумізматичний кабінет.

У 1924–1939 роках, емблемою монетного двору був герб Костеша. Він був на аверсах монет, які карбувалися у цей період (рис. 3).

Монета 10 грош 1923 року виготовлялася з нікелю та цинку. Вона була в грошовому обігу як в часі Другої Польської Республіки, так і перші п'ять років після закінчення Другої світової війни (Chałupski 2017) Гравер: Войцех Ястшембовський; дизайн Войцех Kastrzębowski. Вага 2 г, діаметр – 17,7 мм. На аверсі монети в центрі зображений стилізований орел з розкритими крилами і короною на голові, вище 1923 р. та напис «RZECZPOSPOLITA POLSKA» (рис. 2), а по боках ініціали дизайнера WJ (рис. 1). На реверсі зображений номінал монети, під ним напис «GROSZY» і все обрамлене декоративним вінком з листя дуба і жолудів (рис. 4).

У 1929 р., згідно з проектом Т. Котарбінського, було здійснено значну емісію (32 млн. шт.) нікелевих одностотих монет, які з'явилися на ринку 29 липня 1929 року і перебували на ньому до вересневих подій 1939 року (Шуст 2007, с. 287). До того часу одностотова монета була срібна або золота.

Монета 20 грошей виготовлялась з нікелю та цинку. Вона була в грошовому обігу з 1 червня 1924 року. Вага монети 3 г, діаметр – 20 мм. вона була з гладкими краями, виготовленими В. Ястшембовським в три чеканки (Chałupski 2017).

Монету номіналом 2 гроші запроваджено в обіг 31 грудня 1924 р. Вона також емітувалася з бронзи (вага монети 2 г) у варшавській монетарні майже безперервно (крім 1924, 1926, 1929 рр.) аж до початку Другої світової війни. Всього відкарбовано понад 202 млн шт. цих монет.

Найбільшими з бронзових монет були п'ятигрошівки, які з'явилися на ринку 31 травня 1924 р. Загальна емісія монет цього номіналу перевищила 148 млн шт. Виробництво цього типу монет велося у Варшаві впродовж 1923–1939 рр. (крім 1924, 1926, 1929, 1932 та 1933 рр.). Монета 5 грошей карбувалась з датою 1923 року з латуні, а в інші роки з бронзи. Її вага становила 3 г, діаметр – 20 мм. Вона була з гладкими краями, виготовленими В. Ястшембовським в монетному дворі у Варшаві (Chałupski 2017). В центрі зображена емблема – стилізований орел в короні, зверху напис «RZECZPOSPOLITA POLSKA» і ініціали дизайнера WJ. На монетах 1923 року не має відмітки монетного двору, але на більш пізніших зразках вона розміщена під лапкою орла – це герб Kościeszka – знак Державного монетного двору у Варшаві. На зворотній стороні є номінал монети цифра «5» з орнаментом з двох сторін і напис «GROSZY».

З початком Другої світової війни у 1939 році збаразький монастир став на довгий час місцем притулку для багатьох біженців з Центральної і Західної Польщі, як духовних так і цивільних. Мауріцій Жечнік попросив допомоги в «Комітеті для біженців», який займався організацією розміщення та притулку для приїжджених людей, і водночас розвивав широку благодійність серед людей потребуючих допомоги. У 1945 р. радянська влада прискорила процес репатріації для польських громадян. Мансвел Майкул хотів за будь-яку ціну пошвидше залишити монастир. Водночас він надіслав до Польщі багато цінних речей, не зазначених у документах про репатріацію. Він відмічав великий тиск з боку влади на отців Бернардинів і коли отримав наказ залишити Збараж до 3 травня 1946 року, відразу ж виїхав до Польщі (Hozer 2005, с. 18; Kachel 2001, с. 590–592).

Таким чином, розглянуті зразки із скарбу демонструють основні номінали монет, які були поширені на території нашого краю в 20-х – 40-х роках ХХ ст. Оцінюючи ситуацію, в якій перебували отці бернардини в даний період часу, можна з певністю сказати, що це не були жертви парафіян, тому що, опікуючись біженцями, отці витратили б ці гроші для них, а потім і самим потрібно було виїжджати з країни. Напевно ці гроші були б вчасно викопані і використані для потреб збереження сакральних речей. Тому дуже важко зараз скласти припущення хто на території монастиря міг сховати ці гроші, але коли був сформований скарб – можна припустити. Декілька монет були виготовлені у 1939 році, тому десь після того року, а це початок Другої світової війни, і був створений даний сховок.

СЕКЦІЯ 6.

Література

- Бакалець, О. А. 2012. *Скарби монет, як джерела вивчення грошового обігу Гетьманщини 1648–1781 рр.* Київ: Стилос.
- Бакалець, О., Шапринський, В., Лесько, О. 2015. Скарби західноєвропейських монет другої половини XVI – першої половини XVII ст. с. Яромирки Городоського району Хмельницької області. *Археологія і фортифікація України*, 5, с. 318–322.
- Марковецька, Г.М. 2004. *Історія грошей України*. Тернопіль.
- Шуст, Р. 2007. *Нумізмати́ка: історія грошового обігу і монетної справи в Україні*. Київ: Знання.
- Kachel Jozef 2001. *Dzieje kościoła I klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu (1628–1946)*. Kalwaria Zebrzydowska.
- Lucjan Piotr Hozer 2005. *Kościół Ojców Bernardynów w Zbarazu*. Kalwaria Zebrzydowska.
- Jerzy Chałupski 2017. *Спеціалізований каталог монет польських XX і XXI вв. Частина II. 1918–1945. 10 грошей 1923: характеристика, дизайн, опис* // Режим доступу: <https://www.ngccoin.com/price-guide/world/poland-10-groszy-u-11-1923-cuid-1086455-duid-1521691>. [Дата звернення 3 червня 2019].

Рис. 1. Ініціали дизайнера WJ.

Рис. 3. Герб Костеша.

Рис. 2. Аверс монет.

Рис. 4. Реверс монет.

Рис. 5. Зал нумізматики збараського замку.

Рис. 6. Дослідження монет.

Наталія Варчук,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ГРОШОВА ОДИНИЦЯ УНР У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ (1919–1920) З КОЛЕКЦІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

У статті розповідається про грошові знаки в добу Директорії (1919–1920), що відтворюють історію перетворення грошових знаків в цей період, відповідно до політичної ситуації і фінансової спроможності; які знаходяться в колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Ключові слова: Директорія, карбованці, гривні, бони, грошові знаки, білети.

Політична ситуація в Україні восени 1918 р. та поразка Центральних держав у Першій світовій війні зумовили падіння гетьманського уряду. Гетьман П. Скоропатський 14 грудня 1918 р. відрікся влади, яка перейшла до Директорії УНР.

Наприкінці існування Гетьманату 17 жовтня 1918 р. в обіг було запроваджено кредитні білети номіналом 1000 (К-ПДІМЗ фонди, Нз. 215) та 2000 гривень, віддруковані в Берліні замість замовлених ще Центральною Радою купюр вартістю 5 та 20 гривень.

Останньою грошовою емісією Української Держави був знак Державної скарбниці вартістю 1000 карбованців (К-ПДІМЗ фонди, Нз. 282.), виготовлений на замовлення гетьманського уряду в Берліні, введений на український грошовий ринок у листопаді 1918 р. Автором проекту цієї купюри був Г. Золотов (за іншими даними – І. Мозалевський).

Війна з радянською Росією та українською радянською владою вимагала великих коштів. Тому уряд продовжував випускати великі суми грошей, практично не дбаючи про стабілізацію грошової системи. 6 січня 1919 року уряд Директорії затвердив валютну реформу, яка мала такі основні положення:

- з 26 січня 1919 року російські грошові знаки, як кредитові білети, так і знаки російської державної скарбниці, т. зв. «керенки», перестають бути законними платіжними засобами в Україні;
- державною українською грошовою одиницею є гривня, яка містить 8,712 частки щирого золота. Гривня поділяється на 100 шагів, 2 гривні становлять карбованець;
- російські грошові знаки обмінюються на українські за зниженим курсом у певний термін, пізніше – не приймаються;
- з 16 січня 1919 року всі державні установи припиняють приймання російських кредитових білетів номіналом 500 і 1000 рублів зразка 1917 року, а з 21 січня – 250 рублів зразка 1917 року.

24 січня було видано додаток до закону, що дозволяв громадянам, які одержали офіційне повідомлення про закон від 6 січня із запізненням і фактично не мали змоги вчасно здати російські грошові знаки, скласти прохання про обмін і надсилати їх до Міністерства фінансів через повітових комісарів.

У Києві Директорія використовувала запаси грошей, випущених у період правління Центральної Ради і гетьмана, а також російські рублі. Німецькі марки та австрійські крони були в обігу як необов'язкові, разом з ними курсували й бони міст і сіл України.

Після евакуації Директорії до Вінниці, а за тим до Кам'янця-Подільського, засновану ще при гетьмані Експедицію заготівлі державних паперів було відправлено в Станіслав, де була в наявності належна друкарська база. У Станіславі керівник Експедиції Микола Данильченко налагодив виготовлення розмінних знаків держскарбниці УНР, де в друкарні Хованця були надруковані 5 гривень (Шуст 2007, с. 144). Зліва на аверсі цієї банкноти тризуб, малюнок узятий з реверсу 10 крб. Під ним зазначено: «Серія С.А.І.», праворуч напис – «Розмінний знак Державної Скарбниці УНР». Нижче номінал – «5 гривень» – і підпис Директора Державної Скарбниці, переддрукований з купюри 25 або 50 крб. Зліва на реверсі – герб, зверху – «5 гривень». Ці купюри друкувалися поспіхом, на деяких з них у слові «гривень» пропущено літеру «р». Банкнота 5 гривень друкувалася з водяним знаком («гриби») на сірому папері. Розмір – 58×98 мм.

22 серпня 1919 р. було оголошено, що відтоді так звані «советські» гроші не визнавалися законними платіжними знаками в УНР. А 23 серпня з'явилось відповідне розпорядження міністра фінансів Б. Мартоса та директора Кредитової канцелярії В. Сапицького, яке остаточно встановило порядок грошового обігу в Україні. Згідно з документом на теренах УНР продовжували перебувати в обігу «царські» гроші номіналом 100 руб. та нижче за зниженим курсом, розмінні марки і бони з номіналом у копійках.

Уряд Директорії так і не зміг вилучити з обігу російські гроші. З огляду на реальне становище, постійну війну й територіальні зміни, валютна реформа від 6 січня не принесла очікуваних результатів, хоча ціни на деякий час стабілізувалися. Водночас ця реформа жодним чином не сприяла припиненню інфляції.

СЕКЦІЯ 6.

У Кам'янці-Подільському Директорія пустила в обіг купюри номіналом 10, 25, 100, 250 і 1000 крб. (а також станіславівські п'ять гривень). Інші (100, 250 і 1000 крб.) були надруковані з кліше, виготовлених ще за Скоропадського. Крім вищезазначених купюр, продовжувався й випуск знаків попередніх зразків. Згідно з домовленістю між урядом Директорії та німецькою фірмою «Юнкере», літаки фірми впродовж червня–листопада регулярно доставляли віддруковані ще на замовлення попередніх урядів гривні за маршрутом Бреслау–Кам'янець–Подільський. Але грошей все одно бракувало.

Купюри номіналом 100 крб. (ескіз підготував Г. Нарбут) були двох видів. Частина їх друкувалася на папері з водяними знаками («зірки»), частина – на папері з «грибами». На аверсі на білому полі була тиснена печатка із зображенням Богдана Хмельницького, через що в народі ці банкноти називали «богданівками» чи «гетьманками». Нижче червоною фарбою зазначалася серія (дві літери та шість цифр). Зверху, в центрі, напис – «Українська Держава», під ним тризуб і зображення «козака з рушницею». Внизу читаємо: «Знак державної скарбниці». В центрі – «сто карбованців» і цифра «100». Зліва, внизу, підпис – «Директор Державної Скарбниці – Лебідь-Юрчик», справа вказаний рік – «1918». На реверсі: у центрі – «козак з рушницею», зліва в картуші – книги, справа – циркуль, шестірня. Зверху напис: «Сто карбованців».

Ескіз грошового знаку 250 крб. (К-ПДІМЗ фонди, Нз. 12339) був підготовлений художником Б. Романовським. Цю банкноту також віддрукували в Кам'янці-Подільському й пустили в обіг у серпні 1919 р. На аверсі: в центрі – тризуб, над ним написи – «Українська Держава» і «Знак Державної Скарбниці». Підпис – «Директор Державної Скарбниці – Лебідь-Юрчик», в овалі дата – «1918». Під номіналом «250» – сітка маленькими літерами «УД» (Українська Держава). Колір превалює гранатовий. На звороті ті самі написи, що й на лицьовій стороні. Ліворуч – тризуб, праворуч – напис «За фальшування карається по закону». Водяний знак – «зірки». Розмір – 96×146 мм. У народі цей грошовий знак називали «птички», «фейгелі» (зукраїнізований варіант єврейського «feigele» – пташка), «канарейки» (колір аверсу та реверсу – канарковий), «акації».

Одним із найкраще оформлених грошових знаків є купюра номіналом 1000 крб. (КПДІМЗ фонди, Нз. 282). Ескіз її підготував Г. Золотов. Вона виконана в стилі українського бароко, вплив цього стилістичного напрямку найбільше позначився на зворотній стороні. Знак був надрукований у Києві, в обіг його пустили 13 листопада 1918 р. у Кам'янці-Подільському, а у 1920-му він з'явився у Варшаві. Останній випуск нам невідомий.

На лицьовій стороні зверху напис – «Українська Держава», нижче в картуші – «Знак Державної Скарбниці тисяча карбованців» (у чотири рядки). Зліва в овалі зазначено: «Ходить нарівні з кредитованими білетами», справа «козак з рушницею» і застереження – «Фальшування карається по закону». Підпис Лебедя-Юрчика й ще одна печатка «козака з рушницею». На звороті зображені дві постаті, між ними тризуб і цифра «1000». Зліва – чоловік із гетьманською булавою, справа – жінка з рогом достатку в руці. По боках у квадраті цифра «1000». Через зображення булави виникла назва купюр «гетьманки» (на реверсі одна з жінок тримає гетьманську булаву), «рябі» (через кольорову гаму).

У жовтні 1919 р. у Кам'янці-Подільському до обігу пустили банкноту номіналом 25 крб. (КПДІМЗ фонди, Нз. 303), виготовлену за ескізом А. Приходька, хоча деякий час вважалося, що малюнок належить О. Красовському. На лицьовій стороні зверху – дата «1919». У центрі банкноти – козак з рушницею, ще вище – тризуб і напис «Знак Державної Скарбниці». Підпис Директора Державної Скарбниці Лебедя-Юрчика. Праворуч по вертикалі вказані серія і номер.

Зворотна сторона подібна до купюри 25 крб., випущеної в Києві Центральною Радою. Середину займає овал з жіночою і чоловічою головами, зверху вказано номінал – «25 карбованців». Унизу зазначено: «Фальшування карається по закону». Зображення прикрашає рослинний орнамент. Від підробки банкноту захищає водяний знак «зірки».

В Кам'янці-Подільському у 1918–1919 рр. різні організації та підприємства змушені були випустити місцеві – бони.

Особливо багато випущено таких сурогатів у Кам'янці-Подільському: «Суспільство споживачів службовців Кам'янець-Под., поштово-телеграфної контори» (1, 3 і 5 крб.), Кооператив «Взаємодопомога» П. Г. А. У. (Подільського губернського акцизного управління (в 5, 10 і 25 крб.)), Подільське акцизне управління «Хлібний один рубль», «Хлібні три рублі», кооператив т-ва Судового відомства м. Кам'янця-Подільського (1, 3, 5 і 10 рубл.), аптека П. Хомського, «Український клуб в Кам'янці на Поділлі» (2, 6, 10 і 20 грн.), «Арт. Клуб» (5 крб.), «Економічна кав'ярня І. Бараве» (1 і 5 крб.), «Схожа цукерня Козмана Тора» (1 і 3 крб.), пивоварний завод Клейдермана і дешева їдальня Єврейського товариства.

Бони випускалися українською, рідше російською мовами, з підписами-оригіналами осіб, що очолюють установу. Більшість кам'янецьких бон виконано на папері нижчого сорту аж до тонкого обгорткового, звичайно різного кольору для кожного номіналу однієї серії. Друкувалися бони друкарським набором, за винятком Кам'янецького акцизного управління (на гектографі) і Кам'янецької міської управи (цинкографія).

Кам'янецькі міські бони були в обігу короткий час. Завдяки поганому паперу швидко зношувалися, крім 20 гривень, надрукованих на щільному сірувато-бузкового кольору паспортному папері з водяними знаками у вигляді хвилястих ліній, розташованих вертикально або горизонтально.

Події після 1919 року, ареною яких в продовження порівняно довгого часу був Кам'янець-Подільський, завадили зберегти документальні матеріали для історії кам'янецьких бон. В архіві бувшої міської управи немає справ за 1919 р. (час випуску міських кам'янецьких бон), а відсутність протоколів засідань фінансової комісії, бухгалтерських книг, рахунків, ускладнює встановлення емісій і точне датування часу випуску бон і вартості друкування.

У спеціальному засіданні фінансової комісії Кам'янецької міської управи, у якій були розглянуті проекти кам'янецьких міських бон, представлені завідувачем однієї з місцевих друкарень – «Св. Троїцького Братства». Проекти бон були виконані типографським ручним набором з одностороннім зображенням.

Проекти бон, надруковані в кількох екземплярах, комісією не були затверджені, а було запропоновано художнику Г. Нарбуту скласти малюнки для чотирьох бон номіналом 2 (рис. 1) (К-ПДІМЗ фонди, Нз. 12793), 6 (рис. 2) (К-ПДІМЗ фонди, Нз. 12792), 10 (рис. 3) (К-ПДІМЗ фонди, Нз. 12794) і 20 (рис. 4) (К-ПДІМЗ фонди, Нз. 12795) гривень. Представлені чотири малюнки з характерними для м. Кам'янця зображеннями – загального вигляду міста, Баторієвої вежі (Вітряна брама), Старого замку – були схвалені і придбані Управою, але виконання їх у місцевій цинко-друкарні викликало непереборні труднощі, головним чином фінансового характеру та призвело до того, що власнику цинкографії надана була повна ініціатива в умовах швидкого виготовлення бон. Власник цинкографії спростив для себе виконання бон друкуванням одного малюнка для всіх чотирьох, із заміною лише відповідних цифр і слів.

Малюнок лицьового боку бон – овальна рамка, рослинний орнамент і слово «бон» скопійоване з придбаних Управою малюнків художника Г. Нарбута, решта – шрифт і візерунки і вся зворотна сторона – творчість доморощеного рисувальника цинкографії, який увічнив свою фірму на зворотному боці бони під рамкою підписом по-російськи (вся бона написана українською мовою) – «Худож. фото-цинкографія І. М. Гутман, Кам-Под», або скорочено І. М. Гутман. Малюнок зворотного боку бон нічого спільного не має з лицьовим, складається в характері дешевих ринкових етикеток старого часу. Перша сітка лицьового та зворотного боків – дрібні білі квіти на жовтому фоні – однотипна у всіх бон, але зустрічається яскраво вираженою тільки на деяких примірниках. Друга сітка лицьового боку – блакитного кольору з візерунком-плетенням, що покриває середній овал. Зі зворотного боку друга сітка всіх чотирьох бон різна. На двох гривнях блакитна плетінка по краях і всередині рамки має ще блакитніші плями на самій рамці. На 6 гривнях крім блакитного кольору плетінки колом рамки і зеленого кольору сітки всередині з концентричних кіл, вміщено зеленого ж тону зображення посередині бони цифри «6» великого розміру. 10 гривень, крім блакитного плетіння по краям рамки, мають фон всередині з сітки сіро-бузкового кольору з візерунком з повторюваних шестикутників з зображенням всередині кожного з них маленької цифри «10», крім великої по середині. У 20 гривнях друга сітка складається з суцільного ряду ромбоподібних ажурних плетінок червоного тону. Недбалість, внаслідок нагальної роботи при виконанні бон, негативно відгукнулася насамперед на зовнішньому вигляді їх. У обігу були екземпляри-недопечатки із зображенням однієї лицьової або навпаки – повторенням лицьового малюнка на зворотному вдруге (Гагенмейстер 1925).

На цьому випуск грошових знаків не припинився. Вже у Відні за ескізом Г. Нарбута було підготовлено до друку купюри номіналом 50 і 1000 гривень. Вони вийшли як пробні, в декількох примірниках. Наприкінці 1920 р. (20 листопада) уряд Директорії припинив своє існування, а отже, відпала необхідність і у власній валюті.

Оформлення віденських банкнот дуже вдале. На лицевій стороні 50-гривневої купюри в центрі зображений тризуб, по боках – жіноча й чоловіча постаті (чоловік у національному українському вбранні замислився, підперши голову рукою). Зображення прикрашене рослинним орнаментом. Унизу дата – «1920». На звороті купюри зазначено, яку частку золота містить гривня, зображений тризуб, цифра «50» і зліва портрет П. Дорошенка. Під портретом – розкрита книга, на якій сидить сова. Нижче – підписи директора Українського державного банку К. Клепачевського і скарбника М. Язвинського.

У тому самому стилі витримана купюра 1000 гривень. На лицевій стороні – портрет гетьмана Б. Хмельницького з булавою, зверху тризуб, стилізовані літери «УНР», справа – «козак з рушницею» (крісом) і «селянин з плугом». Розміщені вони між двома снопами пшениці. Тут же зазначений номінал – «тисяча гривень», подані підписи директора Державного банку К. Клепачевського і скарбника М. Язвинського. Фарби – світло-коричнева і блакитна. На зворотній стороні зверху – написи «Українська Народня Республіка», «Тисяча гривень», нижче в овальній рамці – портрет гетьмана Б. Хмельницького з булавою. Під ним дата – «1920». На купюрі розміщено тексти, що засвідчують право обігу й обміну на золото – «1 гривня містить 8,712 долі щирого золота». Орнамент рослинний. Найвні стилізовані зображення тризубів. Розмір банкноти – 75×150 мм.

Цим боном завершуються емісії національних паперових грошей України у 1917–1920 рр.

СЕКЦІЯ 6.

Упродовж 1917–1920 рр. було випущено національних українських грошей на суму 19,5 млрд. гривень (9,75 млрд. карбованців). В обігу були 24 різні паперові грошові знаки, оформлені з дотриманням кращих українських народних мистецьких традицій. Однак зауважимо, падіння курсу української валюти на міжнародній біржі та на внутрішньому ринку було цілком закономірним: воно зумовлювалося невизначеним становищем самої держави. Українські гроші на той час займали досить високі позиції. У короткий період державотворення Україна робила відчайдушні спроби провадити самостійну фінансову політику, що за сприятливіших умов надало б їй змогу увійти до кола економічно спроможних європейських держав. Уведення власної грошової одиниці було зумовлене прагматичними потребами самої Української Держави.

Після втрати Україною своєї державності українська валюта вийшла з обігу. Радянський уряд спеціальним декретом оголосив українські гроші незаконним платіжним засобом на всьому терені УРСР. Але ще довго більшовикам довелося карати тих, хто послуговувався гривнею. На західних землях, українські гроші були в обігу до 1921 року.

Література

Гагенмейстер, В. 1925. Бони Кам'янець-Подільської міської управи. *Радянський колекціонер*, 17, с. 9–11. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, фонди, Нз. 282.

К-ПДІМЗ, фонди, Нз. 12339.

К-ПДІМЗ, фонди, Нз. 215.

К-ПДІМЗ, фонди, Нз. 12793.

К-ПДІМЗ, фонди, Нз. 12792.

К-ПДІМЗ, фонди, Нз. 12794.

К-ПДІМЗ, фонди, Нз. 12795.

К-ПДІМЗ, фонди, Нз. 303.

Шуст, Р. М. 2007. *Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні*. Київ: Знання.

Рис. 1. Бон 2 грн. 1919 року, м. Кам'янець-Подільський.

Рис. 2. Бон 6 грн. 1919 року, м. Кам'янець-Подільський.

Нумізматика. Боністика

Рис. 3. Бон 10 грн. 1919 року, м. Кам'янець-Подільський.

Рис. 4. Бон 20 грн. 1919 року, м. Кам'янець-Подільський.

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*IX Міжнародної науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвяченої 160-й річниці від дня народження Сіцінського Юхима Йосиповича (1859–1937)
та 100-й річниці від дня народження Тимощука Бориса Онисимовича (1919–2003)*

Підписано до друку 11.10.2019 р.
Формат 60x84 ¹/₈. Гарнітура Brill.
Умов. друк. арк. 45,5. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № 9448. Наклад 100 прим.

ФОП Буйницький О. А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 1.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.06.2006 р. серія ДК №2477